

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

ШОПОМ-АЛЕЙШЕМ

МАНДРИВНІ ЗІРКИ

Роман на дві частини

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

**ТВОРИ
В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ**

Редакційна колегія:

**М. БАЖАН,
А. КАЦНЕЛЬСОН,
С. ОЛІЙНИК,
Д. ПАВЛИЧКО,
Г. ПОЛЯНКЕР,
Ю. СМОЛИЧ**

ШОЛОМ-АЛЕЙХЕМ

ТВОРИ

2

ТОМ

ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ДНІПРО“
КИЇВ—1967

С(Євр)
Ш78

Переклад з єврейської

Єфраїма Райцина

Примітки

Ю. Б. Лойцкера

ХАРКІВСЬКА КНИЖКОВА ФАБРИКА ім. ФРУНЗЕ

7-3-3
450-67

МАНДРИВНІ ЗІРКИ

Частина перша

АКТОРИ

Розділ 1

ВИЛЕТІЛА ПТАШКА

У неділю рано — було це наприкінці літа — канториха* Лея раніш від усіх прокинулася в хаті. Вона згадала, що сьогодні неділя, базарний день. Глянувши у вікно й побачивши, що сонце вже підбилося височенько, вона скрикнула: «Ой, грім мене вдарив!» — швиденько зодяглась, плеснула водою на пальці, похапцем пробурмотіла ранкову молитву й, схопивши кошика, прожогом вискочила з хати, неначе їй загрозувало втратити бозна-що на тому базарі.

Ранок був чудовий. Сонце поливало містечко Голенешті сяйвом золотого проміння. Мов риба у воді, почувала себе, опинившись на базарі, канториха Лея. А базар видався в Голенешті розкішний. Молдавани попривозили цілі купи бринзи, городини, садовини. Кукурудза, свіжі огірки, цибуля, часник та інші овочі продавалися за безцінь. Канториха Лея потроху накупила всього цього повний кошик. І риба, на її щастя, трапилась дуже дешево. Вона й гадки такої не мала — купувати рибу, але хіба втримаєшся, коли така спокуса! Щоправда, це тільки так говориться — «риба»! Дрібне риб'я, плотиця, самі кістки, нема на що глянути, але така дешева, що, слово честі, навіть соромно похвалитися перед людьми: ніхто не повірить!..

Що їй казати, щасливий базар був у канторихи Леї. З єдиного карбованця, якого принесла з собою, ще їй решта лишилася. А коли так, треба купити канторові гостинця — десяток свіжих яєчок... «Ісроелові буде приємно. Матиме на десять гогелів-могелів, свята ж бо наближаються,—

чи бачили ви таке!.. А ще треба дочці принести цукерок. Розка любить ласощі, солодощі, марципани, ластівонько ти моя, яка то люба дитина! Дай боже, щоб я могла їй справити нові черевики, старі вже подерлися, нікуди не годяться...»

Отак розмірковуючи, канториха ще довгий час тинялася поміж крамницями, аж поки карбованець, наче сніг, розтанув під пучками. Тільки тоді вона заспокоїлась і подалася додому.

Наближаючись до хати, вона ще здалеку почула, як кантор виспіває: «Хто у во-огні, а хто-о у воді загине!..» * Такий знайомий і любий голос, що дзвенить для неї вже багато років і ніколи не набридає! Кантор Ісроел готується до новорічної відправи. Він не з тих відомих канторів, які співом у синагозі зажили світової слави, проте у себе в Голенешті Ісроел досить відомий. Містечко, будьте певні, його не проміняє на найкращого хорального кантора * і не віддасть навіть за мільйон карбованців! Але ж користі від цього не так-то й багато. Якби Ісроел не підробляв ще й вчителюванням у хедері *, довелося б покласти зуби на полицю. Щастя, що він добре знається на біблій та гебрайській мові, до того ж у нього гарне письмо, отож має з десятеро учнів — дітей найбільших містечкових багатіїв (синок багатія Бені Рафаловича — його найкращий учень). Дві професії — це вже не абищия. Правда, часом трапляється, що, незважаючи на канторування та вчителювання, Ісроелові нічим справляти суботу. Та з голоду вже не помреш. Усе ж якось можна перемучитись...

Прийшовши з базару додому, спитніла, з повним кошком, канториха Лея не могла збагнути: в чім річ, чому вона не бачить дочки й не чує її голосу? Вона звикла, що, приходячи додому, завжди застає свою донечку зодягнену, помиту й зачесану, звикла, що та біжить їй назустріч, кидається до кошика, шукає, нишпорить: «Мамо, що ти мені принесла?» — «Вгамуйся, річка не горить. Спершу подам татові склянку цикорію. Чи бачили ви таке!..»

Отак вона звикла. А тепер у хаті тиша, дивна тиша, не видно Розки й не чути її голосу, хоч двері відчинені. Невже вона ще спить?.. А кантор не перестає виспівувати, бере найтоншу октаву, з плачем у голосі: «Ох, хто у во-огні, а хто у воді!..» І ще раз: «Хто-о у во-о-огні, а хто у во-о-о-ді загине!»

Типком, навшпиньки, зайшла Лея до хати, поставила кошик у куточку, і, щоб не заважати чоловікові, підійшла до печі, та почала розмовляти сама з собою:

— Бідна моя голівонько! Ще спить?.. Ледача дівка! За хвилючку прийдуть учні до батька, а вона гола буде вештатися по хаті перед очима всіх парубків... Гадає, що маленька ще... Ісроел!.. Ісроел!.. Ні, не докличешся... Дивно, як він сьогодні з самого ранку розпалився із своїм вогнем та водою, прости господи!.. Чужий хто міг би подумати, що від того канторування ми загрибаємо золото в мішки. А тим часом Розка ходить у викривлених, стоптаних черевичках, ластівонько ти моя... Докіль це вона спатиме, лишенько! Треба розбудити дитину, чи бачили ви таке!..

На цьому слові Лея рвучко підходить до простирадла, що поділяє кімнату навпіл, якусь мить прислухається, підіймає завісу помалу, двома пальцями, вдивляється в ліжко, кидає погляд на відчинене вікно, стоїть з хвилинку, зацікавившись. Вона відчула, немовби хтось заглипв їй каменюкою в серце, і повернула голову до чоловіка:

— Ісроел!..

Це вибухнуло в хаті так голосно, що кантор зразу припинив співи і обернувся до дружини:

— Що таке, Лее?

— Де Розка?

— Що значить, де Розка? Хіба вона не спить?..

За півгодини все містечко вже знало про канторове горе, і люди посунули до його хати розпитувати — той входить, той виходить.

— Що чувати? Таки немає?.. Нечувана річ!.. Як воно сталося?..

Цілий ранок містечко ходором ходило, тільки й чути було: «Знаєте новину? Пропала канторова дівчина!..» — «Як то, а де вона поділася?» — «Пропала, як у воду пішла...»

А сам кантор — що з ним коїться? Не плаче й не говорить. Стоїть тільки посеред кімнати, мов кам'яне опудало, і дивиться всім у вічі. Йому, видно, відібрало мову, зовсім з глузду з'їхав... Тільки канториха бігає, як навіжена, по містечку, заламує руки, рве на собі волосся, не тямиться від розпачу: «Доню моя! Дитино моя! Єдина моя втіхо в житті!..» За нею слідом ідуть жінки й чоловіки,

допомагають їй шукати. Де тільки не були: за мостом, на кладовищі, в усіх бессарабських садах і коло річки — нема!

Взявши канториху під руки, її напівмертву привели додому. Там було повно людей. Хтось відслонив завісу, заглянув у ліжко, у відчинене вікно й, ні до кого не звертаючись, спитав:

— То оце сюдою вилетіла пташка?..

Коли когось спіткає велике горе, Голенешті не скупиться на жарт...

Розділ 2

ВОНА ЗОМЛІЛА

Кожне єврейське містечко, хоч яке воно бідне, мусить мати свого власного Ротшільда.

Голенештинський Ротшільд — це Беня Рафалович.

Розводиться перед вами про його велич і багатство немає потреби. Досить, на мою думку, тільки описати обід у нього. В Бені щодня сідає до столу понад двадцять чоловік: сини, дочки, зяті, невістки — всі гарні, здорові, з відгодованими обличчями. І стара мати, що похитує головою «ні-ні», і мамка — рум'яна, білолиця та дебела, як суботня хала, і парубок-касир теж таки не чужий, далекий родич. Звати цього парубка Симхе, що, як відомо, означає «радість», то його прозвали «Щастя й Радість». Не тому, що він дуже радісна істота, навпаки, саме тому, що він з природи сумний, похмурий, сонливий. З вигляду він чорнявий, вирлоокій, з блискучою шкірою. Завжди в нього нежить, а через те йому важко вимовляти «м» і «н».

З іншими членами цієї родини ми ще матимемо нагоду познайомитися. А взагалі слід сказати, що це заможна, весела, жвава сім'я, і в цьому домі люблять добре попоїсти. Там, коли наближається обідній час, починається такий шарварок, такий стукіт ложками й виделками, що оглухнути можна. На покуті, наче вельможа, сидить сам хазяїн, бессарабський єврей з чималим черевцем і з бородою, що розрослася вишир на його засмаглому обличчі й не лежить по-людському, а — хоч плач! — розхлеснулася направо й наліво.

Беня такий чоловік: як їсть, то їсть. Два діла водно раз — цього він не терпить і зовсім не хоче знати при

цьому, що робиться десь-інде. Сам він не з балакучих, але коли хтось інший говорить — будь ласка, його це не обходить. Тільки вряди-годи, коли за столом зніметься надмірний галас, він грає на горлопанів:

— Цитьте, шибеники! Дивіться краще в молитовник і пильнуйте того, що там є!..

То він мав на увазі, щоб дивилися в миску й не забували того, що їдять. Така вже в нього була звичка говорити наздогад буряків, щоб дали капусти. Приміром, кінь його мовою — «парубок», гроші — «черепки», дружина — «нещастя», син — «утіха», дочка — «пухир», хліб — «сіно», хата — «хлів» тощо. З мови Бені Рафаловича можна було б скласти цілий словник.

Останнє місце за столом займає Бенина жінка, Бейлка. Маленька, кволенька, тихенька жіночка. Її не почувш і не помітиш. А як глянеш на неї, то неодмінно питаєш самого себе: невже це створіння привело на світ стількох нащадків?.. Проте не турбуйтеся, ця маленька жіночка несе на собі весь тягар цілої сім'ї. Скрізь вона поспіває і за всіх уболіває серцем. Їй самій нічого не треба. Головне в її житті — діти. Своім місцем на покуті вона поступилася старій свекрусі, що похитує головою «ні-ні»... Оця старенька Бенина мати, видно, тільки для того й живе на світі, щоб нагадувати всім, що чекає на старості кожну людину. Втративши майже всі чуття, вона зберегла тільки одне — гострий зір: геть усе вона бачить раніше, ніж будь-хто інший. Ніхто, крім неї, не помітив, що за столом немає найменшого — Лейбки. Стара це помітила перша і почала своїм гострим оком оглядати всіх за столом та похитувати головою:

— Чому нема Лейбки?

Слідом за нею помітили вже й усі інші, що Лейбки нема, і почали шукати його по всіх закутках:

— Де Лейбка?

Хоч яка численна Бенина сім'я, та ще ніколи не траплялося, щоб хто з дітей вчасно не прийшов на обід. Батько розгнівався і видав наказ:

— Приведіть підсвинка з череди!

Бениною мовою це означало, щоб привели найменшого синка з хедеру. Уже доїдали останню страву — варену кукурудзу, — коли посланець повернувся від кантора Ісроела із звісткою, що Лейбка сьогодні навіть не приходив до хедеру і що кантора з канторихою спіткало, хай нас бог

боронить, нещастя: їхня донечка, одиначка, цієї ночі пропала, ніхто не знає, де вона поділася...

Ця звістка була для Рафаловичів, наче вибух бомби. Вся родина як прикипіла за столом, перезираючись одне з одним. Що в цю мить передумав кожний з них — хто його зна. Та кожний приховував свої думки. Тільки стара, яка звикла висловлювати все, що думає, голосно промовила, похитуючи при цьому головою:

— Гляньте лишень у шухляду письмового стола. Я б могла заприсягтися, що чула сьогодні опівночі, як хтось порався там потемки тоді, коли парубок (вона показала на Щастя й Радість) хропів так, що можна було мертвого збудити...

Старі люди дозволяють собі чудернацькі вибрики! Що значить: Щастя й Радість хропів? А коли муха пролетить, хіба він не почує — з таким чуйним сном, як у нього?! Проте заспаний касир мусив не полінуватись і підвестися з місця. Він спроквола витер губи, крекчучи витяг цілу в'язку ключів з кишені, спроквола, не поспішаючи, відімкнув середню шухляду дубового письмового стола, заглянув туди і, остовпівши, став ні в сих ні в тих, не міг і слова вимовити. Йому на допомогу прийшов хазяїн.

— Дурило, чи тобі заціпило? — гримнув Бєня на касира так, що той затремтів і зразу ж гугняво й затинаючись забелькотів:

— Отут були в мене ключі цілу ніч, чуєте чи ні, в кишені штанів... І на хвилинку очей не заплющив. Сказати б, найменший шерех, розумісте... А в шухляді порожньо, ні копійки, геть усю готівку, чуєте чи ні, наче корова язиком злизала.

Після цих слів хтось за столом неголосно зойкнув, нахилився і, зомлівши, впав.

То була маленька, кволенька, тихенька Бейлка.

Розділ 3

ГОЛЕНЕШТІ ХОДИТЬ ХОДОРОМ

Хвилюється Голенешті. Кипить. Не тямиться. Голенешті ходить ходором.

Це ж не жарт — за один день стільки новин! Два скандали нараз! І чомусь такий дивний збіг обставин: дочка бідного кантора і синок багатія — де Рим, а де Крим?!

І Голенешті взялося до роботи. Крамарі позамикали крамниці, вчителі позакривали хедери, ремісники відклали набір ножиці й молотки, жінки облишили куховарити. Всі вийшли на вулицю. Збиралися купками. Містечко мало вигляд, як у суботу опівдні. Почалися балачки, різні припущення і чутки, чутки, чутки, — годі все це списати на папері. Бо на кожну чутку, що її розповідав один, другий мав з десяток інших. Тоді встрявав третій і обом утирав носа, кажучи, що вони вісюки, і в обох не голови, а качани капусти на плечах. Але ж біда в тому, що об'являвся ще один, четвертий, який переконливо доводив, ніби третій також знає не більше, ніж оте сліпе щеня. От дайте змогу, то він вам розповідь не таке!

І починалася довга розповідь, чисто тобі байка, побудована на довільних здогадах, припущеннях і висновках. Проте слухачі, видно, не цілком були цим усім задоволені. Висновки, ніде правди діти, переконливі, але що ж? Якось розум з ними не мириться... Аж ось вискочив наперед хтось рудий з безбарвними очима і, либонь втрапивши на правдиву стежку, поставив питання руба:

— Послухайте-но, друзі мої, ось що я хотів вас спитати: скажіть мені, будь ласка, як це так сталося, що наші жевжики, обое, зникли одночасно, вчора, в суботу ввечері, саме тієї ночі, коли весь єврейський театр у повному складі поїхав від нас?

— То що? Який з цього висновок?

— А висновок такий — чи не в'ється тут стежка до єврейського театру та до єврейських комедіантів?

— Приший кобилі хвіст та ще коров'ячий!

Присутні вибухають реготом, а рудий з безбарвними очима каже з образою в голосі:

— Можете собі іржати, навіть луснути від реготу. Проте якщо ви такі розумні, то скажіть мені, я вас ще ось що питаю: чого це комедіанти ходили минулого тижня до кантора Ісроела? Може, ви мені не вірите, тоді будьте такі ласкаві і спитайте в самого кантора.

— Так ми й кинемося зараз ятрити йому рани!

— Тоді не плетіть дурниць і дайте мені вивести вас на битий шлях. Ви краще в мене спитайте, і я вам скажу, що робили комедіанти у кантора Ісроела. Вони довідалися, розумієте ви мене, що кантор має дівчину, вродливу дівчину, яка вмис гарно співати, а сам кантор, певна річ, великий злидар, то вони йому запропонували, щоб він віддав

їм дівчину в їхній театр, а там з неї люди будуть... То як воно, до смаку вам таке?

— Воно, може, й до смаку, але що ви скажете про сина Бені Рафаловича?

— Оце й мені невтямки, голова мало не лусне від думок. Сказати, що Рафаловичів парубійко, який вчиться в хедері кантора Ісроела, ходив на зальоти до канторової дівчини — ще зарано жовторотому до таких справ!.. Припустити, що дівчина завела його на слизьке за згодою своїх батьків, — то ми ж усі знаємо кантора Ісроела, він, здається мені, не така людина. Хіба що канториха? Це вже, бачите, інша річ. Мало, що баба може...

— Стривайте, люди, губернатор їде! — скрикнув якийсь грамотій, показуючи рукою на пристава, що прожогом промчав на новій рипливій парокінній тачанці з безліччю бубонців. Усі зразу впізнали, що то Рафаловичева тачанка й його ж таки баскі коні. Разом з приставом сидів на тачанці переляканий, напівмертвий з остраху скрипаль Єхіел, який весь час грав у театрі комедіантів.

Оця тачанка з кіньми Бені Рафаловича й з скрипалем Єхіелом одразу настільки підвищили акції рудого з безбарвними очима, що всі мимоволі почали тулитися до нього чимраз ближче і прислухатися до його слів. Вони припали всім до серця, полонили розум кожного, бо такі мали під собою ґрунт.

Вихопившись на битий шлях і знайшовши в єврейському театрі правдивий ключик до цієї дивної пригоди, ми залишимо голенештинців з їхніми байками — нехай собі вправляються в здогадах. А ми повернемося трохи назад до того часу, коли єврейський театр щойно прибув до Голенешті, вперше, відколи Голенешті — місто, а Бесарабія — губернія.

Розділ 4

БЛАЗЕНЬ

Ще тижнів зо три тому подеюкували в Голенешті, що має приїхати єврейський театр, але ніхто не сподівався, що він так прищепиться тут. «Пхе, — гомоніли голенештинці, — велике діло — актьорщики, комедіанти, кому це потрібно?..»

Не можна сказати, що голенештинці були з дитинства розпещені театрами. Навпаки, доводиться визнати, що вони, власне кажучи, театру ніколи ані видом не видали, ані слихом не слихали. Але, з другого боку, де сказано, що геть усе треба бачити на власні очі? Навіщо бог дав людині розум? Хвалити бога, розумом можна розкинути й не на таке ще...

Одного сонячного ранку прибув до Голенешті якийсь чоловік, зодягнений у жовто-червонясто-зелено-синювате пальто, з приношеним капелюшком на голові та з подертим чемоданом у руках і відрекомендувався, що оце приїхав сюди найняти приміщення для театру. Позбігалися поглянути на диво дивнеє, тобто не через те, що прибулий був такий кумедний — то само собою, — а просто цікаво було подивитися, що він робитиме?

Прибулий, низенький на зріст, з поголеним обличчям, глянув хитро примруженими очима на Голенешті та на його мешканців і звернувся до них хрипким голосом, пересовуючи приношений капелюшок з лоба на маківку:

— Як бачу, праотець Адам, мабуть, ніколи не зупинявся тут у суботу на відпочинок?

Здається, що в цьому смішного? Кілька звичайнісіньких слів. Еге ж? Але треба було вам подивитися, якого шелесту наробили ці кілька слів. Усі зареготали, кожний хапався за живіт. Прибулий спершу ніби злякався, сторопів перед голенештинцями, дивлячись на них, як на божевільних. Помовчавши з хвилинку, дав їм висміятись. А коли вони добре нареготалися, він звернувся до них уже досить серйозно, бо, ще перебуваючи в дорозі, давно вже відчував, що шлунок порожній і йому під грудьми смокче.

— Скажіть мені, люди добрі, чи не знаєте ви, де тут можна вгамувати голод?

Здається, знову звичайнісінькі слова. Але тільки-но він їх вимовив, знову вибухнув регіт, просто кишки рвали від сміху. Це вже трохи образило прибулого, і він звернувся до них ще поважніше, ніж перше:

— Мені не до жартів; я просто хочу чимось напхати пельку.

Почувши ці слова, всі попадали, неначе колька дійняла в животі кожного від реготу. За півгодини все містечко Голенешті повторювало ці слова: «чимось напхати пельку» — ха-ха-ха!..

«Якийсь блазень! — подумали всі, витираючи сльози від сміху.— Чудний блазень у чудному пальті, з чудним капелюшком і з такою чудернацькою мовою, що можна гигнути сміючись!»

А «блазень» ще довго блукав, поки таки знайшов те, що шукав. Ніде правди діти, заїзд не дуже шляхетний, але про його кишеню...

Покуштувавши керченського оселедця й запивши склянкою бессарабського вина, наш герой поважно заку-рив цигарку, завів жартівливу мову з хазайкою заїзду, симпатичною чорнявою жіночкою, на ймення Неха, хотів дізнатися, чи має вона чоловіка, а чи вдова, або розведена, чи просто собі жінка? Але Неху дуже поривало зареготати, тож вона втекла від «блазня» на півслові, а він узяв ціпок, насунув приношений капелюшок на лоба, засунув руки в кишені й подався на шпацір по місту, щоб за одним заходом наглянути пристойне приміщення для театру.

Ішов він не сам. Його супроводила велика юрба дітлахів, босих, але завзятих прибічників єврейського театру. Невідступно бігли вони слідом за ним, аж поки він дістався до одного подвір'я.

Тут він побачив широку, порожню стодолу під залізним дахом.

— Оцю стодолу сам господь бог у перші шість днів створення світу спорудив для єврейського театру! — пробурмотів він і зайшов у двір.

То були двір і стодола Бені Рафаловича.

Розділ 5

ДВА ЛИСТИ

Голенешті не довелося довго ждати єврейського театру. Тільки-но порозумівся «блазень» з Бенею Рафаловичем з приводу стодоли й ціни, він негайно відписав своїм людям листа, якого ми наводимо тут пунктуально, слово в слово, так, як він був написаний:

«Любий Альберте! Пишу тобі листа й доводжу до твого відома, що я в Голенешті, в Бессарабії. Містечко таке собі, з гулю завбільшки, а люди як звірі — жеруть мамалигу та жлуктять вино, мов ту воду, але «Мойше» * ходитиме в театр, дідько їх не візьме! Театр я найняв — у Лон-

доні такого не знайдеш: сцена хоч саньми катайся, будинок під такою бляхою, що ніяка тобі хвороба, а не те що дощ, не дійме її. А господар театру зветься Беня Рафалович, він так напханий золотом, як лантух половою, проте цьому кабанюзі закортіло завдатку, то я йому сказав: не здохнеш, ближчими днями я маю одержати поштою — ти сам знаєш — трясцю, а не гроші. А заїзд я надибав якраз непоганий: господиня як лялечка, пий, їж і не журися, і кредиту скільки завгодно. А тому не будь йолопом, не барися, негайно висилай декорації з афішами. Віддай під заставу все, що маєш, і приїжджай з усім кодлом. Ради бога, не відкладай на безрік, бо наближаються три тижні посту, а потім ще дев'ять днів великого посту, і ми здохнемо з голоду. А дозвіл одержати тут так само легко, як легко Гоцмахові натщесерце проковтнути тарілку вареників з м'ясом. Передай палкий привіт Гоцмахові від мого імені, чорти його батькові, і заскоч, любенький, до мене на квартиру — я забув там під ліжком мої капці й кілька цензурованих п'єс. Та надішли мені афіші, ради бога, якнайшвидше і тільки не казися, що я не бебехнув депеші, бо маю в кишені тільки потерті двадцять копійок з діркою. Від мене, твого друга, що вітає тебе дуже гаряче

Шолом-Меїр Муравчик».

Через кілька днів Шолом-Меїр Муравчик одержав у відповідь такого листа:

«Вельмишановний друже Шолом-Меїр, бодай би ти луснув! На якого біса надало тобі позичити в Брайночки Козак п'ятнадцять карбованців і сказати, що це за мій рахунок? Які там рахунки маю я, ледащо ти, з Брайночкою Козак, коли вся трупа любить її, як більмо на оці, за те, що вона така скнара й трусить над кожною копійкою. А те, що ти пишеш про декорації, то я не розумію — чи ти прикидаєшся придуркуватим, чи таки справді неприторенний осел. Мені здається, ти добре знаєш, що декорації давно вже віддано під заставу. Де я маю взяти гроші на викуп, коли тут дозволу більше не дають навіть за мільйон, а мою жменьку золота й брильянтів я заради чужої пельки не розтринькаю; мені вони не так легко далися. Хіба що тільки, як вони підлишуть мені контракти чорним по білому і не згадуватимуть більше про марки та паї*. Ці ще мені нові компаньйони! Гоцмах теж

компаньйон у моєму театрі. Не діжде того Гоцмах, щоб я ділився з ним навпіл. Хоч вони мене й лякають, що зіб'ють окрему компанію, та бий їх сила божа, я плюю на них. Посилаю тобі афіші, й бери одразу ж дозвіл на вісім вистав з бенефісом. А те, що ти пишеш мені, злодюго, побрехеньки, ніби в тебе — тільки потерті двадцять копійок з діркою, то чорти тебе не візьмуть, коли віддаси, як я, під заставу годинника. Кожний зазіхає на мене, всі сідають мені на ший, всі хочуть перші ролі, а в скрутний час усі огинаються. Я роблю тепер останню спробу: якщо в Бессарабії мені пощастить — добре, а як ні — бийтись головою об стіну, а я собі поїду до Румунії і зберу нове кодло. Люди і сам бог радітимуть на моїх виставах, а за одним разом здихаюсь моєї причепи жіночки-холери. А тим часом приготуй там усе, що треба, й не роби там великих витрат, бережи гаманця. Ми всі, бог дасть, приїдемо на суботу і в суботу ввечері зробимо спробу, а в неділю почнемо грати. І знай, що твої капці з цензурованими п'єсами давно вже лежать на смітнику. З великою пошаною і побажанням щастя твій друг директор

Альберт Щупак».

Розділ 6

ГОЛЕНЕШТИНСЬКА ПУБЛІКА

П'яниці, які давно вже не смакували адамових слізок, голодні, що давно вже й ріски в роті не мали, не накидаються на горілку й їжу так пожадливо, як голенештинці накиннулися на єврейський театр.

Перед першою виставою не тільки подвір'я Рафаловича хмарою обложили люди — по всій вулиці ніде було голці впасти. Усім дуже кортіло глянути на єврейський театр хоч би знадвору. А зайти всередину було вже менше охочих, з багатьох причин: по-перше, це, кажуть, повинно коштувати, а грошей у Голенешті не густо. По-друге, не кожний може дозволити собі розкіш піти до театру. Це личить молодичам, парубкам і дівчатам, але не поважним господарям, людям з бородами, в яких, можливо, вже дочки на відданні. Проте є на світі дідько-спокусник, хай йому лиха година, тож він ото й нашіптує над вухом:

«Хіба зашкодить, пане добродію, коли ви хоч здалека в шпаринку зазирнете й побачите, як грає єврейський театр?..»

Таких охочих зазирати в шпаринку зібралось в Голешті надто багато, стільки, що адміністрація театру змушена була з першого ж вечора вдатись до крайнього способу — обприскувача, такого приладу, який збризкує натопв холодною водою. Це впливало чудово, в тисячу разів краще за всяку поліцію. І дешево коштує, і клопоту ніякого.

Вигадав цей спосіб наш добрий знайомий Шолом-Меїр Муравчик, або, як його ще прозивають, «блазень».

Що, власне кажучи, являє собою Шолом-Меїр Муравчик у театрі — ми вже сказали. Ніщо і все. Він бухгалтер, касир, контролер, білетер і час від часу суфлер, а іноді, коли бракує актора, він ще й актор. Сказати, що Муравчик здібний артист, не можна. То була б неправда. Зате він чесний служака, відданий директорові й вірний йому, як собака. Директор, Альберт Щупак, з яким ми незабаром ближче познайомимось, знає це дуже добре і тому затикає ним, як затичкою, всі дірки, і скрізь тільки й чути: Шолом-Меїр, Шолом-Меїр. Пропустити в театр дурно чи з контрамаркою, це теж діло Шолом-Меїра. А таких, що заслуговують на контрамарки, є в Голешті чимало.

Насамперед сім'я Бені Рафаловича — мало не тридцять чоловік. Беня хоч і заможна людина, багатій, і дуже можливо, що міг би платити, але він має цілковиту рацію: як можна правити з нього плату за вхід до його власної стодоли?

Коли першого вечора відкрився театр, Рафаловичі примарширували всією сім'єю, разом з родичем-касиром, з мамкою та іншою челяддю, й посідали на чільних місцях — у перших двох рядах лавок. Шолом-Меїр підійшов був до них, маючи намір завести розмову про квитки. Та спочатку Беня не схотів навіть відповідати. Тоді Шолом-Меїр натякнув їм своїм хрипким голосом, що вони захопили всі найкращі місця. Лише тоді, зиркнувши на нього одним оком, Беня бовкнув:

— Забирайся геть звідси, «блазню», з своїми кучими ходулями, бо як мазну тебе по вишкрябаній стільниці або накажу, щоб молотильники взяли тебе в три ціпи, то вони зроблять з тебе мамалигу...

Після такого відкоша Шолом-Меїр зрозумів, що тут грошей не заробиш, шкода праці, а час дорогий. Театр відкрито, глядачі сунуть лавою, і здебільшого з контрамарками. Один тільки музикант Єхієл вимантачив силу-силенну контрамарок. Шолом-Меїр не міг навіть припустити, щоб скрипаль мав, нівроку, таку родину! Ну, а інші музиканти? А перукарі? Столяри? Кравець? Коваль? Швець? Усі працюють у театрі, і в кожного теж є жінка й діти, і всім треба контрамарок. Має право і хазяйка заїзду, яку Шолом-Меїр назвав лялечкою! Чи ж винна вона, що має двох молодших сестричок та ще стару матір, глуху, як тетеря? Хіба мало того, що вона їх годує, то хочете, щоб іще витрачалася на них і купувала квитки до театру? Де ж тоді правда в світі? Або, наприклад, візник Шимон-Давид і носій Хаїм-Бер, які допомагали перевезти декорації з залізниці? Хіба в них душі з лопуцька?.. Нехай директор, Альберт Щупак, під час розподілу контрамарок скаженів, скрегоче зубами, рве на собі волосся, нехай його навіть грець поб'є, Шолом-Меїр зважає на нього, як на позаторішний сніг. Кому треба дати контрамарку, тому її буде дано, а хто має так зайти до театру, той зайде.

З публікою не слід заїдатися.

Розділ 7

Очі

Читачі глибоко помиляються, гадаючи, що всі голенештинські глядачі складаються тільки з охочих до контрамарок. Є такі, що віддали останнього загорьованого карбованця, взяли гроші під заставу чи просто позичили в приятеля на кілька днів, а квитки своїм дітям купили.

Як можна відмовити дитині, коли та хоче піти до театру? Хіба є в Голенешті інші розваги? То все правда, але що робити, коли все-таки грошей немає і позичити нема де, а дитина просить, благає, не тямиться, просто вмирає, так їй хочеться піти до театру.

От, приміром, Розка, дочка кантора Ісроела. Чим вона гірша від інших дівчаток? Треба мати серце ката, щоб не пожаліти таку дитину, як Розка. А надто ще, коли Розка одиначка у своїх батьків, які обоє ладні пройти сім миль пішки, якби знаття, що дістануть те, чого забажалось дитині.

Проте, як на гріх, саме в той час, коли театр розпочинав гастролі, кантор Ісроел не мав де бодай копійки розжитись. Ні з канторування, ані з платні за навчання. Просто як ножем відрізало! Відолашна канториха Лея з шкурки пнулася. Нема — хоч лягай та помирай! Нехай собі язикаті баби торочать що завгодно, вони кажуть, нібито канториха Лея занадто пестить свою дочку, нібито Лея годує її цукерками, справляє їй такі самі черевички, як і в багатіїв...

— То що? Нехай спробують народити одиначку, як я, і таку вдалу, як моя Розка, — ластівонько ти моя, — і тоді нехай плещуть язиками про цукерки та про черевички, чи бачили ви таке!..

Отак сперечалася сама з собою канториха Лея і знайшла вихід (чого тільки не зробить мати задля дитини!): оскільки в її чоловіка навчається багатіїв синок, Лейбка, і оскільки весь шарварок відбудеться у дворі Бені Рафаловича, то, як кажуть, і кози будуть ситі, і сіно ціле. Спершу вона спробувала намацати ґрунт через чоловіка: щоб Ісроел сказав Лейбці, а Лейбка матері, а та щоб побалакала з його батьком — хай той накаже, щоб її дочку пустили дурно до театру.

Але цей план зірвався. Кантор Ісроел, мало того, що такий злидар, він, опріч усього іншого, ще й дуже амбітний. Не личить йому, каже він, бути канюкою і канючити у своїх учнів. Промовчавши на це, Лея сама застукала десь у куточку синка Бені Рафаловича і завела з ним таку мову:

— Лейбко, я маю до тебе прохання.

— Прохання?.. — Лейбка сторопів: до нього? До Лейбки? Прохання?! Вислухавши Лею, Лейбка почервонів, його завжди рум'яні щічки ще більше розрум'янились, і він пообіцяв, що неодмінно поговорить з матір'ю, щоб мати поговорила з татом, щоб тато поговорив з мамою, щоб мама поговорила з татом — тьху! Лейбка залпугався. Одне слово, все буде гаразд.

І Лейбкові великі, гарні, лагідні, щирі очі при цьому зустрілися з Розчиними карими, як у циганки, очима, що, іскрячись, дивилися здалеку вдячно й радісно. Йому приверзлося, що очі її промовляють. Вони кажуть йому: «Ти добрий хлопець. Якщо тільки схочеш, щоб я була в театрі, я напевне буду. Я це знаю...»

Він опустил очі додолу.

Того ж таки дня, по обіді, Лейбка повернувся до хедеру з радісною звісткою, що він уже розмовляв з матір'ю, а мати вже розмовляла з батьком, а батько сказав: нехай вона прийде (Розка, значить) сьогодні присмерком до них додому, то разом з усіма ввійде до театру.

Почувши це, Розка засяяла, її смагляве, як у циганки, личко розчервонілося, а її матово-карі, циганські очі заискрились. Вона схопила матір і ну цілувати. Потім заспівала, затанцювала, закружляла й хотіла, щоб і мати танцювала з нею. Та Лея, сміючись, сказала:

— Ти збожеволіла, слово честі. Піди краще помий голову, причепурись, я тобі коси заплету, адже йдеш між люди, чи бачили ви таке!..

Коли звечоріло, Лея сама відвела її до будинку Рафаловича, передала до рук Бейлки Рафалович, попросивши, щоб та доглянула за нею.

— Прощу не забувати, що вона в мене одиначка, єдина дитина.

Бейлка придивлялась до канторової дочки з карими, як у циганки, очима. Скидалося на те, що дівчинка їй сподобалась.

— Не турбуйтеся,— відповіла вона канторисі,— будьте певні, як рідну дитину, догляну.

Заспокоївшись, канториха повернулася додому.

Ніяково почувала себе канторова дочка в розкішному домі Бені Рафаловича у великому гурті його сім'ї. Не тому, що всі її пасли очима. Сам будинок їй, правду кажучи, дуже припав до серця. Люди також. Але оті погляди стількох пар очей! Спробуй кожному відповісти: «Як її звати?», «Скільки їй років?», «Чи вміє вже читати, писати?..»

Розка ніколи не уявляла собі, що бувають такі просторі й такі гарні будинки, де так багато кімнат, ліжок, столиків, люстрок і цяцьок, такий накритий стіл з безліччю склянок, чарочок, блюдечок та ложечок і стільки найрізноманітнішого варення та городини! А який гамір, галас тут за столом, скільки сміху, веселих жартів — що то є життя в багатіїв!

Розка знала, що Лейбка, який навчається в хедері її тата, синок багатія і що його батьки найбільші дукачі в містечку. Але що воно таке, власне кажучи, «багатій»? Що означає «дукач»? — цього вона гаразд ще не розуміла.

Що бути багатим — добре, а бідним — погано, вона чула від матері тисячі разів. «Усі злидні під заставу віддати, аби багатим стати»... «Багатому завжди таланить»... «Багатієві навіть після смерті добре»... Це вона з дитинства чула від матері мало не щодня. Але справжню суть цього всього вона відчула тільки сьогодні, сидючи за цим великим, накритим, розкішним, веселим столом. Ніколи ще так жагуче не хотілося їй бути багатою, як у цю мить. Нове почуття — почуття заздрощів — вперше закралося їй у душу. Її карі, іскристі, циганські очі зустрілися з іншими очима, із знайомими, великими, гарними, лагідними, щирими очима, що дивилися на неї соромливо, але тепло й дружньо. І приверзлося їй, що ті очі промовляють до неї. Вони кажуть: «Тобі подобається в нас? Мені приємно, що тобі подобається. Мені приємно, коли тобі добре...» Серце стрепенулося, їй нараз стало тепло, гаряче, і вона відчула, що їй пломеніють лица.

І вона опустила очі додолу.

Розділ 8

ЗАВІСА ПІДНІМАЄТЬСЯ

Рано зібралася голенештинська публіка на першу виставу, вщерть заповнивши весь театр. Кожний боявся — мало що буває? — спізнитися. Ніде голці було впасти, сиділи одне в одного на руках. Пощастило тільки тим, хто прийшов раніш від усіх: вони захопили найкращі місця. Цілком натурально, що це обурило тих, хто прийшов трохи згодом. Вони заплатили за квитки готівкою, а місць немає! Знялася буча, лемент — мало не потрощили театр. Щастя, що Шолом-Меїр (скрізь Шолом-Меїр!) моргнув музикантові Бхіелу, щоб ушкварив веселої. Почувши музику, глядачі зрозуміли, що починається вистава. Усі сяк-так посідали і втихомирились.

Проте глядачі дуже помилилися. Музика давно вже закінчилася, а завіса все ще висіла непорушно, тільки чути було за лаштунками галас, крики, прокльони, цюкання сокир і стукіт молотків. Там щось робилося, але що саме — ніхто не знав. Усі сиділи як на голках. А молодь зовсім не тямилась. Кортіло мерщій дізнатися — що буде, коли завіса підніметься?

Серед молоді, яка так гарячково ждала початку вистави, була юна парочка, двоє напрочуд гарних дітей: підліток з великими сірими, лагідними очима й чорнява дівчинка років чотирнадцяти-п'ятнадцяти з імливими, карими, як у циганки, очима й з чарівними ямочками на щічках. Вони сиділи, пригорнувшись одне до одного, хоч були різного стану. Він — син багатія Рафаловича. Вона — дочка бідного кантора.

Хто посадив цю парочку так близько? Чи, може, вони самі посідали?.. Та хто зважав на них, коли очі всіх спрямовані туди, на завісу, на завісу, на завісу! І ось сіла ця щаслива парочка, Лейбка і Розка, бік у бік, уперше за все їхнє життя так близько. Можна сказати, що то вперше за все їхнє життя вони бачили одне одного як слід. Тобто вони щодня бачилися у Розчиного батька, в хедері кантора Ісроела. Але хіба про це можна сказати — «бачилися»? Тільки-но прийде Лейбка до хедеру, одразу ж треба читати або писати. Нема де й нема коли завести розмову з дівчиною, а надто ще з дочкою вчителя, в якій є мати, дай їй боже здоров'я, а мати наглядає за дитиною. Мати вміє наглядати. Ока не спускає з неї, не дозволяє дівчині ногою ступити туди, де сидять хлопці, навіть оком повести в їх бік.

— Дівчині нема чого вештатися між хлопцями, бо дівчина — це дівчина, а хлопці — це хлопці, чи бачили ви так!..

Так каже канториха Лея, а коли Лея каже так, то перетакувати не буде. Навіть подати голос, заспівати пісеньки не дозволяє їй Лея весь час, поки хлопці в хедері. А в Розки, як на те, дуже приємний голос, і вона якраз любить співати пісень. А коли Розка часом заспіває, старші хлопчики прислухаються, і серця їм завмирають. А потім, прийшовши додому, вони пригадують поночі в ліжку Розчин голос, зігхають потихеньку, засинають, і сниться їм потім учителява дівчина.

Якщо це трапляється не з усіма старшими хлопчиками, якщо не всім сниться Розка, то з Лейбкою, сином Бені Рафаловича, це бувало часто. Лейбка не раз замислювався під час навчання і думав при цьому саме про Розку. Лейбка не раз тримав перед очима талмуд, а бачив Розку...

А тепер вона була так близько коло нього, що він не

тільки бачив її, не тільки чув її дихання, — він її торкався, почував її плече... Він чув биття серця: стук-стук! І не знав він, чиє то серце б'ється — його власне, а чи її, чи, може, серця їх обох б'ються разом? Скоріш за все серця обох, бо вони обоє дивилися одне на одного і, зустрічаючись поглядами, обоє опускали очі додолу. І обом хотілося б розмовляти, щось сказати, але розмовляти вони не могли. Ні він, ні вона. Бракувало слів!..

Лейбка пригадує, скільки разів він шукав приводу, щоб стояти близько коло Розки, чути її голос, перекинутися з нею хоч би кількома словами. Аж тут з'являлася її мати, теж знайшовши привід, — і вже немає Розки... Та й Розка пригадує, скільки разів вона кидала погляд на батькових учнів, щоразу шукаючи поміж ними сина багатія, але не тому, що це багатіїв синок, а тому, що її батько прихильний до нього більше, ніж до всіх інших учнів. Він пророкує — а кантор Ісроел розуміється на людях, — що то росте талант... Почувши це, канториха Лея витлумачувала по-своєму:

— Атож! Багатим щастить у всьому, навіть з дітьми, чи бачили ви таке!..

Сидячи тепер так близько коло Розки, Лейбці було прикро, що саме тепер йому бракувало слів. А Розка теж не знала, чи розмовляти з ним. Та й як, про що саме з ним говорити?.. Обоє думали одне про одного, і обоє мовчали... Раптом гаснуть лампи, в театрі настає темрява. Ознака, що незабаром розпочнеться... Чути було тільки різні глоси глядачів:

— О-о-о!

— Акурат, як у Єгипті!

— Ай-яй-яй, нога моя!

— Так вам і треба, хто вам винний? Масте зайву ногу? Треба було її залишити вдома!

— Тихше, чорти вашому батькові!

В залі всі пожвавішали. Лейбка не розумів, коли й як це сталося, але Розчина ручка — м'яка, гладенька, тепла рученька — опинилася в його руці. Він тримав її якусь мить у своїй руці, потім стиснув цю ручку, немаче хотів спитати: «Задоволена?..»

Вона йому відповіла теж потиском руки, що мало означати: «Дуже!..»

Піднялася завіса.

Розділ 9

У РАЮ

Якщо єврейсько-німецький театр* був для голенештинців несподіваною, як манна небесна, насолодою, то для нашої юної парочки, багатієвого сінка й канторової дівчини, це був рай. Божественний рай, куди не кожний сподобляється так легко вступити. Їм, багатієвому синові й канторовій дочці, поталанило більше, ніж будь-кому. Щовечора, так, щовечора ходили вони до театру, займали найкращі місця, бачили й чули такі чудеса, які їм ніколи й не снилися.

Зовсім новий світ поставав тут перед ними. Світ, де люди переодягаються, геть змінюються, кружляють на сцені. Говорять чудно, напівєврейською, напівнімецькою мовою, співають і танцюють, виробляють такі міни, що можна луснути від реготу або ж зійти слізьми.

Невже все це роблять люди? Звичайні люди?

Ні, то не звичайні люди, як, наприклад, я чи ви. То або перелесники, дияволи, нечиста сила, або янголи з неба. Стоять, виступають, розмовляють... Кожен їх рух сповнений принади, чар. І все навколо — саме чародійство. І самі вони, багатіїв Лейбка і канторова Розка, з першої хвилини, тільки-но піднялася завіса, переносяться, зачаровані, в інший світ, у світ перелесників, дияволів, нечистої сили та янголів... А як опускається завіса — кінець чарам, зникають перевертні, дияволи, нечиста сила, янголи. Знову це люди, як і всі інші, звичайні люди. Знову колишній, старий світ. Вони почувають себе, немовби щойно були на сьомому небі, а тут раптом їх повернули назад на землю. І їм до болю жаль, що вони так швидко знову опинилися на землі. Вони втішаються тим, що ось ще раз підніметься завіса, і тоді знову будуть там, на небі, в раю. І отак завтра й післязавтра, і отак щодня.

Щасливі діти!

Скільки хлопчиків є в Голенешті, які заздять Лейбці, що все це відбувається на подвір'ї його батька! Скільки є дівчаток в Голенешті, які заздять Розці, що, завдяки її матері, вона стала вхожа в хороми Рафаловичів, бо що важить для таких багатіїв, коли разом з ними йде до театру ще одна людина?

— Моя дитина, нівроку, дуже прийшлася до вподоби багатіям! Та це й не дивно, чи бачили ви таке!..

Так вихвалялася канториха перед своїми сусідками, і щоб ніхто, боронь боже, не подумав, що вона виканючила цю ласку для своєї доньки, Лея додавала дуже дипломатично:

— Питаєте, як опинилась моя Розка у багатіїв? Це варто послухати. Іду оце я з базару, а мене зустрічає Бейлка, Рафаловичка, значить. «Доброго ранку!» — «Доброго здоров'я!» — «Що чувати?» — «А що у вас чувати?» — «І не питаєте, така буча в мене на подвір'ї. Театр. Радість, свято для моїх дітлахів. Для них це диво дивне. До речі, а що поробляє *ваша?*» — «Дякую, що їй поробляти?» — «Кажуть, що вона у вас дуже вдала?» — «Дякувати богові, гріх скаржитись!» — «Чому б вам не прислати її до мене?» — «Дякую. А що вона робитиме у вас?» — «Вона познайомиться з моїми дівчатами й, до речі, піде з ними в театр, що в цьому поганого?» — «Дякую, якщо тільки вона схоче, я їй, напевно, дозволю...»

Отак хитро виправдовувалася канториха Лея, хоч довелось їй навіть вигадати велику брехню, напустити туману, бо чого тільки не зробить мати заради дитини?..

Не тому, що ми хочемо взяти під захист канториху, але, заради правди, мусимо розповісти, як усе було, бо канториха не дозволила б своїй дитині аби з ким піти до театру; але з Рафаловичами — прошу, чому ні, з превеликою охотою! Навпаки, нехай люди знають, з ким зустрічається її дитина...

А наступного дня після вистави канториха Лея чатувала, щоб у присутності сторонніх перепитати в своєї доньки ще раз і ще раз:

— То чим учора тебе частували в багатіїв?

Або:

— Розко! О котрій годині ти йдеш сьогодні до багатіїв?

Або:

— Коли тебе, доню, ще раз запрошуватимуть у багатіїв повечеряти, не треба відмовлятися. Чого соромитись, чи бачили ви таке?..

Дурниці! Дочка навіть і гадки не мала відмовлятися. Розка почувала себе дедалі краще в цьому багатому домі. Щоразу, вирушаючи туди, вона проймалася святковим настроєм, як буває, коли йдеш до близького, доброго приятеля на родинне свято.

І нічого дивного тут немає. Розка завжди була там жаданим гостем. Світлий, просторий, багатий будинок Рафаловичів зустрівач щоразу канторову дівчину з однаковою привітністю, радістю, сміхом, гамором і галасом. І щоразу всі разом ішли до театру, сідали поперед усіх, і щоразу їй випадало сидіти плече в плече з сином Бені Рафаловича, з Лейбкою... І щоразу, коли підіймалася завіса й у театрі ставало темно, її рука опинялася в його руці. І щоразу підносилися вони з землі, почувавочи, що їм виростають крила і якась сила несе їх угору, туди, високо-високо, на сьоме небо, аж у самісінький рай.

Розділ 10

ПІСЛЯ ВИСТАВИ

Після вистави канторова дівчина поверталася додому розпалена, щоки їй пашіли, очі по-особливому блищали, серце було вщерть сповнене радістю. Їй здавалося, ніби вона ще чує, як бринять слова людей-янголів, перемішані з музикою й гучним реготом Рафаловичів, пригадувалося, як Лейбка сказав їй тишком, мало не на вухо, потиснувши при цьому руку:

— Ти ж прийдеш завтра ще раз?..

— Прийду!

Так вона йому відповіла. Не словами, а, як звичайно, потиском руки.

Це було при виході з театру. Люди, як завжди, страшенно штовхалися, товпилися з небезпекою для життя. Голенештинці люблять бути *першими*, входячи, але хочуть бути також й *першими*, виходячи. Їх так стиснули, що на якусь мить Розка й Лейбка відчули себе мовби одна істота, їх мало не винесли з театру.

Ніч була зоряна, чарівна, одна з тих теплих, ясних літніх ночей у Бессарабії, коли зовсім не хочеться йти додому спати. Такої ночі спати — це справді гріх. Очі дивляться вгору, на небо, на місяць, на зорі. Душа поривається — не знати куди, серце вабить — не знати до чого. Почувається дивний сум — не знати за ким... Тихо в Голенешті і спокійно. Після заходу бессарабського сонця земля прохолола. Курява, що стояла цілий день стовпом, лягла, і можна дихати свіжим повітрям. Легкий вітерець повіває

звідкись, приносячи привіт від бессарабських садів та полів, які пахнуть не квітами, а хлібом, кукурудзою, яблуками й грушами. Грає на сопілку пастух, який десь далеко жене отару на пашу. Сопілку ледь-ледь чути, щоразу тихше, аж поки вона зовсім завмирає.

Голенештинці повертаються з театру, голосно розмовляють, гомонять і розмахують руками. Оповідать, що бачили й чули в театрі, і кожному здається: те, що він бачив, це тільки він один бачив, і те, що він чув, це тільки він чув. Співають пісень, почутих у театрі. Голосніше за всіх балакає молодь. А попереду біжить малеча. Голенешті прокидається, порушується спокій тихої, гарної, теплої, ясної літньої ночі, але ненадовго. Голенештинці приходять додому, читають нічну молитву, гасять лампи й лягають спати — на добраніч!

У маленькій хатинці на Синагогальній вулиці (там проживає кантор Ісроел) ще світиться. Кантор і канториха лаштуються вже спати, але чекають на свою доньку, що має повернутися з театру, а тоді полягають спати...

Кантор Ісроел — ще досить молодий, вродливий чоловік з чорним шовковим волоссям, у білому талескотні* — сидить напівроздягнений і, обмахуючись ярмулкою, читає молитву перед сном. Канториха Лея теж більш як наполовину роздяглась уже. Тінь від її білої намітки, що так пасує до її темного суворого обличчя з карими сердитими очима, лягає на жовтаво-білу стіну.

Діждавшись, поки дочка щасливо повернулася з театру, Лея не відступає від неї, щоб та розповіла їй, які «комедії» сьогодні там грали. Хто був із знайомих? Що подавали в багатіїв до столу?..

І ще про щось бубоніла над нею канториха, закінчивши такими словами:

— Чи не так? Атож! Хіба я не розумію, що й до чого? Часом буває, що можна, а часом буває, що ні, чи бачили ви таке!..

Але Розка не слухала. Розка тільки чула, що материн голос дзвенить їй у вухах і снуються, точаться балачки, а батько читає молитву і обмахується ярмулкою. Ах! Який контраст! Тут і там... Яка різниця: світла, весела привітність там, і те, що тут!.. І взагалі як тісно, як темно й сумно тут після вечора, що вона сьогодні провела спершу у Рафаловичів, у великому, просторому, світлому будинку,

а потім у театрі, в раю, і далі, повертаючись з театру до дому цієї теплої, гарної, ясної, зоряної літньої ночі!

А канториха Лея, не вгаваючи, сипала словами, проте, схаменувшись, що, здається, розмовляє вже довго, навіть занадто довго і що вже таки не рано, сама себе перебила:

— Лишенько, грім мене вдарив! Сім кіп гречаної вовни наплела... Час уже спати, а я їй морочу голову, чи бачили ви таке!.. Ось я, доню, погашу лампу. На добраніч, спи спокійно!

— На добраніч,— відповідає їй Розка і, занурюючись з головою в подушку, заплющує очі. Мрії підхоплюють її й несуть з Синагогальної вулиці назад туди, туди, в рай.

Розділ 11

ВИСОКІ ГОСТІ

Перша була вигнана з раю канторова дочка Розка. Ось що сталося з нею. Одного чудового дня вранці, коли кантор був у синагозі, канториха — на базарі, а з учнів ще ніхто не прийшов до хедеру, Розка сиділа перед відчиненим вікном, що над її ліжком, напівгола ще, з незаплетеним волоссям і, наспівуючи почуту в театрі гарну пісеньку з «Суламіфі», зашивала розпоротий шов кофточки.

По родзинки й мигдаль козлятко
Деся поїхало в тихій журбі.
Спи, маленьке моє дитячко!
Торгувать доведеться й тобі.

— Браво, кішечко! Браво! — залунав хрипкий голос за Розчиною спиною.

То був не хто інший, як наш добрий знайомий Шолом-Меїр Муравчик, «блазень» з єврейсько-німецького театру.

Шолом-Меїр Муравчик, що, як ми знаємо, мав тисячу різних обов'язків у театрі, відав також господарством. Рано-вранці, коли театр ще спав, Шолом-Меїр ходив з кошиком у руді на базар купити щось попоїсти «дітям» (так він називав акторів театру). Тим часом, ідучи отак Синагогальною вулицею, почув він — хтось співає знайомої пісеньки з їхнього театру, і так душевно, так солодко, так сердечно, що він прикипів до місця. Йому закортіло гля-

нути, хто це так гарно виспіває. Підійшовши до вікна, він побачив чорняву дівчину, ще зовсім дитину, кров з молоком, заглиблену в роботу. Це його так захопило, що він не міг стриматись і почав аплодувати молодій співачці: «Браво! Браво!»

Ці оплески, видно, неабияк перелякали дівчину. Маленька червона хустка, яка вкривала її гарні дитячі плечі, зсунулася трохи вниз і відслонила на мить перед чужим поглядом неприкрите тіло, що вже виглядало більш дівочим, ніж дитячим. Це додало нашому Шолом-Меїрові ще більшої охоти стояти тут, перед вікном, і просторікувати, за своїм звичаєм:

— Пташечко, чого ж ти так перелякалася? Голосок, можу тобі сказати, маєш, як мед, солодкий. Трьох примадонн за одну тебе можна віддати, хай мені бог дасть стільки щастя й утіхи. І циферблатик у тебе — кращого не знайдеш... Стривай, коли я не зовсім здитинився, я б сказав, що ти мені знайома. Можу заприсягтися, що я тебе бачив разом з Рафаловичевим пузанчиком на лаві в театрі. А як ні — нехай мені очі повилазять. Ага! Ти почервоніла? Стала ще червонішою, ніж твоя хустка, смійся, смійся, дівчинко. Коли смієшся, ти ще вродливіша. Гарні ямочки на щічках стають ще більші, а білі зубки чудово личать до твого чорного волосся і циганських оченят, щоб мені господь бог дав стільки щастя й утіхи в житті...

Розку налякав не так безсоромний тон цього чоловічка і його блазенська мова, яку вона ще дуже мало розуміла, як те, що вона неодягнена, а тут стоїть чужий чоловік під її вікном. «Що скаже мати, як прийде й побачить?..» Розка підхопилася і зачинила вікно.

* * *

Того вечора, коли Розка прийшла з Рафаловичами до театру, Шолом-Меїр Муравчик привітався з нею хитрим поглядом без слів, а Розка зашарілася, як бессарабське сонце при заході... Під час першого антракту, коли музикант Бхіел грав на скрипці, показуючи, на що він здатний, а глядачі лускали горіхи, їли грушки й цвенькали, сміючись та повторюючи дослівно все, що грали на сцені, Розка помітила, що «блазень» здалеку показав на неї пальцем директорові театру, а директор театру, ставний чоловік у високому циліндрі, з неймовірно великими діамантами

мало не на всіх пальцях, стоячи здалеку, зиркнув на неї маленькими, червоними, безбровими очима. І Розка знову зашарілась як жар...

Другого дня, коли кантор Ісроел розпустив хедер на обід, а сам щойно помив руки й сів разом з Леею та Розкою до столу, розчинилися двері й увійшли «блазень» Шолом-Меїр і директор театру. Обидва були щойно поголені й дуже напахчені милом-пачулі та одеколоном «Вера-Віолет». Директор носив розкішний галстук, в якому стирчала діамантова шпилька. Мало не на всіх його пальцях виблискували діаманти, а на великому золотому ланцюжку від годинника висів важкий масивний медальйон, на якому було викладено з білих діамантів, блакитних сапфірів, червоних рубінів та зелених смарагдів монограму, де перепліталися дві великі літери: А і Щ. Самоцвіти в монограмі оздоблювали шановне ім'я: «Альберт Щупак».

Всі ці скарби: золоті каблучки і масивний медальйон, що їх носив директор, багато що могли б розповісти!.. Але, оскільки ми дуже квапимося в нашій розповіді, то не будемо спинятися на цьому. Ми, певно, ще матимемо нагоду докладніше познайомитися в нашому романі з цією особою. Проте коротко мусимо сказати (хай це між нами лишиться): даремно він виставляє напоказ усі ці самоцвіти, щоб подумали, ніби то все подарунки глядачів, «артистичні трофеї» театру. Ні. На це він сам стягнувся, потроху придбав на свої власні гроші, чесно зароблені тяжкою працею кількох десятків бідних, завжди голодних, але постійно веселих істот... Альберт Щупак додержувався думки, що довіряти не можна нікому, навіть рідній дружині. Тим-то він і носив на собі всі свої скарби у вигляді діамантів та золота. Це, розумієте, безпечніше і приваблює око людське...

Побачивши таких високих гостей, кантор Ісроел підхопився з свого місця. Канториха Лея підсунула їм два стільці й запросила сісти. А Розка... та дамо їй краще спокій: ще хвилинка — і вона зовсім згоріла б!..

— Хліб і сало, де попало... як то кажуть у нас! — озвався директор Альберт Щупак і затнувся, далі — ні тпру ні ну. Щастя, що Шолом-Меїр стояв збоку (з усіх халеп він мусить рятувати свого директора!). Шолом-Меїр виступив наперед із своїм хрипким голосом і крученою мовою:

— Хліб-сіль, просимо до столу, їжте на здоров'я, жуйте, ковтайте і ні на що уваги не звертайте. Ми прості смертні, звичайні люди, як і ви. Це мій принціпал, директор тутешнього єврейсько-німецького театру, а я в них за ложку до обіду, за чопа до барила й за віника для підмітання. Їхнє ім'я Альберт Щупак, а мене звуть Шолом-Меїр Муравчик. Тепер, коли ми вже познайомились, так би мовити, зблизька, ми можемо з вами хильнути по чарці, коли у вас є в хаті горілочка, а як ні — пошліть, і принесуть. А закусямо ми разом з вами тим самим, що й ви. Я бачу, ви наминаєте бурячки з сливами. Це страва, якої я, щоб не збрехати, не заживав, напевно, років із сто, бог тому свідок...

Розділ 12

ОКТАВИ КАНТОРА ІСРОЕЛА

Весь час, поки Шолом-Меїр торохтів, а кантор і канториха з дочкою його слухали, директор єврейсько-німецького театру Альберт Щупак, стуливши губи, сидів за канторовим столом, бавився медальйоном, сліпив очі діамантами і не відводив погляду маленьких безбрових очиць від канторової дівчини.

По обіді, коли Шолом-Меїр набалакався досхочу, а канториха прибрала зі столу, та й кантор уже проказав пообідню молитву, директор Альберт Щупак вирішив, що він теж може закинути слово і що вже час перейти до діла, заради якого вони прийшли сюди. Спершу він підняв циліндр над головою, показавши велику плішину, облямовану рівним, густо напوماдженим волоссям, витер піт з чола, а тоді заговорив.

Він був мовчазної вдачі. Але вже як забалакає, його важко було спинити: язик починав плутатися в роті, заносив його казна-куди, і Щупакові доводилося говорити не те, що хотілося б. Шолом-Меїр Муравчик, права рука й флігель-ад'ютант директора, добре знаючи цю його ваду, з самого початку перебив Щупака на слові й далі замість нього закінчив уже сам, на свій манір, своєю мовою.

— Розумієте ви мене, мій любий канторе, — почав свою промову Щупак, — тут така справа. Я сам, чуєте, теж колись був не більше як півчий у кантора, тобто виносив помийниці, чи то пак співав. Мій голос був справжнє сопрано, чуєте, і я діставав ляпасів, тобто допомагав біля

амвона, аж поки я став, той, людиною для себе, тобто співав на весіллях, на обрізаннях. Утну, бувало, «День суботній», чуєте, моєї власної таки композиції, яку, розумієте, я сам скомпонував. Побачили б ви цілу книгу з моїми надрукованими піснями, тобто з моїм портретом попереду, і там у мене «День суботній», чуєте, який я починаю так (він заспівав тремтячим голосом):

«Хто щиро святкує» — Ципочко, жінко моя,
«День суботній» — побий тебе грім,
«Як належить йому» — цієї ж ночі.

Альберт Щупак, як видно, ввійшов у свою роль. Він почав співати цей перекручений «День суботній» на повний голос. Але Шолом-Меїр штурханом під столом своєчасно подав йому знак, щоб припинив, мовляв, тоді краще буде для нього, і почав на свій манір пояснювати канторові, для чого, власне кажучи, вони сюди прийшли.

Оскільки вони чули про кантора Ісроела ще раніше, ніж надумали їхати до Бессарабії, що він уславлений співак, і оскільки музика — це їхня професія, тобто їхня професія, власне кажучи, є театр, а театр з музикою — це ж як брат з сестрою або як чоловік з дружиною, а тому, може, було б добре, щоб кантор їм що-небудь проспівав?

— Що-небудь таке, чуєте, щось небесне, єврейське, з перцем!.. — додав Альберт Щупак, ляснувши пальцями й усміхаючися стуленими губами, а відворотне, зморшкувате його обличчя ще більше зморщилося.

Кантор Ісроел одразу збагнув, чого сподіваються від нього. Він спочатку навіть трохи маніжився, змушував припрошувати себе, відмовлявся: «Та де там! Це зовсім не так, як кажуть. Люди люблять перебільшувати!..» А сам уже заходився настроювати голос (де ви бачили, щоб кантор чи артист відмовлялися, коли їх дуже просять?). Потім підвівся з-за столу, витер губи, прокашлявся, налагодив інструмент і спитав просто для годиться:

— То що ж мені вам проспівати?..

І, не чекаючи на відповідь, почав співати уривок, звичайно, з святкових молитов, пускав трелі, здирався дуже високо, і спускався вниз до найнижчої октави, і знову вгору, і знову вниз, розлягався соловейком, не шкодуючи октав...

Гості мовчки дивилися один на одного, підморгуючи один одному, плямкали губами, поцмокували, як на смач-

ному обіді або за склянкою доброго вина, і цим вони підохочували набагато більше, ніж коли б обсипали його найуслесливішими компліментами. Бідолашному канторові аж голова обертом пішла. Коли вже так, то треба показати їм, що він уміє! І він почав співати другий уривок, і третій, а потім хотів показати їм зовсім нову річ, теж власної композиції, але Шолом-Меїр узяв його за рукав:

— Не ображайтеся, мій любий канторе, ви співаєте так солодко, що всі хоральні кантори цілого світу разом з їхніми хористами й півчими проти вас биндюжники. Вірте мені, якби не театр з репетиціями, акторами, з морокою і рахубою, ми б не покинули вашої хати аж до кінця всіх свят, нам би зовсім не набридло сидіти тут у вас і слухати ваші співи, бог тому свідок. Але ж біда ось у чому — заробітки! Немає часу, розумієте ви мене. Ми завтра покажемо зовсім нову п'єсу «Куні-Лемл»...* Не завадило б, якби наостанку ви нас похастували закускою...

Кантор трошки розгубився:

— А саме, якого закускою, цікаво знати, можна було б вас похастувати?

— Ось цією закускою!..

Шолом-Меїр Муравчик показав пальцем на канторову дочку, яка весь час не спускала з нього очей. Почувши такі слова, бідолашна Розка сіла ні жива ні мертва, а кантор і канториха насторожились. Тут директор хотів встряти в розмову, але Шолом-Меїр Муравчик подав йому знак під столом і сам пояснив, що він мав на увазі.

— Ми маємо на увазі, розумієте, щоб вона, ваша дочечка, значить, що-небудь нам проспівала. У неї, подејкують, є голосок, і вона, кажуть, співає так, що втре носа тринадцяти Патті й сімнадцяти Нельсон...

— Звідки ви знаєте, що моя дочка співає?.. — не могла стриматися канториха, а бідолашний Розці аж дух перехопило. Вона чекала — ось-ось він розповість, як учора розмовляв з нею, а вона про це матері навіть словом не прохотилась!.. Буде їй тепер від матусі добра прочуханка!..

Проте, помітивши хитрими очима, що Розка міниться на виду, Шолом-Меїр добрав способу:

— Отакої! Звідки знають по всіх усядах, що ваш чоловік, хай доживе до ста двадцяти років, має горло з колатурою, яку рідко десь-інде почувеш? П'ятнадцять років мандруємо ми по світах з єврейсько-німецьким театром і навіть не чули ніколи, що десь є таке місто, яке зветься

Голенешті, а проте бачите! Це вам не жарт — голенештинський кантор Ісроел! Його ж знають у цілому світі! Ну, що ви на це скажете, моя любя канторихо?

«Люба канториха» нічого не мала на це сказати. Її зовсім не дивувало, що чоловікове ім'я славиться в усьому світі. Але щоб її дочка раптом, з доброго дива, розсілася тут співати перед двома зовсім чужими чоловіками?! Кажіть що завгодно, але, як на її бабський розум, це... вона сама не знає, як це назвати:

— Отак просто дівчині співати, раптом, ні сіло ні впало, тиць тобі, дурню, серед білого дня? Адже ж дівчина — не хлопець, дівчина — це дівчина, чи бачили ви таке!..

Розділ 13

КАНТОРОВА ДОЧКА СПІВАЄ „ВЛАДИКО НЕБЕСНИЙ”

Не так поставився до цього кантор Ісроел. Він це сприйняв дуже просто. Правда, канториха Лея, можливо, має рацію, коли доводить, що хлопець — це хлопець, а дівчина — це дівчина... Проте, раз на сто років, хіба завадило б на честь таких гостей, наприклад, щоб вона разом з батьком що-небудь заспівала... А до того ж йому самому таки дуже хотілося ще трохи поспівати. Кантор як допадеться до співу, то це те саме, що та мжичка: як замрячить, то вже надовго...

Кантор Ісроел зиркав на свою дружину Лею з виразом прохання, немовби кажучи: «Що тебе обходить, коли дитина щось проспівас?» Канториха зрозуміла його погляд. Якщо вже гедзь укусив його, то нічого не вдієш, співатиме!.. Вона йому теж відповіла поглядом, з якого він зрозумів: «Тобі дуже закортіло? Що ж, якщо тобі любо, то й мені мило, чи бачили ви таке!..»

Кантор Ісроел повеселішав, прокашлявся і, взявши тон, звернувся до дочки:

— Коли люди просять, щоб їм щось виконали, не можна бути такими нечемними, а треба щось виконати. От тільки що ми їм, приміром, покажемо? Може, заспівасмо «Владико небесний»? Га? Ти співатимеш, а я тобі вториниму на низькій октаві... Ну, Розко, починай: ля-ля-ля!

Розка, яка була рада, що вчорашній інцидент кінчився мирно, теж готова була з вдячністю співати, тим більше що вона з дитинства любила співати й досі ще любить. І їй не набридало б співати цілий день, якби не заборонила мати. Щоразу, тільки-но Розка почне, Лея гримас на неї:

— Припини, Розко, скільки разів я тобі казала! Певно, гадаєш, що ти все ще маленьке дівчатко! Така дівка вже півроку, чи бачили ви таке!..

— Дівка? — сміється Розка, і сама Лея теж сміється, але співати не дозволяє, хіба що вряди-годи разом з батьком, та й то, коли ніхто не чує...

Розка стала поруч кантора Ісроела, заклавши руки за спину, підвела до стелі очі і рівним, чистим, дзвінким голосом, що звучить, наче скрипка, заспівала сумовитий мотив на молитовний лад, в якому бриніли водночас скарга, образа, благання й сльози:

Владико небесний! Владико небесний!
До тебе я руки свої простягаю.
О, доки це горе і туга без краю?
І доки знущання і зойки відчаю?
Чи довго ці муки? Від них я конаю.
Терпіти їх далі я сили не маю.

Гості — директор і його флігель-ад'ютант — сиділи зачаровані. Обидва вони, роззявивши роти, дивились один на одного, а потім не могли заспокоїтись, що спів так швидко закінчився. Їм бракувало слів для хвали. Шолом-Меїр навіть вигукнув своїм хрипким голосом: «Браво! Браво! Біс!»

Але сам зразу ж зрозумів, що ці «браво, bravo, біс» тут недоречні. Надто сумовитий був мотив, надто зворушливі слова, надто чистий цей юний голос і надто гарна, божественна ця молода співачка, яка, власне, була ще зовсім дитиною...

А Альберт Щупак, директор театру?

Важко вгадати, що діялося в цієї людини на душі... Він видобув із задньої кишені шовкову, дуже напахчену хустинку й витер сльози, що набігли на його маленькі, червоні, безброві очі.

Очевидно, в грудях цієї висхлої, черствої людини билося людське серце, в якому ще струмує тепла кров і пульсує живчик. Почуття жалощів у нього, очевидно, ще не

зовсім відмерло, коли в його очах ще збереглися сльози для народного горя, коли такі прості, теплі слова і така проста, зворушлива мелодія дійшли до його свідомості.

А може, в цьому винна була ця божественно вродлива чорнява дівчина з чарівними ямочками на щічках, з карими, як у циганки, гарними оченятками, з її дзвінким, солодким, скрипковим голосом, що діймає душу й серце і, неначе бальзам, розливається по всьому тілі. Хто може це сказати? Хто може це знати?

Читач, який з попередніх розділів уже знайомий з нашим директором театру, пам'ятає, який з нього промовець. Тепер, після «Владики небесного», він підхопився з стільця, підійшов до кантора, взяв обома руками його руку і з сльозми на очах спромігся вимовити лише кілька слів:

— Нехай я не буду *Альбрет!*.. (Треба зауважити, що він сам не вмів вимовити своє власне ім'я як слід і замість «Альберт» завжди казав «Альбрет»).

— Чуєте, нехай я не буду Альбрет!

Це найбільший комплімент, що його будь-хто міг почути від Альберта Щупака, директора єврейсько-німецького театру.

Розділ 14

АЛЬБЕРТ ЩУПАК ВТРАЧАЄ РІВНОВАГУ

Якби директор театру Альберт Щупак обмежився тільки цим компліментом («нехай я не буду *Альбрет!*»), було б усе тихо й мирно, і всі лишилися б задоволені, кожний по-своєму... Гості були б задоволені, що почули таке виконання «Владики небесного», яке не кожен і не часто має щасливу нагоду почути. Розка, канторова дівчина, була б задоволена першим виступом перед чужими людьми. Кантор був би щасливий, що його дочка так полонила серця гостей (який батько не почуває себе щасливим від першого успіху дитини?). Чого вам більше? Навіть канториха Лея, яка терпіти не може, коли її дочка починає співати в присутності чужих чоловіків, була цього разу так зворушена, що мимоволі стиха зітхнула...

— Дитина, дай боже всім моїм друзям таких дітей!..

Але судилося так, що на цьому ясному небі з'явилися чорні хмари, і вся радість була потьмарена. З чисті вини?

Таки з вини директора театру, через його язик, що не слухається його, хоч плач. Коли людина втрачає рівновагу, сподівайся біди.

Чи то від великого захвату, чи, може, діло цього вимагало, але Альберт Щупак знову завів розмову, бавлячись при цьому діамантами на своїх пальцях:

— Ох, і голосок же! Ох, горлечко! Ох, і співає ж! Ну і ну! Послухайте-но, любий канторе, ви сидите тут у Голенешті, в цьому, чуєте, ведмежому куті, в ямі... Казна-що! Бабраєтесь у багні і тільки те й знаєте, що молитви, кукурудзу, мамалигу, хе, хе... Шкода, чуєте, такого діаманта. Що з неї, бідолашної, тут буде, з вашої дитини? Хіба я знаю? Здається мені, хай я не буду Альбрет!..

З цього патякання канториха зрозуміла тільки, що мова йде про долю її дитини, і вона зразу відрубала:

— В роті чужого не треба лічити зуби... За мою дитину, хвалити бога, є кому сушити собі голову й уболівати, дай боже довгого віку...

Альберт Щупак, видно, не зрозумів натяку або удав, що не розуміє, і просувався далі до своєї мети, звертаючись тільки до кантора і зовсім не зважаючи на канториху:

— То що ж я вам, чуєте, хотів сказати, мій любий канторе? Ага. З приводу того, що ви сліпі люди, потопаєте в неуцтві отут. Фанатизм, чи що? Світ! Такий великий світ! Здається, в мене, бачили б ви, чуєте, діти — золото! Дівчатка — таке мені щастя! Ляльки! Огірочки! Примадонна — теж дочка порядних батьків. Не таке личко, як у вашої, але теж голосок, чуєте, як у найкращій опері! Якби вона вступила до мене, ваша дочка, значить, хто знає? За три-чотири роки, чуєте, ви мали б таку купу золота!..

При цьому Щупак показав обома руками, яку купу золота їхня дочка принесла б їм, якби вона вступила до його театру.

Чи зрозуміла канториха все як слід — важко сказати. Вона тільки зрозуміла, що це опудало, з великим димарем на голові і з відворотною голеною пикою, варнякає про якесь дивне сватання для її дочки й пропонує їй такі речі, що аж верне, слухаючи... І в ній прокинулася мати, мати, створена на те, щоб захищати й стерігти свою дитину, як зіницю ока, мати, що насилу спромоглася поставити її на ноги, мати, що тремтить над нею, як над тендітним, гарним, коштовним скляним посудом — і, не маючи бажання

здаватися у глибокі міркування, вона відрубала ще гостріше, ніж перше:

— Не дочекають того мої вороги! Що ви собі думаєте, хіба ми з кравців чи з шевців, щоб дозволити нашій кровинці піти до комедіантів, блазнів, волоцюг?.. Чи бачили ви таке!..

Ці кілька теплих слів, що їх Лея вимовила одним духом, видно, не дуже сподобалися директорові театру і, певно, таки дуже допекли йому. Відворотне, зморщене обличчя його нараз пожовкло, позеленіло й вкрилося потом. Стулені губи дивно скривилися, і маленькі безброві очіці налилися кров'ю. Альберт Щупак ладен був добре вилаяти канториху, як вона того заслужила. Яке зухвальство баби отак розмовляти з ним, директором єврейсько-німецького театру!

Бозна-який скандал міг би тут вибухнути... Альберт Щупак не любить довго марудитись. У нього раз-два: «Або дати ляпаса, або дістати ляпаса...» Щастя, що був присутній Шолом-Меїр. Шолом-Меїр добре знав свого принципала, знав, що то за один, і робив усе, щоб не допускати директора до скандалів, бо сам він додержувався такої думки, що краще не дати ляпаса, аби не дістати ляпаса. Він додержувався думки, що добром завжди можна досягти кращих наслідків... А тому, смикнувши принципала за рукав і хитро підморгнувши йому одним оком, посунув капелюшок вперед, потім назад і сказав канторові:

— Ваша дружина святу правду каже, розумна у вас канториха, слово честі, дарма що чорнява... Але що ж? Одна тільки біда, вони трохи занадто запальні, вони не зрозуміли, що саме сказали тут директор. Директор говорили без задніх думок, що є різні професії на світі. Кожен вихваляє свою професію, як то кажуть: кожний собака тримається коло дверей свого хазяїна, а кожна свиня гадає, що її багнюка найглибша, більше, вони, боронь боже, нічого не мали на увазі ні проти вас, ні проти вашого чоловіка, ні проти вашої дочки. Прийшли ми сюди, кажу я вам ще раз, тільки заради кантора, послухати, як він співає, дай боже нам усім такого щастя і втіхи. Ми б сиділи тут і сиділи, але не хочемо більше вам набридати. До речі, бачу, що до вас уже збираються шибеники в хедер. Вам треба сісти до роботи, як то кажуть: наука божа серцю гожа, бувайте здорові, і дай вам господь бог добру санну дорогу!

— Щоб ви собі на тій дорозі руки й ноги поламали! — крикнула навздогін їм канториха після того, як гості покинули їхню хату. А доньці своїй вона сказала:

— Можеш уже, доню, попрощатися з єврейським театром. Ти його більше не побачиш, поки мого віку!

Найбільшу прочуханку дістав би від неї чоловік (канториха Лея, як розгнівається, вона страшна!). Але ж канторові пощастило: учні вже сиділи за столом перед розгорненими книгами. Кантор Ісроел, власне кажучи, сам почував себе трохи ніяково після цієї розмови з непроханими гістьми. Але він підбадьорився, надав обличчю веселого виразу й, потираючи руки, заспівав на мотив талмуда.

— Отже, дітоньки, пригадайте ще раз, на чому ми зупинилися? Та-а-ак...

Розділ 15

НОВА ДІЙОВА ОСОБА — ГОЦМАХ

На великому широкому подвір'ї Бені Рафаловича весело. Стодола, в якій виступає єврейський театр, ніколи не замикається, ні вдень, ні вночі. Тільки-но задніє, як там уже починається. Люди приходять і виходять. Той сюди, той назад. Столяри лагодять лави, маляри малюють декорації. Носії тягають ящики, приносять дрова, дошки. Ні на хвилину не припиняється гупання молотків, забивають цвяхи, тягають мотузи, і завжди там завізно, завсіди гамір, галас.

Частіше й голосніше за всі інші вигуки та крики чути один вигук, один крик: «Гоцмах!»

— Гоцмах, забрали б тебе чорти!

— Гоцмах, повилазило б тобі!

— Гоцмах, ворушись жвавніше!

— Гоцмах, тримай! Гоцмах, стій! Гоцмах, біжи! Гоцмах! Гоцмах! Гоцмах!

«Хто такий Гоцмах?» — думає собі синок Бені Рафаловича Лейбка і, перш ніж піти до хедеру, завертає до стодоли.

Лейбка вже знає, хто такий Гоцмах. Високий, худий, хирлявий, ядушливий, з коротким диханням, з блідим рябим обличчям, гострим носом, загостреною головою, настовбурченими вухами й голодними, колючими очима — ось яка це постать...

Ім'я його, власне, *Гольцман*. Але директор театру, Щупак, першого ж дня перекрутив це прізвище на «Гоцмах» * — і так воно пішло аж по сьогодні.

Лейбці сподобався Гоцмах з першої хвилини, як вони познайомилися. А познайомились вони запросто, без церемоній і хитрощів. Ось як це сталося.

Одного разу, побачивши, що Лейбка стоїть у дверях стодоли, Гоцмах почав з ним розмову на відстані.

— Йолопе! Що ти тут робиш?

— Нічого.

— Кого шукаєш?

— Нікого.

— Хто ти?

— Син Бені Рафаловича.

— Чого ж ти стоїш, як жебрак біля дверей? Іди сюди, парубче! Ти вже куриш?

— Ще ні.

— Але ж твій батько курить? Твої брати, чорти б їх батька взяли, курять? То ти ж можеш мені принести цигарок.

Другого дня Лейбка, засапаний, спітнілий, червоний, приніс, оглядаючись при цьому на всі боки, повну жменю цигарок. Гоцмах тонкими, гострими пальцями згріб і поклав собі в кишеню цигарки, неначе то було не крадене, крий боже, а подарунок від доброго знайомого, і навіть оком не моргнув, щоб сказати спасибі. Закуривши, він затягнувся, випустив носом струминку диму, закашлявся й сказав:

— Хто курить у вас такі запашні цигарки?

— Мій старший брат,— тихо, ледве чутно, відповів Лейбка.

— Хай йому біс, батькові твого старшого брата, він знає, що треба курити! — голосно промовив Гоцмах.— А скажи-но, моє любе пташенятко, що їдять у вас, наприклад, уранці з кавою?

— Що їдять? Як коли. Масло, сир, часом яєчка, коржики, здобні булочки...

— От-то-то,— перебив Гоцмах,— про це саме й мова. Принеси, розумнику мій, кілька здобних булочок, але щоб були свіжі. Чуєш, що тобі кажуть? Свіжі!

Слово «свіжі» Гоцмах вигукнув так, що Лейбка аж пополотнів з переляку. Він боявся, що їх почують.

Проте він послухався і наступного ранку приніс у кишені кілька свіжих булочок, тремтячи, щоб, боронь боже, ніхто не пронюхав... Він і незчувся, як голодний Гоцмах уже пропустив їх крізь тонке горло й швиденько проковтнув.

— Пілюлі! — облизуючись, як кішка після сніданку, сказав Гоцмах і закурив цигарку із запасів Лейбкового брата, які так припали Гоцмахові до смаку, що він наказав принести ще.

Лейбка приносив йому ще й ще і завдяки цьому мав вільний доступ до театру не тільки ввечері, під час вистави, а також удень, під час репетиції, і навіть заходив за лаштунки, куди весь час поривався, бо хотів побачити, що там робиться.

Ах, що побачив там Лейбка! Зовсім інший, дивовижний світ, де люди переодягаються, перевтілюються, мажуться фарбою й крейдою і виходять звідти блазнями, перелесниками, дияволами та янголами. А життя там, як у раю, завжди жваве, веселе. Той співає, той танцює. Цей набиває повну пельку, той п'є з пляшки — буль-буль-буль, а той тишком смочче цигарку, сидючи навпочіпки в куточку, щоб директор не побачив його й не дав прочуханки... Сердитий директор! Усі тремтять перед ним, бояться його, як смерті, й усі сміються з нього, глузують, показують за спиною язика і перекривляють, як він ходить, як стоїть і як сідає, як говорить і як виблискує діамантами... Справжні шибеники!

Найкраще перекривляв його Гоцмах. Він майстерно наслідував кожного так, що можна було луснути від реготу. Весела істота цей Гоцмах! Лейбка не розуміє, звідки береться в людини стільки гумору? Здається, ніхто не працював так тяжко й багато, як Гоцмах. Ніхто не бігав стільки, ніхто не поневірявся, не голодував, ніхто не кашляв і не діставав стількох ляпасів, штурханів і стусанів від кожнісінького, як Гоцмах, і ніхто не схильний був так постійно сміятися, як оцей Гоцмах. Ось допіру, здається, його схопив директор за комір і викинув з акторської вбиральні: «Гоцмах, забрали б тебе чорти!» А ось він уже стоїть за директоровою спиною, трохи згорбившись, голівка набік, губки стулені, й дивиться на нього, а ви бачите перед собою відворотне обличчя з маленькими очницями — *викапаній Альберт Щупак!*

Ну, як можна не любити таку людину?

Розділ 16

ГОЦМАХ ПИШЕ ЛИСТА

Слухай-но, цапеня! Ти, здається, вчишся в хедері, то, напевно, вмєш добре писати? Принеси сюди перо й чорнило, аркушик паперу з конвертом... і марку на сім копійок!

Так озвався одного разу Гоцмах до свого юного друга Лейбки, начищаючи черевики для всіх акторів театру.

Через кілька хвилин усі ці речі були в stodолі, чи то пак у театрі, за лаштунками.

На дерев'яному ящику перед триногим столиком сидів синок Рафаловича Лейбка і писав листа. Навпроти нього розлігся на долівці Гоцмах з цигаркою в зубах і, припинивши чистити чоботи, покашлюючи, почав диктувати:

— Пиши так, голубе мій:

«Моїй любій, дорогій матері Сурі-Брусі, хай довго живе! І моєму любому, дорогому дядькові Залману, нехай довго живе! І моїй любій, дорогій сестрі Златці, нехай довго живе! І всім моїм любим і дорогим друзям, хай довго живуть!»

— Готово, любий? Шквар далі:

«Передусім сповіщаю вас, що я, хвалити бога, цілковито здоровий, чого й вам бажаю від щирого серця назавжди і во віки вічні — амінь».

— Поставив, котику, слово «амінь»? Ось за це я тебе люблю. Катай далі...

«А по-друге, сповіщаю тебе, моя люба, дорога мати, що ми тепер у Бессарабії, країні кукурудзи, мамалиги й дебелих жінок. Ми щовечора граємо в театрі, і я сповіщаю тебе, що вже виконую головні ролі, а після свят ми переходимо на марки, тобто на паї, а поки що працюємо за платню, тобто мені платять гроші щотижня. Не так багато, щоб заплувати салом, але, хвалити бога, не працюємо задурно. Я знаю, що моя робота варта багато більшого, і я, можливо, одержував би більше, але є в нас один байстриук, на ймення Шолом-Меїр, бісова душа, щоб його покорчило. Це з тих собак, що сам не гам і другому не дам. Надсилаю тобі троячку і прошу тебе, моя люба мати, не ображайся, що не триста карбованців. Це все, що є в мене в кишені. Поший собі що-небудь на свято з того, що тобі треба, і, ради бога, куди Златці черевики. А ще скажи дядькові

Залману, нехай не морочить голову з призовом, мені на призов начхати. Я вже давно не боюся того призову, Це я маю завдячувати йому-таки, дядькові Залману... Дуже прошу тебе, моя люба мати, коли писатимеш мені листа, щоб учитель Еля за одним заходом написав, коли роковини з дня смерті батька. Напиши мені також, чи ще працюєш у тих самих старих хазяїв, і, ради бога, купи Златці черевки, а більше в мене ніяких новин, щоб тобі списати, нема. Бувай здорова, моя люба мати. Від мене, твого сина, бажаю тобі багато щастя навіки — аминь».

— Тепер, пузана, дай сюди перо, і я поставлю підпис.

Закачавши рукав правої руки до ліктя, Гоцмах взявся до роботи, намалював кілька закарлючок, схожих на коцюби та лопати, і спитав у свого секретаря Лейбки:

— Це Герш-Бер¹ Гольцман? Еге ж?

Лейбка пильно вдивлявся в оті ієрогліфи, довго шукав, але так і не знайшов там ні оленя, ні ведмедя, ані будь-якого іншого звіра.

— Мій любий жеребчику! Чого ти так придивляєшся? — озвався Гоцмах до свого юного друга Лейбки і взявся за попередню роботу — чистити чоботи.— Тобі, як я бачу, не сподобалось, видно, моє письмо? Це я, дурнецький, навчився самотужки. Сам своїм розумом дійшов. Усього, що вмію, я досяг самотужки. Люди кажуть, що в мене було б дуже гарне письмо, якби я вчився. Але що ж? Я дуже рано лишився сиротою, і моя мати віддала мене в найми. Узяв мене до себе на роботу мій дядько Залман. Він кравець, партач, нікчемний ремісник, а лупцює, як справжній майстер. Отож одного разу, за столом сидячи, він влучив мені праскою просто в серце. З того часу я почав кашляти... Мати тоді забрала мене від дядька-душогуба і віддала до іншого партача. Але я вже не міг сидіти за роботою через ту праску, якою мене почаствував дядько. Тоді мати надумала й віддала мене в помічники вчителеві хедеру. На моєму обов'язку було вмивати дітлахів, молитися з ними, приносити їм сніданок до хедеру. Що ж, носити сніданки — це якраз непогана робота, можна поласувати, лизнути, нюхнути. Але біда в тому, що треба носити дітей на плечах, коли надворі грязько. Де ж узяти сили для цього? На моє щастя, приїхав до нашого містечка єврейський театр. «Єврейський театр! Усі поспішають до

¹ Герш — олень; Бер — ведмідь.

театру, а я сидітиму вдома?» Я, сам розумієш, проскочив туди без квитка. Але, на моє безголов'я, сталося так, що директоріві,— ти його знаєш,— Щупакові заманулося пройтися між лавами, тобто проконтролювати квитки. Він мене впіймав, добре нам'яв вуха й викинув геть. Це, можливо, було б ще невеликою бідою, якби він не зірвав з мене кашкета. Як я міг повернутися додому без кашкета? Мати розповість дядькові, а цей душогуб заб'є мене на смерть! Я почекав надворі у великий мороз, аж поки всі розійшлися по домівках, тоді я кинувся до директора, до Щупака, значить, плакав, благав, цілував йому руки, щоб він віддав мені кашкета, розповів йому всю правду, що я сирота і маю дядька-ката... Щупак вислухав мене, оглянув з голови до ніг своїми маленькими очіцями, щоб вони йому повилазили, і звернувся до мене: «Ти,— каже він,— сирота і не маєш де жити? Може,— каже він,— ти вступив би до мене в театр? Я,— каже,— зроблю з тебе актора».

Розділ 17

ЧУДЕСНЕ НАРОДЖЕННЯ АКТОРА

Гоцмах закашлявся. Він на хвилинку кинув чистити черевики, закурив цигарку, затягнувся кілька разів і почав далі розповідати своєму юному другові про дивовижні окуазії, як він став актором.

— Гадаєш, певне, дурнику, що мати була задоволена, коли я дістав таку посаду? Нічого подібного! І не так мати, як дядько Залман. «Поїде з акторами й перестане молитися цей розбишака!..» — так хотів переконати дядько мою матір. Але що мені тепер дядько? Куди там к бісу молитви, коли я раптом так високо занісся! Уяви собі, попервах мені було не з медом. Щупак заходився мене навчати і взявся за це діло як слід. Насамперед він почастував мене кількома такими лящами, аж виляски пішли, за те, що я не вмів чистити черевики. «Хіба так,— сказав він,— чистять?» І, забравши з моїх рук щітку, показав як саме треба чистити, щоб і черевикам любо було. Потім почав мене ганяти, мов собаку, давав мені карколомні доручення. Треба було мати міністерську голову, щоб устигнути скрізь і все зробити. А якщо в чомусь не догодив,— одразу ляпаса. Таку звичку має цей чоловік, щоб

йому руки повідсихали! Минає місяць, і два, і три, і чотири, а я сцени ще й не нюхав. Ненечко, чим це все закінчиться? Хіба для цього я всім пожертвував?.. Може, спитати в нього, коли ж нарешті я познайомлюся з сценою? Але страшно ляпасів. Поскаржитись перед акторами? То є байстріук Шолом-Меїр, який про все нашіптує йому, холера б взяла їх обох! Одне слово, нічого не вдієш, треба трохи помучитись, мучилися б вони довіку в пеклі! Чекаю рік, чекаю два — але я все-таки діждався. Трапилась нагода. Сталось чудо чудесне.

Гоцмах надовго закашлявся, проклинаючи кашель смертельними прокльонами: «Щоб цей кашель холера взяла! Страшна смерть! Погибель!..»

Покінчивши з кашлем та з прокльонами, він віддихався, ще кілька разів затягнувся, взявся за щітки й провадив далі:

— Був у нас один актор, перший коханець, Ухватковер на прізвисьце. Чудовий перший коханець, грав найсильніші ролі, і воднораз шалапут — великий, могутній і страшний! * Парубчина гарний собою, здоровий, плечистий, кощавий; голосище в нього могутній, не горлянка, а золото. Як на те, і язикатий же був! Німецькою мовою цілком вільно розмовляв — ну, просто коханець над коханцями. І що ж господь бог з ним робить? Одного разу занедужав Ухватковер, ніби жартома, та, диви, й помер по-справжньому. Ну, що ж, помер — то й помер, нехай йому земля пером! Але що ж робити без першого коханця? Афіші вже висіли, каса жваво торгувала, просто рвали квитки з рук. Мій Щупак казився, мало не луснув з досади. «Гоцмах, — звернувся він до мене, — зможеш зіграти першого коханця?» — «Будь ласка! — сказав я. — Чому ні?» І почав вивчати роль напам'ять. Ставили дуже серйозну п'єсу: *«Дора, або Багатий жебрак» за Шекспіром. Виправлено та поставлено мною, Альбертом Щупаком*. Так було надруковано в афішах! Перед виставою мене гарненько заgrimували й випустили на сцену, як першого коханця, викупаного, причепуреного Рудольфа, з нафарбованими щічками й чорними вусиками, і піджак надягли на мене новий, і штани нові, дали навіть пару цілих чобіт. Кажу тобі — такий Рудольф вийшов, аж очі вбирає. Що тут розводиться, любе моє пташенятко? Сам чорт не розкусить глядачів! З першої хвилини, тільки-но я з'явився на сцені, ще не встиг навіть рота роззявити, як вони почали

сміятися, та так, що й досі ще сміються. А коли я підійшов до примадонни, тобто до Дори, і почав закидати гачка, тобто грати роль, узяв її за руку і сказав їй справжньою німецькою мовою, як то робив покійний Ухватковер: «Ой, лібес кінд! ¹ Ми повинні одружитися, бо після гохцайта ² кохання стає набагато міцніше, ніж перед гохцайтом!» — знявся регіт мало не на півгодини, я боявся, що театр завалиться! Що дужче я грав свою роль, то більше вони реготали. Просто якась нечиста сила оселилася в них! Одне слово, насили дочекавшись, поки завіса впала, я нішов, спітнілий, куди очі ведуть, ледве плентаючи ногами, світу білого не бачачи перед собою. Аж гульк, я вже в Щупакових руках і чую тільки, як ляпаса сиплються на мене, мов з лантуха: «Байстриюче! Чому ти раніше не сказав, що ти комік?!» Щоб я так знав самого Щупака і всіх його трьох жінок, як я знав тоді, що це воно означає «комік»? З того часу все пішло як по маслу. Я почав закидати гачки, тобто почав грати найбільш комічні ролі, спершу Шмендрика, потім Цінгітанга *, потім п'яницю Ноя з «Скрипки Давида» * і навіть Попуса з «Бар-Кохби» *. Я, було, вийду на сцену з привітанням: «Вітаю молодих! Ось я зроблю вам екзакуцію, інквізицію, компердрицію, долелелемоле! Сілеле-ломоле!» — всі беруться за животи і аж заходяться від реготу!.. А вже коли виступлю в подертій одежині і протанцюю хусида *:

Звичайна я людина,
Дивак веселий я.
Звичайна я людина,
Ясна душа моя.
Весела я людина,
Чудний дивак.
І всюди я співаю:
«Гоп-чик-чак!»—

то всі в театрі ладні мене на руках носити. Перед таким жевжиком, як ти, мені не треба вихвалитися, але я можу сказати, що Гоцмах, хвалити бога, відоме ім'я. Біда тільки в тому, що не щовечора мене пускають на сцену. І хто, на твою думку? Щупак. Паскудна особа, здох би він! Не дає мені ролей, дав би йому господь бог хворобу на цілу зиму. Найкращі ролі забирає собі, бо коли, боронь боже, пле-

¹ Лібес кінд — люба дитина (нім.).

² Гохцайт — весілля (нім.).

щуть браво комусь іншому, а не йому, він просто казиться від люті. Отака це клята душа... Не дждав би він, щоб я йому довго ще чистив чоботи! Але не турбуйся — все буває до певної пори. Бог дасть, після свят ми, всі актори, об'єднаємося і перейдемо на марки, тобто на паї. А як ні — ми плюнемо на Щупака й створимо окреме товариство. Ми б давно вже це зробили, якби не отой байстрик Шолом-Меїр, холера — тьху!..

Так, плюнувши на щітку, закінчив Гоцмах свою біографію і заходився щосили чистити черевики.

Розділ 18

ЛЕЙБКА ПОКАЗУЄ, НА ЩО ВІН ЗДАТНИЙ

Гоцмахова біографія дуже сподобалася Лейбці. І не тільки сама Гоцмахова біографія, а й усе, що він тут бачив і чув, усе, що хоч в якійсь мірі стосувалося театру, стало нашому юному героєві любе й дороге.

Наш юний герой бачився з Гоцмахом досить часто, по кілька разів на день. Прийшовши з хедеру додому пообідати, Лейбка насамперед зазирав у стодолу, щоб дізнатись, що там робиться.

Прокинувшись уранці, він квапився туди, щоб принести Гоцмахові що-небудь пожувати. А Гоцмах завжди товкся в стодолі. Там він їв, спав, там і жив.

— Театр не можна кидати напризволяще. В театрі завжди хтось мусить бути. Це ж неабисто — декорації, костюми, перуки! Щупак свого майна нікому, крім мене, не довірять.

Так вихвалявся Гоцмах перед своїм юним другом Лейбкою, і дружба цих двох приятелів дедалі міцнішала. Гоцмах знайшов нарешті перед ким розкрити душу, вилити все наболіле на серці. Йому подобався цей «пузань» (Лейбка) з його гарними, щирими, добрими, серйозними очима. Крім того, хлопець приносив йому щоразу ласі шматки й постачав цигарки.

— Важко й гірко, моє любе пташенятко, — скаржився Гоцмах своєму юному другові, — заробляти на шматок хліба, коли доводиться бути актором-коміком у таких людей, як Щупак, щоб їх густо сіяли, та хай би рідко сходили. Спокійної хвилини ми не маємо через отого розбишаку

з великими діамантами, подавився б він ними, владику небесний!

Гоцмах закашлявся й провадив далі:

— Щоправда, і йому з нами не мед. Сім разів на тиждень ми ставимо перед ним питання рубя, загрожуємо, що кинемо його й самі створимо новий театр. Якби не його флігель-ад'ютант, оцей Шолом-Меїр, чума на його голову, ми давно б уже свого добилися. Але бодай їм обом грець! Мені досить і того, що я актор від бога, хай навіть тільки комік.

Гоцмах надавав своєму обличчю дуже серйозного виду, а ще більше ставав коміком, ніж він є. Лейбка дивився на нього з великою пошаною, а комік Гоцмах казав далі:

— Розумієш, коли вечоріє і я виходжу на сцену, геть зникають усі нещастя, як дим, розвіюється горе. На сцені я зовсім інша людина. Що мені Щупак, що Шолом-Меїр? Вони для мене порожнє місце! На сцені я нікого не бачу перед собою, бачу тільки лампочки й людські голови — лисини, капелюшки, кашкети й шапки, а далі нічого! Хто мені тоді рівня? Може, твій батько з великим пузом? Еге! Хай він мені, наприклад, віддасть оцю свою стодолу з усім подвір'ям та з усім його багатством, хай скаже мені, приміром, щоб я хоч на один вечір поступився йому сценою, — я скажу на це: вибачте, пшепрашем пана!

Так вихвалявся Гоцмах перед своїм юним другом Лейбкою, а його юний друг Лейбка дивився на нього захоплено, ковтаючи кожне слово.

І Гоцмах не переставав вихвалитися.

— Або, приміром, нехай мені насиплють повну хату золота та ще видадуть за мене царівну, щоб я перестав бути коміком і пішов служити десь у крамниці або став ремісником, я тому плюну межі очі! Чуєш, котику, ти ще зовсім пискля, моє любе пташенятко, і ще не знаєш, яку принадну силу має театр, як він вабить, тягне, наче магніт, хай йому лиха година!

— Точнісінько так само, як і мене, — прохопився тоді Лейбка, коли Гоцмах закурив цигарку. Він признався перед своїм другом Гоцмахом, що його теж вабить театр, давно вже вабить, відколи він себе пам'ятає. Ще тоді, коли він навіть не знав, чи існує театр на світі, він з товаришами вже грав «Продаж Йосифа», «Вихід з Єгипту», «На горі Синай» та інші такі сцени з біблії, що їх самі там-

таки, в хедері, створили. І Лейбка показує йому, як вони грають у хедері:

— Я приходжу, наприклад, до фараона, єгипетського царя, в палац, стаю перед ним отак і звертаюсь до нього (Лейбка складає руки на серці і говорить спершу тихо, потім дедалі голосніше й палкіше): «Моє ім'я Мойсей, син Авраама... Мене послав до тебе, мій пане царю, єврейський бог, бог Авраама, Ісаака і Якова, що зветься Єговою, з вимогою, щоб ти випустив його євреїв з твоєї країни, з Єгипту. Докіль можна? Чого ти причепився до них? Навіщо ти мучиш їх?! Чого ти ріжеш їхніх дітей і купаєшся в їхній крові, кате! Розбійнику! Душогубе! Чи знаєш ти, проти кого ти став (Лейбка підносить руку)? Ось я підніму праву руку до неба і покажу тобі, на що я здатний!..»

Лейбкові очі запалюються вогнем, щічки пломеніють, обличчя сяє, і Гоцмах сповнюється захвату, та перебуває його на слові.

— Сильна роль! — вигукує Гоцмах і хапає свого юного друга за плечі та починає його трусити.— Сильна роль! Щоб я кризь землю провалився, якщо хтось скаже, що ти не актор! Справжній актор, слово честі, уроджений актор для сцени! Знаєш, що я тобі скажу, пузана?..

Гоцмах не може далі говорити, його душить кашель. Схопившись обома руками за колоду, він спершу добре ви-кашлявся, проклинаючи на всі заставки:

— Погибель на мій кашель, владико небесний, нехай моє коротке дихання перейде до Шолом-Меїра, а кольку дарую Щупакові на свято...

Віддихавшись і відпочивши від кашлю, Гоцмах знову жвавішає і впадає в попередній тон:

— Знаєш, хлопче, що я тобі скажу?

Лейбка дивиться йому в очі, чекаючи, що йому скаже Гоцмах.

— Ось що я тобі скажу, моє любе пташенятко. Я на твоєму місці плюнув би геть на все. Батька з опасистими щоками я відправив би до хедеру, нехай краще він протирає там штани. Пухлий талмуд я б викинув надвір. Вчителів-кантору я б наказав, нехай собі співає «Гріхи наші тяжкі», а сам би я...

Аж тут прийшли актори на репетицію, і розмова їхня урвалася на найцікавішому місці.

Розділ 19

ВСЕВИДЮЩЕ ОКО

Ніхто в домі Рафаловича ніколи не помітив би, що зникають цигарки, що хтось виносить з хати багато печива і що дедалі менше стає цукру в цукерниці, коли б не стара мати, що похитує головою «ні-ні», з її гострим оком, яке дивиться й бачить за версту. Стара бабуся давно вже помітила, що в хаті десь загніздився злодій. Вона почала стежити, чатувати, придивлятися, і їй, слава богу, пощастило. Вона вже дошукалася, чия це робота, «то маленький гріховода, Лейбка!..»

Їй було тільки незрозуміло: «Навіщо потрібно шибеникові стільки здобних булочок, цукру й цигарок? І куди він це все тягає? Невже до хедеру? Кому? Товаришам? Чи, може, таки самому вчителеві?..»

Стара почала пантрувати й помітила, що раннім-рано, коли всі ще сплять, збиточник прокидається, сяк-так відбуває ранкову молитву й зникає. «Де він пропадає? Що має робити хлопчик так рано в хедері, коли ще сам учитель спить?..»

Стара почала придурюватись, удавати, немовби сидить над грубим молитовником, тихенько молиться й похитує головою «ні-ні», а око дивиться і бачить геть усе... Тількино Лейбка вискочить з хати, стара бабуся вже чимчикує ззаду чи стежить за ним з ганку, а думка працює. Хвалити бога, вона вже знає все: «Гультяй потоваришував з одним комедіантом, який ночує в stodолі,— нічого собі товариство, голі, босі й голодні гицелі, хай бог простить за ці слова!..»

Тепер лишалося тільки вирішити: «Що робити далі? Сказати гультяєві — навіщо носиш? Куди лізеш? Він напевне не послухає! Теперішні діти — не дай тобі господи! Хіба вони знають, що треба поважати стару бабуся, якій уже скоро вісімдесят. Що ж робити? Сказати невістці? Бейлка, прости господи, теж мені мати! Так неначебно добряча істота, лагідна душа... Але навіщо мені ота лагідність, яка мені користь від її добрості, коли діти лізуть їй на голову, роблять усе, що їм заманеться, такі шалапути! Ні-ні! Якщо вже казати, то тільки синові Бені... Бєня батько, хай буде довгий його вік, а батько — це не мати. Батько, коли треба, нагримає на дитину, дасть прочуханку,

інколи почаствує лясасом чи навіть покладе на лаву і відшмагає, щоб хлопчисько знав надалі...»

Так вирішила сама собі стара і так-таки й зробила. Та цим вона не задовольнилася: донести, підставити ногу — цього самого замало. Треба впіймати злодюгу на гарячому, і нехай усі побачать, як мати, ця добра душа, пестить дітей, розбещує і вкрай псує їх...

Розділ 20

УКИНУЛА ГАДЮЧКУ

Нишком-тишком стара своє зробила, і так спритно, що ніхто й не здогадався. Під великим секретом, наблизившись навшпиньки, пошепки переказала на вухо синові Бені все, що робить його наймолодший синок, куди ходить, що носить і з ким зустрічається... Беня вислухав її, повернувши до неї бородате обличчя, глянув на стару матір воловими очима і своєю мовою сказав коротко й гостро:

— Летіла корова над дахом та знесла яйце...

Це мало означати, що він не вірить. Беня не міг повірити, щоб його найменший синок таке утнув. Лейбка найкращий, найсумирніший, найудаліший з усіх його хлопчаків. Беня був не з великих грамотіїв, або, як він сам про себе казав, не великий «знавець гласів», але він чує, що кажуть люди. А люди кажуть, що з його Лейбки буде щось путне. Оце нещодавно він зустрівся з кантором Ісроелом, Лейбковим учителем, і спитав у нього: «Як там мій підсвинок на поясі?..» Тоді кантор Ісроел таке наговорив, що просто голова обертом пішла. Кантор сказав йому, що хлопчик — не звичайний хлопчик, що з нього буде щось таке, таке, таке...

Решту кантор пояснив на мигах, а Беня закінчив уже сам за нього:

— Клямка до дверей, або лушня до воза, або тільки й того, що позаторішній сніг?..

Проте глибоко в серці Беня радів, тішився великою втіхою. Бог благословив його на старість таким добрим, таким удалим сином!..

Він дивився на Лейбку, радів і думав собі: «Що з нього буде? Може, рабин? А може, щось більше за рабина? Хтозна, може, судилося через цього сина зажити слави в світі? Досі знали тільки тут, у Голенешті, що є такий собі

господар Беня, а тепер його знатиме цілий світ. Казна-звідки приїжджатимуть до нього в Голенешті: «Це ви батько славетного Лейбки Рафаловича?» Він їм відпові-датиме: «Славетний Лейбка Рафалович — мій син»...

Такі золоті сні снилися Бені наяву, а тут приходять стара мати й вкидає в душу гадючку, ніби його гордість, його окраса, зовсім біс його зна хто,— злодій, звичайний злодій!

Беня спалахує гнівом, лютує, наче ведмідь, і цілими днями мечеться по кімнаті, зганяючи злість то на челяді, то на дружині Бейлці.

Бейлка знала Беню як облупленого. Тому вона його мимохіть спитала:

— Що сталося?

Але він їй не відповів.

— Хазяїн проковтнув дохлу кішку,— казала про нього челядь.

— Батько встав з лівої ноги,— казали діти.

Всі в хаті ходили навшпиньки. Не знали, з якої причини їй звідки, але пахло порохом...

Уночі на ліжку Беня ворочався, зітхав і кречав, як спутаний віл, очей не міг сплющити.

— Ох, гадюка! Ох, і гадюка ж... Усе отруїла.

Часом він схоплювався з ліжка. Йому хотілося щось розбити, поламати, потрощити на друзки, розкидати на всі боки, розвіяти на порох... Помалу-малу він заспокоївся.

«Може, це зовсім химині кури?.. Може, це старій приверзлися на вербі груші?..»

Беня засипає, спить міцно, страшенно хропучи.

Розділ 21

СПІЙМАЛИ ЗЛОДІЯ

Коли ще сам бог спить, Беня Рафалович уже на ногах. У Бені була така звичка: прокидаючись, він надягав халат, важкі капці, підбиті цвяхами, і виходив трохи надвір до худоби, придивитися, чи все на місці. Беня не любить, коли йому «мнуть ярмулку» і «свистять на посторонки». Його мовою це означало, що він не любить, коли щось не до ладу або коли його не слухаються. Дрова повинні стояти стосами, подвір'я має бути підметене,

сміття — вібране, і навіть корови повинні бути кожна на своєму місці.

— Товста різничко! Ти вже знову в гостях в мурії рабинки? З празничком вас обох!

Так розмовляє Беня з коровами, з яких одна була здоровезна, черевата, шкодлива корова, а друга — тихенька, гладенька, з безневинним, святобожним писочком, як у рабинки. Він бере дрючка й частує їх обох, але більше перепадає різничці, і Беня пояснює, чому це так:

— Поставили миску перед тобою? Наминай! Чого ти заглядаєш у горщик іншої хазяйки?..

Від корів він іде до коней і розмовляє з ними теж на здогад:

— Послухай ти, розумнику в маніжці, якщо зачіпати-меш інших хлопців, я тобі покажу, де раки зимують!..

А коні аж ніяк не розуміли мови свого господаря (кінський розум!), повертали до нього свої симпатичні морди й дивилися хитрувато-простацьки, немовби кажучи: «Про що ви говорите — про овес?..»

Хазяїн штовхає одного ліктем у живіт, другому лоскоче шию, третьому гладить гриву і завертає до робітників, щоб трохи вилаяти їх молдавською мовою: «Ала драко!» — до дідька! Але тут принесла нечиста сила стару, що хитає головою — «ні-ні». Вона моргнула йому гострим оком: «Ось він, твоє золото, з повними кишеньями» — і зникла.

Беня пригадав усе, що вона натуркала про його сина, і серце йому закалатало. Він дуже зрадів би, коли б усе це бляквання виявилось брехнею. В першу мить йому хотілося просто махнути рукою на всю цю справу: «Та що там! Пусті вигадки, бабські теревені, жіночі плітки!..» Проте, побачивши, як синок швидкою ходою прямує до стодоли, його батьківське серце запалюється люттю на сина — чого це молодий підсвинок так рано квапиться до комедіантів? І він гримким голосом покликав сина до себе.

Почувши батьків голос, Лейбка, що заглибився у свої особисті справи, зупинився ні в сих ні в тих: йти чи ні? Але, коли батько кличе, мусиш іти.

— Куди це так рано? — спитав його батько.

Лейбка не сподівався такої зустрічі й перепитав батька:

— Рано?

— А то що ж? Хіба тепер пізно? Куди ти йдеш, цікаво знати?

— Куди я маю йти?

— Не знаю, куди ти маєш іти. Саме про це я хочу в тебе довідатись.

Бідолашний Лейбка не мав навіть часу придумати щонебудь, що могло б задовольнити батька. Отож він стояв і, як неприкаяний, дивився батькові в очі.

— Чого ти зиркаєш на мене своїми зіньками? Ти не впізнав мене, чи що? Молився вже сьогодні?

— Так... ні... чи то пак молився.

Лейбка заплутався, а батько дедалі більше сповнювався люті.

— Молився чи не молився? Я хочу нарешті почути виразну відповідь.

У хлопця виступив холодний піт на чолі:

— Так, ще ні, тобто я ще не молився. Це я тільки хотів піти, це я таки йду до синагоги помолитися.

Батькові трохи полегшало на серці; він хотів би, щоб це була правда. Проте з виразу синових очей він бачив, що то брехня! І він знавіснів. Найкраща дитина!.. Беня підійшов ближче, побачив, як хлопець тримається руками за обидві кишені. Мабуть, стара таки правду сказала, що він виносить усе з хати туди?.. І батько промовив до нього:

— Ану, покажи лишень, що теліпається там у тебе? Ти чогось дуже розпух!..

Такої халепи Лейбка ніяк не сподівався. Він стояв, наче прикутий до місця, і не міг ворухнутися.

— Не хочеш показати? Тоді я сам змушений буду закинути всі десять пальців тобі в торбину.— Так сказавши, батько застромив руки в його кишені, почав обшукувати й витрушувати цілі скарби ласих шматків: свіжі здобні булочки, кусні хали, чай, цукор і до біса цигарок та ще половину пупка від смаженої гуски.

Розділ 22

ГАНЕБНИЙ ВИРОК

Не можна сказати про Беню Рафаловича, що він був суворий батько. Беня мало займався дітьми. В хаті порядкувала дружина, Бейлка. Він, Беня, знав тільки одне: «Треба підсипати вівса...» Його мовою це означало, що треба дати гроші на видатки, і Беня давав, скільки треба.

Він не торгувався, ніколи не розпитував, як витрачаються гроші. Його це не обходило. Діти теж могли робити, що їм заманеться, навіть носи повідкушувати одне одному — це не його діло. Хіба тільки, коли часом дитина припуститься такої провини, що батько мусив втрутитися, тоді все ходором ходило! Насувалася хмара на всю хату. Гримить, блищить і град іде! Всі никали, як очманілі, ховалися по закутках — і більш за всіх влітало бідолашній Бениній дружині, маленькій, кволенькій, тихенькій Бейлці.

Беня не задовольнився тим, що під гарячу руку почастував свого напрочуд вдалого синка пекучими ляпасами в обидві щічки, — у того аж іскри з очей посипались, — він узяв хлопця за руку, завів його до хати, скликав усю свою велику сім'ю і змусив улюбленця свого розповісти перед усіма, що він накоїв і задля кого зробився злодієм. Але цього теж було йому замало.

Беня виголосив вирок, що треба хлопцеві спустити штани і всипати по саму зав'язку.

Хоч як благала його недолуга Бейлка, щоб він краще її саму різав на шматки, ніж завдав такої ганьби дитині; хоч як уся сім'я заступалася за Лейбку, силкуючись виправдати його, довести, що він не припустився великого злочину; хоч як сам Лейбка просив, присягався, цілував батькові руки — нічого не допомогло: якщо Беня сказав спустити штани і всипати по саму зав'язку, то так воно й буде.

.

Розділ 23

ПІСЛЯ ЕКЗЕКУЦІЇ

Увечері, коли Беня трохи вгамувався і серце йому пом'якшало (так завжди буває: як відлупцює батько дитину, йому потім серце м'якшає), він наказав усім піти до театру. І хоч у родині Бені Рафаловича після ганебної «екзекуції», якій піддали Лейбку, ніхто не мав бажання йти до театру, проте, коли батько наказує, треба йти.

Театр (тобто стодола) був переповнений, як завжди. Музика грала. Актори співали. Глядачі лускали горіхи, галасували, розважались, як завжди. Тільки Лейбка сидів, бідолашний, як на чужому возі, з сухими очима, що дивилися в безвість. Голова йому була важка, ніби свинцем

налита, а в серці палахкотіло пекло. Ніколи не міг собі уявити Лейбка такої ганьби, щоб з хлопцем його віку, уже, можна сказати, дорослим, найкращим учнем у хедері і найулюбленішою дитиною в домі, так погано повелися з батькового наказу — та ще привселюдно!.. Це все відбулося так несподівано, що він навіть незчувся. І тільки тоді, коли справу вже було зроблено, в душі нашого юного героя прокинувся страшний протест, знялася ціла буря. Але то був протест безсилою хробака проти дужого велетня, протест, що може виявлятися тільки в сльозах. І Лейбка плакав, плакав гірко й невтішно.

Лейбка плакав не сам. Йому допомагала мати. Бідолашна Бейлка не мала слів, щоби втішити свого найулюбленішого сина, отож вона його тільки цілувала, гладила й ковтала сльози, не відходячи від нього цілий день ні на крок. До хедеру Лейбка того дня не пішов. За столом він хоч і сидів, але до їжі не доторкнувся. Того дня за столом Рафаловичів панувала дивна тиша. Всі сиділи, опустивши очі, втупившись поглядами в тарілки. Тільки стара дивилася на всіх своїм гострим оком, немовби хотіла сказати: «Отак би кожному з вас вперіщити...»

— Буно деменіаца! (Тобто: доброго ранку!) — озвався Беня Рафалович молдавською мовою до своїх домашців, побачивши, що майже ніхто за столом не їсть і не п'є.— Чого ви зупинились, наче воли посеред багнюки? Змастіть колеса і рушайте далі!

Проте цього разу приповідна мова Бені не справила ефекту, як завжди. Всі тихенько поїли, тихенько розійшлися з-за столу, кожний до свого куточка. Всі почували, що маленький Лейбка тяжко переживає, і всі були здивовані, побачивши, що Лейбка йде разом з ними до театру.

Але, по суті, ніхто не знав, що діялося в серці Лейбки. В той час, коли всі стежили за грою на сцені (і Лейбка теж разом з усіма), його думки були десь дуже далеко. Молодий дух його був неспокійний, юна голова напружено працювала і виробила план, як помститися батькові за нечувану ганьбу, як відплатити за лупцювання. «Нічого, лупцювання забудеться, рани загояться,— думав сам собі Лейбка,— але батькові це дорого коштуватиме!» О! Він уже знав, що робити!.. Недаремно він зв'язався з такою людиною, як Гоцмах. Вчора вони мали серйозну розмову, і Гоцмах сказав йому досить одверто, за своїм звичаєм (Гоцмах не любив говорити манівцями):

— Дурне ти сало без хліба! Потруси батькову кишеню, видобудь гаман грошей і сідай разом з нами. Ми після суботи їдемо звідси далеко. Будеш актором, та ще яким актором,— нехай мене трясця візьме отут, на цьому місці!..

Те, що Гоцмах висловив так голосно, думав тишком і наш Лейбка. Але від думки «потрусити батькову кишеню» його починало трясти. «Як то, це ж звичайна крадіжка! Треба стати злодієм!..» — так думав Лейбка. Ну, а те, що він увесь час носив Гоцмахові сніданки, обіди й цигарки — хіба це не крадіжка? «Ні,— виправдовував себе Лейбка,— це не крадіжка. Голодний хоче поїсти, тож і ділишся з ним пополам. Бідний хоче курити, то й приносиш йому цигарок,— що в цьому поганого?.. Але ж гроші? Красти в батька гроші?!» Так міркував Лейбка, але сказати Гоцмахові, що він боїться красти,— йому було соромно. І він знайшов приключку: а що скаже батько?

— Хіба батько мовчатиме? — цокотячи зубами, спитав Лейбка.

— Звідки він знатиме, телепню? — відповів йому Гоцмах.

— Він побачить, що мене немає, то поїде слідом за мною.

— І насипле тобі солі на хвіст! Не знаєш, дурненький, що ми їдемо аж до Бухареста? Знаєш, серденько, де той Бухарест? Чи ти нічогісінько не знаєш?

— Я знаю, де Бухарест. У Румунії. Знаю навіть, що це недалеко звідси,— відповів Лейбка.

— Тоді чого ж ти, розумнику, балакаєш? Тільки-но перейдеш кордон, і батько твій уже не матиме над тобою ніякої влади. Ні батько, ні мати, ніхто. Тобі чхати на всіх! Ти йдеш вулицями Бухареста, руки засунувши в кишені, і показуєш дулю цілому світові. Бо ти вільна пташка. Розумієш, крихітко, що тобі кажуть?

Лейбка розумів дуже добре. Чому не зрозуміти? Але, оскільки Гоцмах нагадав йому матір, він хапається за цю думку:

— А мати?.. Моя мати? Як вона це все переживе?..

— Ну, коли так, то йди до своєї матері, сховайся під її ґартухом, дитинко, і нехай вона тобі дасть пряника...

Лейбка викручується, шукаючи виправдання. Він хоче, він просто умліває, не тямиться, так кортить йому поїхати з акторами. Що може бути кращого від цього?.. Але він вагається, не знає, що робити...

Проте це все було раніше, перед езекуцією, перед ганебним вироком. Тепер, після великого сорому, якого заподіяв йому батько,— про біль годі казати, головне — це сором, ганьба! — тепер зовсім інша річ. Тепер Лейбка вже не спиниться ні перед чим. Його навіть не хвилюють мамині сльози. Нехай плаче. На неї дивлячись, ціле місто плакатиме й тужитиме. І навіть сам батько подобрішає. Нічого, попервах він буде комизитись, казатися, а потім пошкодує. Ох, ще як шкодуватиме! Спокутуючи, він битиме себе в груди! А коли ніхто не бачитиме, буде нишком плакати, шукати його і кликати: «Де ти, Лейбко, мій любий, дорогий?» Він не зможе заспокоїтись, як патріарх Яков, коли йому принесли скривавлену сорочку і сказали, що Йосифа пошматував хижак у полі... Або як цар Давид, коли йому переказали сумну звістку, що його улюблений син Авесалом помер.

«Помер? Стривайте! Може, краще померти?.. Померти! Померти! Померти! Треба лягти й померти».

Розділ 24

ЛЕЙБКА НА СВОЄМУ ПОХОРОНІ

Думка про смерть якнайбільше сподобалася в цю мить нашому юному героєві. Він уявив собі, що вже по всьому. Він уже помер. Як і з якої причини помер — ще й сам не знав гаразд, аби вмерти. І ось лежить він, син Бені Рафаловича, на голій землі, мертвий, холодний, укритий чорним. В головах горять свічки. Мати непритомна. Лікарі метушаться навколо неї: ось приводять її до пам'яті, а ось уже знову знепритомніла. А батько? О, батько б'є себе кулаками по голові й кричить: гвалт, люди добрі, це він, він сам, Бенья Рафалович, своїми руками занастав дитину. Найкращу, найздібнішу, найулюбленішу дитину!.. І навіть бабця, стара-престара бабця, що постійно хитає головою, теж плаче й докоряє владиці небесному, хай би він краще її взяв замість цього юного деревця, безневинної овечки, що, здавалося б, з усякого погляду повинна була ще жити й жити! Мамка, що живе в їхнім домі, теж, плачучи, б'ється головою об стіну. І просто жінки, геть зовсім чужі, яких він ніколи не бачив і не знав, стоять над ним і плачуть, вмиваються сльозми.

Але ось починається похорон. Гарний, розкішний похорон! Усе містечко зібралось на похорон Лейбки Рафаловича. Плач, веремія, голосіння, що сягає до небес. Особливо тужать жінки. Від їхнього рюмсання й зойків можна оглухнути.

— Цитьте, баби! Тихо! Розступіться, пропустіть похоронних служників!..

Крізь натовп проштовхуються служники, кладуть Лейбку на мари й виносять молодого покійника з хати, а мати неприємно, а батько б'є себе кулаками по голові, а карнавка брязкотить кинутими в неї мідяками, і наганяють жах слова: *«Благодійність рятує від смерті! Благодійність рятує від смерті!..»* *

Тихо, опустивши голови, суне натовп за Лейбковими марами, і Лейбка теж. Дивна річ! Його це все зовсім не хвилює. Навпаки, він тішиться тим, що помер, йому приємно, що в нього такий гарний похорон. Усі знайомі тут. Геть-чисто всі. Увесь хедер, його товариші разом з кантором Ісроелом, з канторихою Леєю і з їхньою дочкою Розкою...

«Розка!.. Де Розка? Що сталося з Розкою? Чому вона сьогодні не прийшла? Саме сьогодні? Шовечора вона приходить до них додому і разом з ними йде в театр. Сьогодні ж ні... Чому це? Чому?..»

Немає смерті, зник похорон, щезла карнавка, не чути більше: *«Благодійність рятує від смерті»*. Розка постала в його уяві, і враз вилетіли з голови всі інші думки та помисли.

Розділ 25

СЛЬОЗИ

Після візиту директора з його флігель-ад'ютантом канториха Лея зовсім не хотіла заглиблюватися в суть того, чого домагався цей голомозий чоловік з діамантами і куди він поціляв. Побажавши йому назирці скрутити собі голову, вона висловила досить гостро й виразно:

— Більше моя дочка не побачить єврейського театру, хоч би навіть світ пішов прахом, хіба що я, Лея, не житиму на світі...

— Який в цьому сенс? — прохопився мимоволі кантор, але канториха дала йому одкоша:

— Ти сенсу шукаєш? Сенс тут дуже простий. Людина повинна мати сьому клепку в голові й розуміти, що можна, а чого не можна. Коли треба сказати «так», а коли «ні». Чи бачили ви таке!..

Що, власне, тут сталося — Розка гаразд не зрозуміла. Але вона переконалася з материних слів, що тепер по всьому — з театром можна вже попрощатися. Вона добре знала свою матір. У Леї слово тверде. Важко тільки її довести до цього. Але якщо вже вона дала слово та ще заприсяглася при цьому, тоді ніякі царі Сходу й Заходу не допоможуть. Марна річ! Усього на світі можна в неї добитися, тільки не порушення слова... Розці стало раптом так сумно на серці, немовби сонце серед ясного дня зайшло і настала темрява. Щось забрали в неї, силоміць видерли з рук, і її почали душити сльози. Але вона цілий день бадьорилась, заспокоювала себе. «Що ж, не ходитиму в театр. Де сказано, що треба щовечора ходити до театру?..» Але коли звечоріло й усі учні пішли з хедеру, а канториха засвітила чадну лампу і Синагогальна вулиця оповилася тьмяним серпанком, Розка не знаходила собі місця в кімнаті. Їй боліла душа, щеміло серце, вабило туди, до театру. І не так до театру, як до Рафаловичів, до їхнього розкішного, світлого, веселого дому з веселими, добрячими, милими людьми... Вона пригадала ті солодкі слова, що їх сказав їй Лейбка тоді, виходячи з театру: «Завтра прийдеш знову?..» Ще пригадала вона, як потім уранці, коли Лейбка прийшов до хедеру, свіжий, здоровий, вродливий, охайний, як завжди, вона здалеку прочитала в його добрих, гарних, щирих очах те ж саме запитання: «Сьогодні прийдеш знову?..» І вона відповіла йому теж поглядом: «Авжеж, прийду сьогодні знову. Прийду!» — і опустила очі, щоб мати не помітила, як вона дивиться туди, до батькових учнів. Мати не любить, коли дивляться туди, де хлопці вчать... Ах, мамо! Вона насправді вважає, що Розка цікавиться хлопцями... Нічого подібного!.. Але серед хлопців є один, син багатія — Лейбка на ймення! Ой, який то хлопець!.. Не тому, що він син багатія, а тому, що він добрий, мов той янгол небесний! Ах, хіба знає мати, який це хлопець, який у них будинок, які там люди!..

Так, бувало, міркувала тоді Розка й видивлялася, щоб уже швидше закінчився день і звечоріло, тоді хлопці підуть з хедеру, а вона надягне єдину святкову спідничку, накине на плечі червону хусточку, візьме ситцеву парасольку з ки-

тичками, яку купила їй мати, і (якби ще в неї були нові цілі черевики!) полине туди, до того великого, розкішного, світлого будинку, до гурту тих добрих, милих, веселих людей. І разом з ними на цілий вечір до театру — у самий рай. А тут раптом маєш таку халепу! Нечиста сила принесла їх і спокусила її, щоб вона співала перед зовсім чужими людьми, а тепер вона через те була вигнана з раю!..

Припавши лицем до подушки на ліжку, Розка заплакала. Довго й невтішно оплакувала Розка свою сумну долю і велике, велике нещастя, яке її спіткало. Плачучи, вона чула, як за завісою, нишком сварячись, перешіптувалися батько з матір'ю. Певно, через неї... Вона чула материн голос: «Коли кажуть «ні», то «ні», чи бачили ви таке!..» Розка заплакала ще дужче. До її ліжка, за завісою, тихою ходою підходить батько, кантор Ісроел, нахиляється над нею, гладить її волосся, говорить тихенько, щоб Лея не почула, називає її найпестливішими іменами: «Розко, Розочко, Розонько!», просить її не плакати і обіцяє багато чого принадного: мати завтра набере їй ситцю на спідницю, шерсті на кофточку, їй ще куплять черевики... нові черевики... Розка риде ще дужче, так довго, аж поки Лея, яка все чула, хапається за голову й починає кричати: «Я зараз повішусь! От зараз ножем заріжу себе!..» Кантор Ісроел благає її вгамуватись, бо люди позбігаються!.. Почувши, що в канторихи веремія, таки прибігло кілька сусідок. За хвилину зчиняється ще більший шарварок: «Господь з вами, Леечко, що сталося?» — «Нічого, нічого». — «Хто у вас так лементував?» — «Лементував? Крий боже! То вам здалося. Це ми так сміялися». — «Сміялися? Нічого собі сміх!» — «Вам не подобається? Чого ж ви прийшли?» — «З приятні до вас, Леечко, з приятні. Ми почули, що кричать, то подумали, що у вас когось ріжуть». — «Ріжуть у мене? Нехай моїх ворогів заріже господь бог!..» Чути, як грюкають двері, аж шибки тремтять. «Головою об стіну!» — каже їм услід Лея і після довгих прокльонів закінчує: «Теж мені добрі приятелі, чи бачили ви таке!..»

Лежачи в себе на ліжку, за завісою, Розка це все чула і нишком оплакувала свої молоді літа, свою нещасну долю: народилася в бідних батьків, які неспроможні навіть черевики справити їй, а вона змушена вік вікувати в темряві, при світлі чадної лампочки, вислуховувати гризню матері з сусідками, які щодня сваряться і другого дня миряться...

А там? О, там світло, там весело, там сміються, там живуть!.. Ох, як там живуть!.. Тепер вони в театрі. Що там зараз? Саме середина вистави. А може, вже кінчається? От незабаром, мабуть, опуститься завіса, і всі плескатимуть та гукатимуть: «Гоцмах! Гоцмах! Хусида! Гоцмах!» Глядачі гукатимуть так довго, аж поки з'явиться Гоцмах, змучений, спітнілий, вимазаний крейдою і втретє станцює хусида. Музика гратиме, всі плескатимуть у долоні, а Гоцмах співатиме:

Звичайна я людина,
Дивак веселий я.

З цієї веселою пісенькою Розка засинає.

Розділ 26

ПОЖЕЖА НА СИНАГОГАЛЬНІЙ ВУЛИЦІ

Було вже геть по півночі, коли задзвонили в обох церквах:

Бум! Бум! Бум!..

Бум! Бум! Бум!..

У Голенешті, як почують тричі «бум», це ознака, що десь горить. А коли в Голенешті пожежа, збігається все містечко. Допмагають виносити речі, рятують людей. І все це роблять самі, бо пожежників у Голенешті немає. Починається таке збіговище і така тиснява, що вже заради цього варто приїхати в Голенешті на пожежу. Тут побачиш усіх і наслухаєшся новин. Весело!

У хаті кантора Ісроела перша почула бевкання дзвонів канториха Лея. Доччині сльози не дали їй заснути. І хоч Розка сама давно вже спала солодким сном, відомим тільки безневинним дітям, Лея не могла очей skleпити. Вона дуже шкодувала й мордувалася: навіщо треба було давати слово?! Темні передчуття й чорні думки, наче навратливі мухи, лізли їй у голову, обсипали жаром і снігом. Щоразу, заплющуючи очі, їй здавалося, що ось вискакує Розка у вікно й біжить до річки — крий боже — топитися... І бідна нещасна мати сідала, вслухалася в темряву ночі: дитина спить...

Тричі сплюнувши, вона лягала знову й, крякучи, мучилася, не годна ніяк заснути. Раптом вона почула тричі

«бум» і знову тричі «бум», глянула у вікно і, побачивши краєчок червоного неба, скочила з ліжка, збудила чоловіка тихенько, щоб не перелякати:

— Ісроел! Ісроел! Прокинься... Господь з тобою, нічого не сталося! Горить!

— Горить? Де горить?

Ісроел підхопився переляканий. Лея його заспокоювала:

— Не лякайся, це хоч і на нашій вулиці, на Синагогальній, але далеко, дуже далеко від нас. Якщо не помиляюсь, це третя хата від різника Бенці,— каже Лея, вдивляючись у вікно.— Ой лишенько! Іди-но сюди, Ісроел, що ти скажеш? Адже третя хата від Бенці, це недалеко від синагоги. Еге ж?

Ісроел теж вдивляється у вікно:

— Третя хата, кажеш? Боюся, чи не друга.

— Нещастя на мою голову! Ісроел, швидше вдягайся! Пропала, боронь боже, синагога! Що ми робитимемо?! Швидше, Ісроел, швидше! Але візьми свою хустку, щоб не застудити горло. Мерщій! Мерщій!

Лея даремно підганяла його. Ісроел уже нашвидкуруч одягся, покропив пальці водою, надягнув своє канторське вбрання (від Леїної хустки він відмовився, надворі тепло) і прожогом помчав рятувати різника Бенцю, рятувати синагогу.

Гасити пожежі поспішає кантор Ісроел один з найперших у Голенешті. Якщо тільки є від кого-небудь найменша допомога — відро води, драбина, сокира, мотузка або щось інше, — він кидається у вогонь, просто на одчай душі. Так узагалі Ісроел тендітний, сама духовність, кволий, як муха. Але, коли починається пожежа, він стає силачем, героєм, звитяжцем. Вибити десять шибок і покривавити собі руки — для нього раз плюнути. Вилізти на дах, важачи життям, — то йому дарма. Лея це добре знає і не пускає його. Іде слідом за ним. Особливо тепер, коли пожежа так близько від синагоги! «Що ж робити з дитиною?» — каже сама собі Лея, підходячи до Розки, придивляється, як та лежить розкидавшись, прислухається, як дівчина міцно спить, укриває її ковдрою, нишком кажучи: «Заснула, бідолашна, в одязі, хай на мене перейдуть усі її болі...» — і мерщій на пожежу. Тільки раз глянути — та й негайно назад.

Негайно назад? Це тільки так говориться. Як можна піти з пожежі, коли полум'я лютує і перекидається з одного даху на інший? Щоправда, до хати різника Бенці ще досить далеко, а до синагоги й поготів. Горить поки що пекар Ошер (де той Ошер, а де синагога!). Ну то що? Хіба пекаря Ошера не жаль? Правда, Ошер сам винен. Скільки разів казали йому, щоб він був обережний з лежаками і частіше чистив комин, бо може бути нещастя. Та кого слухається пекар? Ось він і догрався. А втім, чорт забирай пекаря, його хата все одно згорить. Вона палає з усіх боків, горить, як свічка. А що робити з сусідами? Адже навколо стільки будиночків, під стріхами й під гонтом, і стоять вони скупчено, один легенький вітерець — і, диви, згорить уся Синагогальна вулиця.

Люди взялися за будиночки, що навколо пекаря Ошера. Побігли по відра, принесли сокири, притягли мотузки, драбини. А кантор Ісроел виліз на дах до м'ясника Мойше-Бера і звідти командував, як досвідчений брандмайор, щоб йому допомагали, інакше займеться м'ясникова хата, а за м'ясником живе рабин Шмуль, а за рабином Шмулем — суддя Ноях, а за суддею Нояхом хата різника Бенці, а за різником Бенцею стоїть синагога — недаремно ця вулиця зветься Синагогальною...

Занадто велике було збіговище, занадто страшний галас і гармидер, щоб можна було почути голос кантора Ісроела з високого даху м'ясника Мойше-Бера.

— Лишенько! — розмахуючи руками, гукала здалека до нього канториха Лея. — Що ти робиш, розбійнику? Ти, крий боже, застудиш собі горло, а невдовзі ж свята!..

Кантор Ісроел таки слушно казав. Ще не встигли витягти нещасний мотлох м'ясникових сусідів, а полум'я вже перекинулося з хати пекаря Ошера на хату м'ясника Мойше-Бера, і натовп захвилювався:

— Кантор! Кантор!..

Розділ 27

ШОЛОМ-МЕЇР РОЗМОВЛЯЄ НАЗДОГАД

Що за напасть на канторову дочку Розку? Взяли дівчину і на подвір'ї Бені Рафаловича поклали на колоди. А жінки метушаться там, сновигають туди-сюди... безліч

жінок. Щоразу підходячи до колод, де лежить зв'язана Розка, вони нахиляються, придивляються до неї і питають одна в одної: «Горить?..» — «Горить, горить!..»

Щоб б це мало означати? Невже збираються її спалити? За віщо? Вона хоче підвестись і не може. Їй зв'язали руки й ноги. У вічі б'є червоне світло. Розка чує, як тріщать під нею дрова, вона набирається сил, розриває мотузки і... прокидається. То її домівка, а вона лежить одягнена на ліжку... Чути біганину й гамір: «Горить... горить...» Вона глянула у вікно. Вся вулиця залита червоним. Небо взялося яскравим полум'ям. Повз вікно пробігають люди. Розка гукає матір, гукає батька — нікого немає. Що то могло б означати?.. Ще хвилина — і вона вже на вулиці.

Зачарована, зупинилася Розка біля дверей, оголеною ручкою затуляючи заспані очі. Червона хустка сповзла з незаплетеного волосся. З-під білої спіднички виглядали стоптани черевики. З голови до ніг вона була залита вогненним світлом, і дівчина засяяла новою, урочистою красою... Але хто візьметься змалювати цю чудову картину, хто наважиться описати цю чорняву, освітлену полум'ям дівчину з розплетеним гарним волоссям, з чудовими ямочками на щічках, забарвленими загравою криваво-червоного неба, з карими, блискучими, як у циганки, трохи заспані оченятами, що загорілися й, неначе дві зірки на темному нічному небі, світяться на її вродливому, матовому, полум'ям залитому обличчі? Де взяти барви, щоб змалювати Синагогальну вулицю цієї теплої, тихої літньої ночі, описати криваво-червоне небо, що освітлює містечко з його халупами та людьми, які метушаться і, розмахуючи руками, збираються купками, кричать і галасують так, що здалеку здається, ніби то танцюють чорти.

— Добрий вечір, кішечко! Ти тут сама? Лишенько матері! Побігла, мабуть, на пожежу? Все місто там. Почувши, що горить на Синагогальній вулиці, я собі одразу сказав: треба піти глянути, що чувати в кантора! Щоб мені так бог дав багато щастя й утіхи.

Не важко здогадатися, що це сказав флігель-ад'ютант і права рука Альберта Щупака, наш добрий знайомий Шолом-Меїр Муравчик.

Цього разу Розка його вже не перелякалася. Навпаки, вона зраділа, побачивши знайому людину; може, він знає, хто горить?

Шолом-Меїр не може їй сказати напевно, хто горить.

— Щоб я так не знав ніколи біди, зубного болю й сверблячки! Мене мало обходить — хто: Берел чи Шмерел, Йокел чи Тодрос. Бачу, біжать, то й я побіг. Скажи мені краще, дівчинко, в чому річ, з якої причини ти сьогодні ввечері не прийшла до театру? Я шукав тебе, пташечко, поглядом біля того пузання, який завжди сидить з тобою, і не міг знайти. Я вже подумав, що ти, боронь боже, захворіла, чи сталося ще якесь нещастя?

Тільки тепер пригадала Розка, який день вона пережила і яку ніч, словнену горя, образ і сліз... Не розуміючи, що робить, вона звірилась у всьому цій людині й коротко, правдиво та щиро розповіла, що то її провчила мати, не знати, за які гріхи. Може, за те, що вона перед ними співала разом з батьком «Владико небесний»?..

— Оце й усе? Єврейські забобони! Ха-ха-ха! — хрипким голосом засміявся дрібненько Шолом-Меїр Муравчик, однак зразу перейшов на серйозний тон, співчутливо зітхаючи й похитуючи головою: — Як прикро і боляче, що такий брильянт мусить валятися тут, в голенештинському багні, серед тварин, що не розуміють, як треба його шанувати, у фанатичних батьків, що самі не знають, у чому полягає щастя їхньої дитини...

Розка підвела на нього очі: що, власне, хоче сказати ця людина?.. А Шолом-Меїр провадив далі, говорячи натаками:

— З першої хвилини, як я почув твій спів, — пам'ятаєш, одного разу вранці? Ти співала тоді «Родзинки й мигдаль», — я одразу сказав: «Оце справжня примадонна з країни примадонн», — щоб мені бог дав стільки щастя й утіхи.

Розка все ще не розуміла його гаразд. А він вів далі:

— Коли ж ти заспівала з своїм батьком «Владико небесний», — я сказав: «Цю дівчину сам господь бог створив для нашого театру!»

— Мене?

В цю мить Розка більше нічого не могла вимовити, вона тільки відчула, що вся кров прилинула їй до обличчя.

— Я тоді одразу сказав це нашому директорові. Не можна, сказав я йому, допустити, щоб пропала така чудова примадонна. Треба, сказав я, витягти її звідси силоміць.

— Силоміць?..

Розка тепер уже зовсім розгубилася. А Шолом-Меїр Муравчик робив своє, базікаючи далі:

— А що ж? Хіба можна дозволити, щоб таке золото валялося в багні? Щоб занапали такий талант? Я уявляю собі твій перший виступ у нас на сцені в короткій спідничці, маленьких черевичках у ролі Суламифі чи в п'єсі «Квітки». Співаєш своїм чарівним голоском гарні пісні Гольдфадена, Файнмана — та це ж, чуєш... можна за тебе єдину віддати весь театр з усім гамузом! Чи, скажімо, наприклад, ти переодяглася в хлопчика з чорним кучерявим волоссям і дивишся вгору іскристими циганкуватими оченятами та починаєш співати «Гарячі пиріжки», отак, наприклад (Шолом-Меїр наспівує хрипким голосом «Гарячі пиріжки» * і дивиться на Розку, яке це враження справляє на неї):

Бачу неробу пихатого я,
Він не працює ніде.
Інша з дитинства доля моя!
Ледар по вулиці йде.
Чом він, як я, не працює й собі,
Щоб заробить копійки?
Чом він, як я, не гукає в юрбі:
— Гарячі кому пиріжки!

Певна річ, що коли ти своїм голоском і своїм ротиком заспіваєш про оці пиріжки, то вся публіка апоплексію матиме на місці. Скажи, може, ні, любя моя?

Шолом-Меїр Муравчик, побачивши, що кидає слова не на вітер, підійшов до неї ще ближче, погладив злегка її руку і знову звернувся до неї хрипким голосом:

— Чуєш, пташко моя, можеш дякувати богам, що ти зустрілася зі мною. Теперішня наша примадонна теж дочка порядних батьків, теж з бідного стану, як ти. З маленького польського містечка. Це вона мені має завдячувати, що стала актрисою в нашому театрі. Я їй допоміг утекти. Це дуже гарна пригода. Нічого. Можеш вислухати. Батько її був...

Та, на жаль, Шолом-Меїр Муравчик мусив перервати оповідання про примадонну. Він побачив здалека, що з сусідньої вулиці, освітлена огнистим небом, суне якась постань сюди, просто до канторової хати. Йому не хотілося, щоб хтось побачив їх удвох. Це могло зашкодити планові, що допіру зародився в його голові, поки вони тут стояли

на вулиці. Він попросився з Розкою за руку, проспівавши кілька заримованих, туманних рядків:

Якщо станете розумними, дівчата,
Будете нові корсетки одягати...

* * *

Той, хто прямував до канторової хати, був не хто інший, як наш юний герой роману, син багатія Рафаловича, Лейбка.

Розділ 28

П'ЯТНАДЦЯТЬ ХВИЛИН АНТРАКТУ

Ми залишили нашого юного героя Лейбку, коли він ішов за власними марами на своєму похороні. Точніше кажучи, коли він сидів у театрі й думав про те, як він помер і як усі оплакують цю передчасну смерть і везуть його на вічний спокій. Ця картина вимальовувалася в його уяві так опукло, жваво й так сумовито-зворушливо, що йому щеміло серце, він почував на губах гарячі, солоні краплини — свої власні сльози. Лейбка оплакував Лейбку і, сидячи в театрі, не чув і не бачив, що відбувається на сцені. Він тільки тоді прокинувся, коли зчинився страшний галас, регіт і вигуки: «Гоцмах! Гоцмах!..»

Цей голос розбудив нашого юного героя, який поринув у журне марення, і привів назад на землю, де люди мають утіху від театру, сміються, гомонять, галасують так, що стіни стодоли двигтять.

«П'ятнадцять хвилин антракту». Так виразно надруковано на афішах театру, але всі глядачі (нема дурних), уже добре знають, які то п'ятнадцять хвилин.

— Стільки б їм болячок у спину, як це триватиме більше тридцяти! — так кажуть голенештинські глядачі.

Вони залишають захоплені місця й виходять надвір, хто — трохи погомоніти, хто — подихати свіжим повітрям, а хто — щоб провести до театру родича чи знайомого без квитка. Дехто прокрадається за лаштунки.

Є такі в Голенешті, що під час антракту намагаються прослизнути туди, за лаштунки. Певна річ, порядна людина, поважний господар цього не робить. Туди йдуть або музикант, або ремісник, паливода, якому нема чого втрачати в Голенешті. Туди, як ми вже знаємо, частенько

заскакує окремими дверцятами, що відчинені тільки для нього, сивок хазяїна стодоли Лейбка.

Щоразу, коли наш Лейбка вступає туди, він почуває себе у зовсім іншому світі. Йдучи хиткими дошками сцени, він, здається йому, не ходить, а лине, злітає в повітря. Бачачи перед собою переодягнених, крейдою намазаних акторів та актрис, спостерігаючи, як вони співають, бігають, стрибають, як, пританцьовуючи, нашвидку їдять і п'ють, йому здається, що він теж один з них, і мимоволі переймає їхню мову та всі їх витівки і гримаси. А наступного дня, приходячи до хедеру, Лейбка показує своїм товаришам такі дивні штуки, що вони йому заздять на це ще більше, ніж на те, що він багатієв сивок.

Та цього разу, коли Лейбка зайшов за лаштунки, його не цікавили ні сцена, ні актори, ні їхні штукарства, він пропустив мимо примадонну з великими синіми, дуже підмальованими очима й великими мідними обручами, що теліпалися в її вухах. Він пробіг повз інших акторів, які надкушували всі з одного яблука й реготали. Лейбку тепер ніщо не цікавило. Він в усіх куточках шукав Гоцмаха.

Гоцмаха важко було впізнати у вбранні Злидаревича (того вечора показували відому п'єсу «Капцнзон і Гунгерман» * («Злидаревич і Голодович»).

Гоцмахове вбрання складалося з подертого, обтіпаного фрака, старого, зім'ятого, зношеного циліндра, дуже драгих черевиків, з яких стирчали пальці, і з латаних-перелатаних штанів, де поміж латками видно було карту — бубновий туз.

Цей бубновий туз викликав у голенештинської публіки такий регіт, що з першої ж хвилини, коли Злидаревич (Гоцмах) з'явився на сцені, та до кінця дії всі в театрі мало не помиралі від сміху. Залатати, вибачайте, певне місце на старих штанях бубновим тузом — це така вигадка, яка в Голенешті ніколи нікому не спала б на думку навіть протягом тисячі років. Усі були певні, що це Гоцмахова витівка (наївні люди!), отож вони цього разу влаштували своєму улюбленцеві Гоцмаху таку овацію, що директор театру Альберт Щупак, який виконував роль Голодовича, мало не луснув від заздросців.

Зате Гоцмах раював, був на сьомому небі. Він почував, що цього вечора грає божественно і всі глядачі не тямляться від захвату.

Побачивши, як Лейбка крутиться за лаштунками, він зрозумів, що хлопець шукає його, Гоцмаха, мабуть, щоб подякувати за сьогоднішню гру, а може, й приніс йому який-небудь ласий шмат, тому Гоцмах весело гукнув:

— Гей, пузанчику! Кого ти шукав? Позаторішній сніг? Чому тебе не видно, голубе мій?

Підійшовши до свого друга, Лейбка попросив, щоб той нахилився до нього, бо має переказати йому на вухо важливу таємницю.

— Почув таємницю на цілу Сосницю? — сказав довготелесий Гоцмах і нахилився до присадкуватого Лейбки, мало не зламавшись удвоє.

Вислухавши, Гоцмах випростався, — в його гострих, колючих очах засвітився вогник, — і ляснув Лейбку по плечі:

— Тепер я тебе люблю! Тепер ти наш брат! А що ж? Мої слова. Я давно тобі казав, нехай мене холера візьме, якщо не тут твоє покликання.

У цю мить з'явився за Гоцмаховою спиною Голодович (Альберт Щупак).

— Яке покликання? Хто кличе? Покликали б тебе в пекло. Гоцмах!

Почувши голос директора, Гоцмах затремтів, але, повернувшись до нього, не розгубився і показав пальцем на Лейбку:

— Він кличе, оцей пузань, у зал. Там хтось розсівся без квитка!..

Почувши «без квитка», директор сповнюється люті. Альберт Щупак, чуючи такі слова, скаженіє, як той садівник, коли йому хто каже: «Свиня залізла в шкоду...»

— Шолом-Меїр! Де Шолом-Меїр? Холера! — загримав Щупак, шукаючи поглядом Лейбку. Але Лейбка вже зник.

Розділ 29

ПОМСТИ, ПОМСТИ!

Тієї ночі наш герой спав, можна сказати, як після лазні. А заснув він з готовим, розробленим планом помсти. Помсти! Помститися треба, провчити батька, поквитатися з ним за лупцювання, за ганьбу, за все, геть-чисто за все!..

Довго вагатися Лейбці не доводилось. Чого тут вагатися? Це так легко, природно і так просто, що простіше, здається, не може бути.

Ось маєте весь план, як то кажуть, на долоні.

Вночі, коли всі поспнуть, він нишком встане й навшпиньки підійде до касирового ліжка. Лейбка спав разом з касиром в одній кімнаті, а касир, Щастя й Радість, хоч і вихвалявся, що в нього чуткий сон і він чує навіть, коли муха пролітає, проте всі знали, що коли Щастя й Радість засинає, його можна винести разом з ліжком, а він і не почує, хіба що обіллють його відром води.

Проте касу можна цілком доручити Щастю й Радості. По-перше, він своя людина, бідний родич Бені Рафаловича: племінник чи двоюрідний брат, а по-друге, це просто чесний, відданий хлопець, стереже касу, тобто стіл, де лежать гроші, як цепний пес. Ключики від стола він носив завжди в кишені штанів, а лягаючи спати, спершу пильно оглядав усі вікна й віконниці, чи добре замкнені, заглядав навіть під ліжко, чи не закрався злодій туди заздалегідь, а роздягшись, клав штани собі в головах. Син хазяїна, Лейбка, теж спав у тій кімнаті на ліжку навпроти — ну, хіба є чого боятися?

Сам господь бог послав цього касира нашому Лейбці, щоб можна було видобути грошенята, як його навчив Гоцмах. Його щирий друг Гоцмах сказав по секрету, що «потрібна грошва! І що більше грошви, то краще!..» Лейбка, розробляючи свій славетний план, виразно уявляв собі, як він дістане в касира з каси «грошву». Щастя й Радість спить, як мертвий, хропе, як недорізаний віл, а він, Лейбка, стоїть потемки над його ліжком і думає, як витягти касирові штани, що лежать у нього в головах? Помалу-малу він засовує руку під подушку, висмикує спершу одну холошу, потім другу, і витягує з кишені в'язку ключів. Тихо, навшпиньки, підходить до столу, зупиняючись після кожного кроку, щоб ніхто не почув, а серце калатає, мало не вискочить з грудей. Більш за всіх боїться Лейбка старої баби, що спить у сусідній кімнаті. У старої вже напевне легкий сон і гостре око, яке може бачити крізь стіну так само, як інші бачать крізь окуляри. Тремтячими руками відмикає він шухляду... засовує поволі руку і витягає повну жменю паперових грошей («Якомога більше паперових грошей», — сказав Гоцмах) і поволі кладе назад ключі разом з касировими штанами на місце, а сам прокрадається на вулицю... Там уже чекає його щирий друг Гоцмах з підводою, і вони їдуть до залізничної станції... А щоб їх не переслідували по теплому сліду, Лейбка

надумав ще одну цікаву річ. Він перевдягнеться, а свій одяг покладе на березі річки, нехай думають, що він утопився... Його, напевне, шукатимуть і шукатимуть у річці, та дідька пухлого знайдуть... Тоді сядуть справляти жалобу... плакатимуть, ридатимуть так довго, аж поки, певно, забудуть його... А коли промине, наприклад, років десять чи двадцять,— Лейбка вже буде відомим, уславленим актором, матиме власну трупу і мандруватиме по всіх світах та гратиме в театрі. Тоді він, як на те, приїде до Голенешті теж грати в театрі і через сторонню людину найме таки в свого батька цю стодолу, пустить усіх містечкових до театру без квитків — нехай усі бачать, як він грає! А коли підніметься завіса, він вийде на сцену разом з усією трупою. Всі будуть розкішно вбрані, а він, директор, стоятиме посередині, обсіпаний діамантами й самоцвітами, майже, як Щупак... І тільки-но він покажеться на сцені, всі, напевне, одразу впізнають, що це він, Лейбка. Мати, мабуть, знепритомніє, а батько закричить своїм гримким голосом: «Лейбко!» І звідусіль лунатимуть радісні вигуки: «Лейбко!»

— Лейбко! Лейбко! Лейбко!..
.
.

Лейбка розплющив очі і побачив, що біля нього в головах стоїть касир.

— Що таке?..

— Як що таке? Чи бачили ви, щоб людина так міцно спала! Його будиш, будиш і ніяк не добудишся. Вставай! Горить!..

— Хто горить? Де горить?..

— На Синагогальній вулиці. Всі вже побігли на пожежу. Одягайся. Уже мало не цілу годину, як дзвонять у всі дзвони. Мені здається, що мертвий міг би прокинутись.

Так дорікав Лейбці касир, якого допіру самого насилу розбудили й наказали, щоб не смів нікуди йти з дому.

Та легко сказати: «Нікуди не йти з дому». Як можна всидіти в хаті, коли недалеко пожежа? І відданий касир разом з Лейбкою вийшли не більш як на хвилинку, тільки глянути, де горить. А вийшовши на вулицю й побачивши, що все небо в заграві, та почувши, як гудуть дзвони, він мимоволі помчав туди, куди бігли цієї ночі всі, крім Лейбки.

Лейбку занесло в інше місце. Він поспішив праворуч, щоб заглянути передусім у хедер, до кантора Ісроела, постукати у вікно, розбудити їх, коли вони ще сплять і не знають, що десь на Синагогальній вулиці зайнялася пожежа.

Перше ніж Лейбка підійшов до канторової хати, він уже побачив здалека, що в зазраві яскраво-червоного неба стоїть на порозі канторова дочка Розка, а біля неї якась людина, що, відокремившись від неї, квапливо пішла геть. Лейбка теж прискорив ходу і підійшов до хати кантора Ісроела.

Розділ 30

ЧАРІВНИЧА НІЧ

Якщо наш герой житиме навіть сто років, він не забуде тієї ночі, коли горіло на Синагогальній вулиці.

У найкращі, ба й найгірші, часи свого дальшого життя, аж по сьогодні, залишаючись на самотині, він з приємністю згадує й переживає знову й знов ту щасливу, гарну, незабутньо-чарівничу ніч, коли, заспаний, побіг глянути, чий то будинок горить на Синагогальній вулиці.

Все небо, скільки око сягало, було наче кров'ю закрашене червоним. Де поділися зірки? Через ту червону барву вони десь сховалися й зникли. З другого краю вулиці долинав віддалений гуркіт. Чути було людський гамір, валування собак і тріскотіння дахів. Вдалині на червонястому тлі відбивалося багато темних постатей, а оповита рожевою хмаркою канторова дочка стояла перед його очима, як прекрасна, зачарована нічна принцеса; ніколи її чорне волосся так не блищало, ніколи її матово-рум'яні щічки так не пломеніли, ніколи її великі, циганські очі не іскрилися так, як тієї ночі. Йому здалося, що вона сама вогонь, ось зніметься в повітря й зникне разом із зірками десь у рожевому просторі цієї чарівної ночі. Він почував, що його вабить до неї все ближче і ближче.

Розка теж упізнала його здалека. Вона оглянулася на всі боки, чи нема нікого з чужих, хто міг би їх побачити. Ні, нікого немає, ніхто їх не бачить. Усі на пожежі. З цього містечка позбігалися на пожежу.

Вона ступила два кроки йому назустріч, коротко

розповіла, як ото прокинулась... Сама в хаті... Всі на пожежі... «Хто горить?»

— Хто горить? Сам не знаю. Мене розбудили й сказали, що почалася пожежа на Синагогальній вулиці, то я побіг просто сюди.

Розка дивиться йому в очі.

— Просто сюди? Чого це сюди?

— Сам не знаю, чого це побіг сюди, бо якби пожежа була навіть не на Синагогальній вулиці, я б однаково побіг просто сюди...

Він замовк. Відчув, що прохопився зайвим словом, і почервонів... Розка не спускала з нього ока. Ах, який він гарний цієї хвилини на тлі пожежі! Як славно племениють у нього щокі! А великі щирі очі дивляться на неї так дружньо й любовно, неначебто він її родич, рідний брат.

Схаменувшись, Лейбка пояснює їй, чому він побіг би спершу сюди у таку ніч!.. Та й взагалі, що йому робити на пожежі, чого він там не бачив: як горять хати на Синагогальній вулиці? Нехай горять. Нехай горить уся вулиця, навіть ціле містечко, його це не обходить. Тепер його вже ніщо не зв'язує з Голенешті. Ніщо. Він уже не голенештинський. Ще день, ще два дні...

Він узяв її за руку:

— Ти даси мені руку на знак того, що це між нами залишиться? Тоді я тобі щось скажу.

Лейбка стиснув її ручку своєю великою теплою рукою, як тоді, в театрі. В його голосі бринить смуток, і він каже їй тихо й поважно:

— Я вирушаю звідси далеко.

Вона вп'ялася в нього палкими, циганськими очима:

— Куди?

Куди? Він ще сам не знає гаразд. Але поїде звідси — це така ж правда, як і те, що тепер ніч на землі і небо розкинулось над їхніми головами.

Обоє підносять очі вгору до неба, і Розка відчуває, що від цієї новини її пройняв холод. Вона присувається до нього ближче, дивиться на нього і прислухається, як він поважно говорить. Відколи вони знаються, вона ще ніколи не бачила його таким поважним. Здається, що він нараз виріс, став дорослий. Вона питає в нього, і відчувається, що голос у неї тремтить:

— Надовго?

— Чи надовго? Не надовго, а назавжди, навіки.

— Навіки? То ми, виходить, уже ніколи не побачимося?

— Ніколи.

Лейбка бачить у відблиску червоного неба, що гарне матове обличчя Розки сполотніло. Він знов бере її за руку, і здається йому, що її тонкі пальці раптом похололи. Йому шкода, що він їде звідси. Але він нічим зарадити не може. Справу вже вирішено. Край! Він зважився звіритись їй у своїй таємниці, своїй святій таємниці — куди він їде, й навіщо їде, і через кого їде... А Розка дивиться йому в очі, слухає його і злегка зітхає.

Лейбка дивиться на неї, немовби кажучи: «Не хочеш? Сумуватимеш? Скажи: сумуватимеш?..»

Розка червоніє: ні. Не те. Зовсім не те! Вона йому тільки заздрить. От, наприклад, він захотів поїхати з дому, то знімається з місця й їде. Ану нехай, наприклад, вона спробує знятись і поїхати. Хіба вона може? А поїхати звідси вона, можливо, теж хотіла б. Дуже хотіла б. Він гадає, що тільки в нього є жалі, прикросці вдома від батьків? Ого! Якщо поррахувати, то в неї, можливо, ті самі жалі, як і в нього, а може, ще більші...

Вона йому розповідає до найменших подробиць геть усе, що пережила цього дня й цього вечора. І розмову, яку вона мала щойно з хрипкою особою, яку прозивають у Голенешті «блазнем». І директорові слова переказує йому. Усе розповіла йому. Геть-чисто все.

Лейбка сам не знає, як це сталося. Він пам'ятає тільки, що вони обоє сиділи на призьбі канторової хати, а маленька її дитяча ручка була в його руці. А він пестив цю маленьку дитячу ручку своєю рукою. Одного разу він підніс її до гарячих губів і поцілував, поцілував її пальчики. А вона не відбрала в нього своєї ручки, тільки перелякано дивилася на нього великими-великими очима. Її великі, карі, циганські очі іскрили й мерехтіли при червоному світлі цієї напрочуд чарівної ночі.

Яка сила підкорила їх, посадила так близько, впритул одне біля одного, ці дві юні безневинні істоти? Яка сила змусила їх обох вилити одне перед одним усе, що в них на душі? Яка сила раптом так зблизила їх, неначе вони були здружені бозна-коли?

Не інакше, як дивовижна прихована сила тієї божественної, напрочуд гарної ночі.

То була чарівна ніч.

Розділ 31

ЗІРКИ НЕ ПАДАЮТЬ — ЗІРКИ МАНДРУЮТЬ

Те, що, сидячи тієї чарівної ночі удвох перед хатою кантора Ісроела, Розка розповіла Лейбці, було для нього радісною, приємною новиною. Її голос бринів у його вухах, як найкраща музика прекрасно-дивовижної божественно-чарівничої ночі. Ах! Яка шкода, що він не знав цього раніше. Тепер він бачив навіч, що то від бога. Тепер видно, що так судилося, щоб вони обоє разом мучились, разом поневірялися в Голенешті, але так само разом визволялися від усіх мук. Щоб обоє разом вирвалися звідси, з цього тісного, осоружного, темного Голенешті. Обоє вони подадуться туди, в той новий, великий ясний світ. О! Там почнетесь для обох зовсім нове життя. Нове, світле, осяйне життя. Вони обоє йтимуть одним шляхом. Обоє вчитимуться одного діла. Він — грати, а вона — співати. Обоє уславляться в цілому світі: він — грою в театрі, вона — співом.

Лейбка подає їй руку і закликає в свідки ніч і небо. Оця ніч, оце червоне, полум'яне небо хай будуть свідками, що ніколи, ніколи вони не розлучаться. Вони скріплять це потиском рук, і нехай бог буде свідком, що завжди вони будуть разом, завжди і повік-віки! *Що б не сталося з ними і куди б їх не закинула доля,— вони будуть разом. Завжди і скрізь разом.* І навіть тоді, коли вони вже обоє виростуть, стануть дорослі,— і тоді теж ні на крок не відходитимуть одне від одного. Ніколи. Ні в світі! Обоє будуть завжди в одному театрі. Обоє подорожуватимуть по всій земній кулі. А коли вже на те пішло, вони, мабуть, ще приїдуть до Голенешті. Наневно приїдуть сюди, в цьому немає ніякого сумніву. Приїдуть у гості до своїх батьків... У містечку дізнаються враз, позбігаються глянути на сина Бені Рафаловича і дочку кантора Ісроела... Ах, як хороше буде їм тоді! Всі їм заздритимуть. Бігатимуть слідом за ними. Показуватимуть на них пальцями: *«Ось вони — щаслива, щаслива парочка!..»* А вони вже тоді, напевне, будуть нареченими... Чого це нареченими? Не нареченими, а подружжям! Ха-ха... Бо наречені вони вже давно... Ще з того першого вечора, коли їх посадили поруч у театрі.

— Пам'ятаєш, коли нас уперше посадили поруч у театрі? Ха-ха!

Ще б пак, авжеж, пам'ятає!.. Вона ладна завжди так сидіти, бо що може бути краще, миліше й принадніше за театр, єврейський театр...

Ах, владико небесний! Вони неначе змовилися! Ну, хіба це не боже провидіння? Хіба не видно, що сам господь бог зглянувся на них, що всевишній дивиться на них з неба й кожному окремо послав іншого посланця, іншого визволителя: їй — пришелепуватого Шолом-Меїра, а йому — Гоцмаха...

Лейбка розповів їй з усіма подробицями, як він познайомився з Гоцмахом, як вони потоваришували, як один коло одного всією душею упадають і як батько ввіймав його на гарячому та ганебно покарав, як він заприсягнувся помститися, відплатити, поквитатися за ганьбу... Розповів також весь вироблений план помсти, і навіть як він добереться до «грошви», — геть усе розповів до найменших подробиць. Він не боїться її. Чого йому боятися? Він знає, чуває, що *він і вона* з цієї ночі *одне суцільне*, бо дали одне одному руку. Її рука в його руці. І бог їм свідок. Бог високо там, у небі, але він чує, бог чує все, геть-чисто все...

Вони обоє дивляться вгору, в небо. А небо вже не таке червоне, як допіру. Пожежа з кожною хвилиною меншає. Галас і гармидер вщухають. Ось уже з'явилися зірки в глибокому небі цієї божественно-гарної, теплої літньої ночі. Спершу одна зірка, далі — ще одна і ще. А тоді — багато-багато, безліч зірок. Зірки міняються. Одна летить туди, друга сюди. Одна вниз, друга вгору. Вони падають, падають.

— Диви-но, як падають зірки... — каже Розка Лейбці, а голос їй тремтить і серце калатає.

Лейбка розсміявся. Невже вона боїться?

— Не треба боятися, — каже він, заспокоюючи її, як старший, хоч, власне, вона старша від нього на рік. — Навіщо боятися? Зірки не падають, зірки мандрують.

— *Зірки мандрують?..*

Він пояснює їй, як дорослий, як старший брат, що зірки мандрують. Він знає. Він навчається в хедері, а тому знає. Суть зірок така:

— Кожна зірка — то душа людська. Куди душа подається, туди подається й людина. Тим-то нам ввижає-

ться, що зірки падають. *Зірки не падають, зірки мандрують*,— каже їй Лейбка, дивлячись угору на бездонне небо, яке дедалі більше втрачає недавні червоні барви. Тільки один край неба ще трохи вкритий блідо-рожевим серпанком, що поступово блякне й помалу-малу зникає. А чорні постаті, які раніше купчилися всі в одному місці, потроху розходяться в різні сторони. І вже чути близькі голоси. От зараз, ще мить, прийдуть і побачать, як вони сидять тут, під дверима... Треба підвестися, треба піти... хоч так не хочеться...

— На добраніч.

— На добраніч.

Лейбка підвівся з порога і подався туди, до пожежі, але, зупинившись, обернувся назад лицем до Розки ще раз, *ще один раз*.

— На добраніч!

— На добраніч!

Ще мить — і він зник у темряві ночі.

Розділ 32

ДОБРІ ПОБАЖАННЯ

Суботній вечір.

Зникли в Голенешті всі ознаки доброї, святкової суботи.

Вже не видно на Панській вулиці гарно вбраних парубків з вичепуреними дівчатами, які цілий суботній день до пізнього вечора проходжаються й розмовляють тільки російською мовою. (Нехай каліченою, недоладною і спотвореною, а проте російською). Вже не видно більше на Панській вулиці євреїв, одягнених по-суботньому, їхніх жінок з діамантами в вухах. (Нехай то звичайнісінькі скельця, аби діаманти). Немає також на вулиці дітвори, що захоплюється новою грою, в єврейський театр. Давно вже загнали їх до хат. Давно зайшло сонце з його сяйвом і блиском. Згасли останні барви гарного, теплого бессарабського дня, поступившись місцем гарному, теплому, тихому бессарабському літньому вечору. Де-не-де з'явиться зірка, світить, виблискує і всміхається темній, курній землі.

Богомільні жінки давно вже нишком проказали в сутінках молитву: «Бог Авраама, Ісаака і Якова...» — і тиха дивна туга розлилася скрізь, туга за любою, святою суботою, що минає... Жовті вогники виглядають з усіх вікон.

Святобожні євреї давно вже проказали прощальну молитву. А інші ще тільки моляться, виспівують уголос: «Не бійся, рабе мій, Якове...» Чути також тугу і в цих молитвах, і смуток закрадається в цей їх веселий спів...

Важко, важко розлучатися з святковим суботнім днем! Важко розлучитися з любовою, прекрасною принцесою — суботою!..

— Добрі побажання на наступний тиждень! Добрі побажання! — глибоко зітхаючи після прощальної молитви, каже кантор Ісроел канторисі й доньці та переходить до дальшої молитви «Дарую тобі», читає її гарненько, вголос, напам'ять, поляскуючи пальцями. Він дивиться на Лею й думає при цьому: «От зараз вона заведе балачку про гроші, про черевики та інші буденні справи...»

— Добрі побажання на наступний тиждень! — відповідає йому канториха Лея, також зітхаючи і зовсім не думаючи про нього. Вона дивиться на свою дочку на Розку, яка чогось глибоко замислилась і сидить сама в куточку.

«Про що замріялась тепер дитина, ясочка ти моя?» — так думає собі Лея, уболіваючи за дочкою.

Лея давно вже шкодувала, що повелася з Розкою занадто суворо і роздратовано... «З одиначкою, з улюбленою єдиною дочкою, не можна так...» Вона знає дуже добре, що не можна... але то вже пропаща річ. Назад уже не вернеш... А тепер — і *погоди*. З театром покінчено! Вони вже їдуть, кажуть люди, сьогодні вночі. В добрий час!.. (Йй, власне, хотілося сказати — «к лихій годині», але навіть проклинати людей напередодні нового тижня?..)

Лея трохи шкодувала, що єврейський театр покидає Голенешті, а разом була й задоволена. Менша буде буча в містечку, заспокоювала вона себе. Голенешті досі обходилось без єврейського театру, то й надалі обійдеться, чи бачили ви так!.. А дитина, напевне, забуде, що був колись на світі театр... Дитина залишається дитиною. Вона купить Розці нові черевики, і загояться всі її рани... А коли ще, крім того, завтра принесе, бог дасть, цукерок чи мармеладів з базару... Ой лишенько! Завтра ж неділя, базарний день, мало не ярмарок, а вона не має, кажучи по щирості, навіть ламаного п'ятака. Треба напосісти на Ісроела. Адже починається тиждень, чи бачили ви так!..

Ці думки заносять нашу канториху на такі буденні стежки, що вона на мить забуває про заповідяну Розці кривду.

А Розка?..— дайте їй спокій. Розки немає. Розка далеко, далеко звідси.

Тобто тим часом вона ще тут. Але де вона буде завтра? Завтра? О, цього не знає ніхто, ніхто, тільки вони вдвох: вона і Лейбка. І ще двоє знають цю таємницю: директор театру і його помічник, Шолом-Меїр... Шолом-Меїр умовився з нею сьогодні вранці, коли всі були в синагозі, що ошівночі, тільки-но годинник проб'є дванадцять, вона повинна... Ах, вона вже знає. Вона вже знає, що саме треба робити... Тільки вона й він знають, а більше ніхто, ніхто!..

Їй приємно, що вона знає таке, про що мати навіть не здогадується... Так їй і треба! Шолом-Меїр правду каже: «Не треба було замикати дівчину в хаті одним одну, тримати її, як пташку в клітці». Жодної вільної хвилини. Голови не можна було підвести! При чужих не співати! До театру не ходити! Нікуди не дивитися! Там не стояти! Що це таке? Чи ж її продано батькам? Чи має вона бути рабою в них? Де це чувано? Так казав Шолом-Меїр і мав цілковиту рацію!.. Бог дасть, завтра вранці, коли мати встане й побачить, що «пташка вилетіла з клітки», ой пошкодує вона тоді! Ох і будуть тоді їй добрі побажання на новий тиждень. Добрі побажання і щасливий тиждень!..

Шкода їй тільки, коли згадає батька. Батько, бідолашний — серце болить, як глянути на нього... Він так любить її. З ним вона була завжди не як дитина з батьком, а майже як сестра з братом. Хто гратиме з ним на хануко * в дзигу? Хто викрадатиме в нього на пасху мацу з-під подушки? * Хто приноситьиме зелень на зелені свята? Хто ходитиме з ним на свято кучок * до синагоги? І хто співатиме з ним?..

Розка пригадує, як оце недавно вона суботніми вечорами співала разом з батьком уривки молитов і просто пісень, яких він її навчив. А мати під цей час ставила самовар, готувала чай.

Одну пісню, пам'ятає Розка, вони співали майже кожного суботнього вечора, коли кантор був у веселому гуморі. Ця пісня зветься «Месія» і закінчується вона:

День радості, день світлий співу,
День урочистий, день пориву,
Піднесення в цю мить щасливу,
Братерство і любов.

— Чи не годі вже співрадіти? — встрявала мати, приносячи самовар. — Краще вип'ємо по склянці чаю, чи бачили ви таке!..

Ах, як хороше, як любо й весело! І здається, це було тільки недавно, а проте так давно, давно, бозна-коли!.. Її проймає страшний, чорний смуток. Важко їй на серці, щось стискає горло, сама не знає, що з нею. Ще трошки — і вона заплаче... Помітивши, що вона сидить сама чогось дуже зажурена, в куточку, батько, наспівуючи, підійшов, погладив її гарне, чорне, блискуче волосся і нахилився до неї:

— Що тобі, доню?

— Нічого... Щасливого тижня тобі!

Вона припадає до батькових грудей гарячою головою, тупиться до нього, цілує й обіймає.

Розділ 33

ГРОШІ — СПОКУСА

Беня Рафалович теж закінчив прощальну молитву. У Бені ця молитва проходить з усім парадом. Коли Беня проказує прощальну молитву, всі в домі повинні бути присутні й відповідати йому: «Благословенний бог і благословенне його ім'я — амінь». Жінка, діти, стара мати, парубок-касир, мамка, куховарка — геть усі.

Всі відповідають йому: «Амінь!» Після молитви він напихає повні кишені грошей, щоб щастило наступного тижня, і каже гримким лев'ячим голосом: «Доброго тижня!» А всі йому відповідають: «Хай щастить у цьому тижні й протягом цілого року!» Отак ведеться в Бені Рафаловича.

Покінчивши з молитвами, Беня моргнув касирові, щоб той підрахував виторг за минулий тиждень і записав рахунки в книгу. Касир Щастя й Радість закотив рукави, витяг ключі з кишені штанів, відімкнув середню шухляду і сів підраховувати гроші, уважно, зосереджено, із запалом.

Насамперед з'явилися на столі паперові гроші. Пачка за пачкою. Касир був мастак лічити гроші. Щохвилини він слинив великий палець, і асигнації в його руках ляскали, летіли, мерехтіли перед очима. Спершу йшли привілейовані, важкі сотні, чи, як Беня прозиває їх, «простирала», далі — білі «делікатні» асигнації по двадцять п'ять рабованців. Потім — червоні вогнисті десятки й сині

п'ятірки. А вже після цього йшов «дріб'язок» — зелені збляклі троячки і сила-силенна жовтих потріпаних карбованців.

Цілий вечір, поки касир лічив готівку, наш Лейбка сидів віддалік над молитовником, нібито проказуючи тихенько «Дарую тобі», похитувався, гортав сторінку за сторінкою, а насправді допомагав лічити гроші. Він лічив, лічив — і не міг перелічити. Поки йшли великі пачки, він ще встигав стежити, та коли дійшло до дріб'язку, він заплутався в рахунку, збився з пантелику і почав знову заглядати в молитовник, проказуючи «Дарую тобі» тим самим тихим голосом, як і раніше. Але пачки з грішми стояли перед його очима і не давали спокою. Він питав самого себе: «Де будуть вони, оці всі гарні пачки з грішми, сьогодні опівночі? Де? В нього, в нього, в нього!..»

.

Його проймає дрож. Він похитувався ще дужче і ще завзятіше проказував: «Дарую тобі».

Беня й касир були так захоплені роботою, що не бачили зовсім Лейбки і не чули, як він проказує молитву, зате мати Бейлка, що сиділа збоку, — бачила й чула, як Лейбка читає, як Лейбка молиться, радувалася й зичила йому всякого щастя: «Золото, а не дитина».

Велика рана, що ятрилася десь глибоко в серці, почала потроху загоюватись. Вона думала собі: чим, власне кажучи, її дитина так согрішила? Тим, що віддала бідному хворому акторові свій сніданок? Хіба за це треба було так карати дитину, завдавати стільки сорому?.. Якби зараз Беня глянув на нього її очима... серденько мое!..

Але Беня, як на те, не хотів дивитися, не хотів слухати. Він був захоплений рахуванням грошей. Покінчивши з паперовими грішми, вони перейшли до срібла. Лічити срібло касир був ще більший мастак, ніж паперові гроші. Він підрахував срібняки, і купки зростали перед очима: ось стала одна, а ось їх уже дві, три, п'ять, десять, і ще, й ще, й ще. Покінчивши зі срібними грішми, вони перейшли до мідних. Мідні літали в касирових руках, аж страшно було дивитись. Мідяки дзенькали і зникали в нього між пальцями, як у штукаря. «Ці мені зовсім ні до чого», — подумав про них Лейбка. Йому не потрібні мідні гроші, не потрібне й срібло. Куди він це все подів би? Йому вистачить тих паперових пачок, які батько держав у руках... Лейбка ди-

вився одним оком і бачив, як батько тішився грішми. Беня затримував на якусь мить кожную пачку окремо, мацав її, гладив і передавав касирові по рахунку, а той ховав їх знов у шухляду, кладучи кожную пачку на її місце. Звичайно, спершу привілейовані сотні, тоді дрібніші асигнації і лише наостанку срібло й мідь.

А Лейбка дивився одним оком у молитовник, а другим — туди, до шухляди, де лежали пачки з грішми. Там тепер були зосереджені всі його думки й поривання. Там він був тепер з усіма своїми сподіванками, усім еством, усією душею.

Що гроші — спокуса, це чув Лейбка багато разів від свого вчителя в хедері і взагалі від старших. Чув він також, що гроші — надзвичайно велика спокуса. Але смак цього він відчув тільки тепер, цієї хвилини, відчув, що спокуса грошей взяла його в лабеті й тримає цупко-цупко! Лейбка знав, що даремні його зусилля: спокуси вже не здихається. Він навіть і не силкувався. Навпаки, просив бога, щоб гріх відбувся. Бо коли, крий боже, ні... Коли, крий боже, його піймають — леле! — подумати страшно!.. Тоді пропащі світи! Тоді він пропав ні за понюх табаки! Гоцмах поїде. Театр поїде. А він?.. А Розка?.. Що буде з ним?.. Ні театру, ні Розки! Кінець усім золотим мріям!..

— Тпр-ру! Поздоровляю! Приїхали «свати» очистити стодолу від «паскудства».

Так, підвівшись з місця, сказав Беня своєю звичайною мовою. Читач, який уже добре обізнаний з нашим Бенею Рафаловичем, мабуть, здогадується, що «свати» — це візники, а «паскудство» — то він мав на увазі єврейський театр.

Розділ 34

ДОБРИДЕНЬ, ШИМОН-ДАВИДЕ!

Коли б це можливо було, Беня сам відлупцював би себе. Такий він сердитий на себе за те, що поквапився на тих кілька «фараонів» і віддав таку чепурну, таку охайну стодолу під єврейський театр. Коли б нагнали повний хлів свиней, вони, на його думку, не змогли б так запаскудити подвір'я, як воно запаскужене за ці кілька тижнів. Беня сам не знав чому, але як побожний єврей ненавидить

свинину, так він ненавидів оцих голодних «лапацонів» (це він мав на увазі акторів). А найбільше він терпіти не міг того вичепуреного франта з обшкрябаними щоками (то він мав на увазі голеного директора Альберта Щупака).

Можна сказати, що ці двоє, Беня Рафалович і Альберт Щупак, зненавиділи один одного з першої хвилини їхнього знайомства. Кожний дивився на другого не інакше як згори вниз. Щупаку Беня не мав іншої назви, як «шмаровоз». А Беня у Щупака не мав іншого прізвиська, крім як «бессарабське барило». Тим-то легко зрозуміти, який був задоволений Беня, коли, вийшовши на подвір'я, побачив, що приїхав візник Шимон-Давид з великою будою і зупинився перед брамою, а за ним ще підвода й ще одна буда, а позаду — гарба. Беня зняв балачку з візником Шимон-Давидом:

— Чолом тобі, доброго здоров'я, приємний госте, Шимон-Давид! Скажи-но мені, серденько, скільки ти береш, цікаво знати, з оцих голодранців за те, що вивозив їхнє падло?

— «Блажен чоловік» — нещасна доля візника! — відповів йому Шимон-Давид і почав скаржитись перед Бенею, як погано візникувати, перелічуючи йому на пальцях: — Худобина мусить їсти, людей доводиться наймати, овес дорогий, для підводи потрібна смола, і ще сторожа треба наймати, а сторожі — злодії... — Побачивши, що не вистачить пальців, Шимон-Давид, махнувши рукою, закінчив: — Трясця його матері!

Візник Шимон-Давид більше хазяїн, ніж візник. У нього є власний будинок, три пари коней. Діти вчать в хедері, та й сам він грамотій, знає псалтир напам'ять.

Шимон-Давид сторгувався з Щупаком як підрядчик, тобто його ніщо не обходить: у суботу ввечері, зразу після прощальної молитви, він повинен був перевезти до Пачешті на залізничну станцію весь єврейський театр разом з акторами, декораціями, бебехами й усім манаттям, а коли вранці, тільки-но розвидниться, він привезе їх на залізницю, то нехай хоч каміння падає з неба, він повертає назад додому.

Так каже сам Шимон-Давид. А коли Шимон-Давид каже, то слово його тверде.

Настав суботній вечір — немає Шимон-Давида. Давно вже засвітилися зірки на небі й вогники у вікнах, а жодної підводи ще не видно. Тоді Щупак наказав Гоцмахові піти

принаглити його. Прийшовши, Гоцмах побачив, що Шимон-Давид сидить над великим молитовником і проказує вголос «Дарую тобі».

— Реб Шимон-Давид, ну?

Шимон-Давид показав йому однією рукою на рота, мовляв, не можна припиняти молитву, другою на молитовника і пробурмотів:

— Ну-ну.

Це мало означати, що, поки Шимон-Давид не впорається з «Дарую тобі», нема про що балакати. Гоцмах сів собі й закурив цигарку. А Щупак тим часом казився, з шкіри пнувся. Ніколи Альберт Щупак не був такий знервований, як того суботнього вечора. Він таємничо перешіптувався з Шолом-Меїром, лютився, аж підскакував, посварився з усіма акторами та актрисами, а найбільше, звісно, перепадало небораці Гоцмахові. Щупак ляв його і проклинав, вимагаючи, щоб Гоцмах негайно привів візників з підводами, інакше-бо: «Нехай я не буду Альбрет!..»

— Що це з нашим директором? — дивувалися актори у stodолі за лаштунками.

— Не чіпайте його, він збожеволів. Директорша приїде завтра вранці.

— Звідки ти знаєш?

— Була депеша.

— Щупакові начхати на жінку.

— Хіба в Щупака є жінка?

— Отакої! Ти не тутешній?

— Подейкують, що такий, як Щупак, не здохне з голоду, якщо навіть у нього буде три жінки.

— А я чув, що він розлучений.

— Нічого подібного!

— Чого ж він бісики пускає примадонні?

— Примадонні дайте спокій. Примадонна не хоче навіть дивитися на вас.

— Брайночко Козак! Відколи ви почали так заступатися за правду?

— Чи не заціпило б вам!

— А може, ви всі повиздыхали б?

— Де? Тут, у Бессарабії? Чи там, у Румунії?

— Поглянь на себе в люстерко, мавпо!

— Може, годі було б шкірити зуби!

— Одначе як же стоїть справа з Щупаковими жінками?

— Цитьте, діти, здається, їдуть.

- Ідуть! Ідуть!
- Трам-тарарам! Тара-рарам!
- Герцем-перцем, пере-єре-єрцем...

Актори й актриси, почувши, що їдуть, підхопилися всі, як один, і, співаючи, промарширували із стодоли у двір «зустрічати жениха».

Розділ 35

ВІЗНИК ШИМОН-ДАВИД КОМАНДУЄ

На честь єврейського театру візник Шимон-Давид привів цілий гурт візників та погоничів, молодих і літніх, усі в добре нашмарованих чоботях і всі з довгими батожницями в руках — мало не вся голенештинська біржа. Прибули: Ноях Бринза — візник у драній керейці й плюшевому кашкеті, Нахман Кокош — сердитий дядько, схожий на півня, Яків Тяхтій — засланий червоногубий парубок, Геця Галаган — сліпий на одне око високий гомила, Генах Кустай — маленький на зріст, але кремезний візник. Карпо Мундзик — молдаванин у смушевій шапці — теж був у цьому гурті. Молдаванин Карпо насунув на брови шапку, загорнув поли свитки і заходився мазати колеса, а інші візники запопадливо взялися до роботи: пакували декорації, виносили із стодоли ящики — великі й малі, пакунки — більші й менші, вантажили їх на підводи, зовсім не звертаючи уваги на акторів та актрис, які йшли за ними і благали, щоб переносили їхнє добро обережніше, помалу. Наче генерал, порядкував усіма візниками Шимон-Давид і лютував, пересипаючи мову молдавською лайкою. Проте візники й погоничі, видно, мало лякалися Шимон-Давида і його лайки. Працюючи, переносячи пакунки, вони обмінювалися жартами, розмовляли, сміялися і говорили візницькою мовою про їжу.

— Скажи-но, Тяхтію, ти б хотів тепер поїсти мамалиги на гусячому жирі?

— Забирайся геть, сліпа курко, із своєю мамалигою! Я більше ласий на цимес* і горох.

— Та ще запити квартою «помняку»? Ха-ха!

— Чи, може, свіжою брагою?

Почувши це, Шимон-Давид загримав на них:

— Чого це ви розбалакалися про їжу, байстрюки? Ось я вам дам помняк — голоблею по потилиці!

Гамір і регіт погоничів та прокльони візника Шимон-Давида зливаються й переплітаються з галасом та верещанням акторів і актрис, що метушаться як божевільні, репетують і гримають одне на одного, а всі разом на Гоцмаха:

— Гоцмах, чорти твоєму батькові!

— Гоцмах, іди! Гоцмах, стій! Гоцмах, держи! Гоцмах, сюди! Гоцмах, туди!

А бідний Гоцмах переносить на своїх сухорлявих вузьких плечах усі театральні пожитки, вислуховує всі прокльони, кидається на всі боки, тягне, крекче й кашляє, і все йому падає з рук, бо над його головою стоїть, усипаний діамантами, директор театру Альберт Щупак, підганяє його, проклинає і змішує з багном.

Але Гоцмах тепер уже не боїться директора. Нехай тільки пощастить з тим планом, що він надумав. Нехай тільки хлопча поцупить сьогодні вночі грошву, тоді він буде на коні!..

Хлопча — це він мав на увазі Лейбку, якого весь час шукав поглядом і не міг знайти. Всі тепер тут, на подвір'ї. Всі діти Рафаловича, сини й дочки, невістки й зяті, мамка й касир, якого Лейбка прозивав Щастя й Радість, навіть стара бабка вийшла глянути гострим оком, як пакується театр, а zarazом простежити, щоб, бува, крий боже, помилково не вкинули чого-небудь у буду... Тільки Лейбки не видно було. Гоцмах не тямився від розпачу. «Мало що буває, — думав він собі, — може, хлопчисько передумав, що тоді буде? Пошиється в дурні Гоцмах. Йолоп над йолопами — ось хто він буде. Залишиться чистильником чобіт у Щупака. А може, йому доведеться одружитися з отією холерою Етею-Двойрою, щоб погибель прийшла, владико небесний, на них усіх ще цієї ночі! Щоб вони не дожили виїхати звідси! А як виїдуть, то щоб зламали собі руки й ноги та не дісталися туди, куди їдуть!..»

— Гоцмах, чого ти там бурчиш? Якого біса?

— Я не бурчу, я вивчаю свою роль.

— Знайшов час вивчати роль, згорів би ти, дурню! Йди сюди.

— Амінь, бажаю вам того самого. Іду-іду! — промовив Гоцмах, кашляючи й оглядаючись на всі боки, — ану ж. може, побачить Лейбку.

Розділ 36

ШОЛОМ-МЕЇР МУРАВЧИК ВИГОЛОШУЄ ПРОМОВУ

Даремно того суботнього вечора зібралося на подвір'ї багатія все містечко, щоб проводити єврейський театр з пошаною, як годилося. Шолом-Меїр кілька разів сказав їм виразно, і навіть вилаяв, що даремно чекають, бо не дочекаються, треба ще дуже довго пакуватися. Проте голенештинським прихильникам театру і за вухом не свербіло. Вони знали з досвіду, що то марні балачки: все має свій кінець, і пакування теж коли-небудь та скінчиться. Дурниці! Театр повинен виїхати з подвір'я хоч би що. Але як може виїхати єврейський театр з Голенешті просто так, без того, щоб половина містечка не проводжала його?

Це аж ніяк не подобалось директорові театру та його флігель-ад'ютантові Шолом-Меїрові Муравчику. Для їхнього великого плану, який вони собі намітили, все мало бути зовсім інакше: щоб ніхто не був присутній під час їхнього виїзду. Що ж робити? Що сказати їм? Шолом-Меїр уже доволі сказав. Сваритися з цілим містечком не можна. З цього може вийти скандал. А тут, навпаки, треба, щоб була тиша, абсолютна тиша. Вони мають здійснити дуже делікатну роботу на Синагогальній вулиці.

У Шолом-Меїра виникла щаслива думка (він таки дипломат!). Шолом-Меїр видерся на високий віз і виступив перед присутніми з промовою, можна сказати, з цілим спічем:

— Шановне товариство! Мої панове й дами! Від імені директора єврейсько-німецького театру й від імені цілої трупи я маю честь скласти перед вами, шановне товариство, нашу найглибшу подяку за вашу симпатію, яку ви виявили до нашого театру. Весь час, поки ми перебували у вашому місті, театр — я можу це сказати з гордістю — ніколи не був порожній. І не тільки зсередини, а навіть ззовні він завжди був обложений. Це свідчить, що ви розумієте, як треба шанувати мистецтво, і що ви цінуєте єврейський театр. Мій обов'язок попросити у вас пробачення за те, що я, можливо, де з ким грубо поведився, вилаяв кого-небудь, вигнав з театру чи оббризкав холодною водою. Людина не ангел. Не знаю, як ви, але я запевняю вас, що наш театр ніколи не забуде вашого Голенешті.

Шановне товариство! Наш театр від'їжджає звідси і, можливо, на досить довгий час. Нам було б дуже приємно, якби ви могли відзначити бучними проводами наш від'їзд. Але мені дуже прикро, що мушу вас розчарувати: не всі зможуть це зробити, бо до схід сонця ми не зрушимо з місця. Якщо ви справді хочете зробити нам приємне, ідіть додому спати, а завтра на світанку приходьте сюди, ми будемо вам дуже раді.

Ефект промови Шолом-Меїра був надзвичайний. «Шановне товариство» вчинило промовцеві нечувану овацію. Нескінченне «браво» лунало на подвір'ї, але цього виявилось не досить, тоді почали гукати «ура». Але й цього здалося публіці замало, й усі почали гукати й викликати Гоцмаха: «Гоцмах! Хусида! Гоцмах! Гоцмах!»

Шолом-Меїр Муравчик знову скочив на воза й попросив пробачити «шановне товариство», бо даремно вони гукують і галасують: Гоцмах більше не виступатиме й не співатиме. Театр закрито.

Галас після цього пояснення не поменшав. Навпаки, на п'ятдесят процентів став більший і дужчий.

Шолом-Меїр Муравчик побачив, що добром тут нічого не вдієш. Тоді він змушений був вдатися до старого засобу, що безліч разів ставав йому в пригоді,— до оббризування. Він мусив видобути з-під декорацій шланг і почаствувати струменем холодної води все «шановне товариство». Чудовий засіб! За якихось дві хвилини подвір'я спорожніло, а з «шановного товариства» не залишилось, можна сказати, ні душі.

Тільки тоді Шолом-Меїр Муравчик почекав ще якихось дві години, і коли містечко зовсім угамувалось, директор Щупак зібрав акторів, запросивши також музиканта Єхіела та інших, і всі подалися до винного льоху випити по склянці вина та закусити горохом, щоб розважитись, як сам бог велів.

Трупа була вкрай здивована з того, що їхній директор раптом так розщедрився. Не інакше, «ведмідь у лісі здох!..» Він раз у раз замовляв нові пляшки вина, сам пив і припрошував присутніх:

— Нічого не скажеш, добре вино. Послухайте, діти, наливайте й пийте!

Коли вино полилося річками, наш Шолом-Меїр Муравчик залишив усіх в льоху, а сам, вислизнувши, наче тиха тінь, подався на Синагогальну вулицю.

Коли патріарх Авраам повів свого сина Ісаака на заклання *, Ісаак, напевно, не тремтів так, як наш бідолашний юний герой, сидючи того суботнього вечора на підводі з Гоцмахом та їдучи разом з ним до Пачешті, а звідти до Унгені, що на румунському кордоні. Тремтів він просто тому, що — хто може знати? — можливо, поженуться за ним, спіймають, привезуть назад до Голенешті й витрусять у нього... ах! Лейбка боявся про це навіть і подумати. Краще не дожити. Краще живцем у воду...

Лейбка прислухався до кінського бігу, до стуку коліс і грюкоту підводи. Йому здавалося, що хтось женеться за ним. Він почував, як труситься все його тіло від переляку. Від переляку? А може, це зовсім не з переляку, а від самої їзди? Нещасні вони обидва, він і Гоцмах: сидять на такому возі, що душу може витрусити. То була вигадка Шолом-Меїра посадити Гоцмаха на гарбу з театральним майном, щоб, боронь боже, не пропали декорації.

Тепер Гоцмахові начхати на Шолом-Меїра й директора з їхніми декораціями та всім їхнім театром. Сидючи на підводі, Гоцмах уже сам був директором, мав свій власний театр, трупу й власні декорації. У Гоцмаха, розумієте, лежав у пазусі пакунок, що грів і пік, розливаючи бальзам по всьому тілу, сповнюючи його серце найбільшою радістю... Цей неоціненний пакунок передав йому нишком, тут-таки, сидючи на підводі, його юний друг Лейбка, а руки Лейбці при цьому були холодні й тремтіли, зуби в роті цокотіли, а самого його трусило, як у пропасниці.

— Скільки тут, любий мій? — спитав Гоцмах крадькома, наблизивши до нього вухо, щоб не почув візник. Проте, як видно з розміру пакунка, там був добрий шмат грошей.

— Я й сам не знаю, — відповів йому Лейбка на вухо, і Гоцмах відчув, як з рота Лейбки пашисть вогнем.

— Чого ти тремтиш, котику? Тобі холодно? — спитав Гоцмах голосом відданого старшого брата.

— Мені те-те-тепло! — відповів Лейбка, цокочучи зубами.

— Он як! Тобі «те-те-тепло»? — передражнив його Гоцмах. — Циганський піт пройняв? Ось я тебе одягну,

любенький, в мою ротонду, то зразу здихаєшся дрижаків. Моя ротонда гріє, як рідна мати.

Гоцмах кинувся до пакунка з одягом, розв'язав його й витяг звідти стару ряднину, якісь лахмани.

Чого це йому спало на думку називати лахмани таким високим ім'ям? Можливо, що давно, коли вони ще належали Щупакові, цей одяг справді звався «ротондою». Але боюся, що це було дуже, дуже давно. Напевне, в ті часи, коли наш директор, Альберт Щупак, не був ще директором, а простим актором, а може, це було навіть тоді, коли наш Щупак, вибачайте на слові, ходив на весілля та обрізання і співав «Святої суботи»... У кожному разі, коли Щупак віддав цю стару ряднину комікові Гоцмаху, він кілька разів повторив, що то дається йому назавжди, так би мовити, як подарунок. Щупак не полінувався, скликав усіх акторів і показав їм, на який подарунок він, Щупак, хе-хе, розщедрився. Він почав крутити бідного Гоцмаха на всі боки, милувався, цмокав язиком, вихвалявся безперестанку:

— Був, знаєте, чудовий одяг, пальто з дорогим оксамитовим коміром, найкращого гатунку. Пелерину, знаєте, купив я, значить, готову, дешевше від дірки з бублика, тішила око, без рукавів, хе-хе, нехай моє ім'я не буде *Альбрет!*..

На його червоних безбрових очах аж виступила сльоза. Гоцмах надягнув цей дорогий одяг і тут-таки на місці, за Щупаковою спиною, почав перекиривляти свого благодійника з його відворотним зім'ятим жалюгідним обличчям, з його стуленим ротиком та маленькими слізливими очіцями, — але ж так майстерно, що важко було впізнати, хто з цих двох — Щупак, а хто — Гоцмах.

Проте ротонда служила Гоцмахові справді, як рідна мати. Вона була йому за підстилку, перину, ковдру, халат і що завгодно. Навіть тепер вона стала в пригоді: загорнув у неї це маленьке хлопча, що тремтить, мов ягня. Гоцмах нахилився до нього й почав шепотіти йому на вухо, розважати, як розважають немовля:

— Чого ти боїшся, дурненький? Ось-ось ми вже в Пачешті. Там сядемо в поїзд і за день будемо по той бік кордону, в Унгені. А з Унгені до Ясс не більш як півтори години їзди. Отже, поки дома розчухаються, ми вже будемо — тю-тю!..

Від цієї веселої думки Гоцмах тихенько засміявся, за кашлявся і почав проклинати свій кашель смертельними прокльонами.

Але Лейбка не слухав того, що говорив Гоцмах. Лейбку трясла пропасниця. Він міг би заприсягтися, що чує, як хтось біжить за возом і сопе: «Ге-ге!» І хоч які великі його страхи, він висунув голову з-під ротонди, глянув назад і побачив — то був їх старий пес Теркуш!.. «Звідки взявся Теркуш? Мабуть, хтось їде з їхнього дому, а Теркуш біжить попереду...» Так подумав Лейбка, і на чолі його виступив піт: ще не встиг добре роздивитися, що діється позаду, як почув — хтось, різко погукуючи й ляскаючи батогом, мчить їм навздогін. «Пропали!» — подумав наш юний герой і вже був готовий на все. Але то були даремні страхи. Ззаду під'їхав візник Шимон-Давид на буді і звернувся до погонича своєю крученою мовою:

— Що ти бабраєшся тут, сонна тетерьо? А я вже гадав, що ти мало не в Пачешті. Бре! ¹ Натякни тому коростявому огиреві штурханом у живіт чи пужалном по спині, бо він ледве плентає ногами.

Не чекаючи, поки погонич послухається його поради, Шимон-Давид сам лягнув батогом коня по ногах і сказав:

— Бре! Коли приїдеш до Пачешті, скажеш іншим хлопцям, що я наказав попасти коней і їхати назад додому, не чекаючи на мене. Чуєш, що тобі сказано, чи ти спиш? Вйо, дітоньки, вйо-вйо!

Так закінчив Шимон-Давид і, цмокнувши до своїх конячок, завернув праворуч, а наш юний герой витер з чола піт, дякуючи богові, що відбувся переляком. Він трохи висунув голову з-під ротонди, глянув одним оком назад і побачив, як з буди Шимон-Давида блиснула пара добре знайомих, карих, блискучих, як у циганки, очей. Лейбка підхопився з місця, рвонувся з-під ротонди, і мимоволі з його грудей вирвався крик: «Розко!..» Але, перше ніж це слово долинуло до Шимон-Давидової буди, той уже завернув її та, різко погукуючи й ляскаючи батогом, подався зовсім іншим шляхом, немовби маючи намір поїхати назад. Буда швидко зникла, залишаючи за собою густу куряву й кінський запах, перемішаний із запахом смоли.

¹ Бре! — Вйо! (Молд.)

Розділ 38

ЗДОГАДИ, ПРИПУЩЕННЯ, ПИТАННЯ

«Людині з переляку може привертися бозна-що...» — так розмірковував наш юний герой, сидючи на підводі з декораціями. Звідки в нього виникла така думка, що в буді візника Шимон-Давида сидить Розка? Якщо це була Розка, постає питання: чого вони завернули з нею на зовсім інший шлях? Хіба вони обоє не їдуть в одне місце?..

Такі питання ставив собі Лейбка, знову повертаючи голову назад і дивлячись туди, де зникла буда Шимон-Давида. Він зустрівся поглядом із своїм другом Теркушем, який усе ще біг за возом, висолопивши язика. «Ото дурний собака!» — подумав Лейбка, і йому зацеміло серце: шкода старого вірного друга Теркуша, який, бідолаха, залипиться сам, одним один. «Та й лоша, бідолашне,— думав він далі,— хіба не лишається саме, одним одне?»

— Холера на голови обох! — вигукує Гоцмах.

— На чій голови холера? — здивовано спитав Лейбка.

— На чій? Таки на голови мого Щупака і отого байстриюка Шолом-Меїра. Диви, як вони розсілися в буді Шимон-Давида, наче якісь графи в палаці!

Лейбка поглядав на Гоцмаха, ще більш здивований: він у буді Шимон-Давида не помітив нікого, крім Розки. Що тут діється?..

А Гоцмах мав своє на думці. Його цікавили Щупак і Шолом-Меїр.

— Хоч заріжте мене,— бурмотів він,— не розумію: якого біса вони завернули назад? Треба спитати у цього сонька. Гей, дядьку! Прокиньтесь на ранкову молитву! — сказав Гоцмах погоничеві.— Не ображайтесь, що я вас розбудив. Чи не скажете, будь ласка, куди, наприклад, веде отой шлях, яким завернув ваш Шимон-Давид?

— Га? Отой шлях? — відповів погонич, повертаючи до нього заспане обличчя.— Тим шляхом їдуть, коли хто хоче, до Новоселиць.

— Аж до Новоселиць?

— Га? До Новоселиць.

— Звідки тут взялися Новоселиці? Ми хіба їдемо до Новоселиць? Ми ж їдемо до Унгені?

— Га? Ми їдемо до Пачешті.

— Знаю,— сказав Гоцмах,— що до Пачешті. Пачешті — це станція, з якої їдуть на Унгені. Унгені — це румунський кордон. А Новоселиці — це ж зовсім інший кордон.

Погонич знову неначе прокинувся від сну.

— Га? Інший кордон — кажете? Еге, інший кордон.

— Чого ж ви кажете Новоселиці? — спитав Гоцмах уже роздратовано.

— Га? Цей шлях, кажу, до Новоселиць. Тим шляхом, кажу, їдуть, коли хто хоче до Новоселиць.

— До Новоселиць? Звідки взялися тут Новоселиці? Ми хіба їдемо до Новоселиць? Ми ж їдемо до Унгені! — закричав Гоцмах уже на повний голос.

— Га? Ми їдемо до Пачешті.

— А, бий тебе сила божа! Я йому кажу Унгені, а він мені Пачешті! Спробуй домовитися з візником!

Гоцмах плюнув спересердя і тихо звернувся до Лейбки:

— Ото ще йолоп!

Проте Лейбка не слухав. Його мозок гарячково працював і ставив безліч питань, а найголовніше питання: *«Що з Розкою?..»*

— Знаєш, що я тобі скажу, моє любе пташенятко? — звернувся до нього Гоцмах.— Боюся, що мій Щупак з отим байстрюком Шолом-Меїром щось забули в заїзді й повернули назад до Голенешті. Але постає питання (тут Гоцмах пересунув капелюшок на потилицю і почав говорити сам до себе): чого це Шимон-Давид наказав іншим візникам, щоб вони на нього не чекали? Тут є якась причина (Гоцмах взявся рукою за підборіддя, неначебто в нього була борода). Отже, ми мусимо зробити такий висновок, що цей дядько правду каже (він показав на погонича), тобто, що вони такі десь під три чорти поїхали шляхом, який веде до Новоселиць. Тож постає нове питання (це Гоцмах проказав з протягом, піднявши вгору великого пальця) — постає питання — навіщо? Навіщо вони відрядили всю трупу з декораціями до румунського кордону, а самі, хай їм грець, наче збожеволівши, подалися казна-куди?

Гоцмах якусь мить сидів, зацікавившись з піднесенням угору великим пальцем, а потім відповів собі так само з протягом, як під час вивчання талмуда в хедері:

— Питання залишається нерозв'язаним!

Розділ 39

ГОЛЕНЕШТІ НЕ СПИТЬ

Серед усіх голенештинців, які сушили собі мозок і втралили спокій через оту надзвичайну пригоду з двома втікачами — сином багатія і канторовою дочкою,— була тільки одна людина, що залишилася спокійна, не плакала, не стогнала, не зітхала і робила своє, як завжди.

То був сам багатій — Беня Рафалович.

Коли, почувши страшний гамір і галас, Беня Рафалович довідався, що робиться, він насамперед сказав, щоб було тихо, і стало тихо. Потім він видав наказ запрягти коней і привезти «гудзика». Бениною мовою це означало— пристава, з яким Беня був на «ти».

— Бери, скільки хочеш,— сказав йому Беня,— роздягни мене до останньої сорочки, але приведи сюди мою дитину...

Це було майже неймовірно, щоб людина за один день так змінилась, як змінився Беня Рафалович. Завжди рум'яні щоки його посиніли, запали й зблякли. Очі блукали, ні на чому не зупиняючись, наче когось шукаючи. Навіть черево, завжди дебеле й округле, як барабан, нараз обвисло. То був зовсім не той Беня, що завжди. Він не кричав, не лютував, не ламав стільців. Тихою ходою ступав туди й назад по хаті, темний, як хмара, навіть надвір не виходив, світу божого не хотів бачити. А тут лежала трупом хвора дружина Бейлка. У неї серцевий напад, сказав лікар, треба її заспокоїти... Заспокоїти? Чим міг її заспокоїти Беня після того, як йому дали по голові полінякою, забрали в нього найкраще, наймиліше, найдорожче, найлюбіше?

— Бери, скільки хочеш,— сказав він знову «гудзикові» — візьми все до останньої сорочки, але приведи сюди мою дитину...

«Гудзик» дивився на Беню. Він ще ніколи не бачив Рафаловича таким схвильованим, як тепер. Йому було шкода Бені. Поклавши руки йому на плечі, пристав заспокоював його:

— Будет хорошо! — тобто все буде гаразд.— Прикажи, Беня, кидеш * — накажи, щоб подали щось випити.

З великою енергією заходилося начальство розслідувати справу, розпитувати, дошукуватись суті, збирати

відомості з першоджерел. Воно додержувалось своєї думки, що в усьому винен отой шельма, кантор. Він напевне знає, де поділась парочка, але придурюється. Нехай спершу посидить кілька годин у «кам'яному мішку», трохи познайомиться з мишами, блощицями та іншою нечистю, тоді перестане прикидатися дохлим, удавати, ніби нічого не знає... Ще трошки, і кантора Ісроела відвезли б до буцегарні, якби не канториха Лея з її чоловічим розумом.

Коли перший грім відгримів над її головою, в канторихи Леї розкрилися очі на все, і вона власним розумом дійшла висновку, що це все зв'язане з єврейським театром. Вона мала щодо цього тисячі різних прикмет і доказів. Хто може так добре знати, як мати? Мати знає, нещасна її доля! Материне серце чує. Вона відчула, — велике горе звалилося на її голову! — з першої хвилини, як оті два небораки (Щупак і Шолом-Меїр) переступили її поріг, що то прийшли душогуби по її кровинку. Гвалт, гвалт! Де були її очі? Просто-таки памороки забили їй, якась мана, наврочливе око, божа кара спіткала за її великі, великі гріхи!.. Тепер уже їй усе ясно. Ясно як день. В її нещасті винні багато-багато людей. Перша — це свята та божа Неха, господиня заїзду, з її двома розбещеними сестричками, які з першим-ліпшим чоловіком починають хихоньки та хахоньки... Небораки там квартирували і були з ними запанібрата — вони повинні знати все, чисто все... А музикант Єхієл? Чого цей шарлатан цілу ніч ниячив з ними в льоху у винаря Генаха? А сам винар — теж великий святенник! Хіба в нього не втекла три роки тому старша дочка із становим писарчуком? Вона може піти заприсягтися перед біблією, що всі вони причетні до її нещастя! Чому не взятися краще за них, ніж чіплятися ні за що ні про що до її чоловіка, який чистий перед богом і людьми, чи бачили ви таке?!

Цим канториха не тільки врятувала себе й свого чоловіка від нового лиха; вона, можна сказати, розкрила начальству очі, дала їм зброю в руки, освітила шлях, показала, де шукати правди. Зрозуміла річ, що всіх перелічених осіб негайно схопили, як чорт цигана, і взяли їх на цугундер. Вони всі дуже перелякалися, боялися, криїть боже, наклепу, але, хвалити бога, відбулися тільки переляком. Начальство лише вимагало від них, щоб вони розповіли про акторів єврейського театру і про втеклу парочку. На щастя, вони мали багато чого розповісти.

Розділ 40

СВІДКИ

Перший з'явився на сцені винар Генах, уже літня людина, зовсім сивий, але щічки рум'яні, пухлі, як у юнака. І черевце в нього теж чимале, бессарабське черевце. Генах невеликого розуму людина, але треба йому віддати належне: правдивий, ніколи не розповідатиме висмоктаних з пальця небилиць. Він почав розповідати святую правду, як перед богом. Справа була така.

У суботу ввечері — так Генах поводитьсь вже багато років, відколи став винарем, — він узяв свічку й зійшов у льох до вина, глянути, що робиться з вином. Яке вино має ще бродити, а яке треба пропустити крізь фільтр. Якому вину треба додати солодкості, а в якому, навпаки, треба підвищити міцність, бо воно вже досить солодке. Є ще таке вино, що його треба розлити у пляшки й закоркувати, щоб не взялося пліснявою, і знову ж є вино, яке треба поставити, щоб вистоялось і набрало властивого йому смаку, солодкості й міцності, бо що таке, власне кажучи, вино?..

Тут довелось перебити винареві мову і пояснити, що від нього сподіваються почути не про вино, а про щось зовсім інше. Люди кажуть, що в нього цілу ніч пиячили актори єврейського театру...

Почувши слово «пиячили», Генах зареготав: «Ха-ха, пиячили! Оце зветься пиячити? Нічого собі пияцтво». Справа була така: він стояв у льоху за роботою, тобто біля вина, аж тут прийшли і кажуть йому, що актори єврейського театру прийшли пити вино. Він кинув усі інші роботи, гадаючи, що тут вип'ють багатенько вина, що вино рікою литиметься. А тут виявилось, кінець кінцем, що з усього вина випили тільки дві з половиною сулії червоного й одну сулію білого вина. Тільки й того, що балачок про вино, а Генах уже знає: хто говорить про вино, той вина не п'є, а хто п'є вино, той про вино не говорить...

— Це все правда, — знов зупинили винаря й попросили, щоб він краще розповів, що відомо йому про втеклу парочку.

Виявилось, що про це він знає не більше, ніж вони. Тобто справа була така:

Коли він прокинувся вранці, то насамперед зійшов у льох до вина...

— Досить вина! — сказали винареві Генаху і взялися за музиканта Єхіела.

Музикант Єхіел мав гарні патли, носив срібну каблучку на пальці, ходив у ротонді й високому капелюсі, але був трохи недолугий; тобто так, з вигляду, здавалося б, нічого страшного, але він завжди ходив із зав'язаною шиєю і розмовляв дуже хрипким голосом. Єхіел намагався удати, що все це в нього через скрипку, але його товариші казали інше. Причина цьому та, що він полюбляє скакати в гречку, має романи з усіма молодицями містечка, — це такий, кажуть вони, шалапут, що не доведи господи! Уявіть собі, його дружина Хана-Перля добре знає свого чоловіка з усіма цими хитрощами та витівками, але Хана-Перля терпіти не може скандалів. Звісно, тільки до слухного часу. Людина не з заліза, і в кожного є печінка. Тим-то трапляється (і досить часто), що вона дає йому чосу, але, звичайно, тільки тоді, коли ніхто не бачить. Хана-Перля не така... вона терпіти не може скандалів.

Тепер зрозуміло, чому Єхіел так перелякався, коли на нього напосіли, щоб він докладно розповів про все, що знає з життя єврейського театру. Єхіел прокашлявся, розчесав патли і почав оповідати.

Єхіел, коли тільки схоче, то вмів говорити. Тягти його за язика не треба. Але цього разу в нього щось не клеїлось. Може, тому, що поблизу стояла Хана-Перля? Він безькотів: «Проби і репетиції, репетиції і проби, оркестровка». А далі його ніщо не цікавило, крім нот, репетицій, оркестровок, оркестровок, репетицій і нот. А коли хто з його товаришів-музикантів каже, що він мав близькі стосунки з примадонною, їм треба плюнути межі очі, це поговорі і наклеп, поговорі і наклеп, ні слова правдоньки, клубок брехень, брудні вигадки...

— Хорошо, — перебили його на слові, — очень хорошо!

Про його стосунки з примадонною буде мова далі, на це є час. А зараз, може, він був би ласкавий розповісти все, що знає про парочку, яка, кажуть, утекла цієї ночі разом з акторами єврейського театру?

На це музикант Єхіел відповів, присягаючись так, що й бузувірові можна повірити, що він нічого не знає. «Нічого?» — «Нічого». — «Таки зовсім нічого?» — «Нічогісінько...» — «Навіть краєчком вуха не чув?» — «Навіть краєч-

ком вуха». — «Може, брешеш?» — «Щоб я помер на місці! Щоб мене поприщило! Щоб живцем мене поховали...»

— Замовкни! Годі! Годі!..

Музикант Єхіел був певний, що вже здихався лиха. Однак його наказали відвести й замкнути в окремій камері, щоб посидів там, поки викличуть знову, коли треба буде! А тим часом взялися за господиню заїзду Неху з її двома сестричками. І тут вибухнув страшний скандал.

Як пам'ятають наші читачі ще з самого початку нашого роману, Неха, за атестацією Шолом-Меїра Муравчика, «хазайка-лялечка». Важко сказати, чому Неха була така роздратована, коли її взяли на допит. Чи тому, що вона, бідолашна, чиста й безневинна душа, яка не може дозволити, щоб на неї, крий боже, впала найменша тінь? Чи, може, з якоїсь іншої причини? Але коли її спитали, що вона знає про втеклу парочку, з неї, мов з діжки, полились прокльони й лайка, вона так розперезалась, що годі було її заспокоїти. Громи й блискавки вергала вона на своїх ворогів, які зазіхають на її нещасний заробіток, і на всіх тих, хто бажає їй лиха! Щоб роти їм, владико небесний, скривилися! Щоб язики відпали! Очі повилазили! Руки й ноги зсудомило! Щоб вони на милицях ходили! Втратили батьків! Щоб їх не поховали в сирій землі! Щоб вони ходили попідвіконню з довгою рукою разом з дітьми й онуками повік-віки, любий боже, батечку наш, всеблагий і милостивий!..

Розділ 41

НАЧЕ ОЛІЯ НА ПОВЕРХНІ ВОДИ

Прокльони й лайка нічим не допомогли Несі. Її суворо попередили: якщо вона казатиме все, що знає, їй буде краще, а як ні, — вона піде туди, де сидить музикант... Неха перелякалась і розповіла, як уміла, — трохи російською, а решту єврейською мовою, — довгу історію.

Вона сама, Неха, значиться, бідна вдова і має заїзд. Ха-ха, сміх і сльози, теж мені заїзд! Стодола, хлів, халупа. Вона давно б уже закрила цей заїзд, але що робити, коли її чоловік, хай йому земля пером, залишив їй «бомбу»...

Начальство перелякалося.

— Яку бомбу?

Вона хотіла сказати — хату, оцю халупу, яку, коли сказати на правду, ніхто не хоче купити, хіба що задурно її віддати. Кожен, хто приходить оглянути хату, доводить, що ця хата була б нічого собі хатою, якби стояла на базарі. «То що ж, я мушу, виходить, взяти хату на голову й перенести її на базар?..»

— Ні, не це. Про хату розкажеш іншим разом. А тепер скажи, любя, що ти знаєш про єврейських акторів, які квартирували в тебе?

Неха не дуже образилась, що її перебили на самому початку, і взялася розповідати про акторів.

Цього суботнього вечора, як тільки вона проказала молитву «Бог Авраама» й заходилася ставити самовар для неборак, тобто для акторів — аж гульк! — заходить «блазень», оцей, що прозивається Шолом-Меїр, і звертається до неї: «Скільки ви хочете за ваш старий котячий бурнус і за вашу зимову хустку?» Вона подивилася на нього, як на божевільного: «Небораче, — каже вона, — навіщо вам улітку здалися жіноча хустка і котячий бурнус?» — «Який вам клопіт? — відповідає він. — Коли вас питають, то, мабуть, треба». Чого там ровводиться, він причепився до неї, як кліщ, — усе, що їй снилося поганого минулої й сьогоднішньої ночі, хай впаде на голови її ворогів! Вона винесла йому старий котячий бурнус і зимову хустку. «Скільки хочете за це лахміття?» — спитав він. А вона йому на це: «Одне з двох, якщо це лахміття, навіщо ви його кунуєте?» — «Який вам клопіт?» — відповів він їй. Тоді вона не полінувалася і сказала йому свою ціну, а він розлютився: «Ви збожеволіли чи з глузду з'їхали?» — «Краще б ви збожеволіли, — визвірилась вона, — і сказалися за всіх нас!» Вони почали торгуватися й сваритися. Він їй: «Старе лахміття». А вона йому: «Тоді не треба купувати». Він їй: «Лялечко». А вона йому: «Блазню». Це тривало так довго, аж поки вони зійшлися на ціні і він витяг гроші. Одержавши гроші, вона собі подумала: «Владико небесний, навіщо може придатися чоловікові старий жіночий бурнус і зимова хустка? Та ще влітку і так раптово, ні сіло ні впало, саме перед від'їздом?» Вона, звичайно, почала пантрувати, що буде далі. Тим часом уєї інші небораки теж поприходили з театру, напилися чаю і почали розплачуватися з нею за квартиру, — стільки болячок їм, скільки полтиників вони їй не доплатили, — а тоді подалися до Генаха в льох пити вино.

Чого це раптом, з доброго дива, перед від'їздом вино? Хоч убийте, не знаю. Хіба це її клопіт? Нехай собі п'ють на здоров'я. Це не на її гроші. Вона собі голову сушила зовсім з іншого приводу: не могла забути бурнуса з хусткою — навіщо цей «блазень» купив у неї раптом, улітку, зимову хустку і теплий бурнус та ще жіночий? Чи ти ба: узяв би він хоч цей бурнус і хустку та запакував разом з іншими речами в дорогу, вона б подумала: чорти його батька знають! Може, він це привезе комусь як подарунок з Голенешті? Коли так, шкода, що продала задешево, болячка йому в спину. Ба ні! Що ж виявляється? Узявши хустку з бурнусом, він сказав їй: «Нехай вони полежать у вас до останньої хвилини». Чуєте, які слова? Лише ген-ген десь опівночі він прийшов, узяв хустку з бурнусом і подався до дверей. «Куди це?» — спитала вона. «Який вам клопіт?» — відповів він. «Ідіть під три чорти!» — сказала вона йому і хотіла лягти спати, але не могла. Та й як можна заснути, коли небораки, чорти їх батька зна, десь гуляють у Генаха в льоху і мають ще прийти попроситися. Що не кажіть, постояльці, прожили тут стільки часу... Як то поїхати не попросившись? Так воно й було. Уже зайшло геть по півночі, дивлюся — ага! Одна буда, друга, третя. Хто такі? Вони, небораки. Уся трупа. Вже їдуть, значиться. «Бувайте здорові». — «Їдьте здорові». Заглянула у третю буду візника Шимон-Давида, що була ззаду, а там усередині сиділа ота мавпа, їхній директор, і впритул біля нього якась жінка, загорнута в її старий котичий бурнус та її зимову хустку. Обличчя не видно, тільки очі... Знайомі очі! Владико небесний! Хто б то міг бути? Їхніх усіх жінок з театру вона знає в обличчя, як облуплених. Потвори, бридулі, тьху! Одна страшніша від одної. А ця видається гарненькою, тобто обличчя не видно, але очі — карі, циганські оченятка, знайомі, дуже знайомі оченята. Хто б це міг бути?.. Якби небораки затрималися ще хоч на хвилинку, вона б напевно дізналася, хто це. Але все прощання не тривало навіть хвилинки. Ось тільки під'їхали, попрощалися, а їх уже немає. Цілу ніч вона переверталася з боку на бік і не могла заснути: хто та дівчина із знайомими циганськими оченятами? Тільки вранці, дізнавшись про всю пригоду, почувши, що робиться в містечку, вона схопилася за голову, підкликала обох сестричок: «Дайте мені солому, щоб я жувала, і обзивайте мене телицею!..»

Одне слово, видно, небо й земля заприсяглися, щоб не було нічого прихованого: *правда повинна зринутися, наче олія на поверхню води*. Щоб господь бог дав їй багато щастя, як вона знала наперед, що так буде. Бо чому це не сталося з її сестричками? Хіба її сестрички не ходили теж щовечора до театру? Чому її сестрички не пускали бісиків цим неборакам, як канторова донечка...

— Щоб тобі заціпило, гультяйко!!! — раптом почувся несамовитий крик, і, як дика роздратована тигриця, канториха Лея кинулась на господиню заїзду Неху. Бідна мати готова була пошматувати цю жінку за її останні кілька слів... Щастя, що вчасно розборонили обох жінок, інакше могла б статися велика катастрофа.

Розділ 42

ЕКСПЕДИЦІЯ ЗА ВТІКАЧАМИ

З усіх свідчень і з усього слідства твердо встановлено було тільки — і так у протоколі записано, — що «син Бені Рафаловича, Лейба, чотирнадцяти років, і дочка кантора, Роза Співак, п'ятнадцяти років, у суботу ввечері втекли з гуртом єврейських акторів до румунського кордону і що вищезгаданий син Бені Рафаловича Лейба забрав у вищезгаданого батька Бені Рафаловича з каси суму, яка дорівнює...»

А з цього виходило, що треба по гарячому сліду поїхати за ними, поспішити, може, пощастить їх спіймати.

Вирішено було, що треба відрядити за ними людей, і якнайшвидше. Так і зробили.

Експедиція складалася з двох осіб: один — касир Рафаловича, Щастя й Радість, а другий — син Рафаловича, Аншел.

Аншел — цікавий парубок років двадцяти двох. Відгодований, рожевий, огрядний, з червоними губками-вишеньками, з гарно підстриженою круглою борідкою та з чорним блискучим кучерявим волоссям.

Не можна сказати, що в Аншела дуже тупа голова, але він не хотів учитись, хоч бий його, хоч ріж на шматки.

— Мугиряко! Що з тебе буде? — дорікав йому батько. — Гицель? Чи конюх? Чи ж зможеш ти бодай кадиш

щодня читати після твоїх батьків? Ану, кажи за мною, вйо: «Хай звеличиться і святиться...» *

Цього вже не могла стерпіти маленька Бейлка й змушена була втрутитися.

— Збожеволіти можна! Чого це раптом кадиш ні сіло ні впало? Адже ми, здається, ще не померли?..

— Дурненька ти! — відповів їй Беня. — Тоді можеш умерти, коли цей босило вивчить кадиш напам'ять.

Кінчилося тим, що Беня забрав його з хедеру.

— Вчитись не хочеш, кадиш не знаєш, навчися бодай свинею пасти.

Це мало означати, що Беня хоче з нього зробити господаря. Аншел був схильний до господарювання. Умів добре їздити верхи, навчився розмовляти молдавською мовою, як справжній молдаванин. Був знавцем кукурудзи і з одного погляду міг оцінити дерево, скільки воно дасть будівельного матеріалу, а скільки дров. Одне слово, Аншел виявляв ознаки майбутнього хазяїна-крамаря.

Оце недавно Беня засватав його, пообіцяв посаг і підшукав йому в Бельцах наречену із зеленим кольором обличчя, дуже негарну на вроду, але з родовитої сім'ї. Коли жених Аншел побачив наречену, йому наче ніж у серце встромили. Але сказати щось батькові він боявся. Бені дуже хотілося породичатись із значними людьми, а коли Бені щось захочеться — хто посміє йому хоч слово наперекір сказати?

У дуже поганому настрої повернувся Аншел з Бельців додому. Проте він досить скоро заспокоївся, почав бавитися з мамкою, яка була в їх домі, — дуже здоровою і гарною молодичею. Щоправда, мамка палко протестувала, присягалася, що вчинить йому великий скандал на все містечко. Але що багатівому синкові містечко? А надто ще такому парубкові, як Аншел: у містечку майже не було такої дівчини, яка б не частувала його ляпсами. Якби це все знав Беня, Аншел важив би життям. Але хто йому про це розповість? Коли часом траплявся скандал, намагалися його сяк-так угамувати, щоб не дійшло до батькових вух.

Тільки одна істота в домі Рафаловича знала про всі Аншелові витівки й соромітні пригоди, але мовчала, та муючи біль у серці.

Це — мати, нещасна, маленька, тихенька, кволенька Бейлка.

Вона носила на своїх кволих плечах увесь тягар цього дому. Їй пашіло лице від сорому за Аншела. Вона гризла себе. Але що вдієш? Бейлка тільки просила бога за синочка, щоб бог дав йому добру пару і щоб той швидше оженився. Бо в п'ятнадцять років у нього вже з'явилась борідка, а з вісімнадцяти почались у неї безнастанні муки, одна за одною...

Отакій парубок був син Бені Рафаловича Аншел, якому батько доручив переслідувати, спіймати й привезти втікача.

Він дав синові на підмогу касира з чималим запасом грошей і наказав:

— Гайда! Їдьте й привезіть підсвинка!..

А касирові Беня спеціально наказав, щоб не шкодували «черепків» (грошей) і витрачали скільки треба. А коли треба буде ще, нехай напише, і він надішле...

І папери дали їм на дорогу, підписані документи, що вони можуть привести втікача, якщо треба буде, закутим у кайдани.

— Але краще добром,— повторив Беня Аншелові кілька разів.

А коли експедиція була вже цілком готова, тобто коли Аншел з касиром уже сиділи на тачанці й коні зрушили з місця, Беня крикнув їм навздогін:

— Тож пам'ятайте — добром, краще добром!..

Розділ 43

ЕКСПЕДИЦІЯ ПРАЦЮЄ, НЕ ШКОДУЮЧИ СИЛ

Поки Аншел Рафалович з касиром прибули до Ясс, поки роздивились, що і як, вони акторів там уже не застали. Їм сказали, що тут вештались якісь голені молоді люди у стоптаних чоботях, з усього видно — єврейські актори; але де вони поділися — ніхто не знав.

Експедиція зробила висновок, що треба їхати далі. Не довго барячись, вони поїхали далі й далі, аж поки прибули до Бухареста.

Прибувши до Бухареста, Аншел, наводячи всілякі докази, почав переконувати касира, що треба зупинитись у пристойному готелі.

— Сам бачиш, скільки це коштує, — сказав він, — нічого не станеться, якщо витратимо ще трохи. А надто коли батько, може, сотню разів наказував: «Не треба шкодувати грошей, а як потрібні будуть ще гроші, вам надішлють».

Крім того, треба знати, що в Аншела це був перший виїзд з дому і перший приїзд до такого великого міста, як Бухарест. Ах, Аншел давно вже почував дивний потяг до великого вільного світу і мріяв про велике гарне місто. Але після заручин з родовитою зеленолицею дівчиною з Бельців Аншел дав собі слово, що після весілля — тоді буде трохи вільніше — він неодмінно коли-небудь заверне до гарного Бухареста людей побачити і погуляти досхочу...

Тепер, коли вже так сталося, що він опинився в гарному Бухаресті ще перед весіллям, а гроші є і ніхто не перешкоджає, то, як кажуть, сам господь бог велів...

Одна тільки хмаринка затьмарювала все: касир. Та, по-перше, хто його слухає? А по-друге, Щастя й Радість теж жива людина і парубок, а крім того, він же — служник. Якщо хазяїнові любо, то йому повинно бути байдуже...

Зупинились вони на одній з найкращих вулиць Бухареста на Страда Подемогашуї у знаменитому готелі «Дачіо».

Готель знаменитий був тим, що під час російсько-турецької війни там, кажуть, проживав знаменитий Осман-паша. І ще готель знаменитий своїм знаменитим кафешантаном-вар'єте «Парадізо», де знаменита російська співачка Марінеско-Міланеско співає свої знамениті російські пісні: «Дуют ветры буйные» і «Я хочу вам рассказать, рассказать...»

Жити в такому готелі, де є такий знаменитий кафешантан-вар'єте під назвою «Парадізо», хіба це не рай земний?.. Щоправда, де рай, там кусається, коштує багато грошей. Касир Щастя й Радість, почувши, скільки беруть за номер, схопився за голову. Але Аншел його заспокоїв:

— Дурненький, коли їдеш у такій справі, хіба можна жити по-свинському...

Касир подумав собі: «Якщо хазяйському синові любо, то мені байдуже. Адже я не більш як служник». І хлопці зажили справді мов у бога за дверима. Спостерігаючи, як ці двоє молодих «росіян» міняють сотні одну по одній, у готелі вважали, що то два молодих магнати, які щойно

одержали велику спадщину і прибули сюди розважитись. Після першого тижня їх почастивали таким рахунком, що касир мало не дав дуба. Аншел знову заспокоїв його.

— Дурне сало без хліба! — сказав він касирові. — Хто дбає про гроші? Тут ідеться не про гроші, а про людську душу. Дай боже, щоб нам пощастило і щоб ми знайшли того, кого шукаємо...

Вони взялися за роботу з великим запалом: найняли екіпаж на певний час, об'їздили всі вулиці, всі сади, музеї, галереї, театри, цирки, кафешантани, вар'єте й кабаре.

Аншел додержувався такої думки, що актори повинні перебувати тільки в таких місцях. «Кафешантан і театр — це як брат і сестра». Аншел був не так старий, як досвідчений, і касир був страшенно здивований тим, що його юний принціпал, далєбі, знає геть усе, як дорослий. Скрізь, куди вони приходили, Аншел почував себе, як у себе дома в Голєнешті.

Більш, ніж будь-які інші місця, нашому Аншелові припав до вподоби кафешантан «Парадізо». Аншел сказав касирові:

— Нехай моє ім'я не буде Аншел, якщо ми їх не спіймаємо тут, у цьому місці... Треба нам тільки сісти у тому куточку біля того столика. Там чудово. Звідти можна все побачити.

Аншел мав рацію: там було чудово. Звідти можна було побачити геть-чисто все: оркестр, сцену, арфісток, зодягнених усіх на один манір — у короткі червоні спіднички, облямовані золотими торочками, високі чорні ботинки, зашнуровані до колін, маленькі червоні шапочки, гаптовані золотом і всі зсунуті набакир. Аншел наказав подати вина й закуски. Обидва з апетитом поїли. На серці було легко, святково, світло, радісно. Люди сновигали туди й сюди. Усе блищало, раділо. І, тішачи душу, пісня линула по залу, чарівна пісня, яка, здавалося, лилася з горлянок багатьох жінок. Важко було здогадатися, що то не люди співають, а грають арфи. Ці чарівні звуки походили не з живих горлянок, а з мідних струн, з дерев'яних інструментів, з арф. Аншел дивився на ці інструменти, на ці співочі арфи й милувався арфістками, які так завзято працюють тоненькими пальчиками по мідних струнах, похитують голівками й пускають бісики оченятами. До кого вони всіміхаються? Невже до нього, до Аншела?

— Поглянь-но, як вони усміхаються. Диви-но, диви! — казав Аншел касирові, торсаючи його за рукав.

Касирові це зовсім не лізло в голову. Щастя й Радість насилу сидів на стільці. Йому приємніше було б тепер піти поспати, а тут йому морочать голову якимись арфістками... Але ось з'явилася на сцені знаменита Марінеско-Міланеско, усипана діамантами, й почала співати: «Я хочу вам розказать, розказать...», і всі в залі підхопили: «Как мы с ним пошли гулять, пошли гулять...»

У залі стає ще світліше, а публіка — ще веселіша. Чудово! Рай земний!

Розділ 44

ВОНИ ВЖЕ НАТРАПИЛИ НА СЛІД

Отак дуже сумлінно виконувала свою роботу експедиція, не знаючи спокою ні вдень ні вночі, аж поки сталась одна пригода.

Був чудовий вечір. Наші подорожні Аншел Рафалович і касир Щастя й Радість сиділи за своїм столиком у кафе-штангані «Парадізо», пили «дульшацу» — воду з варенням — і слухали музику.

Аншел цього разу був у дуже доброму й святковому настрої, а Щастя й Радість, навпаки, сидів, як завжди, — дуже засмучений. Йому краяло серце, що стільки грошей витрачається зовсім марно, невідомо на що, невідомо з якою метою. «Сидимо у Бухаресті й шукаємо голку в сіні, а гроші тануть, як сніг на вогні. Лишенько, що з цього буде?..»

Касир, як ми вже знаємо, наперекір своєму веселому прізвиську був похмурою істотою, все йому видавалося смутним, затьмареним, оповитим чорним серпанком. А тут музика терликає, а люди слухають і радіють! Жеруть, п'ють, сіють грішми. У них, очевидно, гроші — полова! Чого їм бракує? Просто казяться з розкошів!..

Поринувши в такі журні думки, наш похмурий касир сидів і заспано поглядав банькатими очима на сцену, де спершу з'являються арфістки, потім інші якісь причепи, дівки різного сорту — то дуже дивно вбрані, то напівубрані, то майже зовсім не вбрані. І нарешті, ніби на солодку страву, з'являється знаменита Марінеско-Міланеско. Вона іскрить очима й діамантами і співає: «Я хочу вам розказать, розказать...» У залі стає ще жвавіше, а Аншел

підхоплює: «Как мы с ним пошли гулять, пошли гулять...» Вона дивилася на Аншела й підморгувала йому. Аншел сповнився радості і підморгував їй у відповідь. Одразу після того, як закінчився номер, вона пройшла повз їхній столик. Аншел підвівся, підійшов до неї, звільнив для неї місце між собою і касиром (це вперше так близько). Чути було шелестіння її шовкових спідниць і тонкий запах гострих парфумів, що долинув навіть до касирівого носа, дарма що в нього постійний нежить. А оскільки його ніс до таких запахів не звик, то не міг стриматись і почав чхати. «На здоров'я», — сказав Аншел касирові. Щастя й Радість не знав куди подітись із своїм носом, який раптом розчхався.

— Домнулу! — тим часом звернулася Марінеско-Міланеско до Аншела, вдаривши його віялом по руді та іскрячи всіма діамантами, — такий «формозо домнулу», а п'є *дульшацу!*

Нашою мовою це означало: такий вродливий парубок, а п'є солоденьку водичку.

Скажіть самі: як можна встояти перед таким випробуванням? Як могло Аншелове серце не розтанути, мов сніг, від такого компліменту? Аншел гукнув кельнера і подивився на Марінеско-Міланеско, немовби кажучи: «Яке твоє бажання, прекрасна принцесо?..» Прекрасна принцеса побажала шампанського. Аншел наказав подати шампанського і знову дивився на неї, немовби кажучи: «Яке ще твоє бажання, прекрасна принцесо?» Прекрасна принцеса забажала смажених фазанів на закуску. Аншел наказав подати смажених фазанів і далі дивився їй в очі: «Яке ще твоє бажання?» Її бажання було — лікер, а тому вже сама наказала, щоб принесли найкращого лікеру: «шартрез» або «піпермент». Тоді Аншел повторив за нею: «шартрез» або «піпермент»... Ще й ананасів наказала вона подати. Кельнер повідомив, що ананасів немає. Кінчилися. Аншел розлютувався: «Що то за балачки — скінчилися? Коли кажуть ананаси, то мусять бути ананаси — ала драко!..» Касир смикнув його за рукав, дивлячись на нього банькатими очима: «Гвалт! Це ж коштуватиме силу-силенну грошей!..» Аншел засміявся: «Дурило! Ти бачиш, які на ній діаманти? Знаєш, скільки вони варті?..»

Ні. Касир не знав, скільки варті ці діаманти. Але він знав щось інше, знав, що в кишені вже вітер гуляє... Сьогодні вранці він уже сказав про це Аншелові. Аншел на-

гримав на нього: «Дурило, чого ж ти мовчиш? Напиши додому, що потрібні ще гроші, і надішлють ще...»

Щастя й Радість такий, що коли йому накажуть писати, він пише.

— Що ж писати? — спитав він.

— Пиши, що ми вже натрапили на слід. Працюємо. Робимо геть усе. Не спимо ночами. Їздимо скрізь і шукаємо. Добрі люди допомагають нам, але це коштує, багато коштує! Бо ніхто нічого не робить дурно... Отже, нехай надішлють гроші. Ради бога, згоднайшвидше. Бувайте здорові, вітаємо, і так далі...

Надіславши цього листа, Аншел відчув себе ще краще, ніж раніше. Він скинув з плечей великий тягар. А похмурий касир, навпаки, став ще похмурішим. «Лишенько, чим воно все закінчиться?..» Тим часом Аншел наказав подати ще вина, наповнив усі три келихи, пив до Марінеско-Міланеско «лехаїм»¹ і стежив, щоб касир теж пив «лехаїм». Не гаразд-бо сидіти, як глиняне опудало!.. Аншел робив усе, щоб розважити похмурого касира. Так довго, аж поки той трохи пожвавішав. Чоло його дедалі більше ясніло, товсті губи розтулились, і на них з'явилося щось схоже на усмішку. Він облизувався, а заспані банькаті очі почали злипатися — ознака, що він уже напідпитку.

Можна сказати, що це вперше Щастя й Радість був такий щасливий і радісний. Їх обох, Аншела й касира, поійняли веселощі й радість, вони раювали. Їм обом стало безмежно хороше. З превеликої радості, Аншел навіть обняв Марінеско-Міланеско, як рідну сестру, а касир тримав недопитий келих у руці й так реготав, що мало не вмер від реготу. Але раптом він припинив сміх. Заспані банькаті очі нараз протверезішали і непорушно застигли, прикипіли до дверей. Він сам з келихом у руці теж наче застиг.

У чім річ? Він у цю мить побачив щойно прибулих двох чоловіків. Один — більший на зріст, другий — трохи менший. Йому здалося, що прибулі дивляться на нього й на Аншела і задкують назад до дверей. Але поки касир повернув голову до Аншела і вигукнув: «Він тут, слово честі!» — ті двоє зникли, сліду їхнього навіть не залишилось...

Даремно Щастя й Радість, як божевільний, кинувся слідом за ними на вулицю, даремно присягався най-

¹ Лехаїм! — Будьмо здорові! (Євр.)

святішим у світі, щоб він так дожив побачити всіх, кого любить, у доброму здоров'ї, щоб йому так у всьому щастило, як сам на власні очі щойно бачив їхнього Лейбку коло цих дверей! Аншел йому не вірив. Аншел доводив, що це йому приверзлося. Причиною всьому вино. Шампанське вино. Ха-ха!

Розділ 45

ПТАШКИ МІНЯЮТЬ ПІР'Я

Ні, касир не помилився. Ті дві особи, що ввійшли до кафешантану «Парадізо» і притьмом вибігли звідти, були таки справді ті самі, кого шукала й переслідувала експедиція. То був утікач Лейбка Рафалович і наш давній знайомий Гоцмах (так будемо їх називати весь час, поки вони ще не змінили своїх прізвищ).

Ці двоє наших героїв перші дні тільки те й робили, що ходили по великому гарному Бухаресту й оглядали його. Адже й вони живі люди, а Бухарест — це таке місто, де є на що глянути. Особливо тому, хто має артистичну душу й мистецьке око та збирається стати директором театру, є що вивчати, є з чим познайомитись у Бухаресті.

— Треба вивчати сцену, моє любе пташенятко,— доводив Гоцмах своєму юному другові.— Треба відвідати всі театри і взятися до роботи, самим відкрити невеличкий театр. Це не діло, голубе мій, жити на готовому. Нікуди не годиться розтринькувати гроші, треба мати на увазі хліб насущний...

Надто прозаїчно й просто звучали Гоцмахові слова для нашого юного героя Лейбки. Лейбкова душа поривалася до сцени, але не заради хліба насущного. Вабило його до сцени заради чогось, а чого саме, йому важко було б сказати. Він дорожив кожним днем, кожною хвилиною, сам радий був би вже зійти на сцену, загримуватися й грати... грати... грати... Але коли Гоцмах каже, що треба вивчати сцену, йому слід вірити. Обидва вони взялися вивчати сцену від початку до кінця.

Почали вони дуже практично: з найбідніших районів і кварталів; придивлялися до найдешевших кафе та балаганів. Потім ішли дедалі вище й вище, побували в усіх розкішних театрах, вар'єте та кафешантанах. У кожному

місці Гоцмах щось знаходив, чимсь збагачувався і скрізь брав щось корисне.

— Ну, пташенятко, придивися, як опоряджують у них сцену! Бачиш костюми? Бачиш убрання? Бачиш черевички? Панчішки? Чорти їх батькові, тим грошам! Недаремно сказано: «Срібло й золото — окраса свиней!»

— «Найкраще в світі!» — поправив його Лейбка.

— Нехай буде так, — погодився з ним Гоцмах, мадаючи при цьому бічну кишеню. — Як там не сказано, аби добре гадано. Добре, що ми потрапили до такого міста. Це нам придасться. Ось побачиш, який «хедер», бог дасть, зберу. Всі мені заздритимуть. Холера візьме Щупакового батька.

Зовсім інакше ставився до цього Лейбка. Кожного актора, якого бачив на сцені, Лейбка пас очима, ковтав кожне слово, і йому здавалося, що то він сам на сцені. Його підносило в надхмарні висоти, обличчя папіло, очі палали, в горлі щось лоскотало. Йому лишалося тільки зітхати.

— Що тобі, любенький? — питав Гоцмах. — Ти все ще боїшся, що тебе впізнають? Щоб я здох, коли тепер хтось здогадається, що це ти.

Так розважав Гоцмах свого юного друга, і він мав рацію. Важко було впізнати Лейбку, майже неможливо було впізнати їх обох, так разюче обидва вони змінилися. Птахи скинули з себе старе пір'я і з голови до ніг причепурилися, набрали зовсім іншого вигляду.

Скоро вони прибули до Бухареста, Гоцмах одразу поголив обличчя, залишивши тільки невеликі бачки-котлети, що додавали йому, якщо вірити дзеркалу, багато принадності. Потім він пішов до великого магазину вбрання і зодягся по-царському, за останньою модою: купив собі високий циліндр, гарний ціпок з голівкою із слонової кістки, лаковані черевички й жовті рукавички.

— Га, що скажеш тепер, любе пташенятко? Хіба хто скаже на мене, що це Гоцмах?

— Ніхто, ніколи в світі, — відповів Лейбка, милуючись своїм оновленим другом.

Лейбка справді радів, що Гоцмах так змінився. Не менше радів Гоцмах, коли Лейбка скинув голенештинський костюмчик, голенештинський кашкетик і надів коротенький модний піджачок та невеличкий капелюшок. Гоцмах купив йому ще ціпочок і теж жовті рукавички.

— Нехай здохне Щупак, якщо ти — це ти! — сказав

йому Гоцмах, оглядаючи свого юного друга спереду, ззаду і з усіх боків.— І дай боже мені такого щастя, як ти гарний хлопчисько. Навіть не хлопчисько, а справжній юнак, слово честі.

Обидва вони того дня почували себе так легко, немовби не йшли по землі, а линули в повітрі.

Розділ 46

ГОЛЬЦМАН — РАФАЛЕСКО

Одного разу десь опівдні, коли вони, потягуючись і маніжачись, ще лежали обидва в ліжках, хоч було вже нерано, Гоцмах озвався до Лейбки:

— Може, досить нам уже, голубе мій, вилежуватись? Треба піти щось пожувати, випити склянку запашної турецької кави з свіжими здобними булочками, чорти їх батькові, отим грошам!

Обидва встали, помилися, одяглися в нове й приготувалися до роботи, тобто зібралися поблукати по Бухаресту, оглянути все гарне, що виставлене у вітринах. Тільки дивитися, оглядати, а не, боронь боже, купувати. «Шкода грошей,— каже Гоцмах,— вони у нас не крадені». Потім вони заскочать у ресторан щось поїсти. Гоцмах уже бачить в уяві всі страви, які їм подадуть, і наперед облизується (Гоцмах за своє життя так наголодувався, що хоч би скільки їв, йому все здається, ніби нічого не їв...). Після сніданку вони трохи відпочинуть (Гоцмах за все своє життя так тяжко працював, що хоч би скільки відпочивав, йому все здається, ніби не спочивав...). І, тільки як звечоріє, вони йдуть до театру, а звідти десь до кафешантану — вивчати музику, мистецтво й театр.

Для людини, яка вивчає музику, мистецтво й театр, ніч — найкращий час. А, до речі, для таких людей, як Гоцмах і Лейбка, їм просто спокійніше не вештатися вдень на вулицях. Присягаючись при цьому, Лейбка запевняє, що оце тільки вчора бачив, як промчала карета, а в ній були його старший брат Аншел і їхній касир Щастя й Радість.

— Годі-бо, дурненький! — висміяв його Гоцмах.— Тобі приверзлося: брат і касир. Дурниці! Навіть коли б вони сюди приїхали, то мусять бути мудрі, як цар Соломон,

щоб тебе впізнати, а мене й поготів! Знаєш, мій любий хлопчику, чого нам тепер бракує?

— Чого?

— Інших прізвищ.

— А саме?

— А саме, питаєш? Я оце лежав цілу ніч і думав, що робити далі? Ми ж не будемо вік байдикувати, час вакувати, за холодну воду не беручись, та їсти все готове? Кінець кінцем, ми допнемося свого, зіб'ємо трупу, поїдемо в якесь містечко й будемо показувати театр. Ну, уяви собі, які прізвища нам прибрати, щоб ніхто не довідався, хто ми такі? Ну, як поставлю на вивісці моє справжнє ім'я: Гольцман. Бернард Гольцман. Чорта пухлого дізнаються, хто такий Бернард Гольцман, коли досі всі тільки те й чули, що Гоцмах, Гоцмах...

— Таки правда! — погодився з ним Лейбка. — Гольцман, безумовно, краще, ніж Гоцмах.

— От бачиш, але що ж мені робити з тобою, голубе мій? Уяви собі, що ми починаємо їздити по світах і прибуваємо до такого міста, де знають твого батька. Розумієш чи ні? Нащо мені здалося, щоб ти прозивався Рафалович?

— А як же інакше мені прозиватися?

— Як інакше тобі прозиватися? Ось у тім-то й річ, і це не дає мені спокою. Цілу ніч лежу й міркую. Отож мені спало на думку: чому тобі не прозиватися румунським прізвищем на «еско», як усі тут прозиваються, в Румунії? Наприклад: Маргуліс — Маргулеско, Хазанович — Хазанеско, Рафалович — Рафалеско. Розумієш, любенький? Ми приїздимо до якого-небудь містечка й випускаємо великі друковані афіши: *«Перший єврейсько-румунський театр Бернарда Гольцмана і перший єврейсько-румунський актор Рафалеско з Бухареста»*. Як тобі подобається, моє любе пташенятко, така ідея? Еге ж, у Гоцмаха гарні ідеї? Чи не так?

Звісно, що Лейбці дуже сподобалася ця ідея, як і все, що казав його друг Гоцмах. А Гоцмах сам так зрадів своєму винаходіві, що схопив свого юного друга за руку й пішов у танок, виспівуючи при цьому на мотив «Чаклунки» «Гоцмах сліпий»:

Гоцмах наш не бачить,
Що це, діти, значить?
Всі кажіть за мною:
Гоцмах наш не бачить.

Відколи вони знайомі, Лейбка завжди знав, що Гоцмах ніколи не буває сумний, завжди він веселий, навіть у найгірші, найтяжчі, найсмутніші часи свого життя. Але таким веселим, як тепер, Лейбка його ще ніколи не бачив. Просто від нього віяло радістю. Він майже перестав навіть кашляти й проклинати. Рідко-рідко коли з його уст зрине прокльон. Хіба що згадає Щупака чи Шолом-Меїра Муравчика, тоді він неодмінно додасть: «холера», або «погибель», чи просто «хвороба»...

— Отже, пам'ятай, моє любе пташенятко, я вже більше не Гоцмах. Я вже Гольцман. А тебе як звати?

— Рафалеско,— каже йому Лейбка.

— Отакого я люблю тебе, котику мій.

Розділ 47

МІНЯЮЧИ МІСЦЕ, МІНЯЄШ ДОЛЮ

Увечері того самого дня наші герої, Гоцмах і Лейбка Рафалович, чи то пак, як вони себе тепер самі називають, Гольцман і Рафалеско, йшли вулицями Бухареста вже не на те, щоб студіювати мистецтво, музику й театр, а просто так походжали. Вони вже достатньо вивчили місто, вже побували скрізь, де їм хотілося, в усіх місцях, де розцвітає музика, мистецтво й театр. Отак походжаючи, вони вийшли на гарну вулицю Страда Подемогашуї і побачили перед собою величезну вивіску, на якій електричними літерами мінилася назва: «Парадізо».

— Парадізо? Парадіз — це німецькою мовою, здається, означає рай? Може, ми з тобою, любенький, завітаємо сюди подивитися на цей рай?

Так сказав Гольцман своєму юному другові, не мавши навіть гадки чекати на його відповідь, бо той ніколи не заперечував йому ні в чому. У Лейбки Рафалеска Гоцмах, чи то пак Гольцман,— бог, і Гольцманове слово — закон. Вони обидва зійшли вниз до раю.

Ми сказали «зійшли вниз», бо увійти до раю не так-то легко. Перш ніж потрапити до раю, треба спочатку пройти всі сім пекельних кіл. Передусім треба було придбати вхідні квитки. Так ведеться в усіх раях, що є на *цьому* світі. Потім треба було завернути праворуч, піднятися кількома сходишками до гардероба, віддати на схов ціпки

і за це теж заплатити. Лише тоді можна було зійти кількома сходинками вниз і вступити в широкий, добре освітлений коридор, а там, коли вони показали вхідні квитки, перед ними розкрився вхід до справжнього раю.

Безліч електричних кольорових лампочок вабили очі. Вони побачили перед собою виборне елегантне товариство панів та жінок, які сиділи біля мармурових столиків, їли, пили, сміялися й розважались — як і має бути в раю.

До цієї веселої кафешантанної атмосфери наші герої вже, власне кажучи, були трохи призвичаєні. Проте не настільки, щоб зразу підійти до вільного столика, зайняти місце й подзвонити, гукнувши: «Кельнер!», як то роблять справжні джентльмени, постійні відвідувачі цих веселих місць... Ні їхнє нове вбрання, ні змінені прізвища не могли за короткий час знищити їхню провінціальність. Маленьке містечко все ще виразно позначалося на їхніх обличчях, поведінці і в кожному їх кроці. А коли так, то нема нічого дивного в тому, що вони при вході до раю зупинилися на мить ні в сих ні в тих, оглядаючи яскраво освітлені стіни, гарно розмальовану стелю, оббиті червоним оксамитом ложі, білі мармурові столики й, головне, — веселу, жваву, елегантну публіку.

— Чорти їх батькові, тим грошам! — озвався Гольцман до свого юного друга і вже мав намір підійти й зайняти один з вільних столиків. Проте Лейбка раптом схопив свого друга за руку й перелякано ледве прошепотів:

— Ось вони!..

— Хто?

— Мій брат Аншел з нашим...

— Годі-бо тобі, ду...

Гольцман, видно, хотів, за своїм звичаєм, сказати «дуренький», але, піднявши очі й глянувши туди, куди показував його юний друг, побачив у кутку за окремим столиком, заставленим пляшками й усякими наїдками, двох відомих нам гульвіс. То було саме в той найбільш цікавий момент, коли Аншел (Гольцман впізнав його) так дружньо обнімався із знаменитою співачкою Марінеско-Міланеско. І ще помітив він якогось товстогубого парубка, що брався за боки і рвав кишки від реготу.

Швидко, ще швидше, ніж можна собі це уявити в думках, наші герої нахивали п'ятами. Хвилин зо дві чи зо три вони жодного слова не могли вимовити. Їм майже

відібрало мову. Вся сила їх перейшла в ноги, і вони мчали, як на екіпажі з гумовими колесами.

Лише на третій вулиці, коли, змішавшись з великим ватовпом, вони переконалися, що безпосередня небезпека минулася, Гольцман, за своїм звичаєм, заговорив досить невимушено:

— Твій браток, видно, добрий покупець! Нехай чорти візьмуть батька твого старшого брата! А хто той губатий, що сидів поруч?

— Хіба ти його не впізнав? — здивувався Лейбка Рафалеско, зуб з зубом не зводячи, — це ж наш касир Щастя й Радість.

Тут Гольцман інстинктивно мацнув кишеню і знову прискорив ходу.

— А бий його лиха година! Знаєш, що я тобі скажу, моє любе пташенятко? Я зовсім не маю бажання з ними тут зустрітися... І ти, мабуть, так само?.. Коли так, давай краще покинемо Бухарест, хай йому грець з його раєм, а ми поїдемо далі.

— Куди?

— Куди очі ведуть. Як сказано: «Міняючи місто, міняєш намісто».

— Сказано: «Міняючи місце, міняєш долю», — поправив його Лейбка Рафалеско.

— Нехай буде так, як ти кажеш. Головне те, що ми повинні звідси забиратися якнайшвидше. Щоправда, мені на них начхати, як на рабина у свято пурім *; тобі, певно, так само. Але просто не хочеться з ними зустрічатися. Я не люблю твоїх голенештинців, хай бог не карає мене за такі слова. Послухайся мене, любенький. Ходімо трошки швидше. Або — стривай! Знаєш що? Он їде візник. Давай сядемо і накажемо почастувати коней батоном, щоб не лінувались, чорти їх батькові, тим грошам!

* * *

Не минуло й двох годин, а вже наші браві герої сиділи у вагоні швидкого поїзда, що прямував до Будапешта. А що ця ніч була холодна, а вдягнені вони були трохи політньому, Гольцман видобув своє відоме вбрання, яке звється «ротондою», і загорнув у нього свого юного друга Лейбку Рафалеска:

— Загорнись, пташенятко, отак, добре, інакше тебе проймають дрижаки. Як кажеш, написано: «Міняючи місце...»

— Міняючи місце, міняєш долю.

— Розумні слова, слово честі! — каже Гольцман, хапаючись за бічну кишеню, заходиться кашлем, проклинаючи при цьому Щупака й Шолом-Меїра найстрашнішими прокльонами.

Розділ 48

У ГАЛИЧИНІ

Незважаючи на те, що наші герої, Гоцмах і Лейбка Рафалович, змінили свої прізвища й прозивалися вже Бернард Гольцман і Лео Рафалеско, незважаючи на те, що вони взагалі змінилися і їх майже не впізнати,— вони все ж таки боялися ризикувати й залишатися недалеко від Голешті. Тому вони подалися до Буковини й Галичини з трупою акторів, яких зібрав Гольцман, і, мандруючи там з місця на місце, давали гастрольні вистави. На афішах сповіщалося великими літерами, що прибула «Знаменита мандрівна трупа Бернарда Гольцмана і К^о, а ще більшими літерами було надруковано ім'я знаменитого молодого актора: «Лео Рафалеско з Бухареста».

Хто такий цей Рафалеско? Звідки він узявся? Цього ніхто не знав. Зате всі чули, що мандрує якась єврейська трупа з якимсь Рафалеском і про нього розповідають дуже багато в газетах, отже, його варто подивитись. Бо, зважаючи на те, що пишуть про нього в газетах, це чарівник, який із снігу ліпить галушки. Не тільки євреї, навіть християни не могли нахвалитися (а коли вже християни хвалять, то тут не може бути сумніву!). Про нього казали й писали в газетах, що то росте другий Зоненталь, Барнай, Поссарт, Ірвінг, Россі, і наводили для порівняння ще подібні до цих видатні імена. Всі ходили подивитися на юного знаменитого чарівника і захоплювались блискучою зіркою, що з'явилася на небосхилі єврейської сцени.

Чим же, власне кажучи, так полонив глядачів цей юний актор? Судячи з того, що писали тоді рецензенти,— тільки одним: тим, що *«він скрізь і завжди безпосередньо-серйозний, простодушно-наївний, правдивий, як сама правда, і природний, як сама природа»*.

«Вся єврейська мандрівна трупа,— писав один рецензент,— ламаного шеляга не варта без Рафалеска. Без Ра-

фалеска театр — як і всі інші єврейські театри — мертвий, як цвинтар; це балаган, комедіантська буда, блазенство. Але з тієї хвилини, коли на сцені з'являється Рафалеско, стає світло в усіх закутках, світло, тепло й затишно, і все оживає, все рухається. Це вже більше не сцена, не театр... Це вже саме життя».

Отак писали про нього критики, рецензенти. А глядачі? Що казали глядачі? Єврейські глядачі, які й досі не дуже розпещені ні театром, ні добрими п'єсами, ані знаменитими акторами,— товпилися, дивом дивувалися цій новій зірці, цьому чарівникові Рафалеску. Вони обсідали театр, білися за квитки і, не шкодуючи долонь, плескали «браво». Щоправда, приходили не тому, що розумілися на мистецтві, а просто з міркувань, що коли люди хвалять його, тож не божевільні вони? Проте майже кожний, сидячи в театрі, почував, що він бачить перед собою щось нове, якусь нечувану, надзвичайну й незрозумілу силу. Виступала людина, що, здавалося б, говорить зовсім звичайні слова, говорить просто, природно, без вихилисів і кривляння, а змушує бриніти всі струни душі, викликає у вас приховані думки, давно послухі почуття, і легкий мороз проймає все ваше тіло, ви хвилюєтесь разом з нею, переживаєте разом з нею і не можете відірватися поглядом від неї. А коли Рафалеско залишає сцену, з ваших грудей мимоволі виривається вигук: «Браво!»

Не дивно, що глядачі дуже цікавились ним, хотіли дізнатися, хто він, цей юний актор, цей чарівник. Звідкіля походить, де вчився? Де це в нього взялася така велетенська сила? Який він у житті, а не на сцені? Яке його справжнє ім'я?.. І мало чого ще хотілося б знати глядачам! Але хоч скільки сушили собі мозок цікаві глядачі, скільки дошукувались і нишпорили, вони не могли довідатися нічого, крім того, що цей дивовижний актор зветься Лео Рафалеско, походить з Румунії, з Бухареста, а сам він ще зовсім молодий, років вісімнадцяти-двадцяти — і більше нічого.

Найблискучішого успіху досяг наш юний актор, ця нова зірка, Рафалеско в столиці Галичини — Львові.

У Львові здавна існував єврейський театр. Директор цього театру, тобто антрепренер,— відома персона, з якою нам треба познайомитись. У нього чудне ім'я: Геця Гецьович.

Геця Гецьович такий самий директор, як і всі інші директори єврейських театрів, що здебільшого годують пуб-

ліку тими жахливими драмами й зворушливими трагедіями під чудернацькими назвами, як-от: «Шмидер Беец на аутодафе», «Кривава інквізиція часів Собеського», «Ізабелло, розірви сукню» і подібними до цього драматичними перлинами, що їх створювали нашвидкуруч такі пройди-світи, як Щупак та його флігель-ад'ютант Шолом-Меїр Муравчик.

Геця Гецьович не любляв нового репертуару і новітніх п'єс. Тільки останнім часом почав він інколи ставити літературні п'єси, як, наприклад: «Хінке-Пінке», «Соломон Горлань», «Велфік їсть узвар» *. Але не часто можна ставити літературні п'єси. Не можна розбещувати єврейського глядача. Йому дай що завгодно, а він облизуватиме пальці, як після чогось путнього, плескатиме «браво» і довго ніяк не вгамується.

Зразу після першої аудієнції, яка відбулася між обома нашими директорами, Гольцман висловився, що отой лобуряка — так він прозвав Гецю Гецьовича — не вартий Щупакового мізинця. Він признався, що, відколи живе на світі, ще не зустрічав такого бєдмана. Легше перенести Львів на інше місце, ніж чогось добитися у цього бовдура.

Сам Гольцман теж неабияк упертий. Йому вже йшлося не так про заробітки, як про амбіцію. Він дозволив цій дубині експлуатувати його, пристав на такі умови, на які іншим разом ніколи б не погодився, хіба що зовсім стерявшись.

Коли контракт на перші три вистави вже підписали обидві сторони й пішли до ресторану щось попоїсти, Гольцман досить серйозно спитав у Геці Гецьовича:

— Скажіть мені, мій любий друже, чи не трапляється часом, щоб до вас у Львів заблукала в гості холера?

— Досі бог милував, а що таке?

— Шкода. Була б хоч маленька надія здихатися вас...

Проте нічого страшного не сталося: пішли до ресторану, випили по келиху доброго вина й смачно закусили гусячою печінкою, а потім запалили дешеві цигарки «Трофік» та завели дружню розмову. Але коли треба було заплатити за сніданок, Геця Гецьович заметушився і, раптом згадавши, що в нього в кишені немає жодного гелера, хотів нишком вислизнути з ресторану, але його затримав Гольцман.

— Пане директор! Навіщо ви турбуєтесь? Директорові театру у великому місті не личить виходити з чорного ходу.

Не тільки словами в'їдався йому в печінки Гольцман. Гольцман добре знав, що після першої гастролі Рафалеска він завдасть цьому директорові нищівного вдару, якого той до самої смерті не забуде. І Гольцман не помилився.

Як і скрізь, Рафалеско своїм першим виступом полонив усіх глядачів Львова. Львівські прихильники театру, які мало чим відрізнялися від голенештинської публіки, не могли здати собі справу, чим, власне кажучи, полонив їх цей Рафалеско? Здається, такий простий, такий звичайний, такий нічим не примітний актор, без співу, без танців, тільки розмовляє спокійно, просто, тихо, звичайно і все-таки не звичайно! Кожен крок, кожен порух, кожне слово його такі природно прості, а говорить він зовсім не як зі сцени, зовсім не як актор. Говорить, як кожен з нас, як я з вами, а проте — дивна річ! — його хочеться бачити й слухати, бо всі інші проти нього виглядають, як ляльки, манекени, як олов'яні солдатики.

— Хто він такий, цей витівник? — допитувалися глядачі.

— Бог святий його знає! Якийсь Рафалеско з Бухареста.

Так було першого вечора. Другого вечора театр був повнісінький, а на третю виставу вже не можна було дістати квитки і всі набилися, як оселедці в бочку. Геця Гецьович ходив невідступно за Гольцманом і насилу домігся, щоб той з трупою залишився хоч би ще на три гастролі.

Немає сумніву, що обидва директори хотіли якнайшвидше здихатися один одного. Але, як два справжні дипломати, кожний з них сушив мозок, як іншого облигати, обшакраювати, пошити в дурні.

Розділ 49

ГЕНРІЕТТА ШВАЛЬБ

Спостерігаючи, як дурноголові глядачі, наче вівці, хмарою сунуть до театру й платять шалені гроші за те, щоб хоч раз побачити й послухати отого пустомолота, Геця Гецьович не тямився від обурення. Кожний гульден, який надходив до каси — хоч три чверті прибутків належали йому, — завдавав йому болю. Наче розбійник, сидів Геця Гецьович біля каси й позирав, як глядачі божеволіють і

б'ються за вхідний квиток,— не знати чого й за віщо... А коли вже продано було всі квитки, й усі резервні стільці, і театр був ущерть переповнений, ніде голці впасти, тоді Геця Гецьович теж поцікавився глянути, чим це так захоплюються дурні євреї.

Він визирнув з-за лаштунків і знову побачив перед собою дурних євреїв, що пальці облизують, захоплюються і плескають «браво». Йому перехопило подих і в голові замакітрилось: не від гри на сцені, а від переповненого залу. Відколи Геця Гецьович директорує, він не пам'ятає ще такого, ніколи ще не було в театрі так повно... Якщо це справді тільки через отого парубка з Бухареста, треба його забрати до себе за всяку ціну... Але як це зробити? Приступитись до нього просто й запропонувати шмат грошей, щоб тому аж очі на лоба вилізли,— то цей гультіпака, можливо, перекаже все своєму директорові. З цього може виникнути великий скандал. Гольцман кусючий. Наразитися на його язик Геця не мав ніякого бажання... Ні, у Геці Гецьовича був свій план: він поцілятиме через інших, через свою нову примадонну — Генрієтту Швальб.

Хто була Генрієтта Швальб і як вона стала примадонною? Це можна розповісти досить коротенько.

Одного разу директор Геця Гецьович помітив у себе в театрі просто зодягнену дівчину з розкішною талією й величною фігурою. Так висловився сам директор і почав стежити за дівчиною: шваля не шваля, покоївка не покоївка, але гарна, як квітка гайова.

— Якби я залучив цю дівчину до свого театру, я б зробив з неї примадонну,— сказав Геця одному із своїх лакуз.— Може б, ти довідався, де вона працює?

— Оця гарнюня? — відповів йому лакуза.— Де вона працює, не знаю. Але брат її мені добре відомий. Швальб на ймення. Хаїм-Іцик Швальб. Він цигарочник, розносить цигарки на продаж.

— Отой мурмило з червоною пикою? Отакої! Я ж його на тому тижні добре відлупцював і викинув з театру, щоб не мав звички лазити за лаштунки й частувати актрис сигаретами, коли їм треба зосередитись перед грою.

— Що ж з того? Навпаки, виходить, що ви вже давні знайомі. Якщо хочете, я можу з ним поговорити.

— Будь ласка, поговори, але так, щоб він не зажадав купи золота. Розумієш, що тобі кажуть?

— Авжеж, розумію. Що я, дурний?

Після цієї розмови Генрієтту Швальб (тоді вона просто звалася Єнтка) привели до директора додому. Її брат, Хаїм-Іцик Швальб, після ляпасів, якими почастував його Геця Гецьович, не наважувався ризикувати. Він послав наперед свою сестру, а сам залишився на вулиці.

Це було вдень після обіднього сну. Директор прийняв її босий і запросив сісти, але вона відмовилась. Вона може постояти. «Де ти працюєш?» — спитав він у неї. Вона похвалилась перед ним, що має дуже добру службу, добру й легку. «Скільки одержуєш?» Одержує вона тільки п'ятнадцять гульденів на місяць, крім білизни. За білизну вона має окремо десять гульденів. А ще їй перепадає часом чотири, часом шість, інколи навіть цілих сім гульденів.

— Скільки ж це виходить разом?

— Підрахуйте.

Директор босоніж підвівся, почав шукати олівця і клаптик паперу. Він запитав у неї, що було б, наприклад, якби їй запропонували попервах п'ятдесят гульденів на місяць? Вона на те сказала, що п'ятдесят гульденів — пристойна плата. Справа тільки в тому, за яку роботу?

— Ніякої роботи, тільки грати в театрі. Як вас звати?

— Кого нас? Мене з моїм братом?

— Ні. Вас, тільки вас.

— Тільки мене? Мене звуть Єнтка, а мов прізвище Швальб.

— Єнтка? Пхе! Чому єнтка? ¹ Якесь качине ім'я!.. Генрієтта набагато краще. Генрієтта Швальб. У вас, каже-те, є брат? Де ваш брат?

— Він надворі, ось тут, коло дверей.

— Га... Запросіть його до мене. Скажіть йому, що я прошу його зайти. Ми з ним тут порозуміємося.

Розділ 50

ХАЙМ-ІЦИК ШВАЛЬБ

Директор Геця Гецьович припустився великої помилки, вважаючи, що легко порозуміється з Єнтчиним братом. Хаїм-Іцика Швальба не так легко було укоськати. А до того виявилася ще одна біда: цигарочник здавна поривав-

¹ Ді енте — качка (нім.).

ся до театру. Хто б міг бути провидцем і здогадатись, що цей товстопузий, куцолапий Хаїм-Іцик Швальб глибоко в душі був актором! Угадайте, що в цього червонопокикого гевала була тендітна душа, яку вабило до театру, музики, до всього прекрасного!.. Недаремно цигарочник завжди вештався за лаштунками, віддавав акторам задурно останній десяток сигарет, аби його пустили хоч здалека подивитися, як грають у театрі. Чужа душа — темний ліс. Не завжди можна оцінити людину, зважаючи на її вроду.

Коли Хаїм-Іцик Швальб почув, чого хоче директор Геця Гецьович від його сестри, він сказав собі: «Тепер настав час...» Набравшись сміливості, Швальб висунув тверду вимогу: «Я віддам сестру в актриси тільки з умовою, коли й мене візьмуть в актори».

— Який з вас актор з таким обличчям?

Хаїм-Іцикові тьохнуло серце. Йому не раз казали, що в нього обличчя волоцюги, а очі лісового розбійника. Він опустил очі додолу і тихенько спитав:

— А яке в мене обличчя?

— Обличчя вол... сам не знаю яке...

Хаїм-Іцик Швальб зітхнув:

— Хіба я в такому вигляді вийду на сцену? Адже мене заgrimують. (Цигарочник підвів очі на директора). Ви гадаєте, що я нічого не тямлю в таких справах? Я вже колись грав.

— Де ви грали?

— Де я грав? З пурімшпілерами * я грав. Тобто я граю і тепер, коли настає пурім. Нехай хто спробує зіграти так Гамана, як я.

Хаїм-Іцикові розбійницькі очі заіскрилися. Але директор Геця Гецьович перебив йому мову:

— Можливо. Цілком можливо. Ну, а з цим барилом що буде?

Хаїм-Іцик глянув на свій великий живіт і куці ноги:

— Я перев'яжусь, підтягну його. Гадаєте, я зовсім нічого не тямлю? Я бачив у вас за лаштунками те саме, що і у наших пурімшпілерів...

Директорові Геці Гецьовичу не було до вподоби, що рівняють лаштунки його театру до гри пурімшпілерів, тому він знов перебив:

— А з мовою що ви робитимете?

— Здається, у мене мова така ж, як у всіх людей.

— То вам тільки здається. Якби ви хоч не свистіли.
— Хто свистить? Хіба я свищу?
— А хто ж — я?
— Просто ви прискіпуетесь. (Страшенно побуряковівши, цигарочник підвіся з місця). Бувайте здорові й дужі. Якщо я вам непридатний як актор, то й моя сестра не буде актрисою.

Нічого не вдієш. Директор Геця Гецьович дуже хотів узяти його сестру в актриси і змушений був прийняти та кож її брата-цигарочника. Він, як то кажуть, набрався лиха з ними. Що ж, Генрієтта хоч і не виявила так скоро особливих сценічних здібностей і так само не мала приємного голосу,— зате в неї була розкішна талія й велична фігура. Але що ж робити з таким опудалом, як цигарочник? Був би він хоча статистом у театрі, то кат з ним. Це заради його сестри коштувало б якихось там зайвих десяти гульденів на тиждень. Але Хаїм-Іцика завжди вабило на сцену і якраз на найкращі, на найтрагічніші ролі. Однак чого не вдієш заради заробітків? Справи останнім часом були хоч гвалт кричи. Глядачі не відвідували театру, хоч бери і тягни їх обценьками силоміць. А коли така актриса, як Генрієтта Швальб, з такою розкішною талією й такою величною фігурою не поліпшить його справ, тоді, можна сказати, немає бога на світі...

Так твердив Геця Гецьович і випустив афішу, що незабаром приїздить знаменита співачка з Буенос-Айреса, яка своєю фігурою полонила цілий світ... Ім'я Генрієтти Швальб ще не вигідно було поставити на афіші через її брата Швальба, який ще тільки вчора ходив скрізь по Львову з ящиком цигарок. А Буенос-Айрес Геця вигадав лише тому, що дальшого міста не знав.

Одночасно з цим заходились зробити з Генрієтти актрису й співачку. Вона вивчила ролі з різних п'єс, кілька соромітних пісень, деякі двозначні куплети, а головне — її навчили одягатись так, щоб це мало вигляд, ніби вона зодягнена і в той же час не зодягнена, гола й не гола... А коли її випустили на сцену, вона справила такий фурор, що з гальорки без упину кричали: «Швальбочка!»¹, «Пташенятко!», «Кицю!», «Котику!» та ще багато інших ласкавих імен. Директор Геця Гецьович мав утіху, танув від задоволення.

¹ Швальб — ластівка (нім.).

Зате її брат Хаїм-Іцик Швальб вкорочував йому віку. «Це просто блюзнірство випускати такого на сцену», — казав він трупі, і всі були з ним згодні.

Проте мусимо зауважити, що правда не цілком була на їхньому боці: Швальб працював до кривавого поту і знав свої ролі напам'ять. Ну, а коли слова вилітали в нього з рота пожмакані, покорчені, то це була в нього така вимова! Чим він завинив? Крім того, всі просто прискіпують до нього, що він не так стоїть і не так ходить по сцені. Чим він согрішив, скажіть, будь ласка, що в нього така хода від самого народження? Зате він твердо почував себе у найскладніших трагічних ролях. Коли йому доводилося грати лиходія, тирана чи просто бандита, Швальб був страшний. Розбійницькі очі наливалися йому кров'ю, як у справжнього лісового розбійника, а завжди червоне обличчя волоцюги ставало ще страшнішим. Недарма він мав такий успіх у ролі Гамана ще тоді, коли — неприємно згадувати ті часи — грав на свято пурім.

Розділ 51

БАГАТО ЛАСИХ НА ПРИМАДОННУ

До всього треба мати щастя. Хаїм-Іцик Швальб, слово честі, був не такий уже поганий трагік. Є на світі безліч гірших від нього. Є багато коміків, які вважають, що вони дуже добрі трагіки, і трагіків, які вважають, що вони чудові коміки, — проте з них ніхто не сміявся. «Чуєте, без талану краще зовсім не народитися на цьому світі», — так казав сам Швальб. Він знав, що актори — то його смертельні вороги. Якби можна було втопити його в ложці води, вони б це очоче зробили. Завжди вони сміються з нього, прозивають «йолопом», «нездарою», «халамидником» і «колодою» та ще подібними до цього дошкульними прозвиськами. Нема нікого, хто б любив його. Але більш за всіх його ненавидів директор театру. Одного разу Геця Гецьович прохопився словом у присутності Хаїм-Іцика:

— Дивна річ! Сестра й брат, одна мати їх народила, проте Генрієтту я люблю, як рідну дитину, а цього волоцюгу ненавиджу!..

Хаїм-Іцикові нічого більше не треба було. Він давно вже знав, що директор, як і всі актори, полюбляють його

сестру набагато більше, ніж його самого, а тому він невідступно стежив, щоб Генрієтта поводитись пристойно, як порядна дівчина. Тобто перед глядачами вона могла виступати навіть гола, могла на сцені танцювати, стрибати, робити які завгодно вихилася, а далі — зась! У неї є брат, відданий брат. Аж занадто відданий... Це знали всі. А хто не знав, він тому втовкмачував так, щоб пам'ятав до самої смерті.

«Ручка в цього костоправа, хай би вона йому відсохла!...» — так казали актори. Однак це їх не зупиняло, і всі, від останнього актора до самого директора, залицялися до примадонни Генрієтти Швальб.

Атож Генрієтта Швальб уже примадонна. Колишня примадонна була змушена, бідолашна, з ганьбою і сердечним болем поступитися їй місцем, бо, хоч та співала набагато краще й грала теж краще, навіть порівняти не можна, але Генрієтта Швальб була вродливіша за неї. Що поробиш? Гарненьке личко скрізь, навіть у Парижі, головне в нашому ділі. Отакий тепер світ настав. Нічого не вдієш.

Але хоч би там що, а наша Єнтка, чи то пак Генрієтта Швальб, уже примадонна єврейського театру у Львові. І зовсім не впізнати колишню Єнтку. Нічого, можете поглянути, який капелюшок собі придбала. Розкішну панаму із страусовим пір'ям. Не імітація, боронь боже, а справжнє пір'я. І поводитьсь вона, як уроджена принцеса. На своїх бенефісах вона вже не одержує апельсини, як попервах, а подарунки вартістю у двадцять і двадцять п'ять, ба навіть усі тридцять гульденів. Люди кажуть, що Генрієтта вже має служницю, яка її обслужує і носить за нею гардероб до театру. Однак, коли ніхто не бачить, Генрієтта стає разом з покоївкою, пере і гладить усю білизну.

Щоправда, сталась пригода. У Генрієтти зникла манишка з коміром, та й та вартістю не більш як півтори крони. Але наша примадонна зняла бучу, обвинуватила покоївку, що та її обкрадає, і з цього вибухнув скандал. Обидві не дуже шанували одна одну. Генрієтта дорікнула покоївці, що та в близьких стосунках з її братом Швальбом. Це страшенно обурило покоївку, і Генрієтта почула від неї багато ще гірших докорів, — дійшло мало не до бійки. На щастя, прийшов брат, виявилось, що манишка й комір, які нібито пропали, лежать у нього, Швальба, між

переписаними ролями й нотами. Як вони там опинилися? Чорти їх батька знає як!

Покоївка заплакала. Швальб почав допитуватися, чого це вона раптом ні сіло ні впало роззюмалась? Покоївка розповіла йому, що каже про нього його сестра. У нашому герої прокинувся колишній Хаїм-Іцик, і він...

Ні. Обминемо цю сцену тихою мовчанкою. Кому яке діло до того, як актори живуть між собою?

Розділ 52

ЗАЛАШТУНКОВА ПОЛІТИКА

«Коли потрібний злодій, його знімають з шибениці». Цю приказку використав славнозвісний директор львівського театру Геця Гецьович: запросив до себе волоцюгу, примадонніного брата Ізака Швальба (тепер той уже не зветься Хаїм-Іцик), замкнувся з ним в окремії кімнаті, і між ними відбулася довга інтимна розмова у чотири ока.

Того дня Швальб дуже вихваляв перед сестрою юного актора з Бухареста, почав її умовляти, щоб вона була привітніша й ласкавіша при зустрічі з Рафалеском, хоч той ще зовсім мале хлоп'я.

— Розумієш, Генрієтто? Треба забити баки цьому малюкові, щоб він дідька лисого зміг виїхати звідси, — тоді буде гаразд нам усім... У чому полягає цей гаразд — не розпитуй мене. Згодом дізнаєшся... А що й як — ти сама повинна знати, коли в тебе є всі клепки в голові.

Швальбове напучування було даремне: наша примадонна ще раніше звернула увагу на парубка з безневинними, замріяними очима і з гарним руським волоссям не тому, що була так захоплена його грою, а просто з досади.

Генрієтті, яка звикла, що всі закохані в неї, було прикро, що цей парубок тримається від неї на відстані й зовсім її не помічає. Вона вдалася до всіх засобів, якими користується кожна красуня, щоб причарувати того, кого хоче причарувати... Генрієтта кружляла навколо нього, безперервно співала й танцювала, пускала бісики, грала очима, всміхалася. Чи треба, чи не треба, а вона сміялась, щоб показати йому, які в неї маленькі білі зубки. Наче бджола навколо меду, наче метелик навколо світла, наче кажан теплового літнього вечора, вона звивалася й маячила

перед його очима. Але все це було марно. Зовсім дарма! Повторювалася стара-престара біблійна історія про Потіферу з Йосифом Прекрасним *, але не так примітивно, як це оповідається в біблії, бо як Генрієтта Швальб була не Потіфера, так Рафалеско не був святим Йосифом...

Всі, крім самого Рафалеска, були зацікавлені, щоб у цієї парочки розпочався роман. І кожен мав при цьому свою окрему мету.

Директор Геця Гецьович, як ми вже напевне знаємо, мав на думці тільки одне: йому хотілося за допомогою примадонни переманити до себе в театр парубка з Бухареста, бо це вигідно для каси...

Сама примадонна Генрієтта взялася за цю роботу, можна сказати, більше задля спорту, щоб довести, чого може досягти вродлива примадонна. Як то? Коло неї стільки йолопів упадає, а вона не зможе полонити такого малюка?! Виходить, що ні вона, ні її гарні очі, ні шовкові брови, ні розкішне волосся, ні талія, ні фігура, ні капелюх, ні її страусове пір'я нічого не варті, нічого, навіть і настільчки? Якщо так, то пропащі світи!.. І вона взялася за роботу ще з більшим запалом.

Її брат Швальб мав при цьому свої задуми: йому просто подобався такий наречений. Досить уже всім цим шалапутам пурхати навколо його сестри, а йому бути біля неї постійним дармовим сторожем і костоправом... Час уже, щоб Генрієтта знайшла собі до пари пристойну людину, бо така дурепа з вродливим личком, як його сестра, може залюбки потрапити до рук якого-небудь ледацюги. Тим-то Швальб постарався насамперед заприятелювати з директором Гольцманом, здобути його довір'я трохи лестощами, а трохи дармовими обідами, — і вони здружилися, водою не розілляти.

Гольцман, бувши розумним, як вони всі разом узяті, а може, ще розумнішим, дуже добре бачив, що тут робиться, і сміявся з усієї цієї витівки. Є гадка, що він був далекоглядніший. Він хотів піймати на гачок цю вродливу примадонну з її братом Швальбом та ще кількох хлопців з театру Геці Гецьовича. А чому й ні? Чому не пошити в дурні цього лобуряку з його попихачами?..

До речі, наш Гольцман, — треба сказати чисту правду, — сам накидав оком на Генрієтту. Може, вона призвичаїться до нього, цебто до Гольцмана, і з часом — мало що трапляється?.. Адже вік парубкувати теж не личить... Ну, якщо

вона тепер до нього байдужа, то й на це є рада. Бенефіс, подаруночок, і ще раз бенефіс, і знову подаруночок, а голвне, щоб бряжчало в кишені — чорти їх батькові, цим грошам!..

Так думав сам собі наш директор Гольцман і був страшенно задоволений з того, що ця гарнюня пускає бісики його Рафалескові.

Він тільки не міг зрозуміти, чому так огинається цей дурний хлопець, чому втікає від примадонни Генрієтти Швальб? І що взагалі сталося з ним тут, у Львові? Чого він такий замислений і має більш засмучений вигляд, ніж будь-коли?

Розділ 53

БРАЙНОЧКА КОЗАК

Першого вечора, коли Гольцман прибув із своєю трупю на гастроль у Львів до театру Геці Гецьовича, він побачив за лаштунками знайому, невисоку на зріст, постать. А що лаштунки львівського театру ще й досі, кажуть, не освітлені електрикою (є тільки одна гасова лампа, яка страшенно чадить), — то він не зразу второпав, хто це. Якусь мить йому здавалося, що він її знає, а потім подумав, що то йому здається. Але знайома постать підійшла до нього трохи ближче, широко розкривши рота від сміху. Ознака, що і його впізнали. Він підійшов до неї ще ближче, добре придивився і відсахнувся:

— Брайночко Козак?!

— Гоцмах?!

— Тс-с... Нехай ніхто не знає, що ми знайомі... Лишенько, що з вами? Ви ж іще більш поглядшали, ніж підросли! Ви тут працюєте в цього лобуряки Геці Гецьовича? Давно вже? А де наш Щупак? А байстрик Шолом-Меїр Муравчик? Холера забрала б їх обох протягом однієї ночі!..

— Амінь,— сміючись, сказала Брайночка Козак. Але задзеленчав дзвоник і зібрались актори, та й режисер не давав спокою, бо вже час підіймати завісу: глядачам увірвався терпець, тому ці двоє змушені були розлучитися до першого антракту, умовившись між собою, щоб ніхто не знав, що вони будь-коли знали одне одного...

Гольцман пішов до свого юного друга Рафалеска в його артистичну вбиральню і сказав йому по секрету на вухо, що оце тільки зустрівся з Щупаковою актрисою, мадам Черняк, або з Брайночкою Козак, яка грала колись разом з ним. Він напевне її пам'ятає. Низенька й товстенька... Він кілька разів нагадав Рафалескові, щоб, коли зустрінеється з нею за лаштунками, удав, ніби бачить її вперше.

У вбиральні, де переодягався юний гастролер, теж було не багато світліше, ніж за лаштунками. До того ж Рафалеско саме в цю хвилину гримувався перед потрісканим закуреним люстерком. Тим-то не дивно, що Гольцманове око не могло помітити, як раптом обличчя його юного друга геть змінилося. Якусь мить він зовсім не міг вимовити слова, йому перехопило дух. Потім Рафалеско удавано холодно спитав у Гольцмана, не припиняючи гримуватись перед потрісканим люстерком:

— Як, кажеш, звуть її?

— Брайночка Козак.

— Брайночка Козак? Гм... Не пам'ятаю такої... Потім ти мене познайомиш з нею... Як тобі подобається мій сьогоднішній грим?

— Грим сьогодні чудовий... Зразу після першої дії тебе познайомлять з усіма акторами і, мабуть, з нею також. Удай, що ти її бачиш уперше. Розумієш? Бо навіщо нам здалося, щоб тут знали, хто, що і звідки?.. Розумієш чи ні?

Він розумів. Чому не розуміти? Котра година? Уже час? Чий вихід? Його? Раз, два, три!

— Ні пуху ні пера! — промовив Гольцман, поправляючи перуку.

Рафалеско грав того вечора погано. Гірше, ніж будь-коли. Тобто, як на глядачів, він грав дуже добре, чудово, неповторно. Про це свідчили гучні оплески, вигуки «браво» і нечувані овації, якими зустріли гостя з Бухареста. Проте сам Рафалеско знав краще за інших, що грав він сьогодні, як партач, руки й ноги треба йому за таку гру потрошити, віддати в солдати. Багато слів він проковтнув. Багато слів додав. Суфлера не слухав. Дуже, дуже фальшував. Насилу-силу відбув першу дію. Ледве-ледве вирвався з рук глядачів, що, як на злість, просто збожеволіли й без упину вигукували: «Ра-фа-лес-ко!», «Ра-фа-лес-ко!..» Він метнувся до потрісканого люстерка. Очі палали йому. А все тіло, почував він, горіло, мов у вогні. У вби-

ральні була страшенна тиснява, не протовпитися. Вся трупа театру Геці Гецьовича зібралася сюди. Вони поздоровляли гостя, хто з прихованими заздрощами, а хто насправді, по щирості. Підходили до нього один по одному. Йому здавалося, що перед ним не людські обличчя, а звірі й птахи. Один скидався дуже на козу. Другий був схожий на півня. Третій, він би присягнувся, що це кіт. Зелені котячі очі, і облизується, як кіт...

Рафалеско відразу впізнав Брайночку Козак. Брайночка Козак теж його впізнала, хоч він виріс і був загримований. Вона його бачила багато разів з Гоцмахом тоді, в столі, коли вони грали у Щупаковій трупі в Голенешті.

«Невже це він?.. Ага-а!!» Наче блискавка, промайнула думка в її голові, за мить освітивши перед нею цілу низку комбінацій, що оце тільки зародились у неї. Серед галасу вона відкликала Гольцмана набік.

— Оце твій Рафалеско з Бухареста? Ха-ха! Це ж хлопець нашого хазяїна з Голенешті...

— Цить, цить...— каже їй Гольцман, наступаючи на ноги.— Ні слова більше!.. Краще поговоримо про щось інше.

— Про що, наприклад? — каже вона йому, вдивляючись в його гострі, пронизливі очі, думаючи при цьому: «Як людина може змінитися! Спробуй здогадайся, що це Гоцмах, який колись чистив чоботи в Щупака і був завжди битий, як прибудний собака...»

— Де ж подівся під три чорти Щупак? А Шолом-Меїр Муравчик і всі інші ланці? — допитувався він у неї одним подихом, а вона не знала, на що раніше відповісти. Бо, перше ніж відповідь йому не одне, він випереджає і ставить безліч інших запитань, та все нашвидкуруч. Він одно цікавився Щупаком, а їй хотілося знати, що з цим хлопцем? І очі їх обох прикуті туди, де Рафалеско... «Забгато натовпу навколо нього,— подумав Гольцман,— залишити його самого серед стількох акторів-вовків небезпечно...»

Розмовляючи з Брайночкою Козак, він не спускав ока з Рафалеска і, хоч панувала півтемрява, добре бачив, як усі товпилися навколо гостя, проштовхувалися до юного актора з Бухареста. Кожному хотілося бачити його зблизка, потиснути йому руку, почути від нього слово. Але гість був чомусь не схильний розмовляти. Він шукав когось поглядом. Кого? То він шукав поглядом маленьку

товстенку жінку на прізвище Черняк, або Брайночка Козак. Він її побачив. Вона стояла з Гольцманом у кутку й розмовляла. Рафалеско хотів підійти до неї, але стримався. Якусь мить йому здалося: ось він скидає з себе грим, підбігає до неї й питає: «Чи не чули ви, чи не бачили такої дівчини на ймення Розка? Ви повинні знати, кого я маю на увазі: вона канторова дочка з Голенешті...» І не тільки вишком їй самій він це скаже, але говоритиме вголос, щоб усі почули. Слова ці застряли йому в горлі. Вони лоскотали, душили його.

А тут мигтять перед його очима звірі й птахи, яких він не хотів бачити, лунають компліменти, яких він не хотів слухати. Разом з усіма до нього проштовхується один якийсь низенький на зріст чоловічок у золотих окулярах з трикутним черепом і дивними білими зубами, які ніби росли у два ряди. Обличчя йому сяяло. Очі крізь окуляри іскрили. Він щосили проштовхувався через увесь натовп. Актори й актриси побачили його здалеку:

— Діти! Доктор Левіафан * іде!..

А коли той наблизився, підійшов ближче, вони розступилися, дали йому дорогу, і хтось уголос вигукнув:

— Йолопи! Пропустіть доктора Левіуса!..

Розділ 54

ДОКТОР ЛЕВІУС-ЛЕВІАФАН

Гольцман, який ніколи й ніде не спускав ока з свого хлопця, з Рафалеска, невідступно дивився під час розмови з Брайночкою Козак туди, де стояв хлопець. Тількино помітивши здалеку, що якась стороння особа дуже енергійно проштовхується і таки проштовхалася до Рафалеска, він покинув Брайночку Козак і вже опинився між обома, дивлячись гострими, пронизливими очима на цю сторонню особу: «До кого ви? Що вам потрібно?..»

Стороння особа, побачивши елегантного директора з бакенами-котлетками, витягла візитну картку: «Доктор Левіус».

Гольцман зиркнув на картку, оглянув доктора Юліуса Левіуса з трикутним черепом і великими білими зубами, що росли в нього один над одним, і подумав: «Що то за птах?» Але один із львівських акторів відкликав його на-

бік і сказав йому по секрету на вухо, що це доктор Левіус, якого вони, актори, прозвали «доктор Левіафан». Він великий вчений, відомий меценат і страшенний прихильник єврейського театру, а до того ж дуже багатий, має чи не півмільйона...

Ні титул «доктор», ані прозвисько «Левіафан», а також і те, що він учений, меценат і прихильник єврейського театру, не справили на Гольцмана такого враження, як останні слова, що доктор, крім усього, ще й великий багатий, має чи не півмільйона...

Тільки-но почувши про «півмільйона», він метнувся до вченого доктора, мецената й прихильника театру, і так бучно та урочисто привітав його, що самому докторові й усім присутнім стало ніяково.

Доктор Левіус, чи «Левіафан» дуже чемно звернувся до Гольцмана німецькою мовою, вишкіряючи при цьому дивні зуби, що росли один над одним, і спитав у нього, чи це він імпресаріо славнозвісного гастролера?

Можливо, що наш імпресаріо Гольцман (не будемо йому за це дорікати) уперше в своєму житті почув слово «імпресаріо». Він, певно, не розшолопав цього, бо відповів доктору Левіусові щось несусвітнє. І розмовляв з ним наш Гольцман здебільшого німецькою мовою. Він сказав, що сам він, Гольцман значить, росіянин, себто з Росії, але хлопець походить з Бухареста, тобто народився не в самому Бухаресті, а недалеко Бухареста.

Доктор Левіус помітив, що імпресаріо не дуже добре розмовляє німецькою мовою, і перейшов на єврейську мову, та ще на яку! Багато містечкових євреїв могли б пишатися, коли б розмовляли так, як цей доктор Левіус. Погано було тільки те, що він частенько знову переходив на німецьку мову...

Почувши, що доктор «Левіафан» розмовляє по-єврейському, як «усі люди», наш Гольцман відчув себе вільніше й почав просторікувати на всі заставки, вихваляючись перед доктором, що то він, Гольцман, зробив з хлопця актора. Як це було? То було в Бухаресті... Грав театр... По-знайомився з бідним ремісником... Побачив у нього сінка, теж ремісника... З першої хвилини синок йому прийшовся до вподоби... Сказав батькові, ремісникові: «От з цього вашого хлопця я мушу зробити актора...» Той витріщив очі: «Як то — актора? Що це за робота? Ха-ха!..»

Гольцман засміявся правдиво й захоплено, доктор Левіус повірив, що це свята правда (німець лишається німцем). Він дивився Гольцманові в рота і ковтав кожне його слово.

Бідолаха Гольцман так захопився, що приплутав навіть румунського короля Карла. Бозна, як би він тут виплутався з отим королем, та, на щастя, в цю хвилину прибіг спітнілий, запінений режисер:

— Стокрот болячок вам у спину! Там театр мало не потрощать на друзки, а їм байдуже! Базікають, наче в суботу за обіднім столом!..

Гольцман був щасливий, аж вільно віддихнув. Минуло! Спекався лиха. Чого це він раптом бовкнув про румунського короля Карла? Просто нечиста сила поплутала!..

Розділ 55

ХТО ІДЕ, А ХТО ПІШКИ ЧИМЧИКУЄ

Перша гастрольна вистава бухарестської мандрівної трупи закінчилась у львівському театрі так само, як і скрізь. Завісу вже багато разів опускали, підіймали й знову опускали, а все ще чути було вигуки публіки: «Ра-фа-лес-ко!», «Ра-фа-лес-ко!» Актори вже зірвали наліплені вовняні бороди й переодягалися, шукаючи хто комірця, хто другого черевика й при цьому співаючи або обмінюючись гострими слівцями. А там, у залі, все ще репетували: «Ра-фа-лес-ко!», «Ра-фа-лес-ко!»

— Щоб вам заці-і-пило! — проспівав актор з ряботинням на обличчі, роздратований тим, що ніяк, хоч гвалт кричи, не міг одягти піджака: заважала подерта підшивка рукава.

— Ще раз? — спитав Гольцмана режисер з розчервонілим обличчям, тримаючись обома руками за блок завіси.

— Досить їм шаленіти за їхні кілька гелерів! — сказав Гольцман, який не любив панькатися з публікою. А втім, нічого не вдієш. Гість з Бухареста мусить ще хоч би один раз показатися перед публікою. І завіса піднялася востаннє. Рафалеско вийшов, уклонився, а глядачі знову: «Ра-фа-лес-ко!» «Ра-фа-лес-ко!»

— Годі. Більше не вийду, — сказав, як примхлива дитина, Рафалеско, скидаючи з себе перуку, відліплюючи

вуса й розтираючи юне, облямоване гарним русявим волоссям, вродливе обличчя і мармурово-білу шию. Актори розглядали його зблизька цікавими жадібними очима, заздрячи йому на все: на його надзвичайний успіх і в той же час спокійне поведження, на оглушливі довгі оплески глядачів, що зовсім знетямилась, і на його юне, вродливе, свіже обличчя, на гарне спадаюче русяве волосся і на його мармурово-білу шию... Вони йому заздрили і не розуміли, чим, власне кажучи, так визначається цей юний актор? І чого здійснюють такий галас — «Рафалеско!», «Рафалеско!»? Раніш, коли гість із Бухареста вперше вийшов на сцену, вони сподівались від нього бозна-чого, вважали, що почують рикання лева, побачать гру, від якої здригаються стіни, і почують якісь надзвичайні слова. А тут — нічого особливого! Він виступав, як звичайна людина, стояв, сидів, ходив і поведився на сцені спокійно, невимушено й просто, так просто, як звичайнісінький чоловік. Хіба це гра? Ха-ха! Тож він і говорить не як актор, а як усі звичайні люди. Чому ж у такому радісному захваті глядачі, чорти їх батька знає? Чого так умлівають ці йолопи? Оті віпці! Барани! Віслюки!..

Усе на світі має свій кінець. Навіть виклики актора на сцену єврейського театру теж колись повинні кінчитися. Побачивши, що завіса більше не піднімається, публіка нарешті почала виходити з театру. Лампи поволі гасли, ще кілька хвилин, і театр спорожнів.

Тільки одна особа залишилась чекати на акторів — доктор Левіус, чи, як актори його прозвали, доктор «Левіафан». Він запросив обидві трупи піти з ним одразу після вистави до кафе порозкошувати його коштом.

Та львівські актори добре знали цього мецената, знали, що доктор «Левіафан» не дуже любить розкидатися грішми на єврейських акторів. Доктор Левіус щедрий тільки на хороші слова, на компліменти, на все що завгодно, поки доходить до кишені, до гаманця. Далі — тпру!

Але якщо доктор Левіус був щедрий на добрі слова взагалі, то нашого юного героя він просто засипав з голови до ніг компліментами. Доктор Левіус, як справжній меценат, після кожної дії забігав до Рафалеска в артистичну вбиральню, потираючи руки й показуючи всі свої чудернацькі зуби, і дякував юному гостеві та його імпресарію Гольцманові мало не з слізьми на очах. Після третьої дії наш меценат так розчулився, що обійняв юного актора

і розцілювався з ним. Потім він відкликав директора Гольдмана набік і почав йому щось запально доводити, увесь час притискаючи руку до серця, немовби кажучи: «На мою відповідальність...»

Побачивши, що «німець» зовсім зачарований хлопцем, Гольцман подумав: «От якби цей німець презентував гарний подарунок, хоч би, наприклад, кілька тисяч крон...» Або — ще краще! — став Гольцмановим компаньйоном. Вони б удвох найняли приміщення й заснували чудовий театр з примадоннами і з усім реманентом. Або коли б сказав: «Слухай, Гольцмане, тобі бог дав такий скарб, як Рафалеска, а мені бог дав гроші. Будьмо спільниками...» Чому ні? Хіба мало що може забандюритись докторові, меценатові, прихильникові єврейського театру, який має з півмільйона?..

Зовсім не те було з Рафалеском. Приголомшлivi оплески публіки й компліменти доктора Левіуса ще не запаморочили нашому юному героєві голову настільки, щоб він хоч на мить забув про Брайночку Козак, яка єдина могла тут передати йому привіт від канторової дочки — від Розки.

Розко! Розко! Де б він не був, що б не робив — перед його очима завжди стояла Розка. А сьогодні — виразніше, ніж будь-коли. Він прислухався, як йому закалатало серце ще раніше, ніж він що-небудь почув про неї... Рафалеско оглянувся навколо, шукаючи маленьку, товстеньку жіночку, що зветься Брайночка Козак. Ось вона стоїть у натовпі, чудно, пронизуючи поглядом, дивиться на нього, немаче щось знає... Як дивно вона вбрана. Червона й широка ротонда, та й сама вона якась дивна, немовби от зараз піде в таночок. Уся вона скидається на барильце. Ноги кругленькі, дебели, короткі, руки — як пампушки, оченята маленькі, японські, і дуже густі брови. А лице біле, округле, як тарілка, як місяць уповні. І завжди вона всміхається, показуючи рот, в якому повно здорових білих зубів. Тільки-но глянете на неї, то хоч би як було вам гірко на серці, мусите всміхнутися. Дивна, смішна постать у цієї Брайночки Козак.

Проте Рафалескові вона здавалася зараз досить вродливою і симпатичною. Який радий був би наш юний герой, коли б усі актори обох труп хоч на короткий час пішли крізь землю або забралися під три чорти, щоб він залишився вдвох з цією симпатичною сміхотливою особою і

поговорив з нею про Розку, тільки про Розку... Але ж, нечиста сило! Наче їх хто спеціально найняв, щоб вони стовбичили тут, коло нього, і дивилися, й чекали на нього, тільки на нього, поки він причепуриться і вони всі підуть разом з доктором Левіусом до кафе. А тим часом гомоніли, точили балаяндраси й реготали. Ну й весела сімейка.

— Чого ти так довго бабраєшся сьогодні? — спитав Гольцман у Рафалеска і допоміг йому перевдягтися та надів на шию кашне, щоб не застудився. Після цього вони всі гуртом вийшли з гамором, криком і реготом надвір, як ті школярі, що допіру закінчили навчання.

Була тиха зоряна ніч. Біля дверей театру стояла карета — не часте явище коло входу до львівського єврейського театру. Актори зупинилися, вкрай здивовані: «Чия то карета? Чиї це коні?» То доктор Левіус замовив екіпаж собі, гастролерові Рафалеску і, само собою зрозуміло, його імпресарію Гольцманові. Всі троє посідали в карету. Гольцман не міг стриматись і промовив: «Чорти їх батькові, отим грошам!..» Доктор Левіус звернувся до всіх присутніх: «Отже, мої панове, в кафе «Монополь»?»

Актори заздрили щасливому Рафалескові. Один, сміючись, навів відоме речення з молитви:

— Хто в огні, а хто у воді... — і додав: — Цебто хто їде, а хто пішки чимчикує.

Розділ 56

ВІН П'Є ЗА МАНДРІВНИХ ЗІРОК

Актори обох труп зайшли до кафе «Монополь» з таким галасом і посідали навколо столиків так невимушено, немовби вони збиралися випити й з'їсти все, що є в цьому кафе. Негайно з'явилися, наче з-під землі, два кельнери в коротких фраках, з довгими семітськими носами, виструнчилися перед гістьми мовчки, ніби кажучи: «Чого бажають пани?» Але виявилось, що пани поки що нічого не бажають. Вони чекають ще кількох осіб. Тим часом вони почали перекривляти тих, кого дожидали, і тут найгірше прийшлося докторові «Левіафану». Один майстерно показував, як той тримає руки в кишнях, дивиться поверх окулярів і говорить, бризкаючи слиною. Другий перекривляв його, як він аплодував Рафалескові руками, ногами й усім тілом. Третій показав, як він схопив хлопця

цілувати і як бідолашний хлопець перелякався. Всі актори мало не луснули від реготу.

Актори взагалі веселий народ. Недаремно їх у нас називають «блазнями». Чи є з чого, чи немає,— вони сміються. Скаже хтось дотепне слово — сміються. Скаже дурницю, тож напевне треба сміятися.

— Наш «Левіафан», мабуть, читає їм у фаетоні лекцію про мистецтво...

Вони наче були присутні при цьому. Доктор Левіус спочатку наказав кучерові, щоб той не їхав просто до кафе «Монополь», а спершу зробив невеличке турне по місту, щоб можна було подихати свіжим повітрям. Меценат, в якого грошей до смутку, не дуже панькається з бідними акторами, та ще єврейськими. Доктор Левіус зник, щоб актори ходили перед ним навшпиньки. Таку силу мають гроші.

Тільки-но він увійшов до кафе, всі, як один, підхопилися з місць і з пошаною посадовили його на чільне місце, яке він зайняв з почуттям людини, що знає собі ціну. Біля себе він посадовив праворуч імпресарію Гольцмана, а ліворуч — гастролера Рафалеска. Засідання зразу набрало урочистого вигляду, та й настрої став підвищений. Доктор Левіус подзвонив. Обидва кельнери в коротких фраках та з довгими семітськими носами знову з'явилися, наче з-під землі. Вони підбігли до доктора Левіуса і дивилися йому в очі з величезною пошаною і цікавістю, неначебто доктор Левіус мав сказати їм таке, що матиме для їхнього кафе та й для цілого світу бозна-яке значення. Обидва кельнери аж зігнулись, занесли руки назад і затамували подих, наскільки це можливо живій людині, що мусить дихати. А втім, доктор Левіус не так швидко сказав те, що мав сказати. Він спершу спокійно погладив свій трикутний череп, зморщив чоло, заплющив трохи очі й дивився замислено поверх окулярів в одну цятку, як людина, що має розв'язати світові проблеми. Нарешті слово було сказане. Доктор Левіус попросив кельнерів, щоб вони, якщо їхня ласка, принесли пива, кожному по кухлю, а на закуску кашерної * ковбаси.

Кельнери випростались, метнулися враз так швидко, з такими сяючими обличчями, немовби хотіли переказати цілому світові радісну звістку, що хтось, їхній близький знайомий, відкрив Північний полюс або принаймні лизвелив когось із в'язниці.

Пиво було сервіроване. Кашерну ковбасу актори зустріли з належною пошаною, а доктор Левіус підвівся, наче президент, і з дуже солодкою усмішкою, що розпливлася на його товстих губах, виголосив велику блискучу промову.

Промовляв доктор Левіус, певна річ, високою німецькою мовою, бо, коли розмовляєш офіційно, німецька мова обов'язкова. Кількома словами передаємо її зміст.

Доктор Левіус насамперед зробив короткий огляд історії театру взагалі, розповів, як розвивалось мистецтво у інших народів, у різних країнах, починаючи від великого Шекспіра аж до теперішніх часів. Зрозуміло, що при цьому він виявив величезну ерудицію. Назви книжок та імена їх авторів сипалися, наче град, на голови зголоднілих акторів, що шельмувано підморгували до пінистого пива й дружньо всміхалися до кашерної ковбаси, від якої долинали пахощі добре копченого м'яса з приємним ароматом німецького часнику.

Хлопці почали вже потрошку знайомитися з кухлями пива, бо підраховували, що поки доктор «Левіафан» покінчить короткий огляд, починаючи від Шекспіра, можна було б тричі покінчити з пивом і з кашерною ковбасою.

Однак доктор Левіус сам, очевидно, побачив, що він своїм коротким оглядом заїхав аж занадто далеко, а тому він майстерно перестрибнув від Шекспіра зразу до батька єврейської сцени Гольдфадена та його послідовників і щасливо перейшов до акторів єврейського театру тут, у Львові, і акторів усіх інших театрів, що мандрують від міста до міста, високо підносячи прапор мистецтва.

Один з таких найвидатніших мандрівних акторів, сказав промовець, це юний гість з Бухареста, уже широко відомий маестро, талановитий митець Рафалеско, якого вони мають честь привітати в цьому скромному й вузькому колі акторів.

— Цей юний актор, мої дами й панове,— показуючи на Рафалеска, звернувся доктор Левіус до акторів,— цей юний актор з'явився перед наші очі здалека, як, несподівано для астрономів, часом з'являється на небосхилі яскрава, мандрівна, блискуча зірка. Зовсім несподівано заблукала до нас ця мандрівна зірка — Рафалеско — і освітила увесь обрій нашої єврейської сцени. Але, на жаль, ненадовго, мої дами й панове, тільки на короткий час, як усі комети, що з'являються і швидко зникають... Я підношу

тост, мої дами й панове,— закінчив промову доктор Левіус,— за наші єврейські мандрівні зірки. Гох! ¹

Триразове «гох» підхопили актори обох труп і віддячили промовцеві чималою порцією оплесків, а тоді взяли до пива й кашерної ковбаси.

— За наші мандрівні зірки! — випиваючи останній ковток пива, вигукнув доктор Левіус, подзвонив кельнерам, розплатився і попрощався з акторами до наступної вистави, до завтра.

— До побачення.

— Нарешті здихалися! — сказав один з акторів, коли доктор Левіус зник за дверима.

— Усьому настає кінець,— підхопив ще один.

— «Нічого вічного немає під місяцем», як сказав дон Педро.

— Йолопе, який там Педро? Це сказав Мойсей.

— Ти, мабуть, маєш на увазі царя Соломона?

— Нехай буде цар Соломон. Хлопці, нумо до роботи! Час біжить.

Усі підвелися з-за столів і перейшли до відімкненої бічної кімнати, де можна перекинутися в карти.

Розділ 57

ЗА КАРТАМИ

Актори як зберуться тут, у маленькій картярській кімнаті кафе «Монополь», то забувають геть усе на світі.

Сідаючи гуляти в карти, вони неодмінно роблять когось одного козлом відпущення. На його голову падають усі дотепи й переважна частина лайок. Здебільшого таким козлом відпущення буває Швальб, наш знайомий трагік Ізак Швальб.

Цього разу Швальб гарячився за картами більше, ніж будь-коли. Чорна кішка перебігла йому дорогу, карта не йшла, хоч гвалт кричи. Обоє, він і сестра його, примадонна Генрієтта Швальб, тільки те й робили, що міняли гроші й горіли, як сухі дрова... На сестру свою Ізак Швальб ще більше гнівався, ніж на самого себе. Він почав їй докоряти привселюдно, що вона розтринькує всі гроші.

¹ Гох! — Слава! (Нім.)

Вона йому на це відповіла, що то її гроші, а не його. Він на це сказав: «Прадя». А вона йому «Сигаретки...» Він їй... Вона йому... Слово по слову... Стало дуже цікаво. Актори втрутилися. Багато хто захищав примадонну. Проте були й такі, що держали руку за брата, заступалися за його кривду. Він ще більше роздратувався і заявив, що йому не потрібні заступники і ніяка чужа ласка. Пожвавлення зростало, регіт дужчав.

Непомітно втяглися в картярську гру також і обидва директори: Геця Гецьович і Бернард Гольцман.

Як директори, ці дві особи спершу сиділи просто так собі, стежачи за грою акторів. Цікаво було подивитися, хто тут виграє, а хто програє. Потім вони теж поставили щось на карту. Боронь боже, не щоб вигравати, ні, просто так собі, знічев'я. Цікаво було подивитися: чия карта буде бита?

І, як ведеться за картами, вони обидва програли. Тоді вони почали гарячитися і так захопилися грою, що нічого вже не бачили на світі, крім трьох речей: банкіра, грошей і карт.

Кarti миготіли, обличчя палали, очі блищали, гроші дзенькотіли, гамір зростав. Виривали з рук, билися за карту. Хто сміявся, а кому не до сміху. Хто був задоволений, а кому й непереливки. Хвилювалися всі. Ладні були один одного пошматувати, проковтнути живцем.

Тільки дві особи не брали участі в цій картярській вакханалії. То були наш юний герой Рафалеско і Брайна Черняк, або, як її прозивають, Брайночка Козак.

Не тому, боронь боже, що вони обоє далекі від карт. Навпаки. Про Брайночку Козак подекують, що вона гору візьме у грі в карти над трьома чоловіками. В неї виграти копійку, кажуть люди, так само важко, як видобути вино із стіни... Брайночка Козак як виграє, то схоплює, кажуть вони, шапку з горіхами і — тю-тю! Так подекують про неї актори. А Брайночка робить своє: якщо виграє — заховує виграш глибоко в кишеню; а як бачить, що карта не йде, — припиняє гру. Отака людина Брайночка Козак.

Рафалеско теж не проти карт. Навпаки, можна сказати, що він їх дуже любить. Але що ж? Його гра зовсім іншого сорту. Його цікавить не так виграш чи програш, як сама гра. Процес гри в карти являє для нього самостійний, особливий інтерес.

«Ха-ха! Оце вже шостий раз ставлю на винового короля і хоч би раз виграв...»

Або:

«Ха-ха! Що ви скажете на це, я вже знову програв!»

Ці обоє, Брайночка Козак і Рафалеско, насилу дочекалися, поки гамір став достатньо великим, а присутні були загіпнотизовані картами, тоді вони відійшли набік, і між ними обома зав'язалася інтимна розмова: «Здається, якщо не помиляюсь, я вас бачив колись у Голенешті?...» — «Ви не помиляєтесь». Кругленьке обличчя мадам Черняк розчервонілося, а верхня губа вкрилася росинками поту. Вона його відразу впізнала, хоч він виріс. Став дорослий. Може, вони присіли б трошки?

Вони сіли за окремий столик, і розмова снується, снується: Голенешті... театр... трупа... Щупак...

Він мимохідь запитав її:

— Де ж він тепер, отой Щупак?

— Де тепер Щупак? Еге-ге! (Вона махнула обома руками). Хай йому земля...

Рафалеско підскачив з місця:

— Помер?..

Мадам Черняк заразливо засміялась, показуючи всі зуби:

— Ха-ха! Щупак помер! Не з тих людей Щупак, щоб зробити таку дурницю. Він цілком здоровий і дужий. Але діла його погані. Вкрай погані! Крім усього, він ще має постійну мороку з жінками — цей зальотник дозволяє собі таку розкіш — мати трьох жінок, три болячки йому в спині. То з ним сталось нещастя, яке він пам'ятатиме довго, і є надія, що вже ніколи не вичухається.

Мадам Черняк присунулася до нього ще ближче і захоплюючи, гарячково, розмахуючи руками, розповідала далі про Щупака. Які в нього вкрай погані справи! Це ж не жарти — людина так витратилась, що віддала під заставу або спрочала всі свої діаманти. А хто знає Щупака з його діамантами, той може зрозуміти... І все заради чого? Заради дівчини... Йому ввижалося, що вона з часом стане його підпорою, його окрасою. Примадонну хотіли з неї зробити. Примадонну, яка з часом допомогла б йому цілий капітал збити,— біла б його пропасниця... Але ж є бог на світі. Що ж зробив бог? Сталось таке: ця дівчина зустрівалася десь на концерті з уславленою співачкою *Марчеллою Ембріх* *. Марчелла Ембріх, послушавши, як дів-

чина співає, була зачарована нею, забрала її до себе й віддала на навчання до віденської консерваторії. Ну, чи не може луснути серце в цього Щупака, коли він втратив таку примадонну? Ох, примадонночка! Щупак завжди відшукає! Дівчина — золото... Ще зовсім дитина... Кров з молоком... Гарна, як намальована, а що вже співає, то ніколи в світі такого не чула. Роза зветься вона. Роза Співак.

— Розка?!

Розділ 58

ХТО ВРОДЛИВИЙ, А Я РОЗУМНА

Брайна Черняк, або Брайночка Козак, почувши, як Рафалеско вигукнув «Розка», уже не могла більше стримуватись. Вона сплеснула руками і зробила сама собі комплімент:

— Ой! Ой! Ну?.. Хто вродливий, а я розумна!..

Так, вона може похвалитися, що в неї спостережливе око. Ох, яке око! Одразу, після першої хвилини, як побачила за лаштунками цього «Лео Рафалеска з Бухареста», їй одразу спало на думку, що то «він»... Отой, якого вона бачила разом із Співак. І не раз бачила його, а кілька разів, багато разів. Вона одразу почала копатися у себе в пам'яті: владико небесний! Де вона бачила його разом з Розою Співак? Ну, звичайно, в голенештинському театрі! Тільки тепер їй стало все ясно. Ясно як сонячний день. Коли так, то вона вже багато чого второпала. По-перше, тепер їй зрозуміло, чого ця Роза Співак так побивалася... О! За таким парубком, слово честі, можна скучити... Ах, якби він знав, як Роза тужила за ним!..

— Тужила?..

Рафалеско відчуває, що йому забиває дух. А мадам Черняк вдарила його по руці. Диви-но, яким він прикидається наївним!.. Бідолашний! Такий молоденький, а вже вмів дурити. Ай, ай! Чи тужила, запитує він! Хіба про це можна сказати — тужила? Знемагала! Конала, мов та свічка. Дівчина місця собі не знаходила... Звідки вона знає? Ха-ха, отакої! Вона і Роза були ж як сестри. Як рідні сестри... Хіба в таємниця, якої б Роза їй не довірила? Одного разу сталось таке... Стривайте, де це було? Вона вже не пам'ятає достеменно. Де тільки вони не

побували? Наче ті цигани, блукали вони разом з Щупаком, заблукав би він до пекла, святий боже. З країни до країни. З міста до міста. Де днювали, там не ночували. Залишатися довго на одному місці він боявся через своїх жінок, які гналися за ним і переслідували його. Щоразу з'являлась інша жінка, бодай би з'явилася до нього нагла смерть. А трупа була в нього тоді — таке йому сконання — самі опудала, не приведи господи. Якби не вона, Брайна Черняк з її грою, та ще Роза Співак з її піснями, він міг би почепити торбу й піти попідвіконню чи просто здохнути з голоду. На них обох, можна сказати, тримався весь театр. А головне — на виконанні пісень Розки. Ото був спів! Ото були пісні!.. Мадам Черняк була перша, хто ще тоді сказав, що дівчина з часом стане славетною співачкою, бо вона, мадам Черняк, розуміється на таких справах. Вона вже на своєму віку бачила багато чого — ой-ой-ой! Вона самій Розі казала безліч разів, що не тут їй місце. Ніхто б не наважився говорити з Розою так одверто, як вона, і ні перед ким Роза так не розкривала серце, як перед нею, бо ніхто не знав, ні, ніхто не знав отого осоружного Щупака, як знає вона... Отож вона знала, чим це пахне. Самітна... Ще зовсім дитина... Кров з молоком... Про око людське вважалося, що Роза Співак і Щупак родичі, бідна небога, яку він виписав з Варшави. Небога з Варшави? Ха-ха! Це нехай він розкаже своїм жінкам, нехай їм очі замилює, а не їй! Вона, Брайна Черняк, зразу здогадалася, що Роза йому така ж племінниця, як вона, Брайна, цариця, але коли він каже небога, — кат його бери, нехай буде небога... І вона почала пантрувати, винюхувати, допитуватися у Щупакового флігель-ад'ютанта — Шолом-Меїр зветься він, Рафалеско повинен його пам'ятати...

— О! Я пам'ятаю його дуже добре, чого ж не пам'ятати? Низенький, веселий, блазень...

— Блазень? — обурилася Брайночка Козак. — Волоцюга, злодій, виродок, ще більший зальотник, ніж його хазяїн. Він відданий Щупакові, як пес, чорти їх батька знають обох, що саме їх зв'язує! Де не посієш їх, там вони виростають...

Вона без упи ну вергала громи й блискавки на Щупакову голову, а наш юний герой жадібно ковтав кожне її слово. Він хотів почути щось таке, що стосується Розки, а ця одно торохтить про Щупака, і знову про Щупака.

Проте, помітивши, що занадто патякає про Щупака, вона сама перебила собі мову. На чому ж пак вона зупинилася? Ага. Роза Співак... Приходить вона одного разу до неї і питає, чи вміє вона ворожити на картах? Чого це раптом? Вона вміє, але знає одну ворожку, яка ворожить на картах так, що іншої такої світ ще не бачив... Розка кинулась їй на шию: «Рибонько, серденько, любонько, поведіть мене до тієї ворожки... І негайно!..» — «Чого тобі так припекло, пташенятко?» Так їй хочеться!.. Примхлива була ця Співак, вогонь, козир-дівка... Раптом заплаче, ховаючи голову в подушці, не їсть, не п'є нічого, а часом схопить вас і ну танцювати серед білого дня... «Чого це раптом? Збожеволіла чи з глузду з'їхала?..» А іноді як почне співати, то співає, співає, просто як соловейко. Примхлива дівчина ота Співак...

Одне слово, на чому ж вона зупинилася? Ага, то вони пішли до ворожки. Гаразд, прийшли. А ворожка розумна відьма, хитрюща, дивиться їй в очі, кидає карти, випадає червовий туз — тобто «кохання»... І червовий валет — «русявий кавалер»... І шістка, щоразу інша шістка — тобто «дорога». «Кохання», «русявий кавалер» і «дорога». Добре. При цьому ворожка не спускає з неї ока і витлумачує їй, що «русявий кавалер» думає про неї постійно. Постійно... Удень і вночі думає він тільки про неї, отой русявий. Він поривається до неї, цебто до Рози, з усіх сил, усім тілом і душею... «Він хоче,— каже вона,— зустрітись з тобою. Він конає, умліває, та не знає, як зустрітись... Бо ви,— каже вона,— обоє в дорозі, завжди в дорозі. Повсякчас подорожуєте... Він туди, ти — сюди. Він сюди, ти — десь-інде... Ви кохаєтесь,— каже вона,— ви дуже кохаєтесь. Він кохає тебе, а ти — його. І ви линете,— каже вона,— одне до одного, прагнете, пориваєтесь, але ви блукаєте, мандруєте... мов ті зірки,— каже вона,— мов зірки на небі!..»

Відьма ще щось говорила тоді, говорила довго, без упину... Але що саме — вона вже не пам'ятає... Вона пам'ятає тільки, що коли вони вийшли від ворожки, Роза кинулась їй на шию, почала її обіймати, цілувати, аж заплакала від радості... Примхлива дівчина, подумала вона тоді, примхлива дівчина...

— Тепер я багато чого зрозуміла,— закінчила Брайночка Козак. На її кругленькому обличчі з'явилась масна задоволена усмішка.

Розділ 59

ЙОМУ ХОЧЕТЬСЯ СПІВАТИ

Було вже далеко по півночі. Актори обох труп кінець кінцем закінчили гуляти в карти й почали розходитися по домівках. Хто радіючи, хто з жалем, хто задоволений, хто засмучений, а то ще й лютуючи на себе, на інших і на весь білий світ.

Як на те, не було жодного візника на вулиці, і наші герої, Гольцман та Рафалеско, змушені були разом з усіма чвалати пішки до себе в готель через увесь Львів.

Була осіння ніч. Одна з тих ночей, про яку кажуть: не зима й не літо, не тепло й не холодно. Чого ж, цікаво, нашому юному героєві було так добре, так любо й так весело? Чого так усміхалося йому небо? Чому так моргали до нього зірки? Чому співають вулиці? Чим це так пахне ніч? Чому це він почував себе, наче лине в повітрі? Чого йому хочеться сьогодні співати, обіймати свого друга, свого дорогого любого друга й розцілуватися з ним отут, посеред вулиці? Ні, він мусить обійняти Гольцмана, бо любить його. Ну, просто-таки любить його!..

Гольцман дивився на нього, як на божевільного:

— Який гедзь укусив тебе, моє любе пташенятко? — Гольцман не міг собі простити. Цієї ночі він промантачився, як справжній картяр. Чорт підкусив його примазатись до банку. Страшна спокуса, хай йому грець. Коли побачив повну миску, його поійняло бажання, чорти їх батькові, отим грошам... Спочатку він був виграв. То візьми ж «шапку з горіхами» та йди, йолопе, додому,— так ні, закортіло ще й ще. У людини очі завидющі, а до того ще він не міг відмовити директорові Геці.

— Холера взяла б його разом з моїм кашлем!

Погана ознака. Коли Гольцман починає кашляти й проклинати кашель, це означає, що він у поганому настрої. Зате Рафалеско веселий. Веселий? Щасливий! Ні, не щасливий, це не те слово. Благословенна будь ця ніч! Благословенний будь увесь світ, оцей гарний, любий світ! Усю дорогу з кафе «Монополь» до готелю він базікав, сміявся й співав... «Що це з хлопцем?..» Директор Гольцман глянув йому в обличчя — обличчя сяє, очі блищать. «Очевидно, компліменти доктора Левіафана йому запаморочили голову...»

Прийшовши в готель удосвіта, насилу діставшись туди, вони роздяглися, полягали спати, але Рафалеско без упину базікав і сміявся. Гольцманові здалося, що його юний друг говорить сьогодні якісь дивні речі. Слова не держаться купи... «Ні,— заперечив йому Рафалеско,— дуже подобається мені Львів — чудове місто. Чудова назва: Ль-вів. А люди? Золоті люди», — каже він. І театр, каже, йому теж подобається. І актори — всі виняткові люди.

— А директор Геця Гецьович? — устряв Гольцман.

— Чого ж? Дуже порядна людина оцей Геця.

— Бодай він тобі здох,— пробурчав Гольцман і хотів погасити світло,— час уже спати.

Але Рафалеско йому не давав. Він хотів ще трохи поговорити.

— Збожеволіти можна! Уже розвидняється.

— Ще хоч трішечки,— благав його Рафалеско, безпричинно сміючись.

— Про що тобі хочеться говорити? — спитав Гольцман.

Він хоче, по-перше, говорити про доктора Левіуса.

— Що тут говорити про доктора Левіуса? Меценат, німець, наговорить тобі сім мішків гречаної вовни...

Ні, він хотів почути, якої думки Гольцман про Відень, про подорож до Відня. Ах, Відень!..

Якої думки Гольцман про Відень? Як можуть вони покинути всі справи і раптом виїхати до Відня? Що в них — крадені гроші, чи що?.. Нехай доктор Левіафан дасть частину на дорожні витрати—чорти б його не взяли! Він має, може, з півмільйона, то нехай розщедриться...

Рафалеско замислився:

— На дорожні витрати? Він напевне дасть. Чому б він не дав? Золота людина цей доктор. Чисте тобі золото, а не доктор. Діамант, а не доктор.

— Усі в тебе золоті люди. Всі діаманти. Одначе треба спати! Спати!

Гольцман висунув голову на довгій тонкій шиї з-під ковдри, погасив світло, хоче заснути, але йому не дає Рафалеско:

— Ота маленька, товстенька ота Брайночка Козак, еге ж, дуже мила?

Гольцман прокидається, спирається гострим ліктем сухорлявої висохлої руки на подушку й дивиться гострими

пронизливими очима в темряву, уже забарвлену перед світанням блідо-голубим пасмом світла. Він забув зовсім про Брайночку Козак, а тепер пригадав, що вона весь час сиділа удвох з хлопцем. Про що ж вони могли балакати?.. Хто зна? Є багато негідників і падлюк на цьому світі... Ні, він не міг собі простити того, що так захопився грою в карти і навіть забув стежити за хлопцем. Іншим разом він уже такого собі не дозволить...

Гольцман не міг заснути. Закашлявшись, спитав сонним голосом у Рафалеска, про що, власне, вони весь час розмовляли з Брайночкою Козак.

Рафалеско заспокоїв його: про що можна було розмовляти? Дурниці, самі дурниці. Просто так теревенили, гомоніли, язиком горох товкли...

— А все-таки?

Рафалеско розповів йому, про що вони балакали. Він вигадував небиліці, нісенітниці, сам сміючись з себе, що бреше так легко й невимушено. Що більше брехав, то краще й правдивіше виходило. Рафалеско почував, що плете дурниці, а тому і перебив самого себе:

— Оця Брайночка Козак дуже мила! Добра душа. Людина без жовчі. І, здається, здібна актриса. Напевно, чудово грає. Всі актори тут чудово грають. Що? Хіба ні?

Ніхто не відповідав. Невже Гольцман заснув? Так, він уже спить.

Гольцман спав дуже важко. Щось ворушилось у нього в грудях, він раз у раз хрипів і не міг прокашлятися. Хрип не давав спати нашому Гольцманові. Він щоразу вибухав кашлем, давився ним і крізь сон проклинав: «Холера!..» Повертався на другий бік, засинав і хрипів далі, аж поки кашель знову на мить будив його. Гольцман ляв його і знову засинав.

* * *

Як можна спати такої ночі? Рафалеско не міг цього збагнути. Дивна ніч. Осіння, чарівна. Благословенна будь ця ніч... Він підвівся з ліжка, розчинив вікно. Перехилився більш як на половину над підвіконням і, скільки дозволяли легені, вдихав свіже повітря. Обвів оком усе небо. Зірки позгасали. Деся збоку висів блідий затуманений місяць, що теж ось-ось сховається за обрій. Перед-

світанкова блакить набирала сірого забарвлення. Ще хвилина-дві — і прокинеться галасливий день. Нашому героєві це все байдуже: нехай буде ніч, нехай день. Байдуже! Ах, який прекрасний світ, який любий, гарний, чарівний цей світ! Благословенний будь, світе! Як можна спати, коли так хороше на душі? Як можна спати, коли серце так переповнено й хочеться співати, співати без кінця!..

Розділ 60

ДИПЛОМАТИ

Гольцман гострим тонким носом відчув, що директор львівського театру, отой лобуряка, полює на його хлопця. У Гольцмана, хвалити бога, гостре око, він бачив, що всі падкують навколо Рафалеска й дивляться на нього, як кіт на сало. «Падкуйте, дітоньки, пніться, як жаби до гусяти, ви танцюєте на своєму власному похороні...» — так думав собі наш Гольцман і робив ходи один за одним.

Насамперед він порозумівся з братом примадонни, який чомусь дуже упавав коло хлопця й улесливо всміхався до нього. Правда, Гольцман міг би за пояс заткнути десяток таких товстопузих, як Швальб.

Одного разу Гольцман запросив трагіка Ізака Швальба до ресторану і за кухлем пива з ковбасою почав вихвалити його на всі заставки, присягаючись, що Швальб більший актор, ніж будь-хто з тої трупи. Далєбі, його директор-лобуряка не вартий того, щоб у нього був такий трагік, як Швальб.

Цими словами Гольцман наступив Швальбові на найболючішу мозолю і остаточно полонив його. Швальб признався перед ним — по секрету, звичайно, — що давно порвав би з отим експлуататором, але, по-перше, він зв'язаний контрактом ще на добрих три роки. А по-друге, немає «пеньондзів»... Якби він мав гроші — еге-ге — де б він уже був тепер! Чорта пухлого побачив би його Геця Гецьович у Львові. Він уже знайшов би, куди поїхати з такою примадонною, як його сестричка. Лондон, кажуть, трохи більше місто, ніж Львів, га?

— Я теж так гадаю, — погодився з ним Гольцман, ковтувши пива.

Крім того, Швальб має в Лондоні рідного брата. Теж цигарочник. Тобто він колись був цигарочником, а тепер уже бізнесмен, нещодавно надіслав свій портрет: хлопчина з отаким черевцем, із золотим ланцюжком, з діамантовою каблучкою, зовсім не впізнати. Брат пише, щоб він з сестрою конче приїхав до Лондона, тоді вони дізнаються, що таке добре жити на світі!

Гольцман уважно слухав. Дуже розумний брат, слово честі! А хіба він, Гольцман, не хотів би поїхати з своїм хлопцем до Лондона? Його давно вже вабить Лондон. Непогане містечко, кажуть, отой Лондон. Він чуває, що там можна заробити копійчину, головне — це збити путню трупу. Він знає, чого йому бракує: до повного комплекту йому не вистачає ще доброго трагіка на найсильніші ролі й гарної примадонни. Якби він знайшов таких, то чорти його батькові цілому світові.

Через півгодини після того, як ці двоє, Гольцман і Швальб, з товстими запашними сигарами в зубах, вийшли з ресторану, вони по-особливому потиснули один одному руки, приязно всміхаючись, як люди, що порозумілися і неабияк потоваришували.

* * *

Помітивши, що «проноза» (цебто Гольцман) чогось дуже потоваришував з «товстопузим» (Швальбом), актори побігли до свого директора й нашептали йому на вухо — так, мовляв, і так: «Наш Іцик став запанібрата з бухарестським шелихвостом».

Прикинувшись простачком, директор Геця Гецьович вислухав усі ці чутки. Він нібито аж позеленів від люті на цього волоцюгу й наказав негайно покликати до нього цигарочника Швальба. Коли той прийшов, директор замкнув двері й вікна, оглянув усі закутки і мав з ним довгу, тиху, інтимну розмову віч-на-віч. Мало що буває? Може, хтось прислухається за дверима? Світ повний фальшивих людей, інтриганів, гультаїв...

Після цієї тихої розмови Швальб вийшов з директорового кабінету, а обличчя йому пашіло полум'ям, і чоло його було вкрите рясним потом. «Мабуть, дістав добру прочуханку!» — так гадали його колеги і дуже помилялися.

Розділ 61

ГОЛЬЦМАН РОБИТЬ ХОДИ ОДИН ЗА ОДИМ

Актори львівського театру мали нову мороку. Вони сушили собі мозок: чого це бухарестський директор раптом так здружився з Брайночкою Козак? За своїм звичаєм, вони почали висміювати цю парочку, шкідити зуби, обмінюватися ущипливими слівцями:

- Живуть, як голубки на горіщі.
- Дивіться, може, тут ідеться про сватання.
- Дай боже, в добрий час.
- Навпаки, хай бог нас милує.

Кому могло спасти на думку, що Гольцман за допомогою цієї красуні шукає стежок до примадонни Генрієтти Швальб? Треба було мати Гольцманів нюх і бути таким пронозою, як Гольцман, щоб за короткий час пронюхати, що Брайночка Козак найкраще підходить на цю роль! Він узявся за виконання цього плану хитромудро, спритно, енергійно й завзято.

Це почалося, як ведеться, з розмови, з прогулянки вдвох, з візиту до неї, як до давньої знайомої, і що далі, то дружнішими ставали їхні стосунки. Йому приємно, що він зустрівся з нею. Шкода тільки, що немає тут Щупака.

— А то що? — спитала вона, поглядаючи на нього маленькими японськими очіцями і намагаючись вгадати, що він мав на увазі.

— Він здох би з досади.

— Амінь, дай боже, вашими молитвами!..

У неї мало не прохопилося: *твоїми* молитвами, але вона стрималася. Їй бридило казати йому «ви». Владико небесний, як людина може змінитися! Коли б Щупак був тепер тут і побачив свого Гоцмаха, він справді здох би з досади...

Так думала сама собі Брайночка Козак, дивлячись на Гольцмана, і не могла надивитися. Прислухалась до його слів і не могла наслухатися! Слово честі — це була зовсім не та людина і зовсім не та мова. Він уже говорив про користь, про діла, про капітал. Гоцмах і капітал — ха-ха!.. Він вихвалявся, що має, нівроку, трохи грошей... Хоч, правда, він не з великих капіталістів, але з Щупаком

ще позмагається. У того діаманти, а в нього готівка. Дзвінка монета, каже він, дорожча за діаманти, чорти їх батькові, тим грошам.

— Облиште Щупака! — перебила йому мову Брайночка Козак.— У нього тепер душевні муки, а не діаманти.

— Я цьому не повірю, аж поки не побачу на власні очі, й не заспокоюся, аж поки Щупак не чиститиме в мене черевиків, холера на нього і на мій кашель!

Тільки-но Гольцман заведе мову про Щупака, як починає хвилюватися, а як розхвилюється, починає кашляти. Прокашлявшись, він закладає пальці за жилетку, ходить туди й сюди довгими тонкими ногами по кімнаті мадам Черняк, дивиться на носки черевиків і безперестанку вихваляється перед нею своїми ділами та капіталами. Раптом схаменувшись, Гольцман перестав ходити й почав перед нею виправдовуватись та пояснювати, звідки в нього стільки грошей. Просто заробив, заощадив і сховав. «Нічого, він досить набідувався, аж поки викараскався на поверхню. Бог, нарешті, змилувався над ним».

— Амінь, дай боже, чому ні? — притакувала мадам Черняк. Вона не розуміла, чого це він виправдовується? Хіба мати гроші — соромно? Соромно, коли ти злидар, харпак, жабрак, як усі ці актори-волоцюги, що чваняться, не маючи нижньої сорочки на тілі, тільки те й знають, що гуляють у карти, шахрують, позичають з тим, щоб віддати на безрік! Терпіти не може вона отих ланців тільки тому, що гроші в них, як вода, пливуть між пальцями... А що? Хіба не можна бути вправним актором і збирати гроші? Що таке людина без грошей, прости господи? Що, скажіть, будь ласка.

— Те саме, що тіло без душі,— підхопив Гольцман, підроблюючись під її тон. Він пам'ятав ще з часів Щупака, що в неї завжди була кубушка. Хлопці гомоніли, що оця Брайночка Козак напхана грошима, як і роками. Погано тільки те, що бог не зробить такого чуда, щоб її проковтнула земля, як грішника, а вони стали її спадкоємцями...

Отак тривала в них розмова дружньо, інтимно, аж поки вони помалу перейшли до важливих питань, і він завів розмову про користь, діла, плани на майбутнє. Доки можна мандрувати по світах, бути в неволі в такого хижака, як Геця Гецьович? Хіба не було б у тисячу разів краще, якби вона пішла, наприклад, рука в руку з Гоцмахом?

Таких двоє, як вони, можуть чогось досягти в житті. Таких двоє, як вони, слово честі, биті голови... Вони вже знають, чому ківш лиха... А як заробляти гроші — їх навчати не треба. Заробляти гроші треба вміти. Головне, гроші треба збирати. Заробити копійчину не так важко, як зберегти її. Гроші треба берегти. Надто багато є охочих на гроші. Хіба не так?..

— Надто багато охочих,— погоджується Брайночка Козак.

Отак снувалася їх розмова інтимно й по-діловому, аж поки перейшли до головного, що його муляло,— до примадонни.

— Треба переманити,— сказав він їй,— у Геці Гецьовича оту гарну телицю.

— Гарну телицю, ха-ха! — повторила за ним Брайночка Козак, і на її масному, округлому, як місяць, обличчі розпливлася масна посмішка. Видно було, що вона задоволена. По-перше, тим, що вгадала, кого він має на думці, по-друге, що назвав примадонну її справжнім ім'ям. А по-третє, вона сьогодні взагалі була задоволена розмовою... Гольцман пронизав її гострим поглядом і дав їй зрозуміти напівсерйозно-напівкомічно, чому треба переманити гарну телицю.

— Гарненька примадонна, розумієте, нехай буде дурна, як корова,— велика підмога в нашому ділі.

— Велика підмога в нашому ділі, ха-ха! — повторила за ним Брайночка Козак.

— Це краще, ніж рабинове благословення,— провадив далі Гольцман тим самим напівсерйозним-напівкомічним тоном.

— Краще, ніж рабинове благословення,— підхопила Брайночка Козак, грайливо вдаривши його короткою дебелою рукою. Масне, округле, як місяць, личко її аж упріло від великої насолоди, а маленькі японські оченята її стали ще менші, такі маленькі, що майже зовсім сховалися.

Розділ 62

РОМАНИ БРАЙНОЧКИ КОЗАК

Як мала зрозуміти Брайночка Козак Гольцманів натяк: «Іти з ним рука в руку»? І як можна було цьому не радіти затурканій, самотній, безпритульній істоті, що

стільки років блукала по світах: з міста до міста, з країни до країни, з театру до театру?.. Коли Гольцман був у Щупака і ще прозивався Гоцмах, було щось інше, а тепер, коли Гоцмах уже — Гольцман і став директором власного театру, та ще знайшов такий ананас, як отой хлопець Рафалеско, що всі б'ються за нього, а крім того, має ще й невеликий капітал, — це зовсім інша річ... Якби вони обоє пішли рука в руку, якби їм пощастило переманити ту «гарну телицю» Генрієтту, після чого вони всі четверо з примадонною і з хлопцем виїхали б у широкий світ, тоді кращого собі не побажаєш.

З такими солодкими мріями взялася наша Брайночка Козак до роботи обмірковано й запопадливо, як справжній дипломат. І їй, хвалити бога, пощастило якнайкраще. Дурепа Генрієтта з вродливим личком дозволила себе умовити. Вона пристала на всі принадні пропозиції та привілеї, які Брайночка їй запропонувала. Найбільше полонила її мадам Черняк тим, що вона буде постійно поряд хлопця, поряд з Рафалеском.

Почервонівши, як мак, Генрієтта дивилась на неї своїми гарними синіми очима. Брайночка Козак помітила це й заторохтіла: не розуміє, чого тут червоніти? Це така річ, що трапляється з кожним... Їй пальця в рота не треба класти — відкусить... Хіба не бачить, що Генрієтта коло нього всією душею упадає, а він — коло неї?

Генрієтта пашить, як полум'я. Він коло неї? Звідки вона знає?

О! Вона вже знає. Мадам Черняк знає все. Нема нічого такого, чого б не вміла мадам Черняк. Її тільки треба попросити, то вона все зробить легко і швидко. Раз-два-три — і заручини.

— Брайночко! Серденько! Люба! — упала їй на шию Генрієтта і сховала своє запаріле обличчя в ротонді мадам Черняк.

Недаремно має примадонна такі приємні прозвіська, як «гарна телиця», «дурепа» і «тютійка». Генрієтта Швальб, певно, заповзялася довести людям, що можна мати вродливе личко, а розуму ні на крихту. Брайночка Козак могла заткнути за пояс, купити й продати цілу дюжину таких дурних дівчат, як оця примадонна львівського театру. Ах! Хто не бачив тоді Брайночку Козак, той ніколи в житті не бачив щасливішої в світі людини. Кожне створіння має свою зірку в небі, кожна людина — свій час.

Пришов час і Браїни Черняк, чи Браїночки Козак, щоб і вона побачила просвіток. Настав час, щоб її серце прокинулося від постійної дрімоти, почало битись і тріпотіти від теплого почуття справжнього щастя.

Біда тільки в тому, що це було в неї не вперше, не перший роман і, здається, що й не останній...

Скільки разів вона вже обпеклася в своєму житті! Скільки зазнала горя від тих облудних, підступних, зрадливих чоловіків, однак це нічого їй не навчило!

Був час, коли Щупак запобігав її ласки, сватався до неї і вона йому вірила, — а потім волосся рвала на собі... Вона й досі не може чути його імені, проте згадує його тричі на день. Після Щупака залицявся до неї Щупаків флігель-ад'ютант, наш добрий знайомий «блазень» Шолом-Меїр Муравчик. Ця людина, як то кажуть, влізла їй з чобітьми в душу. Пішла чутка, що в них зайшло дуже далеко і що треба йому було це кінчати весіллям, але Шолом-Меїр Муравчик і слухати такого не хотів. Актори взагалі не люблять брати шлюб. Будь ласка, дівчина, наречена, прогулянка, подарунок, вечірка, жарти, танці, все що завгодно, тільки не шлюб: «Найкращий шлюб — це найгірша смерть».

Роман Браїночки Козак з Муравчиком закінчився так, як і всі її романи, що були перед цим і після цього. Тобто почалося з позички і ще однієї позички, далі ще й ще, а кінчилося тихим скандалом, сердечним болем і ненавистю до всіх облудних, підступних, зрадливих чоловіків.

А втім, яка рана з часом не загоюється? Позички, що їх брав Шолом-Меїр Муравчик у неї, залишилися в нього, а мадам Черняк лишилася мадам Черняк (слово «мадам» вона сама додала, зважаючи на свою імпазантну фігуру й немолодий вік...).

Проте вона ще не втратила надії. Рано чи пізно, але ж прийде той, хто зрозуміє та оцінить її по заслугах. Він мусить прийти. Вона розкриється перед ним, відчинить перед ним скриню, він побачить її скарби, побачить білизну, вбрання, коштовності. Це все приготовлено *для нього...* Для нього... А він і не знає нічого!.. Ах, вона ладна перед ним розкрити серце, душу. Можливо, що вона не така вродлива, як інші, можливо, не така молода, але скільки вірності й любові приховано в цьому серці, скільки справжньої прихильності й цнотливого почуття є в цій душі!

Гольцман був тепер той, на кого впав вибір мадам Черняк. Він оселився в її серці, владарював там, як цар, і панував над нею доти, доки вона була йому потрібна. А потім, коли вони поговорили одверто, виявилось, що вони одне одного не зрозуміли. Що таке, власне кажучи, *йти рука в руку?*.. У нього це означало тільки — мати пайку в ділі, бути компаньйоном у театрі.

Будь ласка, чому ні? Нехай тільки дасть частину грошей. Тоді з превеликою насолодою!..

Дати гроші? Мати пайку в ділі? Та хіба ж *цього* прагнула мадам Черняк???

Облудні, підступні, зрадливі чоловіки!

Бідна Брайночка Козак!

Розділ 63

ПІШЛИ З ВІЗИТОМ

Одного разу під час антракту львівський меценат, доктор Левіус-Левіафан підійшов до директора Бернарда Гольцмана і якнайпоштивіше запросив його разом з юним маестро Рафалеском до себе на обід. Він сподівається, — так висловився доктор Левіус, мило всміхаючись і показуючи при цьому свої зуби, що дивно росли в нього один над одним, — він сподівається, що вони йому не відмовлять.

— Відмовитись від такого обіду? — вигукнув Гольцман і підморгнув Рафалескові, що мало означати: «Що ти скажеш про цього неприторенного дурня?» — Боронь боже! Навпаки, з превеликим соромом, чи то пак з превеликою пошаною...

Для нашого Гольцмана цей візит був справжнім святом, святом, до якого треба було приготуватись. Хай йому біс! Якщо вже йдеш до такого мецената на обід, треба пристойно підготуватися.

Він пішов по крамницях, сварився з львівськими купцями, торгувався до сьомого поту і закупив, можна сказати, запівдарма все, що було йому треба.

— Стільки болячок у спину директорові Геці Гецьовичу, скільки карбованців у нас треба заплатити за такий костюм. Що ти скажеш, голубе мій?

— Дешевше важко собі уявити.

— Може, скажеш, ні?

— Чому ні?

— Чого ж ти смієшся?

— А що мені робити — плакати?

— Хто каже — плакати? Ех, дурненький! — зітхнув Гольцман, і обидва, весело засміявшись, почали готуватися до урочистого візиту. Гольцман присів до столу поголити висхле, жовтаво-зелене, блискуче обличчя і тільки для краси залишив чорні бакени-котлетки. Ці бакени-котлетки дуже личили до його худих запалих щік і тонкої шиї, що визирала із сніжно-білого стоячого коміра з майстерно вив'язаним галстуком. Нові лаковані черевики з широкими шнурками й блискучий циліндр на голові надавали його сухорлявій постаті ще більшої принадності. Його юний друг Рафалеско не міг стриматись і сказав йому комплімент, що він з кожним днем стає кращий та молодший.

— Кращий — можливо, але ж молодший — бозна, — мовив Гольцман досить серйозно і, нахиливши голову, показав: — Бачиш, пташенятко, сиве волосся? Холера Щупаківі, то я йому маю завдячити.

Рафалеско теж одягся перед візитом за останньою модою. Його великі білі руки напрочуд гарно виглядали з чорного смокінга, що був на ньому трохи короткий і тісний, бо Рафалеско саме тоді швидко ріс. Широка сніжно-біла гарна манишка визирала з викоту жилета, конкуруючи з гарною білою шиєю. Від усієї його постаті віяло молодістю й свіжістю. Справді, приємно було на нього дивитися. Недаремно примадонна Генрієтта Швальб кинула всіх своїх кавалерів та наречених і заходилась з усією серйозністю перемогти малюка, який або має серце бузувіра, або очі йому не на місці, або він просто дурне цуценя.

Генрієтта Швальб, яка звикла, щоб усі упадали коло неї, не могла збагнути, що робиться з цим хлопцем? Як то? Вона, Генрієтта, завжди крутиться перед його очима, чепуриться заради нього, оце нещодавно пошила собі оксамитову сукню «реформа», облямовану хутром. Вона робила все, що було в її силах, а він — хоч би що! Дивний хлопець, просто дикун! От, здається, веселий, стрибає, танцює, співає... А ось він уже сумний, ходить по кімнаті, як сновида. Треба хлопця прибрати до рук!

Однак хлопець Рафалеско навіть не звертав уваги на примадонну Швальб. Всі його думки й серце були тепер в одному місті — у Відні. Вночі уві сні й вдень увіч він бачив перед собою тільки Відень, і тільки Відень. Відень

був для нього тим раєм, куди прагнула його душа. У Відні були для нього тільки двоє людей, що притягували його до себе, як магніт. Побачитися з цими двома, а потім хоч і померти...

Те, що Розка тепер у Відні, він знав від Брайночки Козак. Він її напевно відшукає там — у цьому не було ніякого сумніву. Питання зводилося тільки ось до чого: чи впізнає вона його, і як вона тепер сама виглядає? І яка буде їхня перша зустріч? І що він їй насамперед скаже? Він їй не скаже, що це він. Ні, нехай сама його впізнає...

...І вона його зразу, тієї ж хвилини впізнає. Вони обое кинуться одне одному в обійми. Мовчки, бо їм забракне слів. Тільки два слова: «Розко» і «Лейбко»...

До цих золотих снів долучався ще один сон — Зоненталь. Важко сказати, який із цих двох снів був йому надішшим. Хто з цих двох посідав більше місце в його серці: Розка — його божество? Чи Зоненталь — сам бог?.. Ось він прибув до Відня. Чи знаєте ви, що таке Відень? Чим відзначається Відень? Відень — *це місто, в якому живе Зоненталь*. Та й що таке Відень без Зоненталя?

З калатанням у серці переступає він поріг дому Зоненталя. З ангельським обличчям і з сонячною усмішкою гарного літнього ранку дивиться на нього бог акторів та лицедіїв, великий Зоненталь, бере його за руку, заводить до себе у внутрішню кімнату розкішного палацу й садить навпроти себе в крісло. Потім перевіряє його гру і вихваляє його так, що аж паморочиться голова. Ні, не в таких ролях повинен він виступати, — каже йому сам Зоненталь тією самою мовою і тим самим тоном, яким доктор Левіус казав йому у перший вечір їхнього знайомства. Ні, такий, самим богом даний, талант повинен виявлятися у серйозніших класичних ролях... Точнісінько те саме, що сказав йому доктор Левіус, слово в слово.

«Доктор Юліус Левіус» — прочитали наші обидва герої маленьку табличку над великою високою брамою розкішного двору із залізними ґратами. Там з-поміж високих осокорів визирав міцний високий будинок, хазяйський, заможний, солідного вигляду дім, і вам здається, що будинок цей промовляє до вас: «Тут хороше. Тут затишно. Тут спокійно...»

— Чорти їх батькові, тим грошам! — не зміг стриматися Гольцман, старанно висякав носа в нову, ще не зім'яту хустку і подзвонив.

Розділ 64

ЛЬВІВСЬКИЙ МЕЦЕНАТ

Коли наші запрошені гості, Гольцман і Рафалеско, зайшли до доктора Левіуса, вони його майже не впізнали. Де поділася його широка усмішка на дружньому обличчі? Де поділася його балакучість? У себе вдома він чомусь поважніший, суворіший і стриманіший. Та й став він якось менший на зріст. На цілу голову нижчий. Зовсім не той меценат, що в театрі. Зовсім, зовсім не той доктор Левіус, що на вулиці.

Не можна сказати, що доктор Левіус зустрів їх непривтно. Навпаки, він сам допоміг їм скинути верхній одяг, завів до себе в розкішний кабінет, де було безліч книжок аж до стелі. Він посадив їх у два високі м'які фотелі й чомно розпочав з ними розмову про дуже нецікаві речі: як подобається їм Львів? Що вони скажуть про погоду? Одне слово, це були нікчемні сухі балачки, які ведуть в ім'я пристойності мало не в кожному аристократичному домі, куди вас офіційно запрошують на обід, а стіл ще не готовий і доводиться, голодуючи, підтримувати розмову, коли говорити нема про що. Господар дивиться на вас, як на одинадцяту кару єгипетську *, думаючи сам собі: «Який нудний гість! Проте з ним треба панькатись...» А гість дивиться на господаря, запитуючи сам себе: «Якого біса я приплентався сюди? Щоб голодувати? Хіба дома в мене немає обіду? К ліхій годині!..» Настрій трошки краще лише тоді, коли господар раптом підхоплюється, запрошує вас до накритого столу й знайомить вас з чепурною привітною господинею, а тоді садить вас на покуті праворуч від себе, біля цієї чепурної привітної господині, наливає вам першу чарку й підсуває закуску. І ось коли різні наїдки визирають з тарілок і всміхаються до вас, принадажуючи приємним духом, ви, кінець кінцем, потроху входите в свою роль.

З'явивши в нікчемних балачках щось із півгодини, доктор Левіус схопився з місця, повів гостей через цілу анфіладу великих, високих, розкішно умебльованих кімнат, з важкими порт'єрами й високими блискучими дзеркалами, і підвів їх до накритого столу. Але замість чепурної привітної господині вони побачили там, на покуті, зовсім

сиве старе створіння з зім'ятим жовтим обличчям, яке скидалося на кислую.

— Моя муттерхен¹, — проказав доктор Левіус після того, як підійшов до неї й поцілував їй руку.

«Матуся», у перуці, шовковій сукні з діамантовими сережками й великим перлом, ледве удостоїла їх поглядом. Це був такий холодний погляд, що в їх жилах застигла кров. «Стара відьма», — прочитав Рафалеско в гострих, колючих очах свого друга Гольцмана. Дуже голодні, вони обидва, не примусивши господаря довго припрошувати їх, сіли до столу й почали вгамовувати голод, оглядаючи при цьому доктора Левіуса, бо ніяк не могли надивитися на його фізіономію, яка знову набрала зовсім іншого вигляду. На його обличчі була якась усмішка, але вона скидалася на гримасу чоловіка, якому мають вирвати зуба. Ось, здається, він набереться мужності, кине назад голову, заплющить очі і розкриє рота: «На, тягни, смикай, рви, роби що хочеш...»

Такий вигляд був у доктора. А «муттерхен»? Їм здавалося, що вона думає сама собі: «Навіщо він привів сюди цих?» Ні, ніяк не знаходилося теми для розмови. А те, що говорилося, якимось не держалося купи. Якби не стукотіння виделками й ножами по тарілках, можна було почути, як наші гості, мало не давлячись, ковтають кожний шматок хліба. Отак проходив обід у розкішній тиші. Вони просто зраділи, коли доктор підвівся з-за столу, поцілував руку «муттерхен» і пішов з ними назад до кабінету.

Тут господар відімкнув шухляду гарного письмового столу, витяг три різні сигари з трьох різних коробок, Гольцманові гострі очі з першого погляду оцінили, що це три сигари трьох різних сортів: кращі, гірші і зовсім паскудні. Кращу господар узяв собі, гіршу подав Рафалескові, а зовсім паскудну підніс Гольцманові.

Коли закуривали, виявилось, що Гольцман знається на сигарах, бо він дуже скривився й почав кашляти. Якби Гольцман не прийшов сюди з певною метою й не цілив би на дещо, еге-ге, цей меценат лизнув би в нього шилом паточки за таке частування. Гольцман не полінувався б спитати його, де він здобув смердючу сигару того сорту, який продається вагонами і має призначення труїти мух. Але оскільки візит був з певною метою, Гольцман терпів, курив сигару третього сорту, кашляв, мало не задихаючись, та ще

¹ Муттерхен — матуся (нім.).

вислухував цілу лекцію цього мецената про «мистецтво», яку той знову почав з самого початку читати перед своїм юним другом Рафалеском.

«Знову та сама пісенька, просто верне,— думав собі Гольцман.— Ще раз мистецтво, і знову мистецтво, і класичні ролі, і Відень — у нашому Відні... І Зоненталь — наш Зоненталь. А цей дурний хлопець дивиться йому в рота, вірячи, що то свята правда. Цьому кінця-краю не буде. Ех, заїхати б йому голублю по потилиці — і край!»

— Пробачте, пане німцю, я проста людина і не розумію премудрощів: ви кажете, що цей хлопець не повинен виступати у сумнівних ролях, як досі, що йому треба вчитися. Відень, кажете ви, треба йому побачити. Будь ласка, можливо, ви маєте рацію. Але постає питання: де Рим і де Крим? Без зубів ліктя не вкусиш. Ви ж, мабуть, чули приказку: «Коли немає пальців, дулі не покажеш...»

Так говорячи, Гольцман підморгнув одним оком своєму юному другові, щоб той прийшов на допомогу. Проте Рафалеско — чи то він не зрозумів, чи то удав, що не зрозумів,— йому не допоміг. Марно покладав Гольцман надії на цього мецената... Меценат підхопився з місця, наче його окропом ошпарили:

— Пардон! Ви маєте на увазі листа, що я обіцяв дати вам до мого друга Зоненталю? Зараз. Один момент.

Даремно намагався Гольцман заспокоїти його, що з листом можна почекати. Даремно кілька разів повертався Гольцман до свого. Даремно натякав, що «така подорож дуже багато коштуватиме...», що «їм не вистачить пороху...», що в них «лічені гроші...». Доктор Левіус був глухий до всіх натяків. Глухий, як мур.

Побачивши, що справа погана, Гольцман спробував виступити без манівців, одвертою мовою. Але то була тільки спроба, бо перше ніж Гольцман розкрив рота, щоб поговорити з приводу грошей, доктор Левіус уже простяг йому написаного листа, потиснув руку, подзвонив лакеєві і, показавши на «панів», які хочуть піти, підвівся й дуже чемно провів до дверей:

— Сьогодні вапа остання гастроль. Сьогодні ми побачимося в театрі. Неодмінно побачимось. Тоді вже ми про все поговоримо. Про все чисто. Адьє¹. Ауф відерзеен². Я вам вдячний за візит. Адьє. Адьє. Ауф відерзеен!

¹ Адьє — до побачення (*франц.*).

² Ауф відерзеен — до побачення (*нім.*).

Розділ 65

ОСТАННЯ ГАСТРОЛЬ У ЛЬВОВІ

Остання гастроль знаменитої бухарестської трупи перед від'їздом зі Львова пройшла з ще більшим успіхом, блиском і оваціями, ніж попередні вистави. Це була дуже вдала, напрочуд гарна вистава. Всі актори були на своїх місцях. Режисерові не доводилось метушитися, висолопивши язика, а диригентові не треба було «рубати дрова» з оркестром. Суфлерові нічого було робити. Все йшло як по маслу. Актори обох труп виступали того вечора, як одна трупа, а над усіма велично линув і панував дух молодого митця.

Рафалеско сам почував, що того вечора він був на піднесенні. Хоч яка нікчемна й безглузда була п'єса, але на сцені виступав згуртований ансамбль. Справжні естети були дуже задоволені. Менші знавці не тямались від захвату. А широка публіка шаленіла, і театр стенався від вигуків: «Ра-фа-лес-ко! Ра-фа-лес-ко!»

Рафалеско вдовольнив глядачів, виходячи на вимогу публіки знову й знову, і не сам, а разом з уславленою львівською примадонною, яка поділяла з ним тріумф того вечора. Щоразу, коли Рафалеско брав її за руку, вона почувала дроз у всьому тілі. «Хлопець мій... Я таки залигаю його...» — так думала Генрієтта Швальб, широко всміхаючись та виблискуючи білими зубами й фальшивими самоцвітами, які вона понакупувувала останнім часом.

На неї дивлячись, усміхався і її брат-трагік. Перед цією істотою відкрилися рожеві обрії і щастя стукалось у двері: по-перше, він здихається цього кровопивці Геці Гецьовича. По-друге, директор Гольцман домовився з ним, що вони будуть компаньйонами і вдвох заснують свій масовий театр, під їхнім спільним ім'ям: «Гольцман, Швальб і К°». А чого варто, що він здихається мороки, скине «горб з плечей»?.. Це він мав на увазі Єнтку, чи то пак Генрієтту: йому здавалося, що вона як слід забила памороки хлопцеві. «Непоганий буде чоловік,— думав він, витираючи обома руками червоне обличчя.— Мої колеги-партачі луснуть з досади, жовч розіллється в них від заздрощів, а мій директор, дасть бог, на місці гигне...»

— Чого ви щохвилини дивитесь у шпаринку? Кого там шукаєте? — промовив Швальб до свого нового компаньйона

Гольцмана, який крутився за кулісами і щохвилини розгублено дивився в зал, шукаючи когось очима.

— Позаторішнього снігу,— відповів йому Гольцман і перестав заглядати у партер.

То він шукав доктора Юліуса Левіуса, який обіцяв йому прийти на останню виставу і не прийшов. Це так роздратувало нашого Гольцмана, що він цілий вечір безперестанку лаявся, вергаючи холеру, трясцю та інші прокльони на голови всіх докторів та всіх меценатів цілого світу.

— Кого ви так завзято благословляєте? — цікавилися актори.

— Це я пригадав мого дядька кравця, який усе життя був бідарем, хоч і крав рештки матерії... Він уже давно в могилі, нехай заслуги його латаних штанів будуть зарховані йому на тому світі.

Проте ця відповідь не задовольнила акторів. Вони побігли до свого директора і нашептали йому на вухо, що тут щось криється: «проноза» з Бухареста, Гольцман, чогось дуже схвильований, його ніби гедзь укусив. Що б то могло бути?

Геця Гецьович вислухав їх, опутивши очі додолу, і на силу втримався, щоб не посміхнутися. «Гедзь укусив? — сказав він у думках сам до себе.— Ви дуже помиляєтесь. Гедзь укусить його тільки взавтра, коли йому треба буде виїхати звідси... Ось завтра ви побачите щось цікаве...»

* * *

Другого дня справді було цікаво. Такого у Львові ще ніколи не траплялося, відколи там існував єврейський театр і відколи Геця Гецьович був там директором. У нього розтягли всю трупу, просто без ножа зарізали. Видурили в нього, по-перше, примадонну — таку примадонну! — а за одним заходом забрали її брата-волоцюгу і ще одного актора, Беню Горляня, виняткового суфлера! Навіть мадам Черняк, Брайночка Козак, теж разом з ними зникла під три чорти.

— Що тепер робити? — скаржачись перед рештою акторів, бідкався нещасний Геця Гецьович.— Хоч закривай театр або лягай на землю й подихай.

— Не інакше, що тільки так! — розважали його решта акторів і від великого сердечного болю та співчуття пода-

лися до кафе «Монополь» зіграти в карти. А директор львівського театру, підперезавшись, вирушив шукати втікачів у Відні й Бухаресті, а звідти, якщо вони поїдуть далі, то й він поїде. Хай він не буде Геця, якщо не спіймає їх! Хіба що немає бога на світі!

Розділ 66

БІОГРАФІЯ ШВАЛЬБІВ

Угоду між нашими уславленими компаньйонами Гольцманом і Швальбом було в добрий час досить урочисто укладено в гарному веселому місті Відні.

Це відбулося в одному з тих віденських кафе-ресторанів, які не можна назвати першорядними, але там усе-таки завжди дістанеш окрему кімнату. За кухлем пілзенського пива із смачними ковбасками там можна досить приємно згайнувати час.

Зайнявши в такому кафе-ресторані окрему кімнату, наші два компаньйони сам на сам умовилися про всі подробиці і пункт за пунктом виробили всі умови:

1) Гольцман і Швальб засновують театр під назвою: «Гольцман, Швальб і К°».

2) Директорами театру будуть обидва: Гольцман і Швальб.

3) Обидва директори віддають до театру: Швальб — свою сестру Генрієтту як примадонну, а Гольцман — знаменитого актора Лео Рафалеска як першого коханця.

4) Усі заробітки, які будуть після покриття витрат, поділяються між обома директорами пополам: половину — тобі, половину — мені.

5) Грати в театрі директори не зобов'язані, грають тільки актори. Хіба що станеться біда: хтось захворіє і не зможе виступати на сцені. Тоді акторська платня за виступи належатиме директорам.

6) Усі актори працюють у них на марках, цебто дирекція насамперед знімає собі першу половину заробленого, а другу половину розподіляє між акторами, кожному за його вартістю, крім Рафалеска й примадонни, які одержують по дві пайки.

7) Дідька лисого повинні знати актори, скільки дирекція заробляє чи, крий боже, втрачає.

8) Касиром має бути...

Тут між директорами виникла суперечка. Кожному, природно, хотілося бути ближчим до корита. Проте конфлікт дуже швидко був розв'язаний. Гольцман знайшов дотепний вихід: за касою театру повинен сидіти Швальб, бо йому важко рухатися; зате всі витрати й грошові розрахунки проходять через Гольцманові руки.

Вони виробили ще кілька важливих пунктів, докладно й всебічно обмірковуючи їх. Щодо цього, то в Гольцмана був неабиякий досвід. Адже він мав такого доброго вчителя, як Щупак, бодай би він зслиз!

Покінчивши з усіма пунктами, Гольцман подзвонив, наказав подати перо, чорнило й аркуш паперу, щоб укласти контракт та розписатися, і звернувся до свого компаньйона досить дружньо:

— Ану, сідай і шквар.

— Я? — простодушно здивувався Швальб, відштовхнувши від себе перо й чорнило. — Я зроду, слово честі, навіть у руці не тримав пера.

— Таки справді? — перепитав його Гольцман, удаючи, ніби дуже здивувався. — Як це людина може не писати? Хоч би кілька слів надряпати нашою мовою!

— Де там! — цілком серйозно виправдовувався Швальб перед своїм компаньйоном. А що він перейшов уже до третього кухля пива і йому трохи розв'язало язик, то він виклав перед Гольцманом свою досить цікаву біографію, яку ми передаємо тут коротенько:

— Народився я невідомо де і зростав сиротою, не знаючи батьків. Тобто, власне кажучи, було нас три сироти: я, старший брат Нісон, той, що тепер уже в Лондоні, а крім того, маленька сестричка Єнтка, теперішня примадонна, яку прозивають Генрієттою. Всі троє барложились на вулиці, кожен окремо, поки добрі люди зглянулися на нас і якимсь приткнули того сюди, того туди. Мене з братом Нісоном віддали до пекаря. Ми розносили ячні бублики. Ця робота була нам не до серця, і ми перемикнулись на цигарки. Там можна було більше заробити. Але, власне, від цигарок теж ситий не будеш. Щастя, що я, Ізак Швальб, з дитинства мав талант артиста. На свято Гамана я на повні жмені загібав золото... Коротше кажучи, ми вдвох якимсь заробляли на прожиття. Тобто були голі, босі й голодні, але ми показували дулю цілому світові. Дошкуляла інша болячка: погано було з сестричкою. Що робити з дівчиною? Ми віддали її в служниці, підшукали

непогане місце. За самий хліб, аби здихаться лиха. Проте ми й потім мали з нею багато мороки. Що три тижні вона міняла місце. Бо, на наше нещастя, ще з дитинства це була вдала дівчинка. Тобто не так удалася розумом, як вродою. А в більшості хазяїв — погібелі немає на них — така звичка: тільки-но побачать вродливу дівчину, як уже починають іржати... Був би вдома старший брат Нісон, він би з ними по-чесному поквитався. Вони б до самої смерті його не забули! Бо мій брат Нісон — бачите ви мене? То я пудена проти нього! Але братові Нісону закортіло, к ліхій годині, податися аж до Лондона, і до того ж пішки. Обіцяв писати щотижня листи. Та де там! Поїхав і забув навіть попрощатися. Коли він надумав написати? Ген-ген, коли я, Ізак Швальб, уже став актором на найсильніші трагічні ролі, а наша сестричка — примадонною в цього лобуряки Геці Гецьовича. Ну, скажіть, будь ласка: коли б я міг навчитися письма?..

Вислухавши цікаву біографію свого одвертого компаньйона, Гольцман мусив визнати, що той має цілковиту рацію. Він сам, Гольцман, теж, власне кажучи, вмів писати тільки тоді, коли ніхто не бачив. Проте, якщо подумати серйозно, навіщо це все записувати?

Гольцман подер навпіл чистий аркуш паперу і озвався до свого компаньйона.

— Хай їм грець, усім отим паперам і розпискам! Не вексель платить, а людина. Дамо один одному руку, що все домовлене між нами лишається святим і непорушним. А тепер вип'ємо ще по кухлю пива й розцілуємося: будьмо!.. Дай боже, щоб нам у всьому щастило.

— Будьмо здорові!.. Дай боже, щоб нам у всьому щастило і добре велося.

— Амінь!

— Амінь! Амінь!

Розділ 67

ПЕРШИЙ ВІЗИТ ДО ВЕЛИКОГО ЗОНЕНТАЛЯ

Прийшовши додому трохи напідпитку, наші компаньйони нікому не сказали, що уклали таку серйозну угоду, а тільки почали вивчати місто Відень і шукати приміщен-

ня для єврейського театру. Проте вони скоро переконалися, що марна їхня праця. Відень не те місто, а віденські євреї — не такі євреї.

— Євреїв,— казав Гольцман,— які можуть обійтися без театру, чи бігають послухати Зоненталю, або задовольняються кабаре чи просто шиночком, де збираються за кухлем пива, курять сигари й, плещучи в долоні та облизуючи пальці, слухають пісні «Хава» чи «У п'ятницю ввечері» *,— таких євреїв треба вішати на дереві або перестріляти з рушниці.

Так висловився Гольцман і умовився з своїм компаньйоном Швальбом плюнути на Відень та податися в провінцію, в маленькі містечка благословенної Галичини, Буковини, Румунії, де євреї ще не вкусили з дерева пізнання добра й зла, де публіка натовпом біжить подивитися єврейських акторів так само, як бігають, наприклад, дивитися на ведмеда, слона чи мавпу...

Єдине, що затримувало Гольцмана у Відні, це був Зоненталь. «Актор, який має власний мільйон, заслуговує, щоб заради нього затриматись у Відні на кілька зайвих днів». Так казав Гольцман. Не тому, що він скидає шапку перед мільйоном. Крий боже! Що Гольцманові мільйонер? Він уже бачив на своєму віці мільйонерів, уже розмовляв з ними, їздив в одній кареті і, коли хочете, вже обідав з ними за одним столом (це натяк на доктора Левіуса-Левіафана у Львові). Гольцман, бачите, додержується такої думки: коли такий актор, як Зоненталь, міг заробити мільйон, не проциндривши його, не пропивши й не програвши в карти, він вартий того, щоб з ним зустрітися.

Гольцман почистив костюм, вигладив циліндр, купив нові рукавички, шовкову парасольку, взяв з собою листа від доктора Левіуса і звернувся до хлопця:

— Ну, моє любе пташенятко, ходімо в добрий час...

Правда, компаньйон Швальб захопився, що він теж цікавиться зустріччю з Зоненталем. «Якщо спілка, то спілка в усьому». Але Гольцман одразу дав йому одкоша:

— Зась! Торгівля — не дружба. Спілка — це таки спілка, але треба знати, хто на що здатний...

Швальб не розумів причини цієї впертості. Що таке? Хіба це коштуватиме дорожче, коли вони підуть утрьох? Чи хіба він з'їсть того Зоненталю? Але Гольцман пояснив йому, що кожний повинен знати своє місце. Пусти свиню

до хати, вона полізе на стіл... Це вже Швальба трохи образило, і він натякнув, що не треба забувати того, що примадонна Генрієтта Швальб передусім доводиться йому сестрою, а він, Швальб, доводиться їй братом...

Тоді Гольцман, з свого боку, теж розпалився, закашлявся і почав говорити натяками: «Не лізь на горище і не каляй драбини».

Ні Рафалеско, ні Гольцман не могли ніяк второпати, чому великий Зоненталь жив не у власному будинку, а в готелі?

— Коли наш брат поневіряється по всіх смітниках, знайомиться з усіма курми, качками, хазяйками та блощицями — то на те ми *бідні єврейські актори*. Але ж Зоненталь? У Відні? Нечувана річ! — Так казав Гольцман, ідучи в гарному екіпажі з Рафалеском до Зоненталю. Проте, коли вони під'їхали до розкішного готелю, де проживав Зоненталь, і коли перед ними виринула якась особа в лібреї з золотими гудзиками, Гольцман одразу змінив свою думку і промовив до юного друга Рафалеска: «Чорти їх батькові, отим грошам!» А людині з золотими гудзиками він пояснив, що вони хочуть побачитися з Зоненталем. Золоті гудзики оглянули обох прибулих з ніг до голови й повідомили, що з Зоненталем не можна побачитись. «Чому, цікаво знати?» — «Бо Зоненталь нікого не приймає». — «Що значить, він не приймає?» Це запитання золоті гудзики лишили зовсім без відповіді й повернулися до виходу. Тоді Гольцман заявив гордо, що вони мають до Зоненталю листа від однієї високої персони, яка має, можливо, не менший капітал, ніж його хазяїн Зоненталь. Нехай він не думає, що вони абихто; насамперед вони самі теж актори...

Тут Гольцман взявся за циліндр, скинув рукавичку, негайно натягнув її знову на руку і поляскав особу з золотими гудзиками по спині. Золоті гудзики від такого поводження трохи розгубилися, взяли листа, зійшли вгору, змусивши наших візитерів почекати на сходах добрих кілька хвилин, а потім повернулися з чіткою відповіддю, що Зоненталь просить дуже йому пробачити. Він зараз вивчає нову роль. Якщо вони хочуть з ним розмовляти, то можуть прийти сьогодні до театру за лаштунки під час антракту...

Більше вони не могли витягти з нього жодного слова, бо, перш ніж вони розкрили рота, власник золотих гудзи-

ків показав нашим візитерам, що ззаду в нього такі ж самі золоті гудзики, як і спереду.

— Все, що мені снилося лихого цієї ночі, минулої ночі і протягом усіх ночей цілого року, нехай окошиться на Зоненталі з доктором Левіафаном і з усіма меценатами цілого світу! Але що ж робити? Ось що, моє любе пташенятко, нікому нічичирк!

Так сказав Гольцман Рафалескові, їдучи назад додому, а обличчя обом пашіли від сорому.

Розділ 68

МАРНІ СПОДІВАННЯ

Коли наші візитери повернулись додому ні в сих ні в тих, їх бучно зустріли актори й почали допитуватись:

— Ну?

— Що «ну»?

— Що чувати у великого Зоненталя?

— Що чувати в нього? — протягом перепитав Гольцман з удавано простодушним, байдужим виглядом. — Зоненталь — це людина, на яку варто подивитись.

Гольцман набрався духу й ну з губи халяву робити; він розповідав чудеса про Зоненталя, як той розкішно живе, яка це золота людина, як він їх зустрів і почастивав чаєм, пивом та сигарами. «Кожна сигара отака завбільшки!» Гольцман показав обома руками, якими великими сигарами їх там почастивали, мало не влучивши однією рукою Швальбові в лице. Швальб, що, як відомо, був спеціалістом на сигари, не міг стриматись і зауважив, що таких великих сигар, як Гольцман каже, зовсім нема на світі, бо хто ще так добре знає цей крам, коли він протягом усього життя торгував сигарами?

— Шкода, слово честі, — відрубав йому Гольцман, — що ти взявся не за свою роботу. Краще було б, якби ти залишився коло цигарок, тоді на єврейській сцені було б менше на одного бовдура.

Ця відповідь була занадто гостра для такого актора, як Швальб. Його червоне обличчя ще більш розчервонілося і вкрилося рясним потом. Проте Швальб не така людина, щоб довго пам'ятати образу і зберігати ненависть

у серці. Тому не дивно, що вони скоро помирилися, тут-таки ухвалили того ж вечора придбати ложу в Бург-театрі і всім гуртом піти дивитися Зоненталю. Тобто це так тільки говориться — всім гуртом. Підуть вони лише в'ятьох: обидва директори, Рафалеско, Генрієтта і Брайночка Козак.

— А інші?

— Інші?.. З іншими, — сказав Гольцман, — нічого не станеться, якщо сидітимуть удома і хлебтатимуть псалтирі. В крайньому разі, коли їм дуже кортить, то вони можуть викараскатися нагору, на гальорку. Це, по-перше, коштуватиме набагато дешевше, і, до речі, вони будуть ближче до бога.

Одне слово, Гольцман не виявляв ніяких ознак незадоволення. Навпаки, він того ранку був далеко жвавішим і балакучішим, ніж завжди, жартував, гримасував, підспівував і пританцьовував, як людина, що їй поталанило.

Зовсім інакше поведився другий візитер — Лео Рафалеско. Наскільки Гольцман був жвавий й веселий, настільки він був засмучений, похмурий і розгублений. З усіх його рожевих мрій вийшла мильна бульбашка, і всі його золоті сні розвіялись як дим.

Перший сон — його зустріч у Відні з канторвою дочкою Розкою, чи Розою Співак, через яку він не спав ночами... А другий сон — зустріч з великим Зоненталем.

Даремно він так поривався до Відня, до знаменитої співачки Марчелли Ембріх, у якої перебувала його Розка, чи Роза Співак. Після всіх розшуків і розпитів він довідався тільки про те, що у Відні немає ні Марчелли Ембріх, ні Рози Співак. Мадам Черняк, яка раніше запевняла його, що Роза, безперечно, у Відні, обіцяла знайти її і будь-що привести його до Рози, тепер у Відні геть змінилася і почала з ним інакше розмовляти. Щоразу вона приходила з іншою новиною: то їй сказали, що Роза Співак розійшлася з Марчеллою Ембріх і раптом виїхала звідси з якимсь артистом до Берліна... Потім вона принесла звістку, що Роза в Парижі, навчається в консерваторії коштом її багатого чоловіка-мецената, християнина, Жана Решка, який по вуха закохався в єврейську співачку... Нарешті мадам Черняк, прийшовши якось у своїй червоній ретонді, відкликала Рафалеска набік і сказала йому по секрету на вухо, що знає абсолютно точно: Роза Співак тепер у Лондоні, дає концерти разом із знаменитим віолончелістом, який уславився на весь світ, єврейським юнаком Гришею Стель-

махом. Є гадка, що Гриша — Розин наречений, а то й зовсім уже одружений з нею...

— Брехня! Наклеп! — мимоволі вихопилося в Рафалеска.

— Брехня і клеп? — перепитала мадам Черняк, глянувши на нього маленькими японськими очицями, а на її округлому, наче місяць, обличчі з'явилася широка посмішка, від якої з-під товстих губів показалися великі білі зуби.

Ах, якби Рафалеско не соромився, він дав би ляпаса цій відьмі — таким огидним здавалися йому в цю хвилину її масне кругле обличчя, маленькі японські очиці й драглиста постать у червоній ротонді, хоч вона ще не так давно видавалася йому такою принадною. Ні, це була не та Брайночка Козак, що колись. Нічого схожого.

Розділ 69

ЗОВСІМ З ГЛУЗДУ З'ЇХАЛА ЛЮДИНА

В ложі, яку зайняли наші приятелі у віденському Бургтеатрі, було п'ять різних людей, і кожний з цих п'ятьох по-своєму реагував на виставу і на виступ великого Зоненталя.

Гольцманова увага була цілком прикута до публіки та до декорацій. «Оце театр!» Якби йому допоміг бог і він мав такий театрик хоч би через три роки, він тоді показав би всьому світові, хто такий Гольцман. Хай би тоді подивились, чорти їх батькові! Бо не будемо обдурювати себе: він розуміється у таких справах не менше, ніж оці німці. Трохи грошенят теж є. Та й сил, хвалити бога, не бракує. От тільки де взяти таку публіку?..

Гольцман дивився з ложі на партер, на море блискучих голів елегантноі публіки, яка заповнювала блискучий театр, і з його уст зірвався звичайний прокльон — «холера». Невідомо було, кого він мав на увазі: чи оцих німців, які вщерть заповнили театр, чи євреїв, які не хочуть відвідувати єврейський театр, що його Гольцман мав намір заснувати тут, у цьому клятому місті. «Пхе! — сказав сам собі Гольцман, — Відень — теж мені місто! Треба мерціям тікати звідси в яке-небудь єврейське містечко. Вся ця причепурена публіка з лисими й плішивими головами не варта й одного єврея з Голенешті...»

Майже те саме думала мадам Черняк, але на інший манір. Брайночка Козак за короткий час вивчила Гольцмана з його ідеалами, які були також і її ідеалами. Вона тільки чекала на ту щасливу хвилину, коли Гольцман скаже їй, що він готовий піти з нею «рука в руку» насправді, тобто стати до шлюбу. Тоді, о, тоді вони вдвох заснуть такий театр, такий театр!

Мрії мадам Черняк заносять її далеко звідси, десь у єврейське містечко в Галичині чи Буковині. Там вона бачить себе вже як «мадам Гольцман», дружиною директора Гольцмана. Вони вже, хвалити бога, господарі власного театру з власними декораціями, з власною трупкою, що складається з найславетніших виконавців. Серед них юний Рафалеско, примадонна Генрієтта, що зветься вже не Генрієтта Швальб, а Генрієтта Рафалеско... Так, Генрієтта Рафалеско! То вже вона, мадам Черняк, подбає, щоб так сталося. А коли та пара побереться, Гольцман перестане задивлятися на примадонну, наче кіт на сметану, не буде старий бахур більше зазіхати на молодих пташеняток!

Брайночка Козак стежила маленькими японськими очичками за Гольцманом, чатувала його на кожному кроці й добре бачила, що він звивається коло примадонни Швальб не так, як то звичайно крутяться взагалі коло примадонн... «Треба подбати, щоб ця дурна дівка з її вродливим личком якнайшвидше заручилася з отим Рафалеском...» — так сказала собі Брайночка Козак і ревно взялася до роботи. Насамперед треба було добитися, щоб цей інтересний парубок викинув з голови Розу Співак, щоб забув її зовсім, а тоді вже Брайночка Козак візьметься за примадонниного брата, за того волоцюгу, і втовкмачить йому, що час уже його дурній сестрі з гарним личком вийти заміж за рівню їй (що може бути удалішого за отаку парочку!) і кинути морочити голову людям, які так пристали їй, як свині наритники...

Брайночка Козак зиркнула на волоцюгу, який дивився на сцену, а думками був десь дуже далеко від театру. «Добрий кухоль пива з ковбаскою були б тепер саме на часі!» — мріє Швальб і лине думками до буфету, до вкритих білими скатертинами столиків, до пляшок і чарочок, до тарілок і виделок, до смачних страв... Але він удавав, ніби захоплений грою великого Зоненталя й не тямиться від захвату.

Його сестра Генрієтта теж дивилася на сцену, але була заклопотана самою собою. Цього вечора вона причепурилась так, що приваблювала погляди всіх. Причесалася в перукаря за останньою модою, надягла найкраще своє вбрання і начепила на себе всі справжні й фальшиві самоцвіти. Не так заради великого Зоненталя, як задля юного Рафалеска, який поки що все ще не належав їй цілком; але є надія, що... О! покладіться вже на неї. Генрієтта знає. Генрієтта вже досвідчена в таких справах. Парубка треба спершу трохи помучити... Нехай знає, що в багатю перешкод... І лише тоді, коли прийде до неї, як усі інші приходять, і цілуватиме сліди її ніг,— лише тоді вона знатиме, що їй робити.

Але що діється з ним тепер?.. Генрієтта придивляється до Рафалеска — його зовсім не впізнати. Перехилившись більш як на половину з ложі, він увесь там, на сцені, і так захопився грою, що не чує й не бачить нікого. Для нього тепер не існує нікого й нічого, крім Зоненталя, великого Зоненталя. Він тремтить усім тілом. Йому племіє лице, іскрять очі. Він хрустить пальцями, щоразу з його грудей виривається глибоке зітхання. Генрієтта дивиться на нього і не може зрозуміти, що з ним скоїлося? Хоч би на мить відірвав очі від сцени! Людина сидить поруч з нею в одній ложі — як можна весь час мовчати, не сказати й слова? Як можна не подарувати хоч би один погляд? Нехай тільки закінчиться дія, вона йому вже скаже. Вона скаже йому, що... Ба! Закінчилася перша дія, і Рафалеско зовсім збожеволів. З сльозами в очах він почав тиснути руки кожному по черзі — від Гольцмана до Брайночки Козак. А коли дійшло до трагіка Швальба, він кинувся його цілувати:

— Ось що таке гра! Ось як треба грати!

Генрієтта Швальб стояла осторонь, оглядаючи його й думаючи сама собі: «Ні, цей хлопець причинний... Зовсім з глузду з'їхала людина...»

Розділ 70

НЕПОПРАВНИЙ МРІЙНИК

Тільки-но закінчилась дія, Гольцман почав переговори з капельдинером Бург-театру з приводу того, щоб піти за куліси до Зоненталя. Але виявилось, що Зоненталь

може прийняти тільки одного з них — молодого, про якого йому писав зі Львова доктор Левіус.

— Здорова, кума!.. На базарі була! Все лихе, що мені снилося цієї й минулої ночі...

Так виступив з своєю мовою Гольцман, але зразу ж прикусив язика, побачивши коло себе всіх акторів разом з примадонною Швальб і Брайночкою Козак. Якби розкрилася перед ним безодня, він кинувся б туди живцем. Йому було соромно перед акторами, які почали мовчки перезиратися. А найбільше — перед компаньйоном Швальбом, який дивився на нього хитрими очима, немовби кажучи: «Як це можливо? Після таких сигар?» Тим часом треба було поспішати, бо антракт короткий, а капельдинер чекав. Гольцман покликав Рафалеска вбік і сказав йому по секрету на вухо те, що він довідався тільки сьогодні тут, у театрі: «Зоненталь має рідного сінка, таке золотко, що вкорочує йому віку; страшний шалапут! То цей нащадок підписує раз у раз векселі, а батько їх сплачує».

— Тому ти повинен подбати,— умовляв його Гольцман,— щоб не було того самого, що й з львівським мецена-том, бодай його з корінням вигладило! Поговори з Зонен-талем ясно й чітко наздогад буряків, щоб дали капусти... І не дозволяй йому морочити голову, бо коли вже до-водиться їсти сало, то нехай хоч тече по бороді. Розумієш?..

Але тут з нашим героєм сталося таке, що Гольцман ніяк не міг повірити ні очам, ні ушам своїм. Важко ска-зати, чому таке сталося: чи тому, що Гольцман дуже на-брид йому отим «наздогад буряків, щоб дали капусти»; чи тому, що Рафалеско ще зранку був роздратований, бо Зо-ненталь не хотів прийняти їх у себе вдома; чи, може, тому, що він взагалі був зіритований. Але коли Рафалеско, зда-валося, був уже готовий піти з капельдинером за лаштун-ки, він раптом крутнувся і, повернувшись до Гольцмана, сказав коротко й гостро:

— Ні, не піду.

— Га? Що?

— Я не піду.

— Що значить — ти не підеш?

— Оце й значить.

Гольцман протер очі і почав при яскравому електрич-ному світлі вдивлятися своєму юному другові в обличчя — що з ним скоїлося? Як це можливо, щоб хлопець не схо-тів послухать його, Гольцмана! Це було перше «ні», яке

він почув від Рафалеска. В цьому «ні», а ще більше в тоні, яким це «ні» було сказано, відчувалося стільки твердості й рішучості, що Гольцман уже більш не перепитував — чому «ні». Він ще раз боком глянув Рафалескові в очі і був приголомшений виразом обличчя свого юного друга. Гольцман почував, мабуть, у цю хвилину те саме, що колись Балаам, коли його ослиця раптом заговорила, як людина.

— Як ні, то й ні,— проказав він, усміхнувшись, хоч це зовсім не пасувало до його похмурого вигляду.

Гольцман у цю хвилину, можна сказати, раптом осунувся, зразу постарішав на кілька років. Гострий ніс його не природно витягся, гострі плечі дивно згорбилися, і він закашлявся. Тим часом залунав дзвоник, сповіщаючи, що антракт закінчився. Люди поспішали зайняти свої місця в театрі, і наші два герої теж мовчки подалися назад до ложі.

Повертаючись з театру, актори новоутвореної трупи «Гольцман, Швальб і К^о» зібралися разом: п'ятеро з ложі, а також усі інші, що сиділи на гальорці. Вони йшли вулицями Відня і, розмахуючи, як звичайно, руками, розмовляли всі разом. Кожен розповідав, яке враження справив на нього театр, висловлював свої думки, піддавав критиці бачене. При цьому вони намагалися перекричати один одного, реготали, обмінюючись часто такими слівцями, як «бовдур», «йолоп», «дубова колода», «халамидник», «убоїще», «роззява», «псаломщик», «бездонна пелька» і ще подібними до цього гострими слівцями, що їх можна почути тільки в середовищі єврейських акторів. Кому були призначені ці ущипливі прізвиська й епітети — важко сказати, але було весело. Гамір лунав на всю округу, а регіт — ще далі. Здавалося, що в буденне віденське життя вдерся дивний гурт людей з чудернацькою мовою, і, здається мені, багато хто зупинявся й сторопіло дивився на цих незвичайних людей, які своїм галасливим поведженням порушили спокій на багатьох вулицях такого тихого, привітного й гостинного міста.

Тільки двоє не брали участі в тому гаморі.

Це були директор Гольцман і прем'єр трупи — Рафалеско. Обидва були заклопотані своїми власними думками й почуттями. Гольцман, який ішов поруч Брайночки Козак, начебто прислухався до її базікання, але думав при цьому про хлопця, який уперше в житті сказав «ні». А хлопець ішов під руку з примадонною Швальб. Вона

говорила до нього, сміялася, пускала бісики та іскрила білими зубами, а він удавав, ніби слухає, відповідав п'яте через десяте, але душа його була далеко звідси. Він бачив себе на сцені в цій самій ролі, що й Зоненталь, і дав собі слово: «Нехай я не буду Рафалеско, якщо не гратиму згодом, як Зоненталь!»

Наш юний мрійник почав знову мріяти про новий рай, снити нові сни: як він, Рафалеско, почне вивчати нові ролі, ті ролі, що їх виконує Зоненталь; як цілий світ буде у захваті і всі казатимуть в один голос, що він скоро перевершить самого Зоненталья; як його запросять до Відня в Бург-театр на гастролі; як Зоненталь, великий Зоненталь, сидітиме в партері разом з усіма й дивитиметься його гру; як Зоненталь у надпориві вибіжить на сцену, кине-ть-ся його цілувати і вголос скаже перед усім загалом, що його перевершив, переміг цей юний актор Рафалеско...

Розділ 71

ОБИДВА СМІЮТЬСЯ

То була важка ніч для Гольцмана. Він довго не міг заснути. Йому було важко, неначе камінь лежав на серці. Думки йому плуталися, важкі, похмурі думки: «Що ж сталося з хлопцем? — думав він, кашляючи й перевертаючись з боку на бік.— Винне в усьому це місто, згоріло б воно. Відколи ми прибули до Відня, хлопець зовсім змінився. Почав вередувати, як одинак. Треба мерщій утікати звідси...»

Так вирішив Гольцман, якому осоружні стали і Відень, і його люди. Гарне, веселе місто здавалося йому темним, похмурим, сумним, а люди — огидними, підступними й зрадливими. Все, що сталося цього вечора, здавалося йому набагато гіршим, ніж було насправді, і ще гіршим, ніж могло бути. Всі його плани нараз розтанули, наче дим. Люди, на яких він покладався, не справили надій, зрадили його. Найгірше, чого він завжди боявся, сталося: його оточили з усіх боків, важать на його життя, хочуть загарбати його майно, з-під носа відібрати в нього Рафалеска.

«Треба стежити за хлопцем,— думав собі Гольцман,— треба берегти його як зіницю ока... Занадто багато воро-

гів... Хто зна, як вони збивають з пантелику хлопця. Хто зна, які думки приховує отой Швальб? І які думки плекає в серці сестричка його Генрієтта? І яку гадюку ховає за пазухою Брайночка Козак?.. Одним один серед стількох вовків!»

Спершись гострим ліктем на ліжко і прокашлявшись, Гольцман сідає, звертається до свого юного друга, який лежить у ліжку навпроти...

— Рафалеско, ти спиш?

— Ні. А що?

— У мене виникла думка.

— А саме?

— Ти чуєш, як я кашляю?

— То що?

— Мені здається, що це кінець. Треба лаштуватися в далеку путь. Попрощатися з усіма і податися туди, де мій батько спочиває, хай земля йому пером...

Рафалеско сів, дивлячись на Гольцмана великими переляканими очима.

— Ти збожеволів? Чи з глузду з'їхав? Чи мариш?

Задоволений з того, що Рафалеско так перелякався, Гольцман засміявся, закашлявся і почав лаяти Щупака:

— Дурненький! Нехай Щупак стільки років хворіє, скільки я ще, хвалити бога, проживу. Я це кажу просто так. Маю намір викликати сюди мою матір і сестричку, може, я тоді менше кашлятиму...

Гольцман надовго закашлявся, віддихався, повернувся лицем до стіни й заснув. Йому приснилося, що він не у Відні, а у Львові: проходжається центральною вулицею й помічає здалеку директора львівського театру Геця Гецьовича, який іде з хлопцем під руку. Вони проходять повз нього, і щоб хоч удостоїли його поглядом! Це допекло йому до живих печінок, він підхопився з місця й гукнув хлопцеві спершу тихо: «Рафалеско!» Де там! Не чує! Ще раз «Рафа-лес-ко!.. Ра-фа-лес-ко!» Той — хоч би що, ніби зовсім не знає Гольцмана!.. Такого він уже не міг стерпіти. Від сердечного болю у людини може печінка лопнути. Ех! Будь-що-будь. Він підійде до лобуряки, до Геці Гецьовича, візьме його раптом ззаду за свинячий карк однією рукою, а другою затопить по пиці раз, два, три. Отак — трах-тарарах!

Напівмертвий з переляку схопився Рафалеско з свого ліжка, підбіг до Гольцмана і побачив перед собою таку картину: нічний столик, що в головах у Гольцмана, лежав на підлозі догори ніжками разом з розбитою карафкою і потрощеною склянкою, погнутим свічником, а годинник — золотий Гольцманів годинник, якого він нещодавно купив у Відні,— теж лежав скалічений серед уламків.

— Що сталося? — запитав Рафалеско в Гольцмана.

Гольцман, кліпаючи очима, дивився ошелешено на Рафалеска, що насилу стримувався від сміху, і на руйнацію, яку сам заподіяв. Задоволений тим, що сон — не більш як сон, він озвався до свого юного друга привітно, за своїм звичаєм:

— Певно, розбійники мені приснилися. Хай їм лиха година! Дивно, скільки шкоди наробив! Холера на мене за цей погром.

Обидва вибухнули реготом. Довго-довго сміялись вони, і так голосно, аж поки їм постукали з сусіднього номера, щоб перестали реготати.

Вони сміялися обидва. Але сміх їхній не був однако-вий. Один сміявся заразливо, від усієї душі, а другий сміявся тільки про око людське, думаючи при цьому: «Ні, це не той хлопець, що колись... Навіть сміється він не так, як раніше... Треба стежити за ним... Треба виписати матір і сестричку... Треба втікати з Відня світ за очі!»

Розділ 72

ЛЮДИНА З ОСВІТОЮ

Єдиним освіченим актором у трупі «Гольцман, Швальб і К°» був суфлер Беня Горлань, той, кого Гольцман переманив до себе з львівського театру. Директор Геця Гецьович колись вихвалявся, що ніхто не має такого суфлера, як він. Бо його суфлер, як бачите, «людина з освітою». І саме тому, що він «людина з освітою», Гольцман переманив його до себе разом з примадонною. Гольцман виправдувався перед самим собою: «Я й сам не знаю, на якій лихій годині мені потрібно це одоробло, що на вигляд і копійки щербатої не варте...» Чорнявий парубок, худий, високий, з довжелезним карлючкуватим носом, з червоною

шиєю і великим борлаком, що під час розмови рухається вгору й вниз, віби Беня щось ковтає. Обшарпаний, у відвілому капелюшку, а волосся на голові — наче ціла скирта сіна. Якби хоч чимсь помазав його чи принаймні зачісувався щодня, то ще якось можна було б терпіти. Але наш суфлер не з тих, хто цікавиться такими дурницями. «Людина з освітою» захоплюється важливішими справами. Якщо так, то суфлерові треба пробачити, що в нього брудний комір і чудний галстук — важко навіть здогадатися, якого вигляду й кольору був колись цей галстук. Усе це разом узятє дає уявлення про оцю потвору. Недарма казав Гольцман, — звичайно позаочі, — що в присутності цього небораки гидко з'їсти шматок хліба. І незважаючи на те, що суфлер «людина з освітою», Гольцман щоразу давав йому нове ім'я: спершу «неборака», потім «одоробло», а далі «пришелепуватий»...

Так уже ведеться, чим людина освіченіша, тим вона плохіша. Через те, видно, наш суфлер не ображався і дозволяв кожному сидати собі на ший, а в Гольцмана він виконував найтяжчу роботу. Гольцман, бачите, додержувався такої думки: нехай людина буде освічена, як сто чортів, але коли вона служить у нього й їсть його хліб, то мусить цей хліб відробляти. «Візьміть мене самого, хіба я не дитина порядних батьків? Проте колись, — не доведи господи тепер, — я працював за трьох, світу божого не бачив, пухнув з голоду й чистив, вилизував черевики в Щупака, нехай його лизень лиже там, де він зараз є!..» Отак виправдовувався перед самим собою Гольцман, а наш бідний суфлер, «людина з освітою», мовчки працював, не підводячи голови, ніколи ні перед ким не скаржачись, слова навпроти не кажучи нікому, неначе так воно і має бути.

Проте кожна людина має свій час, свою долю, свою зірку в небі. Настав час і для нашої «людини з освітою», коли її зірка раптом засяяла і вона раптом високо піднялася в очах усіх, ба навіть і в очах Гольцмана.

Це було тоді, коли трупа «Гольцман, Швальб і К°» залишила осоружний Відень і вирушила в світи грати, за старим звичаєм, оперети, мелодрами, заяложені п'єси, «як сам бог звелів».

Одного разу на репетиції, коли дійшла черга виступити Рафалескові, виявилось, що немає першого коханця. Де він? Шукають хлопця годину, шукають дві, немає ні Рафалеска, ані суфлера — «людини з освітою».

Як тоді Гольцмана родимець не побив — це просто чудо з чудес. Уява його запрацювала, і він перебрав у думках усі можливості, одну страшнішу від одної. Після того «ні», яке він почув від хлопця у віденському Бург-театрі, усе могло статися... Так думав Гольцман, і його від цих думок почала бити пропасниця.

Мадам Черняк перелякалася, коли побачила його тонкий ніс, який раптом, наче в покійника, витягся на схудлому обличчі, і його гострі очі, що раптом згасли. Вона почала упадати коло Гольцмана, розважати, просити, щоб приліг на часинку, а вона йому зробить компрес, змочений у воді з оцтом. За цей компрес вона мала від нього таке, що внукам і правнукам закаже. Гольцман висловив їй усе, що навернулося йому на язик. Він одно тільки допитувався: хто її просить совати носа туди, де її не просять. При цьому він обізвав її «Брайночкою Козак», «відьмою», «мазепою» та ще подібними до цього приємними прозвиськами, які останнім часом мадам Черняк уже звикла мовчки вислухувати від нього. Бо хіба вона могла робити щось більше, ніж усі інші бідолашні, безнадійно закохані жінки? Витираєш очі і мовчиш...

Тим часом прибігли з радісною звісткою: «Поздоровляємо, пропажа знайшлася!» — «Де? Де?» — «Вони в готелі. Обидва, Рафалеско і суфлер, замкнулися в окремій кімнаті й читають книжку».

Гольцман схопив циліндр, ціпок і прибіг туди блідий, захеканий, ледве живий...

— У чім річ?

— Знайшли, знайшли скарб!..

Рафалеско схопив Гольцмана, почав обіймати, цілувати: «Скарб! Скарб!»

Гольцман дивився на нього, як на божевільного:

— Який, к лихій годині, скарб?

— «Уріель Аоста»*, — та сама п'єса, яку того вечора грав великий Зоненталь у Відні, знайшлася в суфлера, перекладена слово в слово нашою мовою! Годі! Більш Рафалеско не гратиме нічого іншого, крім Уріеля Аости. Годі! Кінець оперетам, мелодрамам, блазенству. Цур їм, пек їм, нехай западуться!

Гольцман з циліндром і ціпком у руках так і сів на поламаного стільця. Його пройняв холодний піт: «Що це за слова? Яка мова? Як хлопець почав зі мною розмовляти? І що значить — він більше не гратиме оперет? А де я,

Гольцман, директор? Хіба моє слово вже нічого не важить? А що буде з декораціями, костюмами, ролями, п'єсами, нотами, афішами? Що тут робиться? Кінець світу!!!»

Гольцман був ладен тоді пошматувати, роздерти надвое суфлера. Ось маєш таку халепу — «людина з освітою»!

Розділ 73

ЧИЙ КІТ САЛО З'ІВ

З того часу тільки й виставляли, що «Уріеля Акосту». Скрізь, куди прибувала трупа «Гольцман, Швальб і К°», після перших двох-трьох вистав давали «Уріеля Акосту». А показавши цю п'єсу один раз, змушені були її показувати ще і ще раз. Подекуди з першого дня гастролей вимагали: ніяких оперет, а тільки цю п'єсу. Наприклад, у Парижі, де трупа дала дванадцять вистав, нічого іншого не показували, крім «Уріеля Акости». Був, як казав Гольцман, такий розгардіяш, що мало не потрощили театр. У газетах, — так переказували Гольцманові, — рівняли Рафалеска до всіх найвидатніших виконавців і пророкували, що він майстерністю перевершить великого Зоненталя та всіх інших блискучих зірок світу.

Звісно, Гольцман радів і потирив руки від задоволення з того, що, — хай бог простить за ці слова, — такий нікчемний мотлох, як «Уріель Акоста», дає прибутку не менше, ніж найкраща оперета, хоч у цій п'єсі немає ні танців, ні співів, ні веселих куплетів. «Дивний світ настав, усе пішло шкереберть, добра б йому не було. Псалтирне напучення їм більше до вподоби, ніж куплети. Півбожевільний Акоста на сцені їм любіший від найвродливішої примадонни. Показалися, та й годі!.. Але, з другого боку, як то кажуть у нас на селі: з худого кабана хоч вишкварки... Дай боже здоров'я тому небораці суфлерові, що знайшов цю книжечку. «Людина з освітою», ха-ха. Нічого не вдієш. Треба подарувати йому старий костюм, простежити, щоб цей пришелепуватий надяг чистий комір і новий галстук, а за одним заходом щоб підчиркижив волосся, бо вигляд у нього, як у сільського дяка, хай йому грець!..»

Так сказав самому собі Гольцман і підвищив суфлерові платню, віддав йому належну пошану і перестав дражнити «небораком», «одороблом», «пришелепуватим» та іншими

подібними до цього прозвиськами. Коли бог схоче, то й вінник стрельне, казав Гольцман, закручуючи вуса догори, на зразок Вільгельма Другого, засунувши руки в кишені або випускаючи золотий подвійний ланцюжок на білій жилетці і хвалячи бога, що, благословенне будь його ім'я, допоміг йому, Гольцманові, без меценатів та без знаменитих акторів — нехай би вони всі запалися разом з Щупаком, сто сот болячок йому в спину...

Єдине, чого бракувало Гольцманові — це господині. Тобто, сказати по правді, він мав господиню, та ще й даремну. Це була мадам Черняк.

Вона вела все його господарство, берегла кожен шеляг, прибирала хату, була йому віддана, як пес, латала білизну, церувала шкарпетки, інколи варила йому троянку, а часом робила гогель-могель, щоб він не так кашляв. Зайшло вже так далеко, що актори позаочі перестали її називати мадам Черняк і Брайночка Козак, а «мадам Гоцмах». Щастя, що Гольцман нічого не знав про це, інакше мав би подвійну душевну скруту. По-перше, тому, що люди досі пам'ятають його колишнє ім'я, а по-друге, що йому нав'язують таку жінку. Гольцман мріяв про інше сватання. Гольцман хотів дівчини, та ще й гарної. От, наприклад, такого апельсинчика, як примадонна Генрієтта. А чому ні? Чим вона йому не пара? Вона не дуже розумна, зате ж така гарна, що він просто шаленіє. Біда тільки, що аж занадто жвава. Крутиться, як дзига, як кантор у синагозі... Та це пусте, поки не стала до шлюбу. Нехай лише він надіне їй обручку... еге-ге! Тоді він навчить цю шелихвістку розуму і вміння поводитись за всіма законами божими...

Одного разу — то було в суботу опівдні — Гольцман причепурився, як франт... Останнім часом він взагалі почав дуже чепуритися. «Одягся, як на свій похорон», — казали про нього актори. Він поголився, закрутив догори вуса, надушився, взяв ціпочок і запропонував примадонні пройтися з ним. Генрієтта оглянула його з ніг до голови й відрубала, що, коли скучить за ним, вона його покличе... Гольцман спіймав облизня і мовчки витер губи.

Іншим разом він завів з нею загальну розмову про заміжжя. «Годі вже, — сказав він, — пурхати, як той метелик, час подумати про майбутнє...» Генрієтта відповіла йому на це дуже грубо, зовсім не так, як відповідають директорові. Вона йому сказала: «Навіщо ви сушите собі мозок про ін-

ших? Чом краще не подумаєте про свій власний ніс, що мохом заріс?» Цю риму Гольцман проковтнув і спитав, звідки вона знає, що він не має на увазі самого себе? Може, він збирається незабаром взяти шлюб? «Таки справді? — зухвало перепитала вона його, сміючись. — З ким же, наприклад, ха-ха-ха, чи не з бабою-ягою?»

Гольцман почав стежити, пантрувати, хто тут стоїть йому на перешкоді. І таки натрапив на слід. Брайночка Козак і тут прийшла йому на допомогу. Вона розкрила йому очі, довела, що він великий телепень. Якщо, сказала вона, очі в нього не ззаду, а спереду, він повинен сам бачити, чий кіт сало з'їв. Цим мадам Черняк хоч трошки помстилася за довгі ночі, що вона недосипала, і за всі пролиті сльози. Брайночка Козак уже не боялася нікого. Їй було ясно як день, що весілля примадонни з Рафалеском — вирішена справа. Не сьогодні, то завтра, а чиряк мусить лопнути. Тоді Бернард Гольцман належатиме їй. Сумніву тут не могло бути.

Розділ 74

ГОЛЬЦМАНОВІ ГОСТІ

Натяк Брайночки Козак, що у примадонни Швальб роман з Рафалеском, приголомшив Гольцмана, наче довбнею по голові. Бо, крім того, що він одного чудового дня втратить такий «апельсинчик», цей роман розвіював одну з його найкращих, найблискучіших мрій, руйнував дуже важливий й розкішний план, на якому він будував цілий надхмарний замок.

Цей план зародився одного ранку раптом, після того, як він одержав з дому листа від матері, вдови Сури-Брухи. Передаємо цього листа слово в слово, як він був написаний:

«Моєму любому синові Герш-Берові Гольцману, хай довго живе. Пишу тобі, мій любий Герш-Бере, листа через Учителевого сінка Іцика, що, по-перше, я, хвалити бога, цілком здорова, дай боже те саме й від тебе чути надалі. А по-друге, пишу я тобі, мій любий Герш-Бере, що я давно не мала від тебе листів, уже не знаю, що й думати. Прошу тебе, мій любий Герш-Бере, щоб ти писав мені, як твоє здоров'я і що ти поробляєш. І ще вітає тебе твоя сестра

Златка, нехай довго живе, стала, нівроку, дівкою, якби ти її побачив, то не впізнав би, так вона, нівроку, вироста, й гарна вона, нівроку, як намальована. Це не тільки я кажу, бо я ж їй мати, а всі так кажуть. Коли я дивлюся на неї, мені болить серце, час подумати про майбутнє. Сидить удень і вночі з голкою в руках і шиє чужі кофточки. Треба подумати про заміжжя, женихів маю для неї тисячу замість одного. Але вони всі нічого не варті, один — це Фішка, молодший син столяра Йосі, другий — м'ясник, Рувім на ймення, то вона не хоче його, каже, що від нього тхне шкірами. А синок столяра Йосі якраз дуже втьопався в неї, але він ледащо, крутій, шалапут, не має навіть, подивився б ти, путніх чобіт, а крутиться перед її очима, мов дзига. Я вже йому кілька разів натякувала, щоб він забув до нас дорогу, бо інакше я його просто вижену, але теперішні парубки гірші від свиней, виганяєш їх у двері, а вони лізуть у вікно. Звісно, якби твій дядько Залман, хай йому земля пером, був живий, він би з таким жевжиком інакше поквитався, але що може зробити така нещасна жінка-вдова — та ще бідна до того, — як я? Коли б я могла заткнути пельку женихові, дати в придане хоч би сто п'ятдесят карбованців, вона вже давно була б у мене заручена! У женихах нестачі немає... щоб я так журилася за хліб, як не журюся за женихів. Їх хоч греблю гати, бо вона кращає з кожним днем, подивився б ти, яка дівка, нівроку, не впізнати. Вона вітає тебе сердечно, а я прошу, мій любий Герш-Бере, щоб ти, ради бога, мені негайно написав, як ся маєш, а головне — про своє здоров'я, бо я вже не знаю, що й думати, і бувай здоровий, як це тобі бажає твоя мати, що хоче бачити в тебе багато щастя.

Сура-Бруха Гольцман»

Цей лист запав Гольцманові в душу. Особливо запам'яталися слова: «Нівроку, дівка, не впізнаєш її». Йому не давала спокою думка: «Якщо вона справді така, як пише мати, може, була б рація, щоб вона приїхала разом з старою сюди. Нехай вона познайомиться з хлопцем, може, сподобається йому, мало що буває, тоді справимо заручини, напишемо угоду і зразу ж таки, раз, два, три — і під балдахін! * А тоді він цілому світові покаже дулю — і амінь».

Гольцман замкнувся з суфлером і під великим секретом продиктував матері у відповідь.

— Послухай-но, любенький, напиши їй так:

«Моїй дорогій чеснотливій матері Сурі-Брусі, нехай довго живе, і моїй дорогій чеснотливій сестрі Златці, нехай довго живе. Сповіджаю вас, що я, хвалити бога, цілком здоровий і вже, хвалити бога, не граю в театрі, а вже, хвалити бога, маю власний театр з власною трупю, заробляю, хвалити бога, добре і живу, хвалити бога, по-людському, одягаюся по-людському, маю людський вигляд, і мене, хвалити бога, знають у світі. Одне тільки погано, що я весь час мандрую, не маю своєї постійної домівки. Через те я й вирішив, моя дорога матінко, щоб ти, не довго барячись, взяла Златку й приїхала з нею сюди до мене, будеш господинею і матимеш утіху на старості літ. Досить тобі стояти коло чужих печей. Час уже дати спочинок твоїм старим кісткам, щоб не знала надалі ніяких турбот. А про Златку тобі більше не доведеться сушити голову. Я маю для неї кращого жениха, ніж синок столяра Йосі, ба навіть м'ясник Рувім. Отож, моя дорога матінко, ради бога, тільки-но одержиш цього листа, не барися, візьми Златку й їдь сюди до мене, до твого сина Бернарда Гольцмана.

Директор театру *«Гольцман, Швальб і К°»*

Надіславши листа, Гольцман почав виглядати гостей з дня на день. Але даремно було його чекання: замість сподіваних гостей прибув лист від матері. Вона писала, що листа його одержала і дякує богові, що він здоровий. Вона теж, хвалити бога, цілком здорова, та й Златка, хвалити бога, цілком здорова, дівка, нівроку, коли б він її побачив, то не впізнав би, а що він пише, щоб приїхала, то вона напевне полетіла б до нього, якби мала крила, але ж як їй їхати, коли це повинно коштувати стільки грошей: витрати на двох, а тут ще кордон. Якби вона мала те, що коштуватиме тільки залізниця, вона давно б уже видала заміж Златку. За жениха вона не журиться, женихів хоч греблю гати, дівка, нівроку, якби він побачив, то не впізнав би... І так далі...

Це так роздратувало Гольцмана, що він негайно переказав гроші та написав їй гострого листа, щоб вона, не барячись і хвилини, приїхала та не сміла навіть думати про сватання, а взяла б Златку і, ради бога, негайно приїхала!

Після цього листа надіслав ще листа і ще одного, аж поки бог зласкавився. Одного літнього вечора, це було в маленькому галицькому містечку, — за хвилину перед під-

няттям завіси в театрі почувся гамір. У чім річ? Якась бідна жінка з дівчиною допитується Гольцмана і хоче вдер- тись до театру без квитка, а її не пускають.

— Чорти вашому батькові! Шибеники — це ж мої го- сті! — нагримав Гольцман на своїх колег і вибіг надвір.

— Твої гості?! Поздоровляємо! Дай тобі боже радості й утіхи,— відповіли йому його колеги і пішли слідом за ним глянути на Гольцманових гостей.

Розділ 75

БІДНА БРАЙНОЧКА КОЗАК

Був серпневий ясний холоднуватий вечір. Місяць ще не зійшов на небосхилі, щоб освітлювати землю. Але зірок, що поодиноці показувались, одна по одній, було вже досить, щоб розігнати вечірню темряву і достатньо освітлити по- статі Гольцманових гостей.

Насамперед впадала в око висока, худа, висхла, кощава жінка, що скидалася на виснажену шкапу. Обшарпана, обірвана, навантажена бибехами — перинами, подушками, ковдрами і просто старим ганчір'ям,— вона кожному за- глядала в очі, шукаючи, де тут у натовпі її син? Біля неї, як лоша, тримаючись матиного фартуха, стояла юна дівчина, майже зовсім дитина, із зашарілими свіжими щіч- ками, з дещо загостреним дитячим носиком і густими бро- вами над соромливими очима, що втупилися в землю. Одягнена була вона в дешеву ситцеву спідничку і в легку бежеву кофточку, а поверх цього старе поруділе пальтечко, яке погано застібалось і підкреслювало округлі форми — ознака, що тут стояла вже не дитина, а доросла дів- чина.

Актори, що вискочили надвір поглянули на Гольцма- нових гостей, дали спокій старій, яка, кінець кінцем, по очах впізнала, хто серед них її син, і кинулась до нього з плачем та почала чоловічим голосом тужити: «Ой ли- шенько! Ой громом мене вдарило! Нещасна я мати! Оце ти, Герш-Бере! Сину мій любий!»

Актори з далеко більшою цікавістю кинулись розгля- дати молоду вродливу дівчину, що стояла осторонь у тіс- ному пальтечку й чекала на брата.

Напрочуд симпатична була ця юна, наївна, просто одяг-

нена дівчина із зашарілими, наче персики, щічками та з густими бровами над опущеними очима. Вся її постать свідчила про молодість, свіжість і безневинність. Ніхто з акторів слова не вимовив, крім Швальба, який пробурмотів: «Яке яблучко! Так би й гамнув його!»

Проте цей дотеп Ізака Швальба пішов з вітром, немовби ніхто його не чув. Там, де муляють очі тільки зблякли, зморщені, підмальовані обличчя з фальшивими зубами, підведеними бровами, чужим волоссям, з неприродно високими підпертими корсетом бюстами, з удавано вимученими усмішками на підфарбованих губах, справляє різке враження поява дівчини, молодої, свіжої і здорової, з природним кольором обличчя. Її оглядають, оцінюють і дивуються. І згадують, що колись кожен з них теж був молодий, свіжий, здоровий, з природним кольором обличчя...

Але, незважаючи на те, що Гольцманова сестричка справила, як видно, таке добре враження на акторів, сам Гольцман почував себе не дуже зручно. Йому було неприємно, що до нього, директора трупи, який живе по-людському, одягається по-людському і заробляє по-людському, прибули гості — мати й сестричка, — що мають вигляд жебраків. А тут, як на те, зібралася вся трупа, стоїть і спостерігає його ганьбу. Це йому допекло, і він нагримав на акторів, змішав їх з багном, за одним разом показавши своїм гостям, що він, Гольцман, хвалити бога, хазяїн, директор театру і що всі тут під його рукою. І не тільки на акторів може він нагримати та вилаяти їх. Гольцман як схоче, може дати доброго прочухана і своєму компаньйонові Швальбу. Він нагримав і на Швальба:

— Послухай-но, мурмило товстопузе, бездонна пелько, і ти теж тут разом з усіма оцими йолопами?!

За одну мить усіх акторів наче вітром розвіяло. Режисуру в театрі Гольцман передав того вечора своєму компаньйонові Швальбу, а сам забрав гостей з пакунками, перинами, подушками, ковдрами та іншим лахміттям і подався з ними до себе в заїзд.

* * *

Другого дня після вистави Гольцман скликав усіх акторів і почаствував їх пивом на честь гостей, що були вже одягнені по-святковому. Стара — в суботній вовняній хуст-

ці — схожа була на шкапу під хомутом. А сестричка, Златка, помита й зачесана, причарувала всіх не так одягом, як свіжими щічками, густими бровами, дрібними зубками й соромливими оченятами.

— Яблучко! — сказав ще раз Ізак Швальб, і цього разу всі вибухнули реготом.

Тільки двоє не сміялися. Їм було не до сміху. Це примадонна Швальб і мадам Черняк (Брайночка Козак). Протягом усього ранку обидві були якось дивно насуплені. Генрієтта Швальб просто була незадоволена з того, що є на світі ще одна гарна дівчина, і гнівалася на Рафалеска за те, що зиркає на цю містечкову простачку з червоними руками й гострим носиком... У цій дівчині Генрієтта відчувала конкурентку. І хоч як шукала, до чого причепитися, вона, крім червоних рук і гострого носика, не могла знайти в ній нічого, жодного ганджу! І це її ще більше дратувало.

Але якщо Генрієтта Швальб була тільки незадоволена Гольцмановими гістями, то про мадам Черняк треба сказати, що на неї жаль було дивитися. На її округлому, як місяць, обличчі проступали червоні плями, а на маленьких японських очах тремтіли сльози, хоч вона трималася гордовито, мужньо й удавано посміхалася.

Бідна мадам Черняк почувала, що її щаслива пора закінчилась і от зараз у неї відберуть ключі та передадуть, мабуть, цій старій відьмі, якій вона від щирого серця бажала швидкої й легкої смерті.

Мадам Черняк уже знала, чому копа лиха. Це вже не вперше її викидають геть, наче посуд, у якому минула потреба, наче старе вбрання, що вийшло з моди, чи просто як остогидлу річ. «Оцей дурисвіт Гоцмах,— казала вона сама до себе,— прикидатиметься простачком. Він забуде все, про що ми колись говорили, а коли я йому нагадаю, він на півгодини закашляється...»

Нещасна Брайночка Козак! Їй наче серце віщувало. Гольцман з тих людей, які не люблять панькатись. У нього — раз, два, три. Він навіть не подякував їй за хазяйнування і за те, що весь час доглядала його, дбала про його здоров'я. А коли вранці Гольцман помітив, що вона збирається щось сказати, він схопився за серце і почав так кашляти, що аж підстрибував.

Тихо, не прощаючись, опівдні переїхала мадам Черняк на нову квартиру, навіть сльози не зронивши. Спакував-

шись, вона підбадьорилась, накинула на себе червону ронду і, як завжди, шкірячи зуби та пританцьовуючи, покинула навіки Гольцманове житло.

— Я ще дочекаюся помсти цьому Гольцманові. Хіба що лежатиму в могилі і вона травою заросте,— втішала себе Брайночка Козак, ідучи сама-самісінька за возом з речами.

Розділ 76

ВІН НАВЧАС ЇХ ПРИСТОЙНО ПОВОДИТИСЬ

Перші дні, поки стара Сура-Бруха та її дочка Златка були в Гольцмана як гості, він поводився з ними теж, як з гістьми: стежив, щоб вони їли й пили і щоб їм було хороше. Він не відходив від них ні на хвилину, показував їм свою велич і багатство, щовечора брав їх до театру і садив у першому ряді. Златка, відвідуючи вистави, була, зрозуміла річ, на сьомому небі; їй аж голова паморочилась. Навіть стара Сура-Бруха, що взагалі ненавиділа театр, як той побожний єврей ненавидить свинину, зробила сину приємність, дивилась одним оком на сцену, а другим на публіку, сміялася голосно і в доброму гуморі лаяла на весь театр «комедіантів»: «Ледацюги, бодай вам добра не було!» Або: «Бий їх сила божа!» Або: «Щоб їх покорчило, владику небесний!» Ці вигуки були такі голосні, що Гольцман змушений був зі сцени моргати очима, насварюватись пальцем, щоб притишити її... Одне слово, мати й дочка купалися, як сир у маслі.

Проте далі, коли гостинність Гольцмана вгамувалася, він почав потроху навчати їх, як слід пристойно поводитись, показував, як треба ходити, стояти, як сидіти в театрі, як триматися між людьми. Його сестричка Златка наділа рукавички, щоб не видно було її червоних рук, придбала капелюшок з величезним пером, майже як у примадонни, і причепурилась, як принцеса.

Не можна сказати, щоб це вбрання «принцеси» було Златці дуже до серця. Навпаки, вона почувала себе в ньому незручно, сковано й незвично. Їй боліла голова, миготіло в очах і здавалося, що ніс у неї не на місці і кожен це бачить... Златка з насолодою одягла б знову ситцеву спід-

ничку й бежеву кофточку, взулася б у старі стоптані черевики. Вона запевняла, що почуває себе в них набагато краще, ніж у тісних нових з гострими носками й високими каблуками, що доводиться ходити в них, наче на ходулях. Але що поробиш, коли брат так наказує?

Гольцман оглянув свою сестричку в новому вбранні, порівняв її з примадонною Швальб і переконався, що вона зовсім непогана дівчина. От тільки трохи дика, соромлива й занадто мовчазна. Треба її просвітити, відшліфувати, дати зовнішній полиск, тобто зробити балакучішою, жвавішою, одне слово — цивілізованою мамзеллю. При цьому він зиркав на хлопця, що розмовляв із Златкою, а Златка опускала очі додолу й червоніла, як півонія. Гольцман моргав до неї, щоб вона опустила руки й підвела очі. Від цього Златка ще більше червоніла, а Гольцман неабияк скаженів. Залишившись сам на сам з сестрою, він добре вичитав їй: «Чого ти боїшся дивитися людям у вічі, хіба ти щось украла?» Або: «Поглянь, які в тебе руки...»

Гольцман взявся також за стару матір, хотів навчити її, як пристойно поводитись, мав намір придбати їй вбрання, щоб не соромно було перед людьми. Йому не личить, пояснював він їй, щоб директорова мати була вдягнена, як базарна перекупка... Тільки цього ще бракувало їй. Ні, Сура-Бруха жінка проста, але одверта: що на умі, те на губі. Вона вислухала його і чоловічим голосом відповіла, що коли вона не подобається йому з її вбранням і йому соромно, що в нього бідна мати, то вона може зробити йому таку ласку, повернути голоблі і навіть сьогодні поїхати з дочкою додому.

Не довго розмірковуючи, стара взялася цілком серйозно за свої пакунки, за ковдри з подушками і звернулася до Златки:

— Ходімо, доню! Чого ми, базарні перекупки, будемо тут вештатися серед таких великих панів і паній? Ми можемо ще, крий боже, закаляти їхнє панське вбрання...

Певна річ, що Гольцман одразу схаменувся, почав присягатися перед матір'ю всім найсвятішим у житті, мало не навколішках плазував перед нею, аж поки добився, що стара забула його слова за приказкою: «Собака бреше, а вітер несе».

Ще більше намучився Гольцман після того, як вирішив зробити з своєї сестрички актрису. Наче норовистий кінь,

закомизилася стара Сура-Бруха: ні в якому разі! Швидше вона помре, ніж дозволить, щоб її дочка гарцювала на одній колоді з усіма комедіантами. Це буде хіба тоді, коли їй покладуть черепки на очі! Коротше кажучи, ні добром, ні криком. Гольцман умивався холодним потом: він аж закашлявся до крові...

Побачивши кров, стара перелякалась: «Лишенько! Нещасна я! Громом мене вдарило!» І вона дала згоду, але з умовою: син мусить запрягтися і дати руку при двох свідках, що спершу він видасть Златку заміж. Він зобов'язався не пізніше як за півроку знайти їй жениха і повести її до шлюбу як годиться...

Розділ 77

ДЕВ'ЯТИЙ ВАЛ

Чернівці — столиця Буковини. Саме в центрі базару, вікнами до крамниць, пишається великий готель під назвою «Чорний півень» і жде не діждеться гостей. Хай йому допоможе в цьому бог, бо від мандрівного театру «Гольцман, Швальб і К^о» не забагатіє «Чорний півень». Вся трупа займає тільки три-чотири кімнати, а обідають вони в єврейській їдальні, та й то не всі, бо не кожний актор має чим платити, особливо наприкінці місяця. Тоді всі живуть з того, що вивчають ролі, проводять репетиції і грають у дев'ятий вал — таку картярську гру, що має самі достоїнства: не треба для цього багато розуму, не потрібна наперед визначена кількість людей, до того ж можна грати, як хто хоче, навіть стоячи. Саме тому й люблять цю гру актори, музиканти, прикажчики і взагалі люди, яким нема часу й хочеться зіграти поспіхом, нашвидкуруч.

У кімнаті, де актори грали в дев'ятий вал, так накурено, що ледве видно, хто там є, хоч було вже опівдні й сонце ясно світило. У центрі біля столу перед великою тарілкою сидів Гольцманів компаньйон Ізак Швальб, якому саме випало банкувати. Сьогодні він був поголений чоловік із неймовірно червоним обличчям, яке мало вигляд, неначе з нього щойно зідрали шкіру. Як на те, Швальб був збуджений і дуже гарячився. Він викладав карти ряд за рядом і горів, як свічка. Майже кожную карту його було бито. Мало

того, що доводилося кожному платити вдвоє, втроє, вчетверо і навіть у дев'ять разів більше, його ще й проклинали і лаяли на всі заставки. З усіх боків простягались до нього руки, а дотепи й прокльони ясно сипалися йому на голову.

— Ластівочко, мені на дві крони, дві болячки тобі на червону пику!

— Давай, ластівочко, за винового короля вчетверо більше!

— Швальбе, я мушу тебе сьогодні роздягти догола, будеш ходити, в чому мати тебе народила.

— Швальбе, ти в мене кров'ю сплинеш!

— Смерть твоя прийшла, ластівочко, смерть!

— Ага, байстрюче! Бито? Давай сюди «фараони».

Що більше лаяли Швальба, то більше він гарячився, а що більше гарячився, то більше програвав і горів, як солом'яна стріха.

— Холера! Зроби перерву! Віддай банк іншому. Ти ж бачиш, партачу, що карта не йде тобі.

Так радив Гольцман, як компаньйон і добрий приятель, але розчервонілий Ізак Швальб вилаяв його.

— Геть звідси, ядушливий собацюро, старий бурлако, хто просить у тебе поради?..

Ізак Швальб, банкуючи, горів, тасував карти, а коли глянув червоними запаленими очима на тарілку, то побачив, що каса тане, стає дедалі рідша й менша. Глибоко зітхнувши, він поліз до бічної кишені й тремтячими пальцями витяг звідти товстий гаманець з грішми. Актори пожвавішали:

— Йдеш до «Кишенева» *, Іцюню? Їдь, їдь, злодюго, встанне, аж на самий цвинтар.

Так озвався до нього один сухорлявий актор з гострим борлаком, а директорова сестричка Златка Гольцман вибухнула сміхом. Всі озирнулись на неї, Златка зашарілася аж до кінчика носа й мало не згоріла від сорому. Рафалеско зглянувся на неї і запропонував купити вдвох жирового туза — «сьогодні щастить на жирову масть». Вона почервоніла ще більше й глянула на нього вдячними очима, серце мало не вискочило з грудей. Ах, коли б він підійшов до неї, став близенько. Так тільки подумала Златка, а Рафалеско, наче вгадавши її бажання, підійшов до неї, зупинився близенько. Вона відчувала запах його гарного довгого русявого волосся, від якого мало не божеволіла.

«Господи! Хіба є на світі ще такий янгол, як цей парубок з довгим руським пахучим волоссям і з гарними щирими очима? Ні, немає, не було й не буде!» Щоразу, коли вона стояла близько біля нього, Златка почувала, що серце мало не вискакувало з грудей, вона губилася, не знала, на якому вона світі і як їй поводитись. Все падало їй з рук. Помітивши це, її мати Сура-Бруха звернулася до неї вголос: «Що тобі, доню моя?» Вкрай червона Златка ладна була крізь землю піти.

А все-таки вона була щаслива з того, що стоїть поблизу цього вродливого юнака з гарним руським волоссям. До того ж він ошчасливив її поглядом, одним-однісіньким поглядом цих лагідних, щирих очей, що сяяли, як небо, і гріли, як сонце!.. Відній Златці було тепер однаково, чи дивляться ці очі на неї, чи на інших. Аби небо було гарне й ясне, аби сонце світило й гріло... Ізак Швальб, усе ще банкуючи, спродав понад половину колоди карт і згріб накидані гроші в тарілку, а тоді повагом спроквола почав викладати з другої колоди карту по карті, а люди дивилися жадібними очима, яка карта бита. Гамір зростав, лунали прокльони й регіт, а Швальб гарячився і платив готівкою. Жировий туз вийшов у четвертому ряді. Знявся галас:

— У кого жировий туз?..

— У Рафалеска! Ще б пак, хто ще може мати жирового туза?..

— Рафалеско! Чого мовчиш! Бери гроші!..

— Ми виграли, — сповістив Рафалеско радісну новину, а Златка була на сьомому небі. Не через виграш, а тому, що Рафалеско розмовляв з нею, із Златкою... Рафалеско показав Швальбу свою карту. Актори заздрили: «От кому щастить! Ну-ну! Ото щасливчик! Хтось перейшов йому дорогу з повними відрами...» А банківникові Швальбу казали зловтішно:

— Ластівочко! Жировий туз... У чотири рази більше... Давай гроші, Іцику, давай, давай!..

— Даю, даю! — сказав Ізак Швальб, з приємністю відраховуючи Рафалескові в руку в чотири рази більше. Це тому, що Рафалеско не був схожий на інших. Рафалеско не танцює від радості, коли виграє, не галасує і не лається, коли програє. Рафалеско взагалі не схожий на інших. Рафалеска люблять усі актори й усі актриси, геть усі. А більш за всіх його полюбила директорова сестричка, бідолашна Златка.

Розділ 78

ТЕЛЕГРАМА З ЛОНДОНА

Гольцманова сестричка Златка сама вже не рада була, що так сталося. Вона взагалі не знала, що з нею діється. Коли зустрічає Рафалеска, то зовсім розгублюється, труситься, як кленовий лист на вітрі. А ще гірше було в театрі, на сцені. Тільки-но побачить його, тільки почує його мову, враз губиться так, що слова не може вимовити. Уже не раз давав їй перцю з маком її брат (Гольцман був суворий режисер навіть щодо рідної сестри). Він казав їй у присутності всієї трупи:

— Ну, грала ти сьогодні, Златко, чисто як та корова!.. Руки й ноги треба тобі потрощити за таку гру!..

Златка сама почувала, що за таку гру їй треба руки й ноги потрощити. Але чим вона завинила, коли покохала нишком цього гарного юнака з довгим русявим пахучим волоссям і з ясними, щирими, добрими очима? А покохала вона його з першої хвилини, як приїхала сюди разом з матір'ю... Навіщо було їм взагалі сюди приїздити?.. Хіба їй було погано вдома у далекому містечку? Навчалась шити кофточки і вже потроху заробляла. Ба ні, брат почав бомбардувати листами і гроші переказав їм, щоб вони приїхали, щоб, ради бога, приїхали! Ну, то вони й приїхали. А її зразу взяли в роботу. Спершу як субретку. Потім одягли в коротеньку спідничку і такі тісні черевики, що очі мало на лоба не вилазять. А тепер ще нафарбували щічки червоним, підвели очі чорним і почали навчати, як ходити, як крутитися і як оченятками прясти. І хто навчав її? Брат, рідний брат!.. Так скаржилась вона своїй матері. А мати Сура-Бруха сказала: «Уяви, доню, що ти служиш у чужих і тобі наказують лізти на горище — хіба тобі було б краще!..» Потім брат схотів зробити з неї примадонну, але в неї не було голосу до співу. Брат страшенно гніввся, перекривляючи, як вона співає: «Ти вищиш, сестричко, мов та кішка, якій наступили на хвіст...»

Тільки тоді полегшало Златці на серці, коли брат дав їй вивчати роль Юдіфі з «Уріеля Акости». І не тому, що їй так сподобалася ця роль, а тому, що Акосту грав той гарний юнак з довгим русявим волоссям і ясними лагідними очима, якого звать Рафалеском. Ах, яке то гарне ім'я: «Рафалеско», «Рафалеско»... Заради нього варто мучитись тут, вивчати роль і повторювати, як папуга, чудні

слова, яких вона зовсім не розуміє, і виступати щонаочі на сцені, яку, бог тому свідок, вона ненавидить. О, як вона ненавидить сцену, театр, акторів. А найбільше ненавидить братового компаньйона Ізака Швальба. Терпіти не може вона цю червону пику за те, що він за лаштунками лізе до неї, коли ніхто не бачить, в'язне, щипає її і раз у раз питає, чи любить вона його: «Яблучко моє! Любиш мене, яблучко?» Златка мовчала. «Щоб його так бог любив з його розпухлою червоною пикою!» — думала вона і втікала від нього. Світ заочі втекла б вона, але боялася брата. Плюнула б на театр, але шкода було покинути Рафалеска з довгим руським волоссям і з ясними лагідними очима.

Ах, Рафалеско! Рафалеско! Це любе ім'я завжди було на її устах. Вона марила цим ім'ям. І не раз, лежачи вночі в ліжку, вона обіймала холодну подушку, притискала до теплих дівочих грудей і пригадувала свою роль, роль Юдіфи, де вона казала сама собі: «Що може стати мені на заваді, щоб я палко притиснула його до грудей?» Вона притискала холодну подушку й гарячими дівочими губами цілувала її в темряві, тихенько шепочучи любе ім'я: «Рафалеско! Рафалеско!»

Вранці, коли мати будила дочку, перше, що спадало Златці на думку, це — любий Рафалеско. От скоро вона його знову побачить. От скоро знову буде з ним на репетиції. От скоро знову стоятиме з ним на сцені, буде коло нього близько-близько, ковтатиме його слова, його солодкі любі слова: «Юдіф! Юдіф! На кожній пелюстці твоїх квітів гарячими сльозами написано, що ми тепер одне для одного...» Серце її заздалегідь починало калатати: «Рафалеско! Рафалеско!»

А побачивши його, вона зовсім губилася. Руки й ноги тремтіли, вона мінилась усіма кольорами і, бідолашна, ховала обличчя, щоб ніхто не побачив.

Ніхто з акторів цього не помічав. Усі були занадто захоплені картами. Тільки Гольцман, який бачив навіть тоді, коли не дивився, і чув навіть те, чого не кажуть, бачив усе, все чув і думав сам собі: «Хлопець, нівроку, сам іде на гачок... Коли господь бог дозволить, ми незабаром покажемо цілому світу дулю і виголосимо амінь!»

— Одоробло! Чого ти зупинився? Давай карти! — каже Гольцман компаньйонові.

— Даю! Даю! — відповідає йому Швальб, здає карти, а обличчя йому й далі пашисть. У цю мить почувся стук у

двері... Раз, два, три. «Заходьте»,— водночас вигукнуло кілька голосів, двері відчинилися — телеграма.

— Кому телеграма?

— Ізакові Швальбу.

— Звідки телеграма?

— З Лондона.

— Що за телеграма?

— Майте спокій, нехай прочитає.

— Як може прочитати Швальб? Це не про його зуби діло.

Ізак Швальб насамперед повернув гроші з банку всім гравцям, а це забрало чимало часу, бо треба було мати міністерську голову, щоб запам'ятати, скільки хто поставив. Тут знову на нього посипалися лайка, прокльони, гострі дотепи й кпини.

Роздавши гроші, Швальб вибігає на мить з телеграмою до власника готелю, щоб той прочитав йому, що там написано, а всі в кімнаті сиділи, затамувавши подих. Які секрети міг мати Швальб і критися перед своїм компаньйоном Гольцманом?.. Більш за всіх був приголомшений Гольцман. Йому взагалі було неприємно, що залишився тут, разом з усіма, як причмелений. Обличчя йому взялося плямами від гніву на цього грубіяна, з яким надала йому нечиста сила зв'язатися. «Холера цьому цигарочникові!» Аж ось повернувся Швальб і, сяючи, проказав усім присутнім:

— Дітоньки, ми їдемо до Лондона!

Важко змалювати, що сталося з акторами, коли вони почули цю радісну звістку. А один скочив на стіл і почав розмахувати правою рукою:

— Ах, Лондон! Лондон! Лондон! Нехай живе Лондон!

Другий ударив себе по литках:

— Мені давно вже так кортить до Лондона, що просто нехай чорт мене візьме.

Третій високий сухорлявий актор у картатих штанях випростався на весь свій довгий зріст, засунув руки в кишені штанів, витріщив очі й почав співучо говорити «англійською мовою»:

— О, ес, ес, май дір, май бір, май кейк, май стейк, май рінг, май кінг!¹

¹ Набір слів, які нічого не означають, почасти англійських, почасти вигаданих.

Четвертий ляснув приятеля по плечу й просто пішов у танок, виспівуючи хрипким голосом українську пісеньку:

— Гей, був, та нема, та й поїхав до млина!..

— Тихше, байстрята,— заgrimав на них Гольцман, ударивши при цьому кулаком по столу, як людина, що почувася себе справжнім господарем.— Диви, як вони розсокотілися! Зраділи як! Ні на копійку пошани до старших, сто болячок вам у пику і холера в спину...

А до Швальба він озвався так:

— Ану, покажи-но телеграму, ластівонько.

— «Покажи телеграму»? — вагаючись, промовив Швальб.— Показати тобі телеграму? Авжеж! Чому ні? Хіба я тобі не покажу? Покажу, звичайно покажу. Не зараз, трохи згодом. Я мушу спершу тобі дещо розповісти. Ходімо, якщо хочеш, у льох. Там я тобі покажу.

Швальб обернувся обличчям до акторів.

— Хто йде зі мною в льох?

— Як це хто? Всі!

— В льох! У льох!

Знявся гармидер, усі, штовхаючись, покинули «Чорного півня» й подалися в льох.

Розділ 79

У ЛЬОХУ

Це, власне кажучи, не льох, а хата. І не хата, а винарня. І не винарня, а шиночок. У Чернівцях його звуть льох. Коли кому кажуть: «Підемо в льох»,— той уже знає, що мають на увазі — до Меїра Бешелева. Так звуть господаря льоху (його батько Бешел, хай йому земля пером, теж був винарем).

До цього льоху зайшли наші актори, замовили хто морквяник, хто зрази з огірочками, а хто тільки огірочки — кожний залежно від стану своєї кишені після дев'ятого валу,— а вином частував Швальб.

— Сьогодні вино за мій рахунок! — сказав він.

Від першої склянки мускату, яку випив Ізак Швальб, у нього розв'язався язик, і він почав розповідати своєму компаньйонові Гольцману все від початку до кінця, чистісіньку правду. Нехай бог його покарає, якщо він збреше хоч на крихточку. Навіщо йому брехати, коли він може

додержуватись правди? Тут можна розкрити всі карти. Ізак Швальб давно вже помітив, що він зайвий Гольцманові. Зовсім зайвий. Проте він не робив з цього трагедії і тримався. Заради кого? Тільки заради сестри, заради примадонни. Але останнім часом примадонна теж почала якось виходити з моди, відколи відмовились від найкращих оперет на користь «Уріеля Акоста» й подібних до нього дурничок. З того часу тільки й чути: Рафалеско, і ще раз Рафалеско, і знову Рафалеско. Ну, що ж? Його самого, Швальба, значиться, це мало обходило. «Уріель Акоста» — нехай буде «Уріель Акоста». Але ж сестра! Що робити з сестрою? Вона каже, що теж хоче оплесків. Тоді він надумав і надіслав листа братові Нісону до Лондона, описавши все до найменших подробиць. Він, Ізак Швальб, завжди так робить. Коли щось трапляється, він одразу шкварить листа своєму братові Нісону в Лондон. «Дурню ти неприборнений! — відповів йому брат Нісон з Лондона. — Доки можна тинятися з місця на місце? Краще, — пише він, — візьми сестру й приїздіть удвох сюди, в Лондон. У мене є для вас, — пише він, — не діло, а золото. Ми маємо тут, — пише він, — театр-лялечку, «Павільйон-театр» зветься він у нас. Оце вже театр! І актори, — пише він, — один в один: бецмани, віслюки, бовдури, проте золото загрибають лопатами. Бо публіка, — пише він, — тут не дуже розпещена. Що їм дають, те їдять та ще пальці облизують. Я вже поговорив, — пише він, — з ким треба, й мені сказали: нехай тільки твій брат приїде сюди з сестрою, з примадонною, і ми їх озолотимо. Ми, — кажуть вони, — чули про неї й читали в газетах. Про хороше чути здалека». Ну й ще в такому ж дусі пише йому брат Нісон з Лондона. Тоді він, Ізак Швальб значиться, ушкварив нового листа: так, мовляв, і так, їхати не мудра річ; треба знати, чого їдеш, — умови, гарантії, контракт... У відповідь надійшов новий лист від брата з Лондона: «Ти, — пише він, — великий осел! Коли я тобі кажу приїдь, то вже, — пише він, — усе гаразд: є умови, гарантії й контракт». Тоді він, Ізак Швальб, вгавив ще одного листа, так, мовляв, і так: якщо він матиме стільки-то, а сестра стільки-то, нехай надішле телеграму, і вони негайно приїдуть. То ось тепер прибула телеграма.

— Ну? Що ти скажеш про мого брата? — повернувся Швальб до свого компаньйона з почервонілим обличчям.

— Що я можу сказати? — відповів Гольцман нібито дуже спокійно, дивлячись на кінчики пальців. — Я вже

давно казав, що твій братик хвацький хлопець, ти не вартий його мізинця. Авжеж, добре перебувати в Чернівцях, коли маєш брата в Лондоні, про що тут розводитись? Але що ж? Я б хотів побачити телеграму.

Швальб ковтнув трохи вина:

— Хіба ти вмєєш читати?

— Мені не треба читати: я тільки гляну.

— Чого ти тут не бачив? Телеграма — як усі телеграми! — промовив Швальб і показав йому телеграму проти світла з вікна. Але, перше ніж Швальб оглянувся, телеграма опинилась у Гольцмана в руках. Хвилину згодом Гольцман покликав секретаря, «людину з освітою», і той прочитав йому телеграму: *«Якщо приїжджати, то тільки з Рафалеском»*.

Швальб жодного докору не почув від свого компаньйона. Гольцман навіть слова не сказав. Він тільки взяв телеграму і мавнув нею згори вниз Швальбові по обличчю.

Розділ 80

ХТО ВІН ТАКИЙ?

Відома мандрівна трупа «Гольцман, Швальб і К°» вже лаштувалася покинути Чернівці та поїхати далі в мандри. Нісон Швальб навіть надіслав з Лондона газету, де на першій сторінці було вміщено надруковану величезними кричущими літерами рекламу:

<p>!!СЕНСАЦІЯ!! !!!ПРИГОЛОМШЛИВА НОВИНА!!! ЛЕО РАФАЛЕСКО, НАЙБІЛЬША ЄВРЕЙСЬКА ЗІРКА, ЯКА ВРАЗИЛА ВЕСЬ СВІТ, НЕЗАБАРОМ ВИСТУПАТИМЕ В ЛОНДОНІ У «ПАВІЛЬЙОН-ТЕАТРИ»!!!</p>

Почали навіть уже пакуватися. Лишалось показати ще виставу в Чернівцях на бенефіс Рафалеска. До цього бенефісу чернівецька молодь готувалася разом із студентською спілкою. Квитки були продані всі до одного. З'їхались до Чернівців молоді люди з усіх навколишніх маленьких містечок, куди театр, починаючи від Адама аж до сьогодні, ніколи не заїжджав.

Переповнений зал — гарантія успіху для актора. А надто для такого актора, як Рафалеско, що майже на кожній виставі запалювався, немовби вперше виступає на сцені і хоче показати глядачеві все, чим багата його душа. Рафалеско давно вже не почував себе так хороше, як того вечора. Він скупчив усі сили свого розквітлого таланту і цього разу створив нового Уріеля Акоста, мудрого, тихого, самотнього філософа, справжнього Спінозу. Рафалеско не прагнув до цього, але так сталося мимоволі, саме собою. З надзвичайною природністю він показав, що таке справжня перемога: не той звияжець, хто перемагає інших, а той, хто в душевній боротьбі перемагає самого себе.

Можливо, що де-небудь в іншому місці така гра не мала б такого величезного успіху, як у Чернівцях, бо на виставі були ті «елементи», які потай воювали з темрявою. Ці приховані герої, однак, рідко коли перемагали і часто падали переможені, як упав Уріель Акоста. Театр просто двигтів від гучних оплесків і нечуваних овацій. Учнівська молодь на руках винесла бенефіціанта Рафалеска, обсіпала його квітами, підносила подарунки, які актори з цікавістю розглядали, а Гольцман сховав. Двоє юнаків зачитали адрес, якого ніхто не чув, крім кунки студентів, одно слово, це був тріумф, що рідко коли випадає на долю навіть таких розпечених успіхом акторів, як Рафалеско.

Після першої дії Гольцман, який стояв на варті й стежив за всім, помітив серед молоді, що любить вештатись за лаштунками, якусь чудну неголену людину із знайомим заспанним обличчям та знайомими банькатими очима. Ця людина з першої хвилини не сподобалася Гольцманові. Йому не подобалося, що цей чоловік лізе просто за лаштунки, штовхається й хоче пробитися саме до Рафалеска. Гольцман попросив його ласкаво піти назад: «Дядьку! — сказав він делікатно. — Не будьте тим, що кувікає, і не лізьте туди, куди не слід...» Після другої дії знову те саме: заспана з банькатими очима людина проштовхувалась до Рафалеска, а Гольцман показав їй на двері, додавши кілька уципливих слів: «Поводиться, як свиня. Йому кажуть: не лізь, а він прикидається глухим». Після третьої дії Гольцман піймав його вже в дверях за два кроки від Рафалеска. Він узяв банькатога за комір і викинув просто, без церемоній, побажавши «холеру в кишки» йому і всім вилупкам, що, к лихій годині, плентаються під ногами!.. А вже ген-ген після вистави, коли актори переодягалися,

Гольцман помітив здалеку ту саму заспану постать, яка все-таки прослизнула за лаштунки й заскочила до вбиральні Рафалеска. Мов розлютований тигр, стрибнув туди Гольцман. Але, перше ніж він підбіг і схопив нахабу за барки, той уже обнімався з хлопцем, і обидва цілувалися, як рідні брати.

Гольцман, широко розкривши рота й очі, прикипів до місця. Якби з того світу повернувся небіжчик батько, Гольцман не був би такий ошелешений. Він мав у цю хвилину вигляд глиняної брили, незакінченої статуї, в якій скульптор хотів відбити острах, але йому це не пощастило. Рябе обличчя Гольцмана витяглось і було дуже смішне, а його гострі очі промовляли: «Люди добрі! Шматуйте мене! Киньте моє м'ясо собакам. Тільки скажіть мені на бога: *хто ця людина, що цілується з хлопцем?*»

Розділ 81

МАТИ ПОМЕРЛА

Чи пам'ятаєте касира Бені Рафаловича, заспаного, похмурого вирлоокого парубка з Голенешті, якого звали гарним ім'ям Щастя й Радість? Це був той, хто цілувався з Рафалеском.

Звідки він взявся в Чернівцях? Звідки й заради кого? Що чувати в Голенешті? Що поробляє Беня Рафалович з усією родиною? Що поробляє кантор Ісроел, канториха Лея та їхня дочка Розка? Про це все Щастя й Радість мав розповісти Рафалескові протягом цілої ночі.

Вийшовши з театру й прибувши до «Чорного півня», ці двоє забралися до кімнати Рафалеска, спитавши в Гольцмана, чи можливо, щоб їм ніхто не заважав.

— Ох, будь ласка! — сказав Гольцман, блиснувши гострими очима на те похмуре убоїще з банькатими очима, і залишив їх удвох, сказавши вголос, щоб ніхто не посмів заходити. А сам, позичивши у сірка очей, присів у сусідній кімнаті під дверима, притиснувся вухом і, не пропускаючи жодного слова розмови, підслухував усе, що відбувається між хлопцем та неголеним заспаним чоловіком з Голенешті.

— Тож слухай, голубе мій Лейбочко, що я тобі розповім, — так почав розповідь касир одноманітним голосом,

хоч цього разу трохи жвавіше, ніж завжди,— я маю так багато тобі розповісти, що трьох днів і трьох ночей, розумієш, буде замало. По-перше, Голенешті — це зовсім не те містечко, що колись. Це — Одеса, Варшава, Париж! А люди — зовсім не ті люди, що раніше. І кому ми маємо цим завдячувати? Тільки єврейському театрові — пам'ятаєш? Починаючи з того театру, все в нас змінилося. Усе, чуєш чи ні, стало іншим. Що саме інше — я й сам не знаю, але інше... А про вашу сім'ю годі й казати. Ваша сім'я просто пустилася берега. Передусім хазяїн, тобто твій батько. Тільки-но ти зник того суботнього вечора — пам'ятаєш? — він наказав раз і назавжди: щоб тебе знайшли і привели. Мертвого чи живого, але щоб привели тебе! Ми подалися вдвох, я і твій брат Аншел, розумієш, шукати тебе по світах... Після слідства й допиту свідків правда спливла, як олія на поверхню: то була Щупакова робота, а дорога цього Щупака пролягала тільки до Румунії. Тому ми теж подалися до Румунії. Прибувши, розумієш, до Ясс, ми почали розпитувати: чи не бачив хто єврейських акторів, неборак, блазнів, одного з відворотним зім'ятим обличчям, а другого з хитрючими очима й з ходою вистрибом. Ми довідалися, розумієш, що там бачили багатьох єврейських акторів, неборак, блазнів і в них усіх відворотні пики та хитрючі очі. Але чи ходять вони вистрибом чи без вистрибу — цього, кажуть, вони не пам'ятають, а може, й не помітили. Іншим разом вони, розумієш, обіцяють, бог дасть, краще придивитись. Що ти скажеш на таких молдавських дурбасів? То слухай, що далі було. Побачивши, що в Яссах нічого не знали й нічого не знаємо, ми подалися, розумієш, далі й далі, аж поки прибули до Бухареста. Ідучи поїздом, твій брат Аншел сказав мені, що нехай він не буде Аншел, якщо не спіймає тебе! Я йому відповів: «Дай боже!» Так воно й було. Прибувши до Бухареста, твій браток Аншел почав, розумієш, розкошувати — хай бог милує всіх нас! Грошей дали нам на дорогу повну шапку — чого ж йому журитися? Де тільки був який театр, кафе чи якийсь шиночок, розумієш, ми скрізь побували. Я його умовляв: «Аншел,— кажу я,— на бога,— кажу,— що ти робиш,— кажу,— ти ж гроші пускаєш на вітер!» А він мені на те: «Це не твого батька діло, мовчи!» Погано, але що робити? Я мовчу. Минає день, два і три, гроші таять, як сніг. Він каже: «Напиши батькові, щоб переказав ще». Умовляю я його: «Аншел! Ради бога,— кажу,— чим

це все,— кажу,— закінчиться?» А він мені: «Це не твого діда справа, сказано тобі написати додому — пиши!» Погано, але що робити? Я пишу. Тим часом сидимо ми одного разу чи то в театрі, чи шиночку, що зветься «Парадіз». Дівчата грають, танцюють і співають, а якась одна, Марінеско-Міланеско звать її, навіть досить гарна жінка, розумієш, добре вміє вициганювати гроші (тут верхня губа Щастя й Радості вперше за цілий вечір трохи піднялася в усмішці). Дивлюся, розумієш, саме коло дверей стоять дві знайомі, по-святковому вбрані постаті. Придивляюсь — я міг би заприсягтися, що це ти, Лейбко. «Еге, це він,— думаю собі,— це він, слово честі!» Я підвівся й кажу твоєму братові Аншелу: «Аншел,— кажу я,— бачиш, він тут,— кажу!» А він питає: «Хто?» Я кажу: «Лейбка». А він на те: «Це тобі сниться,— каже,— ти спиш». Сюди-туди, поки я побіг, поки те та се, вже, розумієш, нікого не було! Погано, але що робити далі? Тим часом надходить лист з Голенешті, що твоя мати небезпечно хвора, і наказ, щоб Аншел негайно повертався додому. Кажу я Аншелові: «Їдьмо?» А він на те: «Відпиши листа, що ми вже вибилися на справжню дорогу, нехай перекажуть ще гроші». Я йому кажу: «Аншел,— кажу,— ради бога,— кажу,— або повернемось додому, або поїдемо далі. Одне з двох...» А він мені на те: «Це не клопіт твоєї баби, тобі сказано писати, пиши!» Погано, але що робити? Тоді я сів і написав, розумієш, листа до Голенешті, твоєму батькові, звичайно, натяками: так, мовляв, і так, пишу, справа така, щоб ви знали, пишу, що наша подорож даремна. Шукаємо торішній сніг, пускаємо гроші на вітер, а путнього нічого не робимо. А те, що я вам писав досі, що ми тут гори перевертаємо, я вам писав тільки тому, що Аншел мені наказував писати. Що я мав робити, пишу, я ж тільки служник: мені кажуть писати, я й пишу. Отже, щоб ви більше грошей не переказували, пишу, а коли припините переказувати гроші, ми, кінець кінцем, змушені будемо повернутися додому. Отак написав йому натяками... Бо що я мав робити? Скажи, може, я не так робив? То слухай далі. Не минуло, розумієш, восьми днів, як надходить телеграма до Бухареста, коротка, але «радісна». Тільки три слова: «Приїздіть, мати померла».

Тільки-но Щастя й Радість вимовив ці слова, Рафалеско схопив його обома руками:

— Га? Що ти кажеш? Мати?..

— Нехай спочиває мирно в раю. А що ж, дитинко, хіба могло інакше бути? Це ж не жарт, що вона пережила! Вона ж і так, нехай мені пробачить, була сама снасть, ледве-ледве трималася душа в тілі. А великі розкоші, які вона мала у твого батька, ти, мабуть, сам пам'ятасш. А тут ще нещастя одне за одним. Не знаю, кого з вас обох вона більше любила — тебе чи Аншела? Бо весь час, поки Аншел сидів у Бухаресті, вона ще плекала надію, що він повернеться разом з тобою. Але тільки-но вона довідалась, розумієш...

Ні, Рафалеско більше нічого не розумів і не слухав. Він затулив руками обличчя, як під час молитви, заплакав, наче мала дитина. Касир розгубився. Утішати, заспокоювати, казати розважливі слова — до цього він не звик. Він почав заламувати руки й бурмотіти: «Погано, погано! Але що робити?» Тим часом плач Рафалеска почули в інших кімнатах і позбігалися: спершу Гольцман, потім стара Сура-Бруха, а за нею Златка. Знялася буча, сум'яття, веремія.

— Що таке? Що тут сталося? — вдерлися всі троє в кімнату.

— Моя мати померла! — простогнав Рафалеско і з плачем упав Гольцманові на шию. Гольцман не міг стриматись і скривився, як стара баба, що збирається плакати. На нього дивлячись, заплакала Златка і собі, а стара Сура-Бруха почала заламувати руки, голосити й тужити:

— Лишенько, горе мені, громом мене вдарило! Мати дітей, нещасних писклят, маленьких пташеняток! Хто їх годуватиме? Хто доглядатиме, хто сушитиме собі мозок за цих бідних сиріток, що лишилися самотні, як палець? Бо, поки мати жива, батько є теж батьком, а коли матері нема, краще не дожити до цього...

— Замовкни! Розрюмалась! — напався Гольцман на матір і нагримав за одним разом на неголеного похмурого касира з банькатими очима за ту «радісну» звістку, яку він приніс хлопцеві:

— Опудало горохове! Хто вас просив? Хто вас тягнув за язика?..

Щастя й Радість сидів ні в сих ні в тих. Але тут Рафалеско заступився за нього. Він заявив, що то його гість, і натякнув, що хоче, щоб цієї ночі йому дали спокій, тільки цієї ночі... Гольцман зрозумів натяк, і хоч йому дуже не хотілося залишати хлопця віч-на-віч з цим опудалом, але

що поробиш? Тепер не ті часи, що колись. Тепер, коли Рафалеско щось скаже, треба слухатись... Гольцман сумирно подивився йому в очі й вилив свій гнів на матір і сестру:

— Чого ви прибігли сюди, якої лихої години? Хто вас кликав? Диви-но, розрюмались! Хто просить вас, щоб ви тут голосили?

Так повторив Гольцман кілька разів, вигнав їх і сам непомітно вийшов з кімнати. Знову сівши на своє попереднє місце за дверима, Гольцман нашорошив вуха, щоб нічого не прогавити. А Рафалеско, залишившись удвох з гостем, попросив його розповісти з усіма подробицями, як померла мати. І коли померла. І чи вони застали її перед похороном? І який був похорон? Усе мусив розповісти касир, і не один раз, а безліч разів!

Розділ 82

ГОЛЕНЕШТИНСЬКІ НОВИНИ

За цілу ніч вони й на хвилинку не заснули. Щастя й Радість переказував голенештинські новини, а Рафалеско прислухався до його одноманітного голосу, що дуднів, наче надтріснутий дзвін. Розповідь тяглася, немов густий мед, без угаву й без упину, щоразу лише перериваючись словами: «То послухай далі» і «Розумієш?» Або: «Погано, але що робити далі?» Гольцман, бідолашний, теж не спав. Він не міг відірватися від дверей. Не міг навіть підвестися з стільця, побоюючись, щоб не рипнуло. Були хвилини, коли Гольцман проклинав себе: як на те, його часто душив кашель, але він з усіх сил стримувався і, потерпаючи, слухав разом із Рафалеском голенештинські новини.

Тієї ночі, можна сказати, Рафалеско й Гольцман почули більше голенештинських новин, ніж за всі ті роки, що вони мандрували по світах.

По-перше, про Беню Рафаловича. Леле, що сталося з сім'єю Рафаловича! Все пішло прахом. Починаючи від Рафаловичевої дружини Бейлки. Маленька, тихенька, кволенька Бейлка згасла, як свічка. Тихо, не скаржачись нікому, покинула цей світ, де через дітей своїх зазнала стільки горя, не маючи жодного щасливого дня. Тихенька Бейлка хотіла померти так само тихо, як і жила, а тому вона нікому не казала, що з нею. Коли їй стало дуже

погано і всі це помітили, Беня погнав підводи на всі тракти й привіз найкращих лікарів, із шкіри пнувся врятувати її. Казав, хай його залишать у самій сорочці, аби тільки вилікувати Бейлку. Але було вже занадто пізно. Наче моток ниток чи як маленьке дитинча, лежала маленька тихенька Бейлка у своєму ліжку, міцно стуливши губи, з дуже запалими, білими, як крейда, щоками. Одним одна весь час у великій кімнаті у великому ліжку. Нікого поблизу. Беня був заклопотаний лікарями. Старші сини — справами. Дочки — кухнею. Аншел і Лейбка були відсутні. Тільки Башева, наймолодша дочка, сиділа в куточку й тихенько плакала, боячись розбудити матір. Ні, вона вже не розбудить матері. Мати міцно спала. Її сплющені очі вирізнялися на білому, занадто білому обличчі, як дві чорні ямки; русяві, колись дуже гарні брови, що визирали з-під білого чола, обв'язаного білим рушником, надавали їй маленькому дитячому личку замисленого дитячого виразу. Рука її, маленька, дитяча, біла, аж надто біла ручка, звисала з ковдри вниз. Все виглядало, як звичайно. Неначе вона лежала, поринувши в глибокий сон. Було тихо. Серце, яке стільки любило й через те стільки страждало, вже перестало любити, страждати й битися. Була тиша. Страхітлива, священна тиша. Це була тиша смерті. Померла наша Бейлка.

Бейлка померла, а стара бабуся, Рафаловичева мати, та, що хитає головою «ні-ні», живе! Вона вже зовсім здитинилась і сліпа на обидва ока, а проте живе. Але в бога не питаєш!..

Всі старші діти, сини й дочки, невістки й зяті з онуками, розповзлися той сюди, той туди. Беня ніколи не міг ладнати з дітьми, але з того часу, як померла Бейлка, він став зовсім нестерпний!

Аншела він оженив з родовитою дівчиною з Бельців, хоч вона була дуже бридка, і заборонив на очі йому навертатися. Подорожі до Бухареста він ніколи синові не подарує. Аншел живе тепер у Бельцах, має тютюнову крамничку і так опустився, кажуть, що не впізнати його... Середульша дочка Перел розвелася з чоловіком, друга після неї Йохевед, на злість батькові, вийшла заміж за брата музиканта Єхієла, теж музиканта. Наймолодша, Башева, хотіла вчитися на акушерку, але Беня Рафалович, на злість, видав її заміж таки за нього, за касира Симху.

Тут касир опустив очі додолу й почав ніби виправдуватися:

— Мушу правду сказати, що давно вже накинув оком на Башеву, але ніколи не наважувався сказати це вголос, хоч навіть, коли зміркувати, чим брат музиканта Єхієла кращий? Принаймні я рідний. Хоч далекий, а все-таки родич. Сама Башева не дуже раділа цьому сватанню. Навпаки, вона довго брикалася, мордувалася, робила сцени, плакала, витівала, казала, що заподіє собі смерть... Я й сам почував себе дуже прикро. Башева таки дуже гарна, можна сказати, найвродливіша з усіх дочок, але набиватися силоміць у женихи я теж не хотів. Однак Беня Рафалович уперся й ані руш... Коротше кажучи, ми одружились — і нічого. Хвалити бога, в нас уже є двоє дітей і незабаром буде ще одна дитина... Усе було б, як то кажуть, нічогенько, якби не нове нещастя, що нас спіткало...

— Яке ще нещастя? — спитав перелякано Рафалеско.

Касир поспішив його заспокоїти:

— Нічого. Нічого. Це тільки так говориться — нещастя. Насправді це зовсім не таке вже велике нещастя. Хазяїн, чи то пак тесть, тобто твій батько, хай довго живе, на старості літ, очевидно, з горя, розумієш, став святобожний, не доведи господи, який святобожний. День і ніч одно тільки молиться й читає псалтир. Що ж, молитися і псалтир читати — це ще можна стерпіти, якби не більше нещастя. А саме: яке нещастя? Цадик...* Хазяїн, чи то пак тесть, нехай довго живе, нараз став запеклим хусидом, прихильником цадика і почав, розумієш, часто їздити до нього. І не тільки їздить, а й надовго затримується, не виїжджаючи з цадикового двору. Спочатку це був штефанештський цадик, а тепер боянський. Ось уже понад півроку, як він живе у цадика в Боянах і не хоче вертатись додому. Поїхав у Бояни на свято і відтоді носа додому не появляє. Побачивши, що ми на нього не дочекаємось, я пишу йому, тобто тестеві, листи один за одним: «Гвалт, любий тестю, чим це закінчиться? Адже все хазяйство перевелось на ніщо!» А він ані мур-мур. Тільки й знає, щоб йому, розумієш, переказували гроші. А що в мене — криниця? Криниця теж вичерпується! Кепські справи, але що робити далі? То я надумав, розумієш, і заскочив підводою до тестя в Бояни, щоб з ним перебалакати. Адже не можна його залишати напризволяще. Але спробуй говорити до стіни. Він знає лише одне: цадик, цадик і тільки цадик! Поговорити з ним

про повернення додому в Голенешті не можна було, слухати не хотів. Згадати про дітей — даремна річ! А як згадаєш ім'я Лейбки чи Аншела — життям важиш! Аншела він не прозиває інакше, як «душогуб». Оцей душогуб, каже він, без ножа зарізає матір. Якби не Аншел і його нещасна подорож до Бухареста, тєсть не лишився б удівцем, у цьому немає ніякого сумніву. То слухай далі. Прибув я до Боянів, до цадика, чи то пак до тєстя, а вигляд у нього, розумієш, ворогам би нашим такий вигляд. Важко згадувати. Серце болить. Побачив би ти його — половини не лишилося. Живіт звисає. Щоки запали. Постарів, посивів. Я мало не заплакав. А він щоб хоч запитав: що поробляють діти? Нічого, ні пари з уст. Вимагає, щоб я, розумієш, пішов з ним до цадика, і таки негайно. Так він хоче. Можна, кажу тобі, луснути з досади. Доля цієї людини — то наука всім нам. Хотів з ним завести розмову, поговорити про домівку, спитати, чим це все скінчиться? А він не дає. Завтра, каже, завтра. Сьогодні він повинен, розумієш, бути в цадика. І так з дня на день. Тим часом, сидячи в заїзді, почув я розмову юнаків з Чернівців... про єврейський театр... про бенефіс якогось одного славетного, ще зовсім молоденького актора з Бухареста. Кров з молоком, на ймення Рафалеско. Місто Бухарест і слова «актор», «молоденький», «кров з молоком» запали мені, розумієш, у голову. «Чи не наш це Лейбка? — подумав я собі. — Тут є якийсь зв'язок: Бухарест... Рафалеско... єврейський театр...» Тоді я собі подумав: однаково витрати великі, коштуватиме ще кілька карбованців, а я мушу, розумієш, глянути на цього молоденького актора з Бухареста.

Але перше треба було поговорити з хазяїном, чи то пак з тєстем, почути, що він скаже. Та з чого починати? З театру. З єврейського театру в Чернівцях!.. Почувши слова «єврейський театр», він змінився на виду... Що я тобі скажу? Кращого кладуть у домовину. Він аж затрусився, схопив ціпок, розумієш, і сказав, що голову мені розтрощить, якщо я хоч ще одне слово вимовлю... Погано, але що робити? Я вийшов на вулицю, найняв підводу до Чернівців, заплативши купу грошей. Але скажу правду: якби я знав, що це коштуватиме мені бозна-скільки, якби довелося навіть пішки піти — які тут можуть бути балачки? Чого варто те, що я бачу тебе, хвалити бога, живим. А пошана, яку ти маєш у театрі! Повіриш чи ні? Коли почалися оплески й вигуки «Рафалеско!» і молодь схопила тебе на

руки, в мене сльози виступили на очах, слово честі! Я згадав, розумієш: господи, та це ж наш Лейбка, той, що спав разом зі мною в одній світличці!.. Ліжко навпроти ліжка!..

Тут Щастя й Радість витер сльозу, й раптом у нього змінилися голос, вираз обличчя і тон. Він озвався до Рафалеска солодким закрадливим голосом:

— Пам'ятаєш, голубе мій, як ми спали разом в одній світлиці, ліжко навпроти ліжка?.. Штани разом з ключами я завжди клав у себе в головах... Гадаєш, що я не чув, як хтось стояв коло мого ліжка, мацав штани і порався біля шухляди стола?.. Чув, щоб я так чув саму тільки радість. Але я не міг, розумієш, розплющити очі... Де поділися гроші, що... там... у шухляді?.. Я хочу спитати: в кого вони лишилися? У того, що з обрзклим, зім'ятим обличчям, чи в маленького актора з хитрючими очима, який ходив вистрибом, чи в тієї рябої холери, що колись звалась Гоцмах, а тепер його вже звуть Гольцман?

Розділ 83

КІНЕЦЬ СІМ'Ї РАФАЛОВИЧА

Уже розвиднялося. Чернівецький базар, що навпроти «Чорного півня», почав прокидатися, з'явилися перші покупці, а наші два давні знайомі, Рафалеско й касир, усе ще розмовляли. Тобто говорив тільки касир, а Рафалеско слухав його з величезною увагою, лише інколи перериваючи вигуками: «Таки справді?» Або: «Що ти кажеш?» Або: «Не може бути!» Касир запевняв його, що він розповідає святу правду, і божився при цьому, щоб так дожив повернутися додому, до своєї дружини й діточок, неначебто Рафалеско не вірив йому без цього. Це було так кумедно, що Гольцман, який усе ще сидів за дверима в сусідній кімнаті, заглядаючи в шпарину до кімнати Рафалеска та прислухаючись до всієї розмови, не міг стриматися від сміху, що душив його. А коли Щастя й Радість раптом спитав у Рафалеска про гроші, які зникли тоді з письмового столу в Голенешті, Гольцман щільніше припав вухом до дверей, нетерпляче чекаючи, що відповідь на це хлопець. Аж тут затріщав стілець, на якому сидів Гольцман, і вони всі троє перелякалися: Рафалеско і касир просто перелякалися, почувши тріск, який у нічній тиші здавався дужчим, ніж був насправді. А Гольцман злякався, подумавши:

може, вони дізнаються, що він цілу ніч прислухався за дверима до їхньої розмови. Однак після кількох хвилин тиші переляк пройшов і Гольцман міг залишитися безборонно на своїй позиції, як і раніше. На жаль, він найцікавіше не почув, не тому, що погано прислухався: навпаки, він чув крізь двері кожне слово. Але тут була інша причина: Рафалеско просто не хотів відповісти на запитання про гроші. Він підвівся, пройшовся кілька разів по кімнаті, потім зупинився і, замість відповісти новому швагрові на його запитання, сам спитав його:

— Ну, а що поробляє кантор, мій колишній вчитель?

«Хлопець зовсім не дурний,— подумав Гольцман.— Той питає одне, а цей забиває йому баки про вчителя, про кантора. Якщо так, можна піти спати. Уже світає. Кат його бери, отого похмурого чоловіка, холера йому в кишки!»

Гольцман тихенько підійшов до ліжка, роздягся, вкрився ковдрою поверх голови і швидко заснув. А швагри, касир і Рафалеско, розмовляли далі:

К а с и р. Ти питаєш про кантора Ісроела? Еге-ге! Щасливий! Щасливий безмежно!

Р а ф а л е с к о. А саме?

К а с и р. А саме? Він тепер багатій.

Р а ф а л е с к о. Багатій? Кантор Ісроел став багатієм?

К а с и р. Та ще яким багатієм! Він уже не вчитель і не кантор. Те-те-те! Зовсім не той Ісроел, що колись. А капториха Лея, пам'ятаєш канториху Лею? Вона носить перли в будень і вбирається, розумієш, як багатійка. Перед кожним вихваляється своєю дочкою. Скрізь, де б не стояла й куди б не ходила, тільки й чути: «Моя Розка і моя Розка». Вона своєю Розкою всім голову затуркала. Жартуєш, така, нівроку, дочка! Тепер вона вже не зветься Розка. Тепер вона вже зветься Роза, славетна співачка. В Лондоні живе. Ти її пам'ятаєш чи ні? Оце недавно вона гостювала в нас у Голенешті з цілою зграєю співаків та акторів. З Лондона приїхали, їздили, розумієш, каретами й велосипедами — такий шарварок був, що ну! Те, що їм коштувала ця подорож, дай боже нам обом стільки заробити. Що тут дивного? Кажуть, що вона має нареченого, в якого 6 мільйон, розумієш, цілий мільйон! Голенешті ходором ішло. На вулицях бігали за нею. Нічого дивного тут нема! Поперше, вона таки стала гарна, як квітка гайова. Висока, ставна і вродлива, а співає, кажуть — світ не чув такого

співу. Крім того, вона багата, купується в золоті. Можеш собі уявити, канторова дочка дозволила собі заявити, що хоче купити, розумієш, наш будинок, тобто будинок тестя. Для кого ти думаєш? Для неї? Нічого подібного! Для кантора. Сам кантор навіть і слухати не хотів. Канториха теж. Навіщо їм, кажуть, такі хороми? Вони воліли краще купити хату вдови Нехи. Але їхня дочка Розка затялася, розумієш, — тільки будинок Рафаловича! І не лише будинок — двір, стодолу, все обійстя закортіло їй придбати. Чого тобі більше? Навіть собаку Теркуша — пам'ятаєш його? — теж мала намір купити. Якщо купувати, каже, то з усім гамузом. Диви, що канторовій дочці заманулося, хе-хе!

Тут, удруге за цю ніч, касир усміхнувся. Проте, побачивши, що Рафалеско не всміхається, а, навпаки, чогось замислився й начебто засмутився, Щастя й Радість почав виправдовуватись:

— Я б ні в якому разі не продав будинку. Але коли господь бог дав такого покупця! Я собі подумав, розумієш, нехай принаймні добре заплатить. Скажи, може, ні?.. Що з тобою, Лейбочко? Чого ти раптом засмутився?.. Тобі, може, шкода, що ми продали будинок? Повір мені, Лейбкосерце, мені теж боліла душа не менше, ніж тобі, а може, навіть і більше. Але що можна було зробити, коли справи такі дуже погані? Хазяїн, чи то пак тесть, нехай довго живе, засидівся в падики. Діти роз'їхались: хто в лісі, а хто в стрісі, розвіялися з вітром, розумієш, подалися на всі моря й океани. Хто лишився дома? Тільки стара бабуся, що вже здитинилась, і моя Башева з дітьми, себе я не рахую... Що мені треба? Мені, повір, нічого не треба. Я живу, розумієш, так само, як жив увесь час. Інші на моєму місці — еге-ге!..

«Еге-ге» касир промовив протяжно і махнув рукою. Що мало означати це «еге-ге» і що означав цей помах руки — важко вгадати.

Розділ 84

ВОНИ ЛАШТУЮТЬСЯ В ДОРОГУ

Даремно виправдовувався касир перед своїм молодим швагром. Затуманеною головою, ниючим серцем і всім єством своїм Рафалеско був далеко звідси. Суміш різних

почуттів була в його серці: докори сумління, журба, каяття, цікавість, кохання... Ніколи ще наш герой не переживав стільки, як цієї ночі. Він, можна сказати, за одну ніч втратив батька й матір, сестер і братів і всю родину разом з домом, де народився, разом з містечком, де виріс, — геть усе, що було йому колись любе й миле, він втратив цієї ночі, втратив назавжди! Йому здавалося: все, що було йому колись близьке, тепер стало далеке, дуже далеке, немов його відмежувала від тодішнього ціла вічність. Йому здавалося, що все, наче уві сні, туманне, оповите серпанком і вкрите нічним небом, сповненим таємниць. Тільки одна зірка світила йому з цього темного неба, світила, сяяла і, мінячись, вабила до себе, — то була Розка... Рафалеско замислився над усім тим, що тут почув. Йому б хотілося тільки знати: чого це вона купила їхній дім для батьків? Чому саме *їхній дім*, а не якийсь інший?.. Який намір був у неї при цьому? Невже це правда? Невже це заради нього? Невже їй такий любий той будинок, де він народився і зростав? Невже вона його ще не забула? Невже ще пам'ятає, як заприсяглася тоді в Голенешті, у ніч, коли горіло на Синагогальній вулиці, закликавши в свідки червоне, загравою осяяне небо, — *що завжди, на віки вічні вони будуть разом. І що б не сталося і куди б їх не закинула доля, їхні душі будуть разом. Завжди і скрізь разом.*

Він пригадував ніч пожежі, ту чарівничу, напрочуд гарну, щасливу, незабутню ніч, коли Розка стояла перед ним, оповита червоним серпанком, і мала вигляд вродливої зачарованої нічної принцеси...

Стук, стук, стук, — постукав хтось у двері.

— Хто це? — ніби прокинувшись від сну, спитав Рафалеско.

— Це я, Бернард.

Двері відчинились, зайшов Гольцман, а разом з ним вдерся струмінь свіжого ранкового повітря. Гольцман глянув гострими колючими очима спершу на хлопця, що, простягшись, лежав на дивані одягнений, розпатланий і замислений, потім — на похмурого гостя. Гольцманові дуже кортіло в цю хвилину взяти бессарабського череваня за барки, дати йому ляпаса спереду і кілька добрих стусанів ззаду та скинути під три вирви з усіх сходів. Але Гольцман знав, що й до чого. Не завжди можна показувати силу... Тому він стримався, глянув мимохіть на неторкнуті ліжка і промовив з удаваною усмішкою:

- Диви, зовсім не спали?
- Не спали, — відповіли йому обидва.

Гольцман почував, що не те він хотів сказати, і перепитав з тією самою удаваною усмішкою:

- Зовсім навіть не лягали?
- Зовсім не лягали.
- Цілу ніч сиділи й гомоніли?
- Цілу ніч.

— Гм... Час уже лаштуватися в дорогу, — сказав Гольцман Рафалескові, глянувши йому в очі.

— Я готовий, — відповів Рафалеско, підхопившись з дивана, а обличчя йому сяяло при світлі ранкового сонця, що привітно заглядало у вікно.

«Хлопець лишився хлопцем, — подумав Гольцман. — Хвалити бога, що йому не спало на думку справляти жалобу по вмерлій матері. А що було б, якби Рафалеско, приміром, сказав, що хоче поїхати до Боянів, побачитись у падика з святобожним батьком? Або якби хлопцеві забандюрилось раптом поїхати до Голенешті? Хлопець на все здатний!..»

Цілий ранок Гольцман ні на мить не спускав ока з Рафалеска та з його гостя. Де б не стояли ці двоє, він був третій, щоразу вигадуючи якусь приклучку. Однак Гольцман даремно хвилювався. Рафалеско сам відчув полегкість, коли його новий швагер сів на підводу після того, як вони розцілувались і він попросив передати всім гарячі привіти.

— І від мене вітайте! — гукнув касирові навздогін Гольцман.

— З великою приємністю, — сказав Щастя й Радість, обернувшись до нього заспаним обличчям з підводи, де було повно пасажирів. То з гіркотою в серцях поверталися «прихильники мистецтва» додому. Бозна-коли вони ще раз на своєму віку побачать і слухатимуть такого справжнього митця, як Рафалеско!

— Під три чорти! — благословив їх навздогін Гольцман і звернувся до акторів: — Нумо, дітоньки, за роботу!

Актори почали пакуватись, готуватися в дорогу, а над ними стояв директор Гольцман, зсунувши циліндр набакир і витираючи піт з рябого обличчя. Він командував так, як колись, за часів Щупака, не доведи тепер господи, командували ним:

— Не так... Спершу маленький ящик, а потім великий — тобто навпаки: спершу великий ящик, а потім

маленький... Отак... Глиняне опудало, чого ти зупинився? Бери праворуч, а він візьме ліворуч — тобто навпаки: ти бери ліворуч, а він візьме праворуч... Отак... Послухай-но, заплішений дурню, чого ти дивишся на мене, як грішна душа? Подивися краще, як ти несеш крісло царя Соломона — винесли б тебе вже на марах!.. Обережніше з короною Наполеона Бонапарта! Негіднику, якщо ти потрощиш Наполеонову корону,— я тобі голову потрощу!..

Так командував Гольцман, підганяючи всіх, лаючи й проклинаючи кожного. На перше-ліпше слово будь-кого з акторів у нього знаходилась лайка. Хтось приходить, наприклад, і каже, що кінчилися мотузки, а він відповідає: «Мотузки скінчилися? Кінчилися б дні твого життя на світі!» — «Де мені це покласти?» — «Лягай сам у домовину!» — «Може, поставити тут?» — «Став би ти правцем!» — «Я хочу взяти ще одну підводу». — «Узяли б тебе на тортури!» — «Він каже, щоб йому дали ще грошей». — «Дав би тобі господь нову душу!»

Одного актора Гольцман почастував новою, хоч і довгенькою, зате гострою лайкою: «Скільки дірок є в пасхальній маці по цілому світі, відколи євреї вийшли з Єгипту аж до останньої пасхи, нехай сяде тобі, розбишако, стільки прищів на язик!»

Як на злість, принесла нечиста сила стару матір Суру-Бруху з її бебехами.

— І ти вже прийшла з своїм старим ганчір'ям? Ти доведеш мене до того, що я розріжу перини й випущу все пір'я.

— Ану, спробуй.— відповіла йому стара мати, єдина, хто анітрохи не боялася директора.

Гольцман сплюнув, а стара пішла і негайно повернулася назад. Ще чого? Пусте! Вона хотіла, щоб її син пішов попоїсти. «У тебе,— сказала вона,— страшнучий вигляд, ти білий як крейда... Бо як мерці ковтають, такий і вигляд мають... По щоках знати, чи вміють зуби жувати... Силу,— сказала вона,— треба шукати в полумиску... Хто добре наминає, той лиха не знає...»

Сура-Бруха хотіла, видно, висловити всі народні приказки, які стосуються їжі. Але Гольцманові було не до того, щоб слухати, і він перебив її мову:

— Диви-но! Заторохтіла! Буде цьому коли-небудь край чи ні?

Гольцман аж закашлявся від гніву. Актори душилися від сміху. Сміятися вголос вони боялись. Гольцман міг за такий сміх так вилаяти, що більше не схочеш сміятися.

Ні, Гольцман був сьогодні в поганому настрої. У дуже поганому настрої. Йому ця подорож до Лондона була як кістка в горлі: не проковтнути й не виплюнути... Сам не знав чому, але було якось важко на серці. Йому цієї ночі снилися старі баби — «бодай їх з корінням повіривало!»

Частина друга

СКИТАЛЬНИКИ

Розділ 1

МІСТЕР КЛАМЕР

Лондонський Уайтчепел — це щось схоже на Бердичів, чи Вільно, чи Броди, чи на всі три міста водночас, а може, й зовсім на Єрусалим. Ніде так не відчувається пульс єврейського життя, як там. Ніде євреї не почувують себе так зручно, як там. Зовнішній вигляд, мова, метушливість, галасування, розмахування руками — все точнісінько, як у нас. Навіть професії, торгівля — ті самі. Тобто я хочу сказати, що лондонські євреї нічого нового там не створили. Вони так само змагаються за шматок хліба, шукають, де заробити на прожиття, як у нас. Одне слово, якщо ви прибули туди, це означає, що ви прибули додому. Вам не доводиться шукати, де б заночувати, чи помолитися в синагозі, чи замовити собі єврейські страви.

Говорячи про обід, хочу вам порекомендувати ресторан саме в центрі Уайтчепела під назвою кафе «Національ». Це не тільки єврейський ресторан, а ще й єврейський клуб, бо коли б ви не зайшли туди, то знайдете там силу-силенну євреїв усякого стану, є на вибір: біржові маклери, лікарі й філософи, комівояжери, комісіонери, актори єврейського театру, ювеліри, конторські службовці, кореспонденти газет, шахісти, крамарчуки, сіоністи * й просто молоді люди, що не знати, хто вони й з чого живуть, але всі галасують, шумлять, сміються й курять так, що продихнути не можна в клубі. Але більше за всіх курить, шумить і галасує сам господар, містер Кламер, з яким ми маємо честь вас познайомити.

Містер Кламер — галицький єврей, людина розсудлива, з гарним обличчям і широкою бородою а-ля Герцль *, що дає йому підставу вважати себе надзвичайно порядною людиною і сіоністом. Але він більше співчуває територіалістам *. Власне кажучи, він навіть не територіаліст. Він ні з ким не спілкується, не визнає ніяких товариств і партій, бо, розумієте, містер Кламер зроду великий скептик. Він не вірить нікому, крім як самому собі. Але коли люди кажуть йому в очі, що в нього борода точнісінько, як у доктора Герцля, йому не лишається нічого іншого, як записатися в сіоністи, з тією, однак, умовою, що коли містеру Зангвіллю * пощастить одержати для євреїв підходящу територію, він, містер Кламер, проти цього не перепечуватиме. Доктор Герцль, звичайно, велика людина, справжній джентльмен, але ж і містер Зангвілл не хлопчисько якийсь.

«Лебен унд лебен ласен» ¹ — такий принцип в містера Кламера. Містер Кламер взагалі людина принципова. Він розмовляє англійською мовою і певний, що то виходить у нього, як у справжнього англійця. До того ще він вважає себе за добре вченого, знавця книжок, і немає на світі такого, чого б він не знав. Ресторан він ненавидить, як побожний єврей ненавидить свинину. Містер Кламер навіть не заглядає туди, але, коли справа доходить до розрахунку, він зласкавлюється й бере гроші, якщо дають. Бо коли не дають, то вже нічим не зарадиш. В нього принцип, як на пасху: «Усі голодні хай прийдуть і вгамують голод»; люди приходять, їдять, п'ють і їдуть далі до Америки — шукай вітра в полі. Погано лише те, що це каже не хтось інший, а він сам, містер Кламер, — так себе рекламує. Забагато говорить він про себе, про знання світу та про свою доброзичливість. Взагалі містер Кламер говорить забагато. Але чому не поговорити, коли в нього немає іншої роботи? Працювати в ресторані — це обов'язок його дружини. Місіс Кламер, нещасна, затуркана жінка, яка віддала всі сили кухні, ніколи не має часу навіть глянути на задимлене, заплакане небо, крім як у суботу. Настає субота — тоді вона надіває капелюх, святкову сукню і стає «леді». Зате вона дбає, щоб її чоловік — містер Кламер — вчасно мав свій брекфест ² і свій дїнер ³. Попоївши, він відпочи-

¹ Лебен унд лебен ласен — живи й іншому дай жити (нім.).

² Брекфест — сніданок (англ.).

³ Дїнер — обід (англ.).

ває. Поспить, а потім ви можете побачити, як він походжає в своєму клубі, гладячи широку бороду, або як, сидячи за столиком з ким-небудь, наче гість, з кухлем пива в руці, з сигарою в роті, скаржитися на свою нещасну долю: «Про що тут казати, коли мені, містеру Кламеру, доводиться продавати локшину! Але нічого не вдієш, бо треба жити! Як кажуть англійці: «Мусиш робити, якщо хочеш жити...»

Ні, містер Кламер терпіти не може ресторану, ненавидить цю свою професію. Він більше полюбляє громадські справи, втручається в роботу лондонських добродійних товариств, морочиться з російськими емігрантами, яких він називає «кацапами» або «жебраками». На його думку, всіх російських євреїв слід повісити на одній мотузці. Може, вам здається, що містер Кламер, крий боже, така погана людина? Чи, може, гадаєте, що англійські євреї йому більше до вподоби? Помиляєтесь. Коли на містера Кламера знаходить дур, він може виляти (звісно, поза очі) всіх лондонських багатіїв, усіх єврейських лордів, змішати їх з багном. Містер Кламер амбітна людина: спробуй зачепити його словом — не спекаєшся лиха. Ті, хто знає його, стережуться. Або ще буває так: підходить він до гурту гостей, устряє в розмову й оголошує: «Люди добрі, дозвольте мені! Я вам скажу по щирості, що ви всі нічогосінько не знаєте. Балачки ваші нічого не варті,— так закінчує містер Кламер і, взявшись за широку бороду, питає: — Про що, власне кажучи, у вас тут ідеться?»

Одного разу сталась така пригода. До містера Кламера в ресторан прибився якийсь чудний чоловічок і забув у нього пачку листів, цілий скарб... Ми переказуємо мовою містера Кламера, як він зустрівся з тим чоловічком і який скарб зовсім несподівано попався йому до рук.

— Оцю пачку, що ви бачите, залишив мені у спадщину один якийсь жєбрак, єврейський актор, маленький на зріст, хрипкий, з хитрючими очима, щоб я так лиха не знав, як не знаю, хто він, що він і звідки; у мене принцип: коли мені нічого не розповідають, то й не треба. Як кажуть англійці: «Кожен має свою халепу...» Одно слово, півмісяця поспіль він у мене їв і пив. Сказав, що є тут одна його знайома артистка, яка заробляє мільйони. Вони давні друзі. Важко тільки, казав він, добитися до неї, але тільки-но, казав він, вдається до неї пробитися, вона його озолотить. Ол райт! У мене принцип: коли людина каже — треба їй вірити... Одного разу він прийшов до мене, оцей

неборака, з проханням, щоб я йому позичив кілька шилінгів. Йому треба, казав він, поїхати на день тут недалеко, до Брайтона — таке містечко недалеко Лондона. Туди виїздять усі лорди й найбагатші магнати. Там, казав він, проживає тепер ота славетна чи то співачка, чи актриса. При цьому він подав мені пакунок, чи, як кажуть англійською мовою, «ганд-бег», щоб я сховав, замкнув, казав він, під замком. Бо там, казав він, переховуються важливі папери, які мають велику цінність... Ол райт! У мене принцип: людина каже — треба їй вірити... Дав я йому кілька шилінгів і взяв у нього цей пакунок, цей «ганд-бег» та замкнув у себе в столі. Прождав я цього жебрака день, два, три, тиждень, місяць, цілий рік — тільки його й бачили, шукай вітра в полі або, як кажуть англійці: «Спіймайте, якщо зможете». Одного разу я згадав про пакунок, чи «ганд-бег», того небораки. Розгорнув його, варто знати, які скарби там лежать. Дивлюся — рукопис, писаний єврейською мовою! «Ол райт! — подумав я собі, всі мої болячки на його голову! Навіщо вони мені здалися? Що я з ними робитиму?.. Яку цінність мають вони? Як кажуть англійці: «Ламаного пенса не варті!»

Так розповідав містер Кламер про скарб, який попав йому до рук і складався з кількох листів, писаних єврейською мовою. А що ці листи безпосередньо стосуються нашого роману, ми передаємо їх точний зміст, покладаючи надію на те, що читач уже сам зрозуміє, ким і кому вони написані.

Розділ 2

ПАЧКА ЛИСТІВ

Перший лист

Пишу тобі, мій любий, але спитай мене, навіщо я це роблю? Хіба я знаю, де ти і що з тобою робиться? Але я маю надію, щодня, щогодини, щохвилини сподіваюсь, що, може, не сьогодні, то завтра, а все-таки довідаюсь, де ти. Хочеться написати тобі про все, що зі мною сталося з першої хвилини, коли я покинула Голенешті, аж до сьогодні. Пишу до тебе, і мені здається, що ти сидиш біля мене й я розповідаю тобі геть-чисто все. Звичайно, я не зможу все так докладно й так добре описати, як коли б я тобі розповіла особисто, бо звідки мені вміти писати?

Всім, що знаю, я повинна завдячити своєму батькові-кантору. Він мені завжди казав: «Усі хлопці сидять і пишуть, пиши й ти. Хіба тобі зашкодить, коли ти вмітимеш? Пам'ятай, доню, це тобі з часом може пригодиться!» Тепер я бачу, наскільки він слушно казав... З чого, любий, хочеш, щоб я почала розповідь? З того суботнього вечора, пам'ятаєш? Ох, той суботній вечір! Якщо я не вмерла з переляку, — це ознака, що довго житиму. Поки я дожила до тієї миті, коли годинник пробив дванадцятю, в мене серце мало не вискочило з грудей. Кожна хвилина здавалася мені годиною. Що я кажу — годиною. Цілим днем, навіть роком. А коли годинник пробив дванадцятю, я нишком підвелася, відчинила вікно і виплигнула надвір — лишенько, кругом тьма непроглядна, нічого немає!.. Скільки я в цю хвилину передумала. Найстрашніші думки лізли мені в голову. Більш за все я потерпала за тебе, мій любий. Може, з тобою щось скоїлось... Але ось я почула свист, раз і вдруге, — як ми умовились з отим хрипуном (його прозивають Шолом-Меїр Муравчик)... Серце — як годинник: цок-цок-цок. Руки й ноги тремтіли. Дивний холод пройняв мене. «Розко, зачини вікно! Розко, укрійся ковдрою поверх голови і — на добраніч!» — так подумала я в цю хвилину, але зразу ж пригадала все, про що ми умовились... Я пригадала клятву, якою ми заприсяглися, й рукостискання, яким ми обмінялися тієї ночі, коли була пожежа, — пам'ятаєш ту ніч?.. І я відкинула геть вагання: «Бувайте здорові, тату й мамо! Бувайте здорові, Голенешті! Вам передає останній привіт канторова дівчина... Немає Розки!.. Вилетіла пташка з клітки...» Так прощалась я з стінами своєї світлички, поцілувала подушку. Серце стискалося від болю, до краю шкода було бідолашного батька: що він скаже завтра вранці? Але це тривало не більше як хвилину, може, навіть менше — і ось я вже за вікном на вулиці. На Синагогальній вулиці мертва тиша. Наче дві тіні, сунемо ми обоє, я і той хрипун. Я біжу, а він за мною, ледве-ледве переводячи дух. Аж на кінці вулиці, біля погорілої хати пекаря Ошера, ми обоє зупинилися, він дивиться на мене, я — на нього. Він тихенько засміявся хрипким своїм сміхом.

— Дівчинко, — сказав він, — ти біжиш так, що я ледве встигаю за тобою.

При цьому він розв'язав якийсь пакунок, а в ньому лежала подерта котяча шубка, й стара хустка.

— Що це таке?

— Це,— сказав він,— для тебе, кицю, переодягнись, щоб тебе,— сказав він,— боронь боже, не впізнали. Нехай вони будуть,— сказав він,— мудрі, як сам цар Соломон, чорта пухлого тебе впізнають. Тільки загорнися добре, пташенятко, в хустку. Отак. Поки ми не прибудемо до залізниці,— сказав він,— щоб ти була німа як риба. Чуєш, любонько? Ні словечка, ані мур-мур!

Тут під'їхала підвода, запряжена трьома кіньми. Хрипун зупинив її. На передку сидів візник Шимон-Давид — я його впізнала в темряві,— а з буди вистрибнув директор Щупак, дуже схвилований чимось. Він відкликав хрипуна набік і почав з ним шушукатись. Про що — не знаю. Чула тільки, як хрипун, видно, нагримав на директора: «Йо-ло-пе!» Я стояла ні в сих ні в тих, загорнена в шубу й хустку, а ті двоє і далі шушукуються. Потім вони покликали візника і, коли той зліз з передка, повели його набік. Тепер вони вже шушукалися втрьох. «Господи! Які в них тасмниці?» Візник Шимон-Давид, чую, став сваритися з ними. До мене долітали окремі слова: «Таке вигадали!.. Нічого собі гак!.. Де Пачешті, а де Новоселиці!» «Можє, скинути з себе цю котячу шубку,— подумала я,— і майнути назад додому, поки ще є час?..» Тим часом почувся хрипкий голос: «Мадам Кац! Мадам Кац!..»¹

«Кого це вони кличуть? Невже мене мають на увазі? Це мене вшановано новим прізвищем: «Мадам Кац»?»

— Чого ви зупинились? — звернувся він знову до мене.— Сідайте, будь ласка, мадам Кац, на підводу...

Ми всі троє посідали на підводу: я — поруч з директором, а хрипун — навпроти. Директор був дуже похмурий, зітхав, від нього тхнуло вином. Хрипун скомандував візникові: «Рушаймо!» Шимон-Давид стьобнув коней, і ми поїхали.

Скільки тривала їзда, не знаю. Але раптом, чую, візник зупинив коней голосним «тпр-р-ру» — і ми зупинилися в акурат перед хатою вдови Нехи. «Нова халепа на мою голову! Цього ще не вистачало,— подумала я,— щоб вдова Неха мене впізнала!» Так воно й було. Не встигла я подумати, як уже вдова Неха стала коло дверей разом із своїми двома напівзодягненими сестричками, а Шимон-Давид

¹ Каце — кішка (нім.). Пестливе «кицю» Муравчик обернув на прізвище «Кац».

завів з Нехою розмову про «морських котів» (то він мав, певно, на увазі акторів): чи вже всі вони поїхали до Пачешті, і коли саме? До речі, він їй нагадав про двох пасажирів, яких нещодавно привіз до неї з вокзалу і за яких вона не дала йому навіть холодної води напитися... Вдова Неха відповіла на це, що таких пасажирів, як він їй тоді привіз з вокзалу, добре було б густо сіяти, але щоб рідко сходили. При цьому Неха заглянула в буду прямо на мене... Я б могла заприсягтися, що вона мене впізнала... Душа моя мало не в п'яти сховалася... Я щільніше загорнулася в шубу й хустку. Ще хвилина — і я б задихнулася. Дай боже здоров'я хрипунові. Він нагримав на візника, почав його підганяти: «Рушаймо! Рушаймо!» — і попрощався з Нехою. «Бувайте здорові!» — «Їдьте здорові». Шимон-Давид ляснув батоном: «Гайда» — і так розігнав коней, що мені здавалося — від нас мокрого місця не лишиться.

— Чого ви так поспішаєте? Якої лихої години, хіба хто женеться за нами? — спитав у нього директор, і чути, як він зуб з зубом не зведе.

Шимон-Давид нічого не відповів. Він підганяв коней дужче й дужче. У мене промайнула думка: «Може, справді, хтось женеться за нами?.. Може, це була та таємниця, про яку вони втрюх шушукались?..» Отак думаючи, я раптом побачила, що перед підводою поряд коней біжить ваш собака Теркуш — я його зразу впізнала. Погана прикмета — звідки тут узявся Теркуш? Мабуть, з вашого двору поїхали за тобою, а спіймають мене... Пропадла справа! Ми обоє пропали... Мені вже уявляється, як нас обох урочисто поведуть назад до міста. І неодмінно зв'язаними однією мотузкою. «Чи не краще, — подумала я собі, — викинутись з підводи та забитися на смерть? Бо як така ганьба...» — «Стійте! Заждіть», — почувся голос Шимон-Давида, що раптом знову зупинився — цього разу посеред поля — й завів розмову з двома візниками. Придивляюся до другої підводи, вщерть запакованої ящиками, а на ящиках сидять якихось двоє. Один, здається мені, Гоцмах, другий — ти!.. Тебе я зразу впізнала, любий, хоч ти сидів, як і я, закутаний у старе лахміття. Якусь мить мені здавалося, що ти дивишся на мене. Ось ти підвівся, махнув до мене рукою і назвав на ім'я. Я мало не вистригнула з підводи. Але це, певно, мені тільки здалося. І тривало воно, не знаю, чи з півхвилини. Бо Шимон-Давид зразу ж завернув підводу назад, ляснув батоном — і ми поїхали далі.

Отже, ми, хвалити бога, відбулися тільки переляком. Тепер постало питання, куди ми їдемо? Куди їдуть усі інші? Чого директор такий похмурий? Яку вони ховають таємницю? І чому хрипун назвав директора «йолопом»? Про це все я напишу тобі в наступному листі. Тепер пізно. Час спати. На добраніч.

Другий лист

Мій єдиний друже!

Усі нещастя, які я описала тобі в своєму першому листі, й усі страхи та переживання, що я їх зазнала тієї ночі, нічого не варті проти того, що пережила потім. Скільки горя, турбот, поневірянь, пекельних мук! Уяви собі, любий, що тільки тоді, коли ми вже переїхали кордон, я довідалась, що ми зовсім не в Румунії, куди раніше умовились поїхати. Як я себе почувала і що передумала — чи треба тобі описувати? Якби побачила перед собою річку, я б, напевне, кинулася в неї. Я почала бити себе руками по голові, рвати на собі волосся й ридати так, як ніколи в житті ще не ридала. Очевидно, ці двоє, хрипун і директор, дуже перелякались. Навипередки один перед одним вони почали мене заспокоювати лагідними словами. Але що більше вони мене заспокоювали, то більше я ридала. Я пошматувала на собі вбрання, сорочку, хотіла вибити шибки. Директор до смерті перелякався і втік. А може, хрипун нишком випровадив його... Він, певно, зрозумів, що я боюсь директора з його відворотним зім'ятим обличчям і паскудними червоними очима без брів...

Залишившись удвох з хрипуном, з отим, що зветься Шолом-Меїр Муравчик, я з новою силою почала ридати. Він розважав мене, присягаючись життям своїм, небом і господом богом, що зі мною нічого лихого не станеться. Я кинулась до нього, цілувала йому руки, благаючи, щоб він сказав мені всю правду, саму правду... Він знову почав присягатися, що розповість мені геть усе, до найменших подробиць, інакше-бо — нехай йому буде те й те. І ось що він мені розповів. Переказую тобі коротенько.

Збиралися вони таки поїхати до Румунії, але в останню хвилину їх план змінився з вини директора. Цей директор, виявляється, мав двох жінок. Він, правда, каже, що одній з них давно вже дав розлуку. В нього, казав він,

є свідки. Але розлучена доводила, що це брехня й вигадка. Тоді друга, нерозлучена, зажадала, щоб він дав їй розлуку. А він не хотів. Чому? Він вимагав, щоб вона повернула йому всі гроші, коштовності, гардероб і геть усе, що він витратив на неї. А вона доводила: щоб йому стідьки болячок вискочило на спині, скільки вона на нього витратилась. На чийому боці правда — важко було дізнатися. Хрипун каже, що вони всі троє мають рацію і саме тому їх не можна допускати одне до одного, бо з цього, каже він, може статися велике нещастя: вони, каже він, повідкушують одне одному носи.

Тим часом сталась пригода. В останні дні перед від'їздом з Голенешті директор одержав листа від знайомого, що його перша розлучена жінка довідалася, де він, і збирається в гості до Голенешті. Йому стало моторошно на серці, бо вона йому скрізь улаштовувала такі скандали, що він мусив, не оглядаючись, тікати від неї. Щупак давно вже поривався поїхати до Бухареста, в Румунію. А тепер, одержавши цю «радісну» звістку, він почав готуватися в дорогу з усією трупкою. Візьми ж, дурню, поїдь швидше, щоб було тишком-нишком. Ба ні! Директор написав спершу листа своїй другій нерозведеній дружині: «Повідомляю тебе, що я збираюся виїхати до Румунії. Час вже нам покласти всьому край: чи пан, чи пропав. Хочеш бути зі мною, можеш приїхати до мене просто в Бухарест». Що ж робить ця нерозведена дружина? Вона відписала йому у відповідь: «Так, мовляв, і так, мій любий чоловіче! Спершу закінчи з твоєю першою жінкою, а потім умовляйся з другою». А тій розведеній вона, нерозведена, написала окремого листа: «Знай, мовляв, так і так, якщо хочеш покінчити з Щупаком, тобі треба якнайшвидше приїхати до Бухареста...» Тоді розведена виїхала просто до Бухареста. Про це директор довідався в одного актора, який одержав листа від знайомого, теж актора. Коли саме він показав директорові листа? З півгодини перед від'їздом у льоху винаря Генаха. Оце й уся історія. Оце й була та таємниця в суботу ввечері, і через те хрипун назвав директора «йолопом».

— Усе, що ви мені розповіли, — сказала я хрипунові, — дуже цікаво, але що ж буде далі?

— Далі, — сказав він, — буде гаразд: жінки там, у Бухаресті, — сказав він, — вчепляться одна одній у волосся, а ми наймемо приміщення для театру, — каже він, — і на-

пишемо листа акторам у Ясси, щоб ті, хто має гроші, приїхали до нас, а хто не має нічого в кишені, нехай сидить там,— каже він,— або подасться туди, де козам роги втинають.

— Ну, а Гоцмах? — спитала я.

— При чому тут Гоцмах? — здивувався він.— Ти скучила за ним?

— Ні,— сказала я,— просто так. Згадала, як Гоцмах гарно танцює хусида.

— Нехай собі танцює,— сказав він,— з самою смертю, отой Гоцмах. Навіщо нам таке одоробло з довгими ногами? Ми собі знайдемо,— сказав він,— де завгодно такого коміка, як Гоцмах...

Ти можеш собі уявити, любий, як відцієї звістки в мене застигла кров у жилах... Проте я стрималась, скільки було моїх сил, стала удавати веселу. Серце мені віщувало, що добром я досягну більшого і що треба потоваришувати з цим хрицуном. Я почала його просити й пояснила йому, що, поки не зберуться всі актори, я не заспокоюсь. А якщо він хоче зробити мені ласку, нехай подбає, щоб усі приїхали, а разом з усіма й одоробло Гоцмах. «Тоді,— сказала я,— почуватиму себе, наче вдома, у Голенешті...» Дивлячись на мене, він засміявся: гаразд. Він і директор негайно напишуть листа, щоб усі приїхали і щоб одоробло Гоцмах теж прибув, хай йому абищо! — так сказав Муравчик і попросив мене, щоб я зверталася до нього з усім, що мені треба, а він стане мені завжди в пригоді... Він побігав по крамницях, приніс мені цілий пак нового вбрання, щоб я вибрала собі до вподоби все, що мені личить. Взуття він приносив мені тричі, поки я добрала собі пару черевиків. Я помилася й одяглася з голови до ніг. Глянувши в дзеркало, я сама себе не впізнала. Де поділися сльози? Мені захотілося їсти. І не тільки їсти — співати захотілося мені! Я защебетала, як соловейко, немовби я була найщасливіша в світі.

Третій лист

Прочитавши все те, що я описала тобі в моїх перших листах, ти, певно, гадаєш, що вже кінчилися всі мої поневіряння? Ні, любий, саме тут почалися в мене нові сльози, журба, образи, досада й сердечний біль! Рік має триста

шстдесят п'ять днів. День — двадцять чотири години. Година — шістдесят хвилин. І кожна хвилина приносить нові страждання, нову гризоту й поневіряння... Бо зрештою я прикро помилялася, вважаючи, що стати актрисою дуже легко: переодягасься, виходиш на сцену, і все. А виявляється, що треба спершу пройти цілу школу, зазнати безліч пекельних мук. Актори, кажуть вони, не народжуються. Патті *, всесвітньовідома Патті, кажуть вони, бувши дівчиною, ходила з катеринкою і співала під вікнами... Так пояснював мені директор Щупак і мій оборонець Муравчик. Щоб я звикла до сцени, вони дали мені попервах співати куплети, пісеньки й навчили танцювати.

Перший свій виступ на сцені я не забуду, поки мого віку. Виступала я лише з однією пісенькою. Директор Щупак вихваляється, що це його пісня. Він сам, каже, скомпонував її. Але хрипун сказав: «Плюнь йому межі очі...» Хто справді скомпонував цю пісню — не знаю, але починається вона так:

Так гарно у хатках
Вночі проти суботи.
Зникають у серцях
Неспокій і турботи.

Головне тут не в пісні, а в тому, як співати. І не так самий спів, як грим і одяг. Мене одягли як юнака — молодого хусида: наліпили пейси, дали чоловічі атласні штани, шовковий сюртук і капелюшок на голову. Музика грала, а я проспівала «Так гарно у хатках» та ще протанцювала веселої. Тобі важко буде уявити, що робилося в театрі. Здавалось — ось-ось завалиться на мою голову стеля. Аж до неба лунали вигуки: «Співак! Роза Співак!» (Так я звалася тоді на афіші). Земля мало не розверзлася під моїми ногами. Двигтіли стіни, гойдалися лампи. Я не знала, що робити. Директор з одного боку і хрипун з другого почали підштовхувати мене ззаду, щоб я виступила перед публікою ще раз. Я виступила ще раз. Галас став ще дужчий. Я змушена була виступити втретє. І ще, і ще раз співала «Так гарно у хатках» і знову танцювала веселої. Я танцювала, а разом зі мною танцювали також стеля, стіни, лампи, публіка. Закінчивши, я прибігла за лаштунки і, наче сніп, повалилася з плачем на диван. «Кішечко, ти плачеш? Тобі радіти треба! Хіба ти знаєш, пташенятко, який успіх, який фурор, який тріумф у тебе?

Патті ніщо проти тебе, щоб мені господь дав стільки щастя й утіхи!» Так розважав мене мій оборонець, хрипун Муравчик, а директор стояв оддалік (я його ніколи не допускала до себе ближче, ніж на півсажня). Він стояв і радісно усміхався, хоч вогкі його оченята швидше плакали, ніж сміялися.

«Ой, та й куплети ж! Чуєте, солодкі як мед, хай я не буду Альбрет...» — белькотів він, виблискуючи всіма своїми діамантами.

З того вечора ввійшла в моду Роза Співак. Кожного вечора, після театральної вистави, треба було, як компот, підносити публіці Розу Співак з її піснями і закінчити танцем. Мені здається, що цей компот злюбився публіці більше за всі наїдки й страви всього театру в цілому. Я сама чула на власні вуха, як два поважні з вигляду євреї голосно розмовляли в театрі: «Коли вже кінчиться курзуверзу і нас почастують Розою Співак?» У перші дні мені здавалося, що я спопелію від сорому од таких компліментів. Ні, це треба самому пережити й відчуту!.. Чоловіки, що пасли мене очима й, здавалося, заглядали за пазуху... жарту з приводу моїх чоловічих штанів... Які в них масні очі!.. А сердиті погляди жінок — боже милостивий! Усі хвороби, що є на світі, я бажала їм від щирого серця й усі прокльони вергала на їхні голови. Я проклинала чоловіків, жінок, єврейський театр і саму себе, а також той день, коли народилася на світі! Проте, як бачиш, я все це пережила і, хвалити бога, можу тепер тобі про це спокійно розповідати. І знаєш кому я маю завдячити? Лише тобі, мій любий, мій єдиний друже! Бо я весь час ні на хвилину не втрачала надії, що ось ти приїдеш, ось побачу твоє ясне лице, й ось ми обоє візьмемося за руки і подамося в світи, як умовлялися тої ночі. Мій оборонець Муравчик дурив мене щодня, що незабаром приїде решта акторів, а разом з ними й «мій Гоцмах» (так, бувало, дражнив він мене). Проте минали дні й тижні, а про них ні слуху ні духу.

Єдина людина, що з'явилася з колишньої трупи, була мадам Черняк. Потворна актриса з кумедною фігурою, яку прозивають Брайночка Козак, ти, певно, пам'ятаєш її з Голенешті. Коротенька, товстенька, з великими білими зубами. Від неї я довідалась, що мій оборонець Муравчик весь час нахабно обдурює мене. Ніяких листів і запрошень він не писав до акторів у Ясси. Це була брехня від

початку до кінця!.. Брайночка Козак розповідала таке, що аж волосся ставало дибом. Декорації, сказала вона, випи-сали, а всіх акторів і актрис кинули напризволяще. Зали-шилися вони в чужій стороні, не знаючи мови, не маючи копійки в кишені. Якби не вона, актори з голоду помер-ли б. Вона їх по змозі підтримувала. Потім вони поспро-дували з себе все, що мали, й розлізлися, хто куди, роз-танули, сказала Брайночка Козак, як сіль у воді. «Ну, а Гоцмах?» — спитала я в неї. «Гоцмах,— відповіла вона,— наче у воду пішов...» І так щоразу: вона мені розповідала страшітливі історії про бідних акторів, як вони, бідолашні, мучилися, й щоразу я питала: «Ну, а Гоцмах?» А вона мені одно відповідала: «Гоцмах — наче у воду пішов».

Тільки один раз Брайночка Козак проходила словом, що чула від знайомого актора, ніби той чув ще від одного, теж актора, що той бачив Гоцмаха з якимсь дуже моло-деньким хлопцем у Бухаресті. Ти можеш собі уявити, як закалатало моє серце, коли я почула ці слова!.. За це тіль-ки я хотіла розцілувати її, і ми з того часу зблизилися з Брайночкою Козак, як дві рідні сестри.

Брайночці Козак я маю дякувати багато за що. Вона мені розкрила очі, хто такий директор Щупак і що являє собою хригун Муравчик, навчила мене, щоб маю робити на цьому світі, крім того, вона мене познайомила з такими речами, що, можливо, добре було б, якби я про них дізна-лася пізніше... Завдяки їй я ще вчасно врятувалася з цьо-го багна. Вона була перша, яка пояснила мені, що моє місце не тут, серед комедіантів. Якби не вона, я, може, й досі вешталася б з Щупаковою трупою бозна-де. Якби не вона, я й досі, можливо, виступала б у всіх шиночках, одягнена в чоловічі штани, співала б «Так гарно у хатках» і танцювала веселої.

Любий мій! Друже дорогий! Як згадаю ті часи, мені ще й досі червоніє обличчя від сорому і полум'я спалахує в серці від гніву. Не так на мого директора і не так на мого оборонця, які хотіли заробити на мені якнайбільше,— так чинить кожен підприємець і досі. Ні. Я гнівалася на тих ситих, товстопузих негідників, що приходили слухати, як я співаю, і дивитися, як я танцюю, облизуючись при цьо-му, як кіт на сметану, не тямлячись від любово-страстя й горлаючи на весь театр: «Співак! Роза Співак!» *При-хильники єврейського театру* — так називали вони себе й,

приходячи щовечора до Щупака в театр, заглядали за лаштунки: коли то вже з'явиться на сцені дівчина в чоловічих штанах?.. Ох, ті «прихильники єврейського театру»! З одним «прихильником єврейського театру» мушу тебе познайомити. А що про нього доведеться багато розповідати і вже дуже пізно, напишу про це іншим разом. На добраніч, любий мій, спи спокійно!

Четвертий лист

Одного разу — це було влітку — ми всі пішли на репетицію. Я вже тоді почала готувати «перші ролі». Аж тут сказали директорові, що якась людина проситься до нього. Щоразу, тільки-но директор Щупак почує, що хтось допитується його, він стає білий як крейда. Певно, все через його кількох дружин... Мадам Черняк, що зветься Брайночка Козак, каже, ніби Щупак має, нівроку, не дві, а три жінки. Одне слово, коли йому сказали, що якась людина хоче його побачити, він зразу розгубився і почав шукати свого порадника:

— Шолом-Меїр! Де він там, Шолом-Меїр, холера!..

«Людина», однак не дочекавшись, зайшла за куліси. Обидва кинулись один одному на шию:

— Стельмах!

— Щупак!

Аж тут прибіг хрипун, і всі троє почали цілуватися. Радість, свято! Рідні брати, які не бачились років з двадцять, не зраділи б так, як зраділи ці троє, а надто той, що звався Стельмах. Він просто танув від насолоди, як сніг проти сонця. Очевидно, через те, що нарешті йому пощастило побачитися з Щупаком і його правою рукою, хрипуном Шолом-Меїром Муравчиком.

Низенький, чорнявий, волохатий, уже літній, але кремезний, добре відгодований, з круглим черевцем і ясним обличчям, з слізливими очицями й солоденькою посмішкою, що завжди сяє на його обличчі (видно, що людина ця задоволена собою, всіма людьми, господом богом і цілим світом), — оце портрет особи на прізвище Стельмах. За що його слід похвалити — він не заноситься. І хоч сам каже про себе, що йому, нівроку, дуже добре ведеться, що він, нівроку, дуже багатий, Стельмах поводить себе просто, скромно й не гне кирпи. Він сам каже, що не любить бундючитись,

як інші, терпіти не може виказувати свою велич. Навпаки, він повсякчас любить розповідати кожному, хто охочий слухати, всю свою біографію. Говорить він тихенько, ледве чутно, злегка зітхаючи й посміхаючись, гладячи при цьому співрозмовника рукою або тримаючи його за гудзика, щоб не втік. Розповідь його так і ллється, наче олія з бочки, все в ній в'яжеться, чіпляється одне за одне. Все це — дивовижні події, пригоди, казки з «Тисячі і однієї ночі». Не знаю, чи вдасться мені, але спробую передати тобі його біографію його ж таки мовою.

«Був я, хай бог милує мене, вас і всіх наших друзів, — так починає Стельмах, зітхаючи й посміхаючись, розповідати свою біографію, і обличчя йому сяє, — великим бідаком, злиднем, жебраком, капцаном та ще мав повну хату дітей і ні шматочка хліба. Проживав десь у маленькому містечку, що зветься Махнівка чи Яхнівка (я забула цю назву), а жив з того, що шив шапки селянам, ходив за три милі на базари продавати свій крам, може, пощастить що-небудь заробити. Чоботи, хай бог милує мене, вас і всіх наших друзів, були перев'язані мотузочками, щоб, крий боже, підопши не відірвалися, а пальтечко на плечах, морешето, самі дірки. Мороз великий, сніг рипить, вітер б'є в обличчя, а серце хляне від голоду. Дома, хай бог милує мене, вас і всіх наших друзів, лежить хвора жінка, повна хата маленьких діточок. Найстаршому не було тоді ще й шести років. Гершком звали його тоді; змалку був дуже вдалий, не дитина, а золото. Удень і вночі бавився з двома паличками і грав, грав, грав. «Гершонько, що ти робиш?» — «Граю на скрипці». Одного разу купив я йому просту селянську скрипочку за якихось три злотих. Побачивши скрипку, дитина аж заплакала. Де вона бачила скрипку? Хто їй показав, як треба грати? Щоб я разом з вами ніколи не знав, що таке голод і злидні, — розповідав Стельмах, — як я цього не знаю. Дитина самотужки почала цигикати й цигикала так довго, аж поки навчилась грати якісь мелодії.

Трапилося так, що в тому містечку жив великий пан, граф чи князь (цього точно я вже не пам'ятаю). Містечко йому належало. Довідався пан, що в його містечку є якийсь бідний шапкар, а в того шапкаря незвичайний хлопчик — грає на скрипці так, що за душу бере. Пан наказав привести до нього шапкаря разом з хлопчиком і з скрипкою. А коли пан наказує, не можна бути свинею,

треба йти. Прийшов він до пана з хлопчиком і з скрипкою. Хлопчика поставили на стіл, і він загравав раз, і вдруге, і втретє — пан зразу захопився його грою, а пані почала дитину обіймати й цілувати. На столі з'явилися чай, кава й закуски: булки, яєчка, варення — все, що євреєві можна їсти.

— Сідай, — звернувся до шапкаря пан, — сідай, чого ти стоїш? Чи ти розумієш, який у тебе скарб? У тебе, — сказав він, — коштовний діамант. Ти — мільйонер. Шкода тільки, — сказав він, — що ти проста, темна людина. Ти будеш, — сказав він, — душогубом, якщо не подбаєш, щоб дитина поїхала до міста вчитися, вивчати музику!..

Батько на це йому відповів:

— Вельможний пане! Тобі, певно, легко сказати — «вивчати музику». Я, хай бог милує мене і всіх людей, бідний єврей, злидар, харпак, без копійки в кишені і маю повну хату маленьких дітей...

На це пан відповів йому:

— Нехай воно тебе не турбує. Віддай хлопчика мені, то я виведу його в люди...

Так сказав йому пан, а пані притакувала, киваючи головою. Але ж Стельмах не з тих людей, що їх на копійку десяток. Він собі подумав: поки пан виведе його дитину в люди, в нього, батька, залишиться менше на одну дитину, а в єврейському загалі — менше на одного єврея...

— Ні, вельможний пане, — сказав він, — так діла не буде. Ти краще накажи запрягти коней і позич мені кілька карбованців на витрати. Я поїду з дитиною до Бердичева. Це, нівроку, велике місто, там повно багатих людей...

Так воно й було. Прибувши щасливо з хлопчиком до Бердичева, вони почали ходити по місту. Великий центр. Кипить, як у казані. Люди, висолопивши язики, заклопотано сновигають туди й сюди. А на них ніхто не дивиться. Дитина, бідолашна, хоче їсти, і, як на те, в літню пору повно яблук, груш та сливок. Дитина плаче, так їй хочеться сливок, а в кишені, сказати б, ні шеляга. Він зупинив одного, другого, шукає поради, тільки поради.

— Що робити, люди добрі? Так, мовляв, і так, маю, як бачите, коштовний діамант, цілий мільйон...

Всі дивились на нього, як на божевільного: вештається з голим і босим хлопчиком якийсь обірваний, об-

шарпаний голодранець і каже, що має мільйон. Стельмах почав їм пояснювати, розповідати, що сказав пан, та хотів їм показати, що саме його хлопчик уміє. А вони висміяли його, ще й вилаяли! Це його образило. Тоді він пішов до молоді, до одного юнака, до другого, розповів, що сказав пан, і попросив їх дозволити, щоб хлопчик заграв, хай тоді побачать, на що цей хлопчик здатний... Вислухавши хлопчика, вони спитали Стельмаха:

— Чого ж ви, власне кажучи, хочете, пане добродію?

Чого йому хотіти? Йому треба хоч кілька карбованців, щоб було на що повернутись додому... Тоді озвався один з молодих людей:

— Знаєте що? Ми вам улаштуємо концерт!

Шапкар подумав собі: «Чорти їх батька зна, що це таке «концерт». Але коли вони кажуть концерт, нехай буде концерт...»

Одне слово, хлопчик їм сподобався. Молоді люди наїняли зал, надрукували афіші й пішли по хатах спродувати квитки — ніхто не купує. Кепська справа. Що ж воно буде?

— Не турбуйтеся,— сказали вони,— до концерту ще далеко.

Настав вечір концерту. Вже восьма година. Дев'ята година. Пів на десяту — нікого немає. Тільки десь об одинадцятій зібралось, може, з десятеро юнаків. Почали роздивлятися: де хлопчик? Хлопчик спить. Насилу розбудили. Поставили на стільця. Хлопчик розігрався — ну-ну! Оце так був концерт. Дитину оточили і ну тиснути, цілувати, мало не задушили. Але що з того, коли не було навіть чим заплатити за залу? Повернулись додому, тобто до заїзду, стомлені, розбиті, голодні. Їсти, сказала хазяйка заїзду, вже пізно... Хоч би ліжко, де переночувати... але хазяїн зажадав, щоб йому спершу заплатили. Кепська справа! Вони постелили одежину на долівці й полягали спати, поклавши замість подушки кулак під голову. Хлопчик заснув — дитина лишається дитиною. А батько лежав, міркував, мало мозок не висох зовсім: як вирватися звідси? Він почував, серце йому віщувало, що тут, поряд нього, на драній одежині, валяється цілий скарб. Мільйон. Але даремно благати, кричати — я цар Соломон! * Хто повірить? З цими думками він, тобто батько, заснув, і приснився йому чудернацький сон: у центрі міста височіє слива. На самій вершині дерева стоїть його син і трусить, трусить сливу,

а з неї падають батькові в руки... не сливи, а — мільйони! Мільйон за мільйоном. Мільйон за мільйоном. Батько нахилиється аж до землі, оглядається на всі сторони, піднімає ці мільйони й запихає їх у кишені. Син з верху дерева питає:

— Тату, ще?

— Ще, ще! — відповідає йому батько, збираючи мільйони. Раптом чути вдалині шум, галас.

— Досить трусити! — каже він синові й прокидається. Виявилось, що він лежить разом з хлопчиком на долівці, одежина в головах. У хаті повно людей. Хазяїн білий як крейда, хазяйка заламує руки й плаче:

— Мої перли! Де мої перли?..

Він підвівся з долівки, хотів піти до дверей, але йому сказали:

— Пробачте, пане добродію, ми вас спершу обшукаємо...

— Як то — ви мене обшукаєте?

— Ми роздягнемо вас, — сказали йому, — догола, вас і вашу дитину, і обшукаємо. Може, — сказали вони, — вночі до вас помилково залізли хазяйчині перли...

.....
(Очевидно, тут не вистачає кількох сторінок, бо з дальшої розповіді переконаєшся, що Стельмах з його вундеркіндом уже в Петербурзі, і хлопчика звать уже не Гершонько, а Гриша, і що він уже одержує стипендію).

Прибули до Петербурга, а місто кипить. Ходимо від одного до другого, від другого до третього. Тут сніданок, там обід, а там вечеря. Дитину скрізь просто на руках несуть... Усюди, де тільки влаштовуються бал, концерт, вечір, тільки й чути: «Гриша Стельмах», «Гриша Стельмах». Студенти, професори, дами — усі в один голос: «Гриша Стельмах!» Про гроші годі й казати, адже хлопчик одержує стипендію. Щоправда, стипендія коштувала батькові багато крові й зусиль. Довелось побігати по місту, помучитися, зазнати образ. Насилу, з превеликими труднощами, пощастило, і то завдяки одному вельможі (кат, душогуб! — а проте допоміг!). Одне слово, довго розповідати... Так минув рік і ще кілька років. Дитина росла, а слава зростала ще швидше. Вже немає, хвалити бога, де взяти для хлопчика вчителя. Край. Немає професорів у Петербурзі. Він усіх перевершив. Що буде далі? Час подумати про майбутнє. Завжди стипендію не даватимуть. Пора са-

мим почати заробляти. Треба виїхати з хлопцем у великий світ, і то якомога швидше, бо поки «вундеркінд» — дитина, це — чудо¹, на яке кожен хоче подивитися, а тільки-но скине короткі штанці, дитина вже не дитина, і чудо вже не чудо. Хто його зна, що виросте з хлопчика і в чії руки він може попасти... Отже, треба поспішати... Так вирішив батько і так воно було, тобто не так усе робиться, як мовиться. Виїхати у великий світ — коштує чимало, а грошей катма. Що ж робити? Треба шукати виходу, знайти компаньйона: твої гроші, мій крам... Господь бог допоміг йому, він знайшов охочого, німця, на прізвище Шульц, який взяв на себе всі витрати з умовою: скільки зароблять — ділитимуть нарівно: половина тобі, половина мені. Ляшилася одна тільки заковика, одна маленька дрібничка: Шульц хотів укласти контракт на десять років. «Німцю! Ти збожеволів чи з глузду з'їхав? Які такі десятки років? Досить одного року, двох, трьох років, нарешті!» Але ж той затався, хоч гвалт кричи. Ото ще впертий німець! Тим часом зволікати далі не можна було. Гроші кінчаються, з дому пишуть, щоб і їм переказували на витрати. Туди-сюди, на силу-силу порозумілися, домовилися на п'ять років. Розписалися в контракті, як належить, і в добрий час подалися у великий світ. Почали гатити концерти, один за одним, і, хвалити бога, вдало. Куди б не приїхали, робилося щось страшне. Всі, як на пожежу, збігалися послухати Гришу Стельмаха. Людей — як піску на дні морському, як зірок у небі. Багатіїв, магнатів, панів, вельмож — достобіса, наче мухи, що злітаються на солодке, а гроші, гроші сиплються звідусіль. Досадно тільки, що треба ділитися з отим німцем! За віщо йому давати стільки грошей? Що він уклав у діло: батькову спадщину? Чи це така вже велика наука? Він сам, хвалити бога, знає, як провадити концерти. Теж мені велике діло: приїздиш до якого-небудь міста і насамперед сповіщаєш усі газети, тобто платиш за анонси, а вони починають бити в барабани: «Гриша Стельмах має приїхати!», «Гриша Стельмах їде!», «Гриша Стельмах приїхав!» Наймаєш зал або театр, розвішуєш афіші, друкуєш квитки, і вся премудрість. Шкода, та й годі, що треба з німцем ділитись. Але, коли вже встряв, нічого не поробиш, пропаща справа. Єдина втіха, що ось-ось закінчаться п'ять років, контракт утратить

¹ Вундеркінд — буквально: чудо-дитина (нім.).

силу, і він попрощається з німцем. Хто тоді зможе рівнятися з ним? «Його крам — його й гроші...»

Так, глядячи собі черевце й сяючи на обличчі, закінчив Стельмах свою біографію і почав розпитувати в Щупака, що чувати в нього і взагалі в єврейському театрі? Бо єврейський театр для нього, сказав Стельмах, то найбільша насолода. Синові концерти — це заробітки, але ж розважитись він іде до театру. До єврейського театру. Він дуже любить єврейський театр і тому знайомий з усіма єврейськими акторами. Саме тому зав'язалася його дружба з Щупаком. Приїжджаючи до будь-якого міста, розповідав Стельмах, він насамперед допитується, де готують єврейські страви і чи є там єврейський театр? Єврейська риба і єврейський театр — чи є щось кращого на світі? Ще перше, ніж прибув сюди, він уже чув, що в його друга Щупака є новина, якась співачка Роза Співак. Її дуже хвалять...

— Оце вона,— сказав йому Щупак, показавши на мене червоними безбровими очима. Стельмах простяг мені руку, теплу, м'яку, як подушка, волохату руку з короткими волохатими пальцями, а на обличчі йому розплилася солоденька усмішка — ось-ось розтане від насолоди.

— Таки справді? — спитав він.— Хто вона й звідки?

— Вона моя племінниця з Варшави, сирітка, без батька, без матері,— не червоніючи, бреше Щупак, стулює зморщені губи і хоч би навіть скривився.

— Бідолашна! — з жалісливою усмішкою каже Стельмах, потискує мені руку і, прощаючись, обіцяє, що прийде ввечері.

— Будь-що прийду,— сказав він,— послухати, як ви співаєте.

— З хлопцем? — спитав у нього Шолом-Меїр Муравчик.

— Боронь боже! — відповів Стельмах і, як обпечений, аж підхопився з місця.— Як то? Мій Гриша піде в єврейський театр? Ха-ха! Якби я хоч раз з'явився з ним у єврейському натовпі, все пропало б — корова разом з налигачем... Не тому що він у мене не єврей, крий боже! Навпаки! Але це треба зрозуміти. Це тонка матерія... (Тут Стельмах показує короткими товстими пальцями, яка це тонка матерія).— Що ви, жартуєте,— сказав він,— з моїм Гришею? Мій Гриша їздить тільки першим класом, там, де євреї не їздять... І зупиняється тільки в найкращих,

найрозкішніших готелях. А як треба піти на концерт — нехай це буде за три кроки від готелю, — він лише їде, і тільки у критій кареті. На нього, — каже він, — не можна дивитися просто, без грошей, ха-ха. Коли хто хоче на нього подивитися, треба спершу звернутись до німця. А німця, — сказав Стельмах, — поважають, хоч цей німець, між нами кажучи, також єврей, незважаючи на прізвище Щульц. Але він не хоче, щоб про це знали... Не личить... А тому, коли хтось приходиться до мене й хоче побачити мого Гришу, попросити якоїсь послуги чи просто познайомитись, я його відпровождаю до німця, ха-ха, до німця!..

Отакий Стельмах. І цій людині я маю завдячувати всією моєю кар'єрою, а можливо, й усім життям. Лист мій трохи розтягнувся, я передала куті меду, а тому про дальше напишу іншим разом. Бувай здоровий, мій любий!

П'ятий лист

Мій найкращий друже!

«Прихильник єврейського театру» Меїр Стельмах майже не вилазив з нашого театру. Щовечора він бував у нас, слухав по кілька разів одне й те саме, і йому не набридало. Сидів він у нас завжди в першому ряді, звичайно, задурно, бо «прихильники театру» квитків не купують. Зате плескав у долоні раніш за всіх, дужче за всіх і більше за всіх. Він захоплювався майже кожним актором. А слухаючи мої пісні, він танув від насолоди! Почувши вперше моє виконання, Стельмах так захопився, що з слізьми на очах прибіг за лаштунки, обійняв мого директора Щупака й розцілувався з ним.

Мій директор кілька разів натякав, що хотів би послуhati, як його Гриша грає на скрипці. Проте Стельмах удавав, що не чує, і переводив розмову на щось інше. Але Щупакові натяки були такі прозорі, що Стельмах не міг більше викручуватись і одного разу, в неділю, приніс три квитки на ранковий концерт: директорові, хрипунові й мені. При цьому він почав описувати, який це буде розкішний концерт.

— Це буде, — сказав він, — над концертами концерт: мій Гриша буде грати, німець акомпанувати, а Марчелла Ембріх співати. Ви, може, хочете знати, — сказав він, — хто така Марчелла Ембріх? Це друга Патті, хоч ні, яка

там Патті? Вона в десятеро, в сто, тисячу разів більша за Патті. Коли Патті вперше почула, як Марчелла співає, вона кинулась її обіймати й сказала: «Ми дві зірки — я зірка, що пригасає, а ти зірка, що сходить» — і заплакала... Певна річ, ні з ким іншим Ембріх не виступала б у концерті, хоч би її в золото вбрали, але з моїм Гришею — то зовсім інша річ...

І пішло... Тільки й мова, що—Гриша, Гриша, Гриша... Мені хотілося б уже побачити й послухати цього Гришу.

Нарешті дочекалася. Побачила й послухала його. Мушу тобі сказати, мій дорогий друже, що я бачила перед собою двох Гриш, тобто бачила я одного Гришу, а слухала зовсім іншого. Той Гриша, якого я побачила в першу хвилину на естраді, був уже досить дорослий парубійко, хоч іще в коротких штанцятах, опецьок з пухкими щічками, ластовинням на обличчі і з очима, як щілинки. Коротше кажучи, цілком звичайний парубійко. Коли зустрічаєш такого на вулиці, звертаєш на нього увагу, як і на тисячі інших. Єдине, що впадало в око, це лаковані з широкими шнурками черевики, які здавалися трохи завеликими на ньому — надто великі ноги для «вундеркінда», — і широкий білий круглий комір, перев'язаний великим бантом. Більше нічого не вражало. Зате коли він узявся за скрипку, провів смичком по струнах, — парубійко з пухкими щічками й ластовинням на обличчі зник, а натомість з'явилася зовсім інша людина, з іншим виразом обличчя, з іншими очима — великими, блакитними, небесними очима. Дивна річ — де вони були, оті очі?.. А може, це мені тільки здавалося? Бо коли він закінчив грати й публіка почала шаленіти, переді мною знову стояв той самий опецьок з широким коміром і бантом з довгими кінцями. Спокійно стояв він перед публікою, яка не тямилася від захвату, спокійний і холодний, як крига. Він ледве помітно вклонявся. Його, може, десять разів викликали, і щоразу, виходячи, він крокував твердо, холодно й спокійно, як людина, певна того, що заслужила ці оплески. Після нього виступила уславлена співачка Марчелла Ембріх. Її спів я відмовляюсь описати. Голос її, наче бальзам, впливається безпосередньо в серце. Слухаєш її зачаровано й дивиєшся: звідки береться така легкість, щирість і сила. Ніякого напруження не чути в її співі. Пісня лине невимушено, і тобі здається, що то не людина співає, а грає скрипка.

Коли виступає Марчелла Ембріх, разом з нею співає все довкола, цілий світ. Ти забуваєш тоді, де ти й чи взагалі є щось інше, крім цієї чарівної, легкої, зворушливої небесної мелодії.

Ось як співає Марчелла Ембріх! Можна сказати, що того ранку я була, як у тумані, як уві сні, немовби на іншому химерному світі. Слідом за нею вдруге виступив парубійко з пухкими щічками й ластовинням на обличчі. Ось він знову провів смичком по струнах, знову його скрипка заговорила, заспівала, заплакала, як людина. Знову зник з-перед очей пухкий з ластовинням парубичина, а натомість стояв тепер інший Гриша Стельмах. На естраді стояв чарівник, що зачаровував і приваблював до себе всіх у театрі. Ні, я неспроможна змалювати тобі і десятої частини того, що пережила того ранку. Який то був концерт! Важко сказати, хто з цих двох мав більший успіх: Гриша Стельмах чи Марчелла Ембріх. Уяви собі, публіка обом не шкодувала оплесків. Проте мені здається, що його зустрічали тепліше і йому виявляли більше любові, ніж їй. Він закінчив останню п'єсу програми, і вся публіка, як один чоловік, просто збожеволіла. Як можна так обожнювати людину? Щоправда, те, що він зіграв потім на біс, було божественно. Більше ніж божественно.

Шостий лист

Мій найкращий, найдорожчий друже!

В попередніх листах я почала розповідати тобі про моє знайомство із славетною Марчеллою Ембріх і трохи забалакала про концерт. То був перший серйозний концерт, який я будь-коли в житті чула. Потім я була на багатьох великих серйозних концертах. Але цей я повік-віку не забуду, може, тому, що він геть змінив мене, вплинув на все моє майбутнє, як ти переконаєшся з дальшої розповіді.

Ніби наново народившись, сповнена нових думок і нових надій, я виходила з театру разом з усією публікою. В моїх ушах усе ще бриніли солодкі звуки, чарівні акорди, небесні мелодії. Я не бачила перед собою нікого, крім цих двох: Марчелли Ембріх і Гриші Стельмаха, нічого не чула, крім її співу та його гри. Багато глядачів затрималися на майдані перед театром, чекаючи, певно, поки ці двоє вийдуть. Я теж залишилась чекати. Під'їхав автомобіль, і в нього сіли троє: Марчелла Ембріх, Гриша Стельмах і ні-

мець. Гришин батько, Меїр Стельмах, стояв біля них, зігнувшись утрое й широко всміхаючись. Публіка проводила їх з театру гучними оплесками, а на майдані ще дужче аплодувала. Ці троє поїхали автомобілем, зникли, як сон, а я стояла, зачарована, й дивилася вслід обом щасливцям... Мушу признатися, що в цю хвилину дурна думка закралася мені в голову: «Чи я теж буду коли-небудь Марчеллою Ембріх? Чи й мене проведжатимуть оплесками?.. Будь-що-будь, а я мушу добитися побачення з Ембріх! Хочу, щоб вона послухала, як я співаю, може, скаже, що мені треба робити, щоб теж стати Марчеллою Ембріх...»

Але тут підійшов мій наглядач і оборонець — Шолом-Меїр Муравчик.

— Ми йдемо,— сказав він,— усі разом обідати.

— Хто це «всі»?

Виявилося, що я, він і директор Щупак. Старий Стельмах теж пішов з нами. Щупак запросив його до єврейського ресторану на фаршировану рибу з хроном. «Прихильник єврейського театру» страшенно любив єврейську рибу, а надто — чужим коштом!.. «Щаслива нагода, — подумала собі. — Треба попросити «прихильника театру», щоб він познайомив мене з Ембріх. Але як зробити, щоб мій директор про це не дізнався?..» Цілком зрозуміло, що хоч «прихильник єврейського театру та єврейських страв» був так захоплений єврейською рибою з єврейським хроном, що аж упрів, проте він ні на мить не припиняв розповідати про чудові справи його Гриші та Марчелли Ембріх. Це ж не жарт — Марчелла Ембріх! Вона єдина співачка, яка співає перед імператором Францом-Йосифом*. Ні з ким іншим вона не виступила б у концерті, навіть за мільйон, але до Гриші вона сама набивалася. І тут знову почалось: «Гриша-Гриша! Гриша-Гриша!..» Ця людина, можна сказати, сп'яніла чи збожеволіла, і божевілля її — Гриша!

Вибравши хвилинку, коли директор і хрипун розплачувались за обід, я з Стельмахом підвелася з-за столу. Виходячи, він і далі без угаву розводився: «Гриша — Ембріх, Ембріх — Гриша». Раптом я його перебила на слові й промовила:

— Пане Стельмах, у мене є до вас прохання.

Почувши слово «прохання», Стельмах змінився на виду. Він раптом пожовкнув, позеленів, усмішка зникла з його обличчя, а очі стали сухі, холодні й скляні. Жаль було дивитися на нього.

— Маленьке прохання,— поспішила я пояснити,— зовсім маленьке прохання: я хочу, щоб ви познайомили мене з отією Ембріх, хочу, щоб вона послухала мій голос.

Коли він почув ці слова, йому полегшало на душі. Обличчя знову змінилося, знову показалася усмішка на губах. Жовтий і зелений колір зникли, щічки знову розрум'янилися.

— О,— сказав він, полегшено зітхнувши,— чому ні? З превеликою насолодою!..

— Тільки ось що,— додала я тихенько.— Це повинно бути таємно. Щоб ніхто з моїх не довідався. Розумієте?..

— Розумію, любонько, а що ж, хіба я не розумію? Дуже добре розумію... Але,— сказав він,— де Рим, а де Крим? — Замислившись на мить, він лягнув себе по лобі:— Стривайте! Надумав: узавтра, дасть бог, об одинадцятій годині вранці, якщо прийдете в готель, усе буде гаразд. Жодна душа не дізнається...

Піти до Стельмаха в готель, щоб мій директор про це не довідався,— нелегка справа. Хіба Щупак хоч на мить спускає з мене очі? А його права рука, хрипкий Муравчик,— той стереже мене, як цепний собака... Я тоді вирішила: «Якщо потрібний злочід, його знімають з шибениці». Адже сам Шолом-Меїр Муравчик просив мене колись, щоб я зверталась до нього, тільки до нього, коли мені щось потрібне буде, а він завжди стане мені в пригоді... Отож я подумала і звирилась йому в усьому, сказала, що мені потрібно тільки одне — почути, що скаже славетна співачка про мій голос.

Мені пощастило.

— Кицю! — сказав він мені, як звичайно.— Хіба є на світі таке, чого б я не зробив заради тебе? У вогонь і в воду! Нехай господь бог мені дає стільки щастя й утіхи.

Дивна людина цей хрипун. Хазяїнові він відданий, як пес, ладен, щоб йому відрізали палець для Щупака. А заради мене охоче купить і продасть директора тричі на день. Просто дивна людина!

Другого дня вранці, десь об одинадцятій годині, як ми умовилися з «прихильником єврейського театру», мій охоронець Муравчик звернувся до директора Щупака й сказав, що має піти зі мною купити якісь дрібнички.

— Які там дурнички раптом? — спитав Щупак, дивлячись на мене маленькими червоними очима.

— Пусте! — відповів йому хрипун.— Ганчірки.

Щупак не полінувався і перепитав знову:

— Які там ганчірки, ні сіло ні впало?

— Облиш! — відповів йому Муравчик цього разу вже сердитіше. — Кажу тобі, що треба, чого ж ти причепився?..

Дивна річ! Так взагалі директор лає Муравчика, гримас на нього, поводитьсь з ним, як із служником. Але тільки-но хрипун підвищить голос, директор стулює губи і мовчить. Бо інакше Муравчик може змішати його з багом, так гримнути «йо-ло-пе!», щоб аж шибки задзвеніли. Одне слово, я й хрипун пішли до нашого «прихильника єврейського театру».

Зустрів нас Стельмах дуже привітно, запросив сісти й почав розповідати нам, звичайно, спершу про Гришу, а потім про самого себе, всю біографію, ще раз з самого початку всі ті казки з «Тисячі й однієї ночі», і знову години на три. Тут прийшов мені на допомогу хрипун, перебив йому мову, сказавши, що в нас мало часу. Ми хочемо побачитися з Ембріх... Стельмах підхопився і почав чудно крутитися на місці та белькотати:

— Як же це зробити? Саме тепер у неї німець, Гриша теж там... Я тепер не можу заходити туди... Хочу, але не можу...

В цю хвилину «прихильник єврейського театру» мав такий жалюгідний вигляд, що хрипун не стерпів і сказав:

— Знаєте, що треба робити?

— Будь ласка, скажіть, що саме?

— Треба вам крізь землю провалитися тут на місці...

Ці слова Стельмах сприйняв як жарт, бо, схопившись за живіт, так почав сміятися, що вже не міг спинитися. Проте мій охоронець не дав йому довго сміятися.

— Пане Стельмах! — сказав він. — Послухайте, що я вам скажу: оці ваші витівки облиште. Скажіть прямо — «так» чи «ні». За свого Гришу не бійтеся. Ми його, боронь боже, не з'їмо. А ваш нібито німець нехай іде к бісу. Нам начхать на нього. Хочете зайти з нами — добре. А як ні — ми самі підемо до тієї красуні, і таки негайно. Нехай мені господь бог дасть стільки щастя й утіхи...

Почувши такі недвозначні слова, «прихильник єврейського театру» змінився на виду. У нього пересохли губи. Він присів, потім підвівся, застібнувся на всі гудзики, хотів усміхнутися, — але з цього нічого не вийшло, і ми всі троє зайшли в гарно вмебльований салон з вистеленими на підлозі килимами. Тут Стельмах запросив нас сісти,

а сам навшиньки підійшов до дверей сусідньої кімнати, приклався до них ухом, потім постукав короткими товстими пучками:

— Це я, я, Стельмах...

На цьому рукопис переривається, і, на жаль, цим незакінченим листом вичерпується вся пачка рукописів, що попала до рук містера Кламера в Лондоні. Так ми і не дізнались, як зустріла знаменита співачка Марчелла Ембріх нашу героїню.

Ми взагалі дуже мало знаємо про те, що відбувалося з нею за весь цей час. Ім'я *«Роза Снівак»* після кількох років ми вперше побачили на всіх вулицях великого галасливого Лондона надрукованими аршинними літерами на величезних афішах разом з ім'ям *«Гриша Стельмах»*...

Ці афіші були в аристократичній частині Лондона, відомій під назвою Вест-енд. У нижній частині міста, в Іст-енді, Уайтчепелі, теж висіли тоді незграбні величезні афіші, які теж аршинними літерами сповіщали, що в єврейському *«Павільйон-театрі»* вперше в Лондоні виступлять запрошені з континенту гості — славетний Лео Рафалеско з Бухареста й видатна примадонна Генрієтта Швальб з Буенос-Айреса.

Це було, можна сказати, вперше, коли напі юні скитальники, багатіїв синок і канторова дочка, зустрілися обоє в одному місті. Вперше з того часу, як вони покинули рідне містечко Голенешті і блукали, наче мандрівні зірки, по світах, у своїй нескінченній страдницькій путі.

Розділ 3

У НЕДОБРІЙ ЧАС

У недобрий час прибула до Лондона наша мандрівна трупа *«Гольцман, Швальб і К°»*. Директор цього театру Бернард Гольцман почував себе, неначе він упав у якусь темну яму чи в киплячий казан, звідки не так легко видряпатись. Усе тут здавалось йому похмурим, непривітним і осоружним. Усе, на його думку, було тут незвичним, диким, чудернацьким. Люди з їхньою мовою й їхнім виглядом здавалися йому божевільними. Гамір, штовханина

і метушня приголомшували його; галасливе місто разом з похмурим заплаканим небом і всією англійською державою спротивилось йому, викликало в нього огиду, можна сказати, з першої ж хвилини, як він ступив ногою на територію Англії, аж поки він тонким носом відчув пахощі брудного Уайтчепела.

Приїхавши до Лондона опівдні, вони опинились у непроглядній темряві, яку можна було просто руками помацати. Це місто, мабуть, сам бог прокляв, позбавивши його сонця. А тут ще й Гольцман, з свого боку, проклинав його безперестанку. Він бажав Лондону, як колись Генріх Гейне: «Щоб море проковтнуло його й назад не виплюнуло», додавши від себе: «Щоб Лондон обернувся на соляний стовп, як біблійна Лотова дружина» *.

Ні, наш Гольцман почував себе препаскудно в Лондоні. Набагато гірше, ніж колись, не доведи господи, в Голешті. Недаремно був він такий збурений і в лихому настрої, ще коли готувався з трупою переїхати сюди з Чернівців.

Уже перша зустріч не віщувала нічого доброго. Зустрічати трупу приїхав Швальбів брат з однією особою, яку Нісон Швальб представив гостям, назвавши містером Гечкінсом, додавши єврейською мовою, що містер Гечкінс англієць. Та хоч він і англієць, а проте — власник і менеджер¹ великого лондонського єврейського «Павільйон-театру». Цей власник і театральний менеджер, на погляд Гольцмана, міг би краще розносити апельсини чи продавати воду з льодом в театрі під час антрактів. «Якийсь буланій парубок, — подумав сам собі Гольцман, — з підчирженою кучмою й облупленим, струпом узятим обличчям...»

Одягнений був цей менеджер у не на його зріст пошите пальто дивного крою, з вузькою талією, в картаті, підгорнені штани, згори широкі, знизу вузькі, а на ногах блискучі черевики з високими каблуками. На тонкій червоній шиї вирізнявся гострий борлак, якого не могли замаскувати ні пишний галстук, ані діамантова шпилька. Коли його представили прибулим гостям, містер Гечкінс простяг два пальці, показав три золоті зуби й сонливо промимрив тільки одне слово: «Ол райт». Потім він повернувся до гостей, вибачайте, тією частиною тіла, яку заведено ховати

¹ Менеджер — керівник (англ.).

ззаду, поманив когось пальцем і — на превеликий подив усієї трупи — під'їхав розкішний автомобіль. Особа на ймення містер Гечкінс, яку ще звать «менеджер», скочила в автомобіль і зникла в густому сірому лондонському тумані.

Зовсім інакше виглядав брат Гольцманового компаньйона — Нісон Швальб. Він поводився набагато поважніше від зниклого хазяїна, містера Гечкінса. І вигляд у нього був, як у справжнього хазяїна, якому належить не тільки лондонський театр, а й увесь Лондон з його околицями. Широкий і дебелий, як бочка, він був удвоє вищий за свого брата. Голений, завжди з сигарою в зубах, у маленькому капелюшку, зсунутому набакир, завжди задоволений самим собою, вами й цілим світом, він, голосно сміючись, порядкував гістьми, немовби вони прибули до нього, а не в театр.

Передусім він з кожним розцілювався, не проминувши нікого, неначе знав кожного й приятелював з ним безнаскільки років. Потім він власними ручиськами витяг усі пакунки з підводи, сам найняв «керідж»¹ і почав командувати гістьми:

— Ти, Ізаку, сідай з Рафалеском тут, Генрієтту запахни всередину, отак. А я з твоїм компаньйоном сядемо напроти.

При цьому він дружньо поклав на Гольцманове худорляве гостре плече гладку, округлу, пухку руку. Наш директор глянув одним оком на компаньйонового брата, а другим оком на руку компаньйонового брата: «Нічого собі лапа! Бодай би вона відсохла йому найближчого вечора... Чого він тут командує? Цьому наказує сісти сюди, тому — туди, Генрієтту запахнув усередину!.. А я де? Треба цьому птахові з самого початку підрізати крила, щоб шанувався... Свині треба зразу дати по писку!..»

Так хотів йому сказати Гольцман, але замість цього звернувся до свого компаньйона:

— Чуєш, Іцюню, виріс, нівроку, твій братан і вгору, і вшир.

На це компаньйон відповів, дивлячись з такою любов'ю й гордістю на брата, що масне обличчя йому засяяло і вкрилося потом:

— Виріс, кажеш? Пхе, у нас усі такої породи...

¹ Керідж — карета (англ.).

— Воно й видно! — пробурмотів Гольцман, думаючи при цьому: «Де ви були всі під час холери?»

Як чорт рабина, підхопив «керідж» прибулих гостей і стрілою помчав галасливими вулицями галасливого міста. Директор Гольцман почував себе весь час, ніби його хтось душить, бракує повітря поруч з цим «тюленем» — так прозвав він компаньйонового брата, який без кінця командував усіма навіть тоді, коли вони прибули на місце в Уайт-чепел. Там Нісон Швальб підхопив кожного і, вигукуючи «гоп-ля!» та сміючись, поодинці мало не на руках відніс до дверей. Гольцмана це дратувало.

Ні, в недобрий час приїхав Гольцман до Лондона. Йому наче серце віщувало, що тут, на вузькому виднокрузі лондонського сірого неба, закотиться його зірка, яка досі так яскраво сяяла... Всю гіркоту й нудьгу він, як завжди, виливав на голову старої матері, на бідолашну Суру-Бруху й на безневинну сестричку Златку. Перепало й акторам та актрисам, до яких він сікався, й чіплявся, і так сварився, що, якби Гольцман мав час і вмів писати, він міг би скласти за абеткою цілий словник лайок та прокльонів.

Розділ 4

ДОБРЯЧА ДУША НІСОН ШВАЛЬБ

Страва і, вибачте за порівняння, людина мають однукову долю: одному подобається, а іншому — ні. Наскільки Нісон Швальб не сподобався директорові Гольцманові, настільки, а може, ще й більше, він припав до душі Рафалескові. І вподобав його Рафалеско тому, що він веселий, жвавий, увесь час говорить, сміється на повний голос, лясаючи кожного по спині і переходячи з кожним на «ти». Одне слово, добряча душа, і вже.

Наш юний друг з дитячих років любив веселих і жвавих людей. Адже й Гольцман, коли приїхав до Голенешті, працював у Щупака й звався Гоцмахом, також був, як пам'ятає, веселою, жвавою людиною. Це тільки тепер, відколи зробився директором власної трупи, він нараз став неспокійний, підозрливий, почав думати про кожного одного, що той зазіхає на його хлопця (на Рафалеска) і що його, Гольцмана, хочуть без ножа зарізати.

Тут, у цьому гамірному Лондоні, його неспокій, побоювання й підозри ще побільшали. І він мав на це певні підстави, як ми в цьому незабаром переконаємось. У Рафалескових очах Гольцман втратив цим набагато більше, ніж виграв. Що більше Гольцман висміював і лайав компаньйонного брата, то дужче вабило його до Нісона Швальба, і, на злість Гольцманові, Рафалеско заприятелював з ним.

Цей чоловік з першої ж хвилини сподобався Рафалескові своїм дивацтвом, манерами і навіть мовою. У Нісона Швальба під час розмови слова наскакували одне на одне, його часто важко було зрозуміти, а що з природи був неабиякий брехун (він служив агентом у якомусь товаристві, а більшість агентів, нехай не ображаються на мене, великі брехуни), тому він без упину якось чудно божився: «Отак, як бачите, що я плаваю», або: «Щоб я так мав чуже добро!», або: «Якщо я брешу, то бодай вам подавитися цим столом!» Отаку й подібну до цієї божбу він вимовляв так швидко, одним подихом, що не вистачало часу второпати те, чого не встигло вловити вухо.

Після першого знайомства Нісон Швальб зголосився познайомити нашого юного друга з Лондоном. Він обіцяв обійти за один день з Рафалеском усе місто.

Правда, обіцянка за день обійти весь Лондон — це перебільшення. То що? Адже й узавтра можна походити цілий день! А післязавтра? Головне те, що Нісон Швальб знав Лондон, як свої п'ять пальців, і, йдучи чи їдючи з ним, не доводилося нудьгувати. Він і на хвилину не закривав рота. Усюди, на кожній вулиці, майже про кожний будинок він мав розповісти якусь історію, пригоду чи скандал. І не просто історію, пригоду чи скандал, а справжню подію, що сталася в його присутності, ба навіть з ним самим. «Отак, як бачите мене на світі» і «Щоб я так мав чуже добро!»

Розповідаючи що-небудь, Нісон Швальб гіпнотизував вас: тримав за руку чи брав за лацкан, глибоко заглядаючи вам у очі, і просто пальцями вкладав у душу оповідану історію з усіма найдокладнішими подробицями.

От, наприклад, послухайте цікаву річ! Якось він зустрівся в Гайд-парку з поважною особою, мало не з лордом. Розбалакалися. Те, се, слово по слову... І хоч ви впевнені, що все це вигадка з початку до кінця, але Нісон Швальб розповідав так запально й так заразливо сміявся,

не дуже вдало — ну що ж, адже він не більше як людина, а людям властиво помилятися.

Нісон сам розповідав, що він своїми комбінаціями вже не одну фірму збив з пантелику, завів на слизьке так, що ті карка собі вломили. Однак це не його провина. Маєте доказ — якби його слухали до кінця, все було б інакше. Біда в тому, казав Нісон, що його не слухають, бо не розуміють його. Просто люди-віслюки, роззяви, пришелепуваті, бовдури. Ніхто не розуміється на справах так, як він, і ніхто не знає, що таке комбінація...

Щоб єврейський «Павільйон-театр» опинився в руках англійця, — це теж була комбінація Нісона Швальба. Так само його комбінацією було й те, що єдина єврейська газета в Лондоні, «Єврейський кур'єр», стала власністю англійця, а не єврея. Яка в цьому рація? Так хотів Нісон Швальб, і він цього досяг.

Щоправда, «Єврейський кур'єр» був схожий на ганчірку, якою витирають тарілки на кухні, а бідолашний видавець-англієць скрутив собі в'язи. Він втратив на цьому ділі точнісінько стільки фунтів стерлінгів, скільки мав у кишені. Коли б у нього було більше, він втратив би й більше. Але хто йому винен? Упертий йолоп. Не схотів послухатися Швальба — друкувати газету двічі на день, як роблять усі англійські газети: вранці й ввечері. Дехто може висловити сумнів: якщо лондонські євреї не хочуть купувати єврейську газету раз на день, то двічі на день напевне не купуватимуть! Але це не так: навпаки, саме тому, що виходить двічі на день, кожний би її купив, бо кожному ж цікаво знати — що може друкувати єврейська газета двічі на день?

Подробиці того, як «Павільйон-театр» опинився в руках англійця, такі цікаві, що ми стисло розповімо їх читачеві:

Нісон Швальб, як і його брат Ізак Швальб, був великий прихильник театру. Певно, так уже повелося в їхній родині. Крім того, він сам теж мав деяке відношення до єврейського театру, як ми в цьому переконаємося далі. Тим-то він з давніх-давен був частим гостем, можна сказати, постійним відвідувачем і не вилазив з єврейського «Павільйон-театру». Але в той час, коли лондонські євреї сиділи в театрі, як вівці, ковтаючи всі дурниці, від яких аж верне, і вислуховуючи всі співи, від яких можна знепритомніти, Нісонова голова обертом ішла від усіляких

комбінацій. «Чому, наприклад,— міркував він,— лондонській єврейській публіці не дати пристойний єврейський театр, і не один, а цілих три театри: драму, оперету й сьрйозну оперу? З такими трьома театрами можна полонити весь світ. Такий театр не соромно буде відвідувати і єврейській аристократії, навіть Ротшільдові. Головне — гарне приміщення й добрі актори. Та кращого за «Павільйон-театр» приміщення годі шукати. Трохи підремонтувати — матимеш розкішний театр. А актори? Теж мені клопіт — актори! А де Америка? Чи ж мало зірок є в Америці? За гроші можна привезти не тільки Адлера * з Нью-Йорка, а навіть Сару Бернар * з Парижа. А в скругу можна поки що обмежитися всякою заваллю, яка є в Лондоні, присмачити її сестричкою, примадонною з братової трупи «Гольцман, Швальб і К^о», і юним актором Лео Рафалеском з Бухареста, яким захоплюються тепер у цілому світі».

Це було тоді, коли обидва брати посилено листувалися з приводу прибуття до Лондона на гастролі. Нісон Швальб облишив на той час майже всі інші справи й заходився тільки коло своїх трьох театрів. Летіли листи в Австрію до його брата, листи в Америку, Росію. Він не обминав навіть Йоганнесбурга й Буенос-Айреса, писав усюди, де тільки був єврейський театр чи єврейська знаменитість. І звідусіль надходили задовільні відповіді. Усе віщувало успіх. Одну лише перешкоду треба було ще подолати, зовсім дрібно: *де взяти гроші...*

Проте наш комбінатор не з тих, що спиняються на півдорозі. Нісон Швальб іде навпростець до мети і не любить гребувати нічим. Крім того, йому завжди щастило. Ось послухайте цікаву річ.

Розділ 6

ТРЕБА БУТИ ЩАСЛИВИМ

Одного похмурого туманного дня, з тих, що часто трапляються в Лондоні, коли навіть засвічені ліхтарі не можуть опівдні вберегти перехожих від того, щоб при зустрічі не стукнулися лобами, подався наш геніальний комбінатор Нісон Швальб до контори «Гечкінс Брос лімітед», що містилася в лондонському Сіті. Там Нісон Швальб мав

свою головну агентуру швейних машин, велосипедів, автомобілів тощо.

Фірма «Гечкінс Брос лімітед» належить двом багатим англійцям, братам Гечкінсам, з яких один, старший, майже весь вік коротає в Швейцарії, лазить на найвищі альпійські гори й ще не забився на смерть, а справами керує молодший, той, якого ми зустріли біля вокзалу.

Застав його Нісон Швальб коло письмового стола. Гечкінс переглядав свіжу кореспонденцію. Привітавшись, Нісон Швальб попросив Гечкінса відкласти всі справи й уважно вислухати його: він приніс «бізнес», який трапляється тільки раз на тисячу років.

Молодий Гечкінс відсунув від себе пошту, сів, крісло проти крісла, з своїм агентом, закасов широкі картаті штани вище колін і холодно, мовчки приготувався слухати, який то є бізнес, що трапляється тільки раз на тисячу років.

Гарною барвистою мовою Нісон Швальб довго описував йому становище єврейського театру взагалі й лондонського «Павільйон-театру» зокрема. Потім він виклав план створення трьох театрів: серйозної опери, оперети й драми. При цьому Нісон Швальб виказав неабияку обізнаність у справах, що стосуються театру, мистецтва й музики. Далі він розгорнув перед Гечкінсом цілу пачку листів і телеграм від різних акторів з усього світу й вирізки в газет. Це все він перекладав тут же з єврейської мови на англійську, а наприкінці подав докладну калькуляцію: скільки фунтів стерлінгів треба вкласти і скільки фунтів можна буде одержати.

За цим точним підрахунком виходило, що через кілька років можна буде придбати у власність не тільки «Павільйон-театр», але й будинок, де міститься контора містера Гечкінса, ще один будинок і ще три таких будинки в лондонському Сіті.

Увесь час, поки говорив Нісон Швальб, містер Гечкінс сидів, міркуючи про те, яке відношення має вся ця розмова до «Гечкінс Брос лімітед»? Швейні машини, здається, не потрібні театрові, велосипеди — теж. Хіба що автомобіль? То невже заради одного автомобіля треба так довго говорити?!

Містер Гечкінс, постукуючи пальцем по трьох золотих зубах, увесь час визирив у вікно на вулицю, хоч нічого там не видно було. Він терпляче ждав, поки агент нарешті закінчить. А коли той досхочу набалакався, містер

Гечкінс повернувся обличчям до агента і глянув на нього, немовби кажучи: «Який же висновок з цього?..»

Нісон Швальб, мабуть, зрозумів цей погляд і пояснив коротко й чітко, чого він бажає. Він бажає, щоб містер Гечкінс узяв участь у цій комбінації. При цьому Нісон Швальб вдивлявся йому в обличчя — яке враження справила на нього ця комбінація?

Проте на холодному обличчі Гечкінса ані словечка не можна було прочитати. Холод панував на ньому, як на вершині Монблану, і спокій — як на замерзлому арктичному морі. Містер Гечкінс тільки зітхнув, підвівся, почував пальцем борлак, що випинався на червоній шиї, і сонливо промимрив «ол райт», простяг агентові два пальці правої руки і наказав прийти по відповідь з приводу комбінації завтра за чверть години до дванадцятої.

Яку відповідь дав містер Гечкінс, ми вже знаємо. Тільки такому щасливчикові, як Нісон Швальб, могло поталанити проштовхнути таку чудернацьку комбінацію.

Кажуть, не родися красний, а родися щасний! Не треба бути розумним, друже читачу, чи мати знання — треба бути щасливим.

Розділ 7

МУЗИЧНА РОДИНА

— Сьогодні ввечері ми підемо до кантора, — звернувся одного разу Нісон Швальб до свого нового друга Лео Рафалеска.

Почувши слово «кантор», Рафалеско підскочив з місця, і серце йому закалатало. Його колишній учитель, кантор Ісроел з Голенешті, раптом постав у його уяві, і з завмираючим серцем він спитав у свого нового приятеля:

— До якого кантора?

— До ломжинського кантора, що приходив з дітьми до театру. Ти вже забув? (Нісон Швальб давно вже на «ти» з своїм юним другом).

— А-а-а,— протяжно відгукнувся Рафалеско, пригадавши, що якось у «Павільйон-театрі», під час антракту, Нісон Швальб привів за куліси рудого чоловічка з ватою в ушах. Слідом за рудим тяглася ціла зграйка дітей, хлопчачки й дівчатка. Скільки там було дітей — він не пам'ятав. Пам'ятав тільки, що там було більше рудих, ніж

чорнявих, і всі з сміхотливими личками та прогнозуватими оченятами.

Знайомлячи його з цими дітьми, Нісон Швальб — таки в їх присутності — дуже вихваляв їх, розповідаючи, за своєю звичкою, різні небилиці, пригоди й скандали, і, як звичайно, ковтав слова, захоплювався й божився. Але серед театрального гамору всі ці байки влетіли Рафалескові в одне вухо й у друге вилетіли. Рафалеско вже звик, що Нісон Швальб про кожного має що розповісти і всі ці історії неодмінно закінчуються розповіддю про скандал.

Тепер, ідучи туди з візитом, Нісон Швальб знову почав вихваляти цю навдивовижу музичну родину. Сімейка з самих співаків та музик. Від батька-кантора аж до наймолодшої дитини, якій ще немає чотирьох років, вони співають і грають на різних інструментах.

— Може, гадаєш, що їх хтось навчав? Ха-ха! В цього кантора діти народжуються готовими музикантами, щоб я так мав чуже добро!

Розмовляючи, вони зайшли до невеличкої крамнички, де Нісон Швальб попросив дати їм хліба, варшавської ковбаси, оселедців і ще дечого. Нісон Швальб, облизуючись, дивився на оселедці.

— Чого це раптом стільки провізії? — здивовано спитав Рафалеско.

— «Частування», — з серйозним виглядом відповів Нісон Швальб. — Адже їм треба мати, чим нас почастувати. А принагідно вони теж перекусять. Сірома, жебраки, ха-ха, голота! Якби їх не підтримували, вони тут, у цьому самому Лондоні, з божої допомоги, поздыхали б з голоду. Це ж не жарт, нівроку, така сімейка! Голодних пельок багато, а заробітчан катма. Але це тимчасово, поки діти ще малі. Нехай тільки підведуться на рівні ноги, вони золото мішками загрибать, ось як ти бачиш, що я плаваю! Обережніше, тут слизько й темно, твої майбутні діти, боронь боже, ще залишаться без тата.

Отак перестерігаючи, Нісон Швальб запалював один за одним сірники, і обидва обережно зійшли в якийсь льох чи яму та вступили в апартаменти, де важко було здогадатися, що це: кухня не кухня, комора не комора. Широка, довга кімната, а ліжок — як у богадільні. Стіни увішані різними музичними інструментами. Посередині хати стояло велике розкрите фортепіано, що вже відслужило своє, а маленьке дівчатко з рудими кісками років шести-семи

чи, може, й восьми (Нісон Швальб казав, що їй нема ще й чотирьох,— та не будемо з ним сперечатися), сиділо й видобувало з інструмента страхітливі звуки. В усякому разі, не ті звуки, що дитина хотіла. Треба, однак, пробачити цьому старому фортепіано. Воно своє вже відіграло. Інше його віку давно вже лежало б ген-ген десь на горіщі...

Побачивши гостей, шести-, семи- чи восьмирічна дівчинка, якій ще немає чотирьох років, кинула старе фортепіано й скочила до Нісона Швальба на руки, вигукуючи:

— Дядько Нісон прийшов! Дядько Нісон!

Наче на театральній сцені, одне по одному почали з'являтися з якихось бічних дверей хлопчачи й дівчатка. Скільки — важко сказати. Але більше рудих, ніж чорнявих. Це були ті самі, яких Рафалеско бачив у себе в акторській убиральні, всі з сміхотливими личками та прогнозуватими оченятами. За ними слідом показався і сам батько, ломжинський кантор, рудий чоловік, що взявся вже сивиною. Років через два-три від його рудого волосся і сліду не залишиться на доказ того, що воно було колись рудим. Проте він ще був міцний, стрункий і охайний. Очі блищать, а руки трясуться, як у всіх голодних. Але — дзуськи! Обличчя не повинно виказувати, що робиться в кишках...

— Насамперед перекусимо,— сказав Нісон Швальб, потираючи руки і оближуючись.— Я смертельно голодний, ось як бачите, що я плаваю!

Не припиняючи мови, він розв'язав пакунки з купленою їжею і перший накинувся на неї з таким апетитом, ніби справді три дні постився.

— Чого ви сидите, як гості на чужому весіллі? — гримнув він на музичну родину.

Спершу підвівся ломжинський кантор з голодними очима й тремтячими руками, підійшов, ніби так собі, для годиться: людина просить, не можна бути нечемним... А за ним уся зграйка дітей, у яких видно, що апетит, хвалити бога, був чудовий. Помалу-малу всі пожвавішали і почали працювати щелепами так завзято, що й нашому Рафалескові захотілося їсти.

— Сідай, хапай, ріж, хрумти, не соромся! Ти тут серед своїх, серед рідних,— заохочував його Нісон Швальб, а дітлахи дивилися на юного актора такими дружньо-цікавими очима, що він відчув себе тут цілком зручно, таки

справді неначе серед рідні. Звідки в нього взявся такий апетит? Чому він почував себе тут так легко, вільно, так радісно? Дивна, дуже дивна сімейка!

Під час їди Нісон Швальб ні на мить не припиняв розмови й жартів. Для кожного він мав окреме прозвисько, кожному докине інший дотеп. Нісон Швальб говорив, а дітлахи, наминаючи, реготали. Тільки батько, ломжинський кантор, дуже серйозно робив своє і, витираючи щоразу губи, їв далі. Ні, відколи наш юний герой блукав по світах, він ще не почував себе так добре, так хороше, зручно, затишно, вільно й весело, як у цій сімейці.

Попоївши, Нісон Швальб моргнув ломжинському канторові, а той, старанно витерши губи — цього разу вже остаточно — та перекинувши вату в ушах, скомадував своїм дітлахам, щоб взялися до інструментів і дали невеличкий концерт на честь гостей.

Розділ 8

ЗАГРАЙТЕ НАРЕЧЕНОМУ ЖУРНОЇ

«Невеличкий концерт», яким музична родина почувала гостей, був справжнім великим концертом, одним з тих концертів, що вривається в пам'ять на все життя. Поза тим, що тут були подані всі музичні інструменти: скрипка, флейта, віолончель, піаніно, контрабас, цимбали, арфа й барабан, ще й сама гра була майстерна й бездоганна, як у найкращому ансамблі. Цей сімейний оркестр, що складався з напівголих і зовсім босих дітей, до сліз зворушив нашого юного героя. Рафалеско спостерігав цю хоч бідну, але благословенну богом капелу, і йому в голову впадали різні думки. Під час довгого блукання по світах він доволі надивився на таланти, що нидіють на смітниках. Ніхто не цікавився ними, ніхто на них не звертав уваги. «Немає, немає в нас меценатів», — думав Рафалеско, згадуючи львівського мецената, доктора Левіуса-Левіафана, який мав чи не півмільйона. Цей доктор спочатку удавав з себе прихильника мистецтва, мецената, а коли дійшло до діла й Гольцман тільки натякнув йому про допомогу, — у доктора негайно змінився вираз обличчя; пообіцяв, що прийде до них у театр, — і будьте здорові, більше на очі не навертався... «Тільки-но, — міркував далі Рафалеско, — стану самостійним і почну добре заробляти, я неодмінно

витагну цю сімейку з багна й допоможу їй зіп'ястись на ноги...»

Золоті сні, як завжди, далеко заносять Рафалеска, а босий оркестр і далі показує чудеса майстерності. Тим часом, поки капела грала, а Рафалеско дивувався й фантазував, Нісон Швальб сидів у куточку з матір'ю цих обдарованих дітей, жінкою з рудою перукою * на голові, яка через те ніколи не посивіє, і розповідав їй небилиці, божачись, «як бачите, що я плаваю» і «щоб я так мав чуже добро».

Було вже геть за північ, коли Нісон Швальб разом зі своїм юним другом повертався додому. Лондонський Уайтчепел ще світився всіма ліхтарями, але, крім довгоногого, високого на зріст полісмена, вже нікого не було на вулицях. Наш юний герой, взагалі з природи мовчазний, спокійний, урівноважений на вдачу, давно вже не був такий схвилюваний, як того вечора. Він раптом став балакучим і, розмахуючи руками, одно доводив Нісонові Швальбу:

— Де це чувано! Такі обдаровані діти з такими талановитими руками пропадають у багні, лежать у темній ямі! Як це сталося, щоб у такому місті, як Лондон, не знайшовся хоч один меценат, який підтримав би цю музичну родину?

— Меценат, кажеш? Та ти говориш зовсім, як дитина! — вигукнув Нісон Швальб, і голос його гримів у нічному Уайтчепелі. — Ось я розповім тобі таку історію, що збожеволіти можна. Є в нас один, як ти кажеш, меценат. Він російський єврей. Був колись, нівроку, злидар, а тепер — мільйонер, дай боже нам обом стільки мати. Тепер він меценат, Стельмах на ймення.

— Стельмах?

Рафалеско зупинився. Він, здавалося йому, уже чув це прізвище, що мало якесь відношення до Розки. Помітивши, що Рафалеско зупинився, Нісон Швальб озвався до нього:

— Диви-но, я тільки почав розповідати, а він уже розхвилювався. Краще слухай далі. Познайомився я з цим Стельмахом нещодавно, таки в «Павільйон-театрі». Він часто відвідує театр. Великий прихильник єврейського театру і розуміється на музиці. Бо його синок, Гриша Стельмах, знаменитий скрипаль, вундеркінд. Він уже багато разів грав у королівському палаці. І, завдяки саме цьому вундеркіндові, Стельмах так забагатів.

Рафалеско вже пригадав, хто такий Стельмах і яке відношення має його сніжок до Розки. Розповідь про мецената, яку він чув від Нісона Швальба, набрала в його очах особливого інтересу. Він спитав у свого нового приятеля:

— Отже, де він проживає, цей... я хотів спитати, цей знаменитий скрипаль?

— Не поспішай! — промовив Нісон Швальб. — Я ще не дійшов до сина, я тільки почав розповідати, як ми познайомилися з батьком-меценатом. Познайомилися ми в буфеті під час антракту. Бачу, крутиться якийсь черевань і дивиться на мене, як кажуть, у два ока. Він на мене, я на нього. Слово по слову: «Звідки ви? Щось, — кажу, — ви мені знайомі». — «Я, — каже він, — Стельмах». — «Он як, — кажу, — то ви оце й є сам Стельмах? Тоді поясніть мені, будь ласка, містер Стельмах, з яких ви, власне кажучи, Стельмахів?..» Він глянув на мене, як на пришелепуватого, і, трохи ображено посміхнувшись, вигукнув: «Як то — з яких Стельмахів? Ви ніколи, — спитав він, — не чули імені Гриші Стельмаха? Ха-ха, людина живе в Лондоні і не знає, що на світі існує такий собі Гриша Стельмах, який ось уже скільки разів грав у палаці перед самим королем...» — «Що, — кажу, — в Лондоні, — кажу, — є Гриша Стельмах, який грає у королівському палаці, це я знаю, хоч, — сказав я, — в палац я не часто навіднуюсь. Але ким він, — кажу, — доводиться вам?» Він засміявся дужче й гордовито перепитав: «Ким він мені доводиться? Ха-ха! Я його батько». — «Поздоровляю, — кажу, — щасливий той син, що має такого батька». Так ми розбалакалися. Власне, балакав цей блазень. Він дуже не любить, коли говорить хтось інший і воліє розмовляти сам. А надто коли заводить розмову про свого Гришу, тоді не спиниш його десятима кіньми. Тра-та-та! Тра-та-та! Гриша — король — концерт — музика... Кінця-краю не видно! Я пербив йому мову: «Бачу, — кажу, — що ви знаєтеся на музиці й любите її. Коли хочете, — кажу, — послухати трохи справжньої музики, то я поведу вас в одну місцину, де задурно почуєте, що таке справжня музика!..» — «Ох, — зрадив він, — з превеликою насолодою. Мені, — каже, — єврейський театр, музика і тому подібні речі такі любі, що я ладен, — каже, — пройти сім миль пішки». «Чудово! — подумав я, — сам господь бог наслав тебе, дебелий череваню! Може, судилося, щоб з твоєї ласки скінчилися злигодні ці-

лої родини?..» Коротше кажучи, ми намітили певний день, я взяв череваня, привів його до ломжинського кантора, раз, удруге і втретє,— мій Стельмах не тямився від захвату. Ще трохи — і він гине! Щоразу, приходячи туди, йому не хотілося іти звідти. Сидить разом з усіма й їсть разом з усіма, розповідаючи про свого сінка всякі чудеса,— волосся дибом стає! Одного разу я собі подумав: «Якщо вже ти такий добрий друг, то, може, була б рація, містер Стельмах, щоб ви подбали про цю родину?»

«Треба,— сказав я йому наздогад,— порозпихати цих обдарованих дітей по консерваторіях, вивести їх у люди». А він дивиться на мене, як нетутешній, блимає очима, не розуміє, бідолашний, про що йдеться... Тоді я заявив йому одверто й неприховано: «Містер Стельмах,— кажу,— потрібні гроші!..» Почувши слово «гроші», Стельмах змінився на виду. Ха-ха-ха! Повіриш? Кращого в домовину кладуть, отак як бачиш мене, що я плаваю! Одне слово, він похапцем попрощався — і з тієї пори нема його, був Стельмах — і загув! Я почекав на нього в театрі один вечір, другий, третій — наче язиком злизало. «Пусте! — подумав я собі.— Від Нісон Швальба не втечеш!» Я, сам розумієш, довідався, де він живе, цей перевертень, і гайда до нього додому. Постукав у двері і чую його голос — одразу впізнав його: «Поглянь-но, хто там стукає. Якщо це дебелий і високий чоловік, скажи, що мене нема вдома». Точнісінько цими словами, бодай йому подавитися цим столом! Побачивши, як стоїть справа, я собі подумав: «Гей, хочеш з моїх рук випручатися, тоді це тобі дорого коштуватиме!»

Так розповідав далі Нісон Швальб і почав, хапаючи свого юного друга за руку, з пальця висмоктувати цілу інтригу з скандалом, з двома й трьома скандалами, гарячився, вергав громи й блискавки і закінчив, за його звичкою, голосним сміхом та божбою: «Ха-ха, щоб я так мав чуже добро!..»

Для годиться Рафалеско удавав, що дивується дуже, а насправді він з усієї розповіді чув тільки закінчення: «Ха-ха, щоб я так мав чуже добро». Голова у Рафалеска була заклопотана зовсім іншим. «Гриша Стельмах» не давало йому спокою. Адже це той самий Гриша Стельмах, Розчин наречений!.. Коли так, справа посувається... Тепер лишається тільки познайомитися з цим Гришею Стельмахом.

Розділ 9

ВОНИ ЇДУТЬ ДО АМЕРИКИ

Блискуча комбінація з трьома єврейськими театрами в Лондоні, яку намислив геніальний комбінатор Нісон Швальб, не цілком вигоріла.

Не тільки три єврейські театри, як планував Нісон Швальб, але й один нещасний «Павільйон-театр» на тонку прыв. Хоч правда, лондонський люд приходив подивитися незрівнянного Лео Рафалеска з Бухареста і знамениту примадонну Швальб з Буенос-Айреса: театр був переповнений, ніде було голці впасти. Але біда в тому, що публіка лишалася та сама, що й завжди. Той самий Уайтчепел з його жителями. Ті самі вагітні жінки з немовлятами, що оглушують увесь театр своїм плачем. Ті самі парубки й дівчата, які швиргають одне в одного апельсинові шкурки, голосно розмовляють, заразливо регочуться і поведуться так невимушено й фамільярно, що «Павільйон-театр» більше скидається на подвір'я синагоги в теплий святковий день, ніж на театр. Жителі Вест-Енда, лондонська єврейська аристократія з лордом Ротшільдом на чолі, на якого, власне кажучи, й розраховував Нісон Швальб у розпочатій грі, як на чотири тузи, навіть носа не показували в Уайтчепельському театрі, як не ходили вони досі та й не ходитимуть аж до прищестя месії *. Скоріше святобожний рабин вихреститься, ніж лондонський єврей, житель Вест-Енда, завітає до Уайтчепела в театр єврейських голодранців, де розмовляють, грають, співають і танцюють по-єврейському.

Одне слово, справи були не блискучі. Усі кошти пожерла мандрівна трупа «Гольцман, Швальб і К°». Не було на що утримувати своїх акторів. Капіталіст, містер Гечкінс, витратив майже всю асигновану суму фунтів стерлінгів і мав намір припинити вистави в середині сезону. Звичайна річ, нашому комбінаторові Нісонові Швальбу це було дуже прикро. Англієць залишається англійцем. Він не хотів зрозуміти Швальбової теорії, що *чим більша голова, тим більша шапка, а чим більший глек — тим більше полум'я*.

Швальб доводив, що не треба опускати руки й не можна зупинятись на півдорозі. Навпаки, треба розширити театр. Розширити, збільшити склад акторів, прикрасити

театр. Треба виписати Адлера з Америки, зробити турне по всій Англії. Не можна шкодувати грошей. Він з цифрами в руках доводив, що кожний фунт стерлінгів, який містер Гечкінс вкладає сьогодні, дасть свого часу три фунти, десять фунтів, двадцять фунтів, без ліку й міри фунтів!

Однак містер Гечкінс і слухати не хотів. Він додержувався думки, що «менше галасу, а більше діла», або, як кажуть: «гостей менше — господареві веселіше».

Слів багато він не витрачав. І переспорити запального агента він не вважав за потрібне. Постукуючи нігтем по трьох золотих зубах і дивлячись у вікно на вулицю, містер Гечкінс вислухав Швальба до кінця. А коли той закінчив, Гечкінс, зітхнувши, підвівся, простяг два холодні пальці й промовив холодно й сонливо: «Ол райт. Більше ні шилінга».

Що мав зробити Нісон Швальб? Свою голову посадити на плечі цього англійця-сухаря або вкоротити собі віку не було ніякої рації. «Пусте! Не тільки того світу, що в вікні. Бог не залишить, і в Лондоні не пропадеш. Коли не це, то щось інше...» — так сказав собі Нісон Швальб, і його геніальна голова не заспокоїлась, аж поки він придумав нову комбінацію.

Ця комбінація складалася лише з одного слова. Але це слово мало таку притягальну силу, це був такий магніт, таке чарівництво, що треба тільки дати йому зринуті з уст, як сонний прокинеться, ледачий стане працюючим, а найбільший безвірник, найзапекліший скептик прийметься вірою й надією.

Слово це — «Америка».

Якби я схотів порівнювати, проводити паралелі, я б сказав, що Америка — велике море, яке вбирає в себе всі річки, щасливий сон, що не завжди здійснюється, кінцевий пункт, бо далі вже нікуди їхати, останні ліки, бо коли й вони не допоможуть, ніякі лікарі чи знахарі вже не вилікують...

Нашого запального комбінатора Нісона Швальба давно вабило туди, в «золоту країну». Він змалку мріяв збагатити, а збагатити можна тільки там, у країні доларів. Був уже такий час, коли він збирав гроші на шифскарту*. Але різні комбінації щоразу затримували його, і щоразу, коли та чи та комбінація завалювалась, він негайно поспішав до контори замовляти квиток на найближчий пароплав до Нью-Йорка. Проте, поспішаючи до контори, він захоплю-

вався новою комбінацією, що виникала в його голові, повертався назад і брався за роботу, ще раз зазнавав невдачі й знову біг купувати квиток, та повертався назад. І так декілька разів.

Однак цього разу його ухвала була остаточна, ґрунтована на міцних підвалинах і непорушна, хоч би там що. Усі обставини склалися так, що єдиний вихід був — Нью-Йорк.

Розкішна думка про переїзд до розкішної країни зародилася в підвалі, в оточенні знайомої нам музичної родини. Ломжинський кантор одержав цими днями листа з Америки, щоб він неодмінно приїхав з усіма дітьми. Його там озолотять. Його й дітей. «Співи й музика, — було написано в листі, — це такий сорт краму, якого Америка сама не має і змушена виписувати з Європи. Який-небудь задрипаний музикантисько, — писали йому, — що цілий вік ходив дома, вибачайте, у драних штанях та дірявих чоботях, стає на другий тиждень по приїзді до Америки професором...»

Коли ломжинський кантор прочитав йому цього листа, Нісон Швальб підхопився як опшарений, ляснув себе по лобі, а другою рукою ляснув кантора по плечі.

— Їдьмо до Америки! Щоб я так мав чуже добро, як ми поїдемо до Америки! У мене, чуєте, є чудова, блискача комбінація! Завтра чи післязавтра побачимось. Усе буде гаразд. Гуд бай! Бувайте здоровенькі!

За мить Нісон Швальб уже був на вулиці. Веселий, жвавий, щасливий, він виступав великими кроками по Уайтченелу. Зсунувши капелюшок набік і насвистуючи, він прокладав собі широкими плечима дорогу серед густого лондонського натовпу, що сунув по обох тротуарах, наче хмара чи буйний потік, якому немає кінця-краю.

«Оце так місто! — насвистуючи, думав Нісон Швальб. — Приємно, любо жити на світі. Щоб я так мав чуже добро!..»

Розділ 10

НАВІТЬ КИЦЬКА МОЖЕ ЗАШКОДИТИ

Читач, певно, пам'ятає, як грубо й нечемно повівся наш директор Бернард Гольцман з бідолашною Брайночкою Козак. Вона дала собі слово і богом запряисялася, що му-

сять помститись отому, з дозволу сказати, директорів, який так зухвало кирпу гне. Він зовсім забув, шолудивий собака, що колись прозивався Гоцмахом і чистив черевики Щупакові. Але чим могла вона зашкодити йому, прости господи, бідна, самітна скитальниця, створена тільки на те, щоб її спершу використали, а потім скривдили?.. Вона, бідоласна, довго тинялася по світах, зазнала ще кількох дошкульних ударів від «зрадливих, фальшивих чоловіків», аж поки добулась до Америки і, хвалити бога, не шкодувала. Там її ніхто більше не прозивав «Брайночкою Козак», там вона знову зветься «мадам Черняк».

«У мене дуже пристойна робота,— писала вона в листі до Генрієтти великими округлими літерами, схожими на сплетені бублики.— Правда, я вже більше не актриса, бо тут, у благословенній країні Колумба,— писала вона,— заведено на кожну роботу окрему спілку («юніон»). Єврейські актори мають свій «юніон» і не пускають чужих акторів на сцену. Тому в мене тепер інший «джаб», інша посада, теж почесна і теж у театрі...»

Яка саме посада — в листі не було сказано. Вона писала тільки, що, хвалити бога, добре заробляє, цілком задоволена і сама зреклася всіх надій будь-коли змінити свій дівоцький побит, а закінчила прокльоном: «Погибель усім чоловікам і в першу чергу — ядушливому директорів,— невже він ще живий?..»

«Ви не можете собі уявити мою радість,— писала далі мадам Черняк,— коли я довідалась, що ви в Лондоні, останній зупинці в Європі перед Америкою. Ах, як хороше було б, подумала я собі, якби ви приїхали сюди в Америку! Тут ви були б саме на своєму місці. Не спитавшись вашого дозволу, я вже поговорила з приводу вас з кількома менеджерами тутешніх єврейських театрів. Вони уважно вислухали мене й попросили вашу картку. Я їм показала ваш портрет, і вони прикипіли на місці, просили, навколішки ставали переді мною, щоб я дала їм вашу адресу. Вони, напевно, вам напишуть або вже написали, мабуть, ангажують як примадонну. Моя вам порада: не ставте їм ніяких умов і навіть не відповідайте, а просто не зволікаючи приїздіть, і негайно. Докіль можна мандрувати по світах? За інших акторів я вам не скажу. Тут важкувато влаштуватися через «юніон» (профспілку). Але такі зірки, як ви чи, приміром, Рафалеско, тільки-но ви приїдете, можна напевно сказати, що вас на руках носитимуть. Але що ж?

Це повинно бути таємницею. Ніхто, крім вашого брата й Рафалеска, не повинен про це знати... А найголовніше — отой ядушливий директор. Він вам так запаморочить голову, що ви повік не виплутаєтесь... Отож пам'ятайте, ради бога, не пишіть нікому, не розмовляйте ні з ким, а приїздіть. Я вже тут сказала кільком, що ви приїдете, то вони не полінувалися й надрукували цю новину в газетах разом з вашим портретом. Надсилаю вам ці газети, і пам'ятайте, що маєте тут, на цьому боці океану, вірну, віддану подругу, на ймення

Брайна Черняк».

Так підкопувалася нишком Брайночка Козак під свого запеклого ворога Гольцмана. Однак вона цим ударом не задовольнилась. Забрати в нього тільки примадонну, думала вона, цього ще замало. Треба вирвати з його рук найкраще, що він має, єдине, що є причиною його добробуту; дорогу курочку, яка несе йому золоті яєчка. Одне слово, — треба забрати в нього хлопця, забрати з-під носа Рафалеска. Так само, як він колись забрав примадонну в директора львівського театру Геці Гецьовича, як колись забрали в її другого ворога, у Щупака, теж дорогу курочку, що несе золоті яйця, Розу Співак.

Так сказала сама собі Брайночка Козак, і бог зглянувся на неї.

Розділ 11

ОДИМ ПОСТРІЛОМ ДВОХ ЗАЙЦІВ

Брайночка Козак протягом усього свого життя «вдома», напевне, не прочитала і десятої частини того, що прочитала за короткий час, відколи оселилася тут, у «благословенній країні Колумба», в Америці. Там, у старій домівці, в Європі, вона теж любила друковане слово. Але коли? Раз на безрік любила дістати книжку, «захоплюючий» роман, просидіти цілу ніч над ним і тихенько, щоб ніхто не бачив, поплакати. Тут, у «благословенній країні Колумба», не треба шукати книжку. Виходиш на вулицю, і тобі несуть назустріч газету, ще газету і ще одну газету. Кожна газета завбільшки з простирadlo, коштує один цент і щертв'я заповнена всякими новинами про все чисто, аж до того,

як здобути пташине молоко. Леле, чого тільки там немає! Найостанніші новини з дому й з цілого світу. І над кожною такі гарні заголовки, що привертають до себе очі за цілу верству. А які романи друкуються там! У кожній газеті з року в рік друкуються постійно по два романи водночас, один кращий від одного, — просто насолода!

З цих газет одного разу вчитала Брайночка Козак у рубриці «Драма, мистецтво й музика» новину, що до західної частини Нью-Йорка, в аристократичний квартал, мають приїхати з Парижа два гості — дві великі зірки: знаменитий скрипаль англійського королівського двору — *Гриша Стельмах* і світова співачка, що перевершила саму Патті, уславлена *Розалі Спайвак*.

— Розалі Спайвак? — скрикнула Брайночка Козак і ляснула себе обома руками по спідницях. — Людоньки, та це ж Розка, Роза Співак.

Мадам Черняк почувала себе як на сьомому небі. Послухайте лишень, Роза, Роза Співак приїздить! Її мозок, наче ураган, пронизали різні думки й фантазії. Ах, яка велика радість буде, коли Роза її побачить. Вони впадуть одна одній на ший і розцілюються. Це — номер один. Потім Роза почне допитуватись у неї, що вона поробляє? Чи давно вже в цій країні? І в якому театрі працює? Які ролі виконує? Ах, які ролі!.. В театрі вона працює, але ролей більше вже не виконує. Тут, у «благословенній країні Колумба», є на кожен професію «юніон», а «юніон» не допускає чужих акторів... Вона хоч і працює в єврейському театрі, але не на сцені. У неї інший «джаб», інша професія. Вона зачісує одну місіс, перевдягає її — ну, менше з тим! Аби заробляти і влаштовувати життя. Що? Хіба ні?.. «Авжеж, авжеж!» — відповідь їй Роза, дивлячись на неї чорними, блискучими циганськими очима... Мадам Черняк розуміє цей погляд. Вона знає цю дівчину як облуплену. Та, певно, думає при цьому: «Чи не краще було б, якби мадам Черняк працювала в мене?» Авжеж, так: навіщо їй працювати в чужої людини, коли вона може мати свій «джаб» у доброї подруги, з якою вони колись були, наче рідні сестри?..

Так провела бідна Брайночка Козак цілу ніч, поринувши у найщасливіші мрії, від яких її аж лихоманило. Вона насилу дочекалася, поки розвидниться, накинула на себе халат, сіла до столу й написала великими округлими,

схожими на сплетені бублики літерами листа: «Лео Рафалескові, «Павільйон-театр», Уайтчепел, Лондон...

Мій любий Лео Рафалеско!

Ви, напевне, ще не забули своєї старої знайомої і вірної подруги Черняк, яка колись разом з вами блукала по світах, працювала разом з вами в одній трупі й разом з вами поділяла радощі й болючі.. Ах, яка то була щаслива пора! Хоч ми всі дуже бідували, кожен мав свою копу лиха... Але не будемо розводитися про те, що було. Поговоримо краще про телерішні. З місцевих газет я вичитала, що ваша трупа перебуває тепер у Лондоні і що ви маєте найбільший успіх. Можете собі уявити, яка то була для мене радість! Я негайно вирішила написати вам листа і надсилаю вам теплий-теплий привіт з далекої країни, де я живу тепер. Я не шкодую, що покинула Гольдмана з компанією, і сподіваюся, що й далі не шкодуватиму. Америка — справжня країна єврейського театру. Гадаю, що коли б ви приїхали сюди, тут не знали б, де й як вас краще влаштувати. Щоправда, тут не кожного актора охоче приймають. У «благословенній країні Колумба» є на кожну професію «юніон». Актори теж мають свій «юніон», який не пускає чужих на сцену, хіба що це уславлена зірка. Приміром, якби ви прибули сюди, то й мови не було б про якийсь там «юніон». Маю цьому доказ: я говорила з тутешніми театральними менеджерами: що було б, наприклад, коли б така зірка, як Рафалеско, приїхав сюди на гастролі? Вони мене висміяли: «Коли б тільки дав бог,— сказали вони,— щоб він сюди приїхав, ми б його озолотили!» Я переказую вам їхні слова і вважаю, що не Лондон годящий для вас осередок. Ваше місце тут, у золотій країні, де ви будете не тільки гостем на часинку, а однією з найбільших зірок постійно і назавжди, з тисячами тисяч глядачів, першою серед яких буду я —

ваша найвірніша подруга

Брайна Черняк».

«До речі, добре, що пригадала: є гадка, що цими днями приїздить сюди з Парижа моя колишня подружка Співак,— ви ще не забули її?.. У тутешніх газетах, де вміщено її портрет, вона вже не зветься більше Роза Співак, а «міс Розалі Спайвак». Вона ще краща, ніж була. Надсилаю вам вирізку з газети разом з портретом Розі Співак, або,

як її тепер звуть: «міс Розалі Спайвак». Звісно, мій лист до вас має бути священною таємницею, жодна жива душа не повинна про це знати. Тільки я, ви і бог. Якщо схочете мені відповісти на цього листа, надсилаю вам мою адресу.

Брайна Черняк»

Розділ 12

ЩО СТАЛОСЯ З ХЛОПЦЕМ?

Брайночка Козак добре поціляла й непогано влучила. До того ж допомогли ще й щасливі обставини. Її листи до Генрієтти Швальб і до Рафалеска прибули саме в такий час, коли лондонський «Павільйон-театр» мав припинити своє існування, а компанія «Гольцман, Швальб і К°» — розвалитися. Крім того, вона своїм листом до Рафалеска просто відкрила йому очі.

Лише кілька днів перед тим як Рафалеско одержав цього листа, він, прогулюючись разом із суфлером Бенео Горланем по Лондону, побачив на одній з фешенебельних вулиць аристократичного кварталу чималеньку афішу, на якій величезними літерами пишалося ім'я «Розалія Співак», чи «Спайвак», а разом з цим ім'ям — ще одне: «Гриша Стельмах». Тільки-но він це побачив, Рафалеско зупинився і схопився за серце.

— Що таке? Господь з тобою! — перелякався суфлер.— Що ти побачив там цікавого? Стара афіша з часів Богдана Хмельницького!

— Стривай хвилинку, дай прочитаємо, що тут написано, — відповів Рафалеско. Вони зупинились і довідалися з афіші, що місяців зо два чи зо три тому відбувся в одному з найбільших холів Лондона концерт двох знаменитостей: міс Розалі Спайвак і містера Гриші Стельмаха.

Ціла буря знялася в серці нашого юного героя: леле, у цей самий час він, Рафалеско, вже був у Лондоні. Як це він міг прогавити таку нагоду? Бути з Розкою в одному місті й не побачитися? А хто зна — може, вона ще й тепер у Лондоні?

Він почав допитуватися, дізнаватися, може, щось довідається.

Перший, до кого він звернувся, був його новий приятель і водій по Лондону Нісон Швальб. Розуміється, до

такої справи не можна було просто підійти. Рафалеско попросив його про зовсім інше: щоб Швальб перерахував за ім'ям, яких відомих музик, співаків і співачок він чув протягом свого життя?

Нісон Швальб, як справжній театрал, охоче почав перелічувати на пальцях великий список імен, таку силу-силенну прізвищ, що це аж було подиву гідно.

Правда, серед цих прізвищ багато було висмоктано з пальця, тобто таких, які оце тільки під час розмови народилися в голові Нісона Швальба. Виявлялося, що з багатьма знаменитостями Нісон Швальб був знайомий, близько знайомий, можна сказати, приятелював, як, наприклад, з Патті...

— Патті дай спокій! — перебив його Рафалеско. — Ти скажи краще, чи чув коли-небудь про Співак?

— Про якого Співака? Є два Співаки.

— Два Співаки? — Такої халепи Рафалеско не сподівався. Він уточнив своєму другові:

— Її ім'я Роза, чи Розалія Співак.

— Ха-ха-ха!

Нісон Швальб голосно засміявся, і цей сміх мав означати або те, що він добре знається з Розою Співак, або що нема про кого говорити.

Після цього сміху почалася довга розповідь знову про Патті: як він з нею познайомився і як мало не вибухнув скандал з онуком Патті...

— Патті має онука?

— Ого, в неї є правнуки й праправнуки!..

Того дня Рафалеско не мав хвилини спокою, не міг усидіти в хаті. Він одно поривався на вулицю, майже нічого не чуючи з того, що до нього говорять.

— Що сталося з хлопцем? — спитав Гольцман у свого компаньйона Ізака Швальба.

— Це ж твій хлопець, чого ж ти допитуєшся в мене? Гольцман кинув його й пішов до матері.

— Що робиться з хлопцем?

Сура-Бруха збиралася йти на кухню готувати обід, тому вона огризнулася:

— Дай мені спокій з хлопцем. Я маю піти до кічен¹ випатрати, поскубити дві чікен² і зготувати дінер, а він

¹ Кічен — кухня (англ.).

² Чікен — курка (англ.).

мені голову морочить з хлопцем! (Стара Сура-Бруха хоч як ненавиділа нещасний похмурий Лондон, проте трохи таки засвоїла англійську мову).

Гольцман плюнуv:

— Ти теж уже балакавш мовою англійської королеви, — і схопив за руку сестричку. — Що з хлопцем? — спитав він у неї.

Златка так зблідла, що Гольцман забув про хлопця й злякався за сестру. «Чого вона стала така бліда?..» Він замкнуv двері, взяв сестру за руку й глибоко глянув їй в очі:

— Златко, що тобі?

— Нічого, — відповіла бідна Златка й, припавши обличчям до стола, заплакала, як маленька дитина, тихими, теплими слізьми.

Розділ 13

НОВА КОМПАНІЯ

Представник фірми «Гечкінс Брос лімітед» у Лондоні, що пристав на комбінацію агента Нісона Швальба з єврейським «Павільйон-театром», додержав слова як справжній англієць. Він підбив підсумок, підрахував, скільки втратив на цьому бізнесі фунтів стерлінгів, і почастивав свого агента холодним сонливим «ол райт». Він навіть не удостоїв його, як завжди, двома холодними пальцями, тільки повернувся до нього, вибачайте, задом, сів в автомобіль — і зник.

Можливо, що іншим часом Нісон Швальб переживав би і відчував гіркоту в серці. Та цього разу він ні на хвилинку не засмутився, бо занадто був захоплений новою комбінацією і не взяв близько до серця те, що якийсь холодний англієць закомизився, витративши на єврейський театр кількасот фунтів стерлінгів, а далі ні кроку! Ні, англієць не єврей. Єврей, якби встряв, то вже поліз би далі: «Що поробиш — чи пан, чи пропав...» Хто це вигадав, що англієць розуміються на справах? Вони й гадки не мають, що таке бізнес. Думаєте, може, що Нісон Швальб не сказав йому цього в очі? «Отак і сказав, як бачите, що я плаваю! Містер Гечкінс! Слово честі, в моєму лівому чоботі більше розуму, ніж у вас під капелюхом... Точно цими словами, ха-ха, щоб я так мав чуже добро!..»

Так вихвалявся Нісон Швальб перед своїми друзями й заходився планувати нову комбінацію, яку оце придумав, і фантазувати вголос, як він приїде до Америки з компанією, що складається з найкращих акторів (він мав на увазі Рафалеска), найкращих співачок (тут він мав на оці сесою сестру примадонну), найкращих музик (мова мовилась про ломжинського кантора та його сімейку). Ну, а він сам, Нісон Швальб? Ви, може, гадаєте, що він зовсім не має ніякого відношення до єврейського театру? Ого! Ще яке відношення! Кажуть, що Нісон Швальб колись, не донеда господи тепер, був у лондонському таки «Павільйон-театрі» «ошером». Нісон Швальб пояснює, що таке «ошер»:

— У вас це зветься білетер, а у нас ошер. Його робота, розумієте, проходить більше зовні, ніж усередині. Але без нього не можна обійтись. Білетер, чи ошер, перебуває біля самого входу до театру, перевіряє квитки, показує, де сісти, стежить за порядком,— одне слово, на ошері, власне, тримається весь театр, так само як, наприклад, на полісмені — весь Лондон. Спробуйте заберіть полісмена з Лондона — і пропала тоді корова з налигачем...

Так поясняв Швальб і шкварив далі:

— А я, треба вам знати, був неабиякий ошер, король ошерів, єдина людина на весь «Павільйон-театр», як бачите, що я плаваю! Ого! У мене не кидалися з лож апельсиновими корками, і немовлята в партері в мене не плакали. Коли я будь-що помічав, то брав за барки: раз, два, три — і геть звідси під три чорти! Одного разу трапився такий скандал...

Засукавши рукави, Нісон Швальб почав розповідати з запалом і темпераментом, за його звичаєм, який скандал з ним стався. Це була б дуже цікава історія, але біда в тому, що в ній було мало правди. Нісон Швальб вигадав її від початку до кінця, тобто *скомпонував*, божачись при цьому, «щоб він так мав чуже добро, а як ні — щоб ви подавилися цим столом!..»

Одразу після «скандалу» Нісон Швальб переходить до своїх золотих планів, зв'язаних із золотою країною, і змальовує майбутнє в Америці найяснішими фарбами. Їхнє життя там уявлялося йому як суцільний рай, і нічого дивного: така компанія з самих талантів! (Він перелічив на пальцях ще раз увесь список).

— Чого вартий, скажіть самі, будь ласка, театр, який має свій оркестр, своїх акторів, своїх музикантів, своїх

оперів — усе, геть-чисто все своє! Скільки заробимо, поділимо на рівні частини. Нема такого, щоб тому більше, а тому менше,— щось схоже на комуну. Що? Хіба не так?

Оскільки ця розмова відбувалася в льоху, де проживала музична сімейка, першим відгукнувся ломжинський кантор, який заявив, що готовий негайно підписати обома руками контракт на скільки завгодно років, навіть довічний!

— У контракті,— сказав він,— можна записати, що його діти зобов'язані грати коли завгодно, де завгодно і скільки завгодно, а заробітки — скільки буде — щоб ділили нарівно.

Але тут виступив з протестом Ізак Швальб. Він доводив,— і його червоне обличчя при цьому взялося рясним потом,— що цей план не цілком правильний. Як можна прирівняти, наприклад, Рафалеска чи їхню сестру примадонну до абикого?.. Адже всьому повинна бути міра й межа!

Тут вискочив наперед його брат Нісон і дав Ізакові одкоша.

— Ти нещасний невільнику! В тебе рабська душа! Тебе, як бачу, зовсім затуркали ті кляті антрепренери. Ти звик, розумієш, до таких експлуататорів, як Геця Гецьович, Бернард Гольцман та інші. Я, однак, не Геця Гецьович і не Бернард Гольцман, щоб сісти верхи іншому на шию. Для мене головне — совість, справедливість і людяність. Я ладен отак, як бачите мене на світі, робити в Америці рік, і два, і три, і чотири, і шість років на користь інших. Щоб я так мав чуже добро!..

Певна річ, переміг Нісон Швальб. Ідея створення комуну була схвалена переважною більшістю, і саме так утворилося товариство мистецтва, музики й театру.

Розділ 14

КАПІТАЛІСТ

Тепер лишилося тільки одне питання: де взяти гроші, щоб перевезти нове товариство до Америки? Але воно було розв'язане набагато легше й швидше, ніж це можна було уявити.

Читач, який уже трохи знайомий з нашим геніальним комбінатором Нісоном Швальбом, знає, що гроші ніколи не були для нього перешкодою. Головне, аби була справжня комбінація. «Гроші,— запевняв він,— це найменший клопіт. Я ніколи не шукав грошей. Гроші,— казав він,— шукають мене». Отак і цього разу гроші прийшли йому назустріч досить несподівано.

Це було в кафе «Національ» у нашого доброго знайомого містера Кламера.

Містер Кламер, як відомо, добрий друг кожному і взагалі друг людства, як він сам казав про себе. Але з Нісоном Швальбом у нього давня дружба. Можна сказати, стара любов. У Нісона Швальба не було секретів перед містером Кламером. Всі свої комбінації Швальб у першу чергу розкривав перед своїм другом Кламером, а вже потім перед цілим світом. Сидячи за кухлем пива, Нісон Швальб розповів йому про свій блискучий план створення нового товариства з самих талантів, яке готове переїхати в Америку, не гаючись і хвилини, але перешкоджає тільки те, що немає грошей на шифскарти і на дорожні та інші витрати. Це ж не жарт, нівроку, такий гурт!

Весь час, поки Швальб говорив, містер Кламер сидів, заплющивши очі й гладячи свою широку бороду. Потім, коли той закінчив, містер Кламер сказав йому досить лагідно:

— Ол райт. Скажіть мені, будь ласка, містер Швальб, чи маєте ви ще щось додати, чи це вже кінець? Якщо це вже кінець, я поставлю вам тільки одне запитання: якби я вам дав, наприклад, капіталіста, ви б погодились ділити з ним нарівню всі прибутки?

З натури Нісон Швальб така людина, що не любить довго вагатися, він додержується думки, що, коли полюєш на зайця в лісі, не треба довго розмірковувати, з якого боку в нього стріляти. Піф-паф — і край. Проте він для годиться дипломатично почав терти собі лоба, як людина, що фінансує велике підприємство. Після кількох секунд роздумування він твердо сказав:

— З найбільшою насолодою, найбільшою пошаною і найкращою подякою.

— Ол райт! Дайте тоді мені вашу руку, і нехай це буде в добрий і щасливий час. Ваш капіталіст — це я сам.

При цьому містер Кламер показав рукою на себе і вшанував свого друга такою солодкою, люб'язною й величною

усмішкою, виявляючи при цьому таку самоповагу, що коли б, наприклад, сам лорд Ротшільд був на його місці, то не зміг би це зробити солодше, люб'язніше й величніше.

Нісон Швальб так сторопів, що забув навіть ударити по руках і закріпити угоду. Він знав містера Кламера багато років, знав, що той — громадський діяч, товариська людина, добрий приятель, власник заїзду, порадник у скрутний час і все що завгодно. Але що містер Кламер — капіталіст, було для нього несподіваною, майже неймовірною новиною. Містер Кламер, з свого боку, видно, зрозумів Швальбові думки і з тією самою величною усмішкою додав:

— Нехай вас не дивує, що я пристаю на таку справу. Це, можна сказати, темний коник. Але я не такий зелений, як вам здається. Я не ризикую всім моїм капіталом, залишаю моїй місіс заїзд і ресторан. Мені давно вже остогидло продавати локшину. Кожний повинен пильнувати своє місце, знати, на що він здатний, як кажуть англійці: «Кожен на своєму місці...» Містер Швальбе, вдаримо по руках, поки я ще не передумав. У мене принцип: якщо я щось роблю, то роблю до кінця, або, як кажуть англійці: «Якщо хочете щось зробити...»

Того вечора в льоху ломжинського кантора було так весело, що сусіди, які вже звикли до постійної музики, й повсякденного шарварку, та галасу цієї музичної сімейки, позбігалися на дворі й почали заглядати в незавішені вікна льоху. Вони побачили, що в ломжинського кантора зібралось багато гостей, які сиділи й пили, а один якийсь високий дебелий гомила стояв із склянкою в руці та виголошував спіч. Після цього сімейка взялася за інструменти, а високий дебелий гомила скинув піджак і пішов у танок з таким запалом і таким темпераментом, як тільки може танцювати щасливий батько на весіллі своєї мізинки.

Розділ 15

СОБАКА, ВАРТИЙ ДРЮЧКА

Звістка, що «Павільйон-театр» закривається, влучила нашому Гольцманові наче кулею в серце. Він напався на свого компаньйона Ізака Швальба, чому той завів його на слизьке, а тепер незнати як вилізти з багнища, і осипав його силою лайок і прокльонів більше, ніж будь-коли досі.

Проте Ізак Швальб мав добру вдачу, золотий характер: коли його лають, він мовчить. Можете казати йому що завгодно, а він вам слова наперекір не відповість. Він дивиться вам, як грішна людина, у вічі й упріває. Але цього разу він уже не міг промовчати. Зачепили гонор його брата Нісона: Гольцман назвав його образливим словом, а за брата Нісона Ізак ладен битися до крові.

Схвильований невдалими справами в Лондоні, роздратований галасливим похмурим містом з його туманами й великими сірими, темними, холодними будинками та його сірими, холодними людьми, а головне — розлючений старим кашлем, що тут, у Лондоні, дошкуляв йому більш, ніж будь-де, наш бідний директор гриз і поїдом їв свого компаньйона, знаходячи розраду в безперервній лайці:

— Згорів би Лондон разом з вами, перш ніж я сюди прибув! Краще я б собі зламав ногу чи обидві ноги та ще в'язи скрутив би! Не досить того, що в мене був один компаньйон, то звалились на мої плечі двоє.

— Чого ти дорікаєш мені раз у раз двома компаньйонами? — спитав Швальб.

— А як же? Коли театр уже не театр, то й нашому компаньйонству кінець. Навіщо мені два такі дармоїди, як ти й твій брат?

— Он воно як? Ну що ж! — сказав, підводячись, Швальб.— А проте ми однаково їдемо в Америку.

— В Америку їдеш? — Гольцман глянув йому в вічі.— На здоров'ячко. Хоч і в пекло!

Швальб попрямував до дверей і зупинився, повернувши червоне обличчя до компаньйона:

— Але й сестра їде разом з нами.

Гольцман сплеснув руками, схопився за щоку і нібито скривився.

— Біда! От зараз пошматую на собі вбрання й сяду посеред Уайтченела оплакувати це лихо.

Уже стоячи коло дверей, Швальб відповів йому:

— Так знай же, що ти, бог дасть, ще гірко заплачеш. Бо з нами їде ще дехто...

Тут Гольцман змінився на виду. Гострі колючі очі бризкали вогнем:

— Не доживе до цього твій брат-буйвол!..

Здається, що образливого криється в слові «буйвол»? Хіба Гольцман щодня не обзиває Ізака Швальба бегемотом і морським котом? Чим бегемот чи морський кіт кращі!

від буйвола? Але дивна душа цей Ізак Швальб. Почувши слово «буйвол», він запалився вогнем. Завжди червоне обличчя йому аж позеленіло. Сповнений люті, він підійшов до свого компаньйона близьенько і сказав йому тихо, але гостро:

— Послухай ти, холеро! Якщо скажеш про мого брата ще раз це слово, обіцяю тобі, що ти вийдеш з моїх рук мерцем!

— Мерцем?

— Мертвяком! Покійником!

Гольцман, видно, мало перелякався Швальба. Він засміявся і при цьому закашлявся:

— Я? Я з твоїх рук покійником? Ха-ха! Пхе-хе-хе! Тварюко ти!.. Перш ніж ти ворухнешся своїм ведмежим тілом, обіцяю тобі, що я вихлюстаю твою червону пику й зроблю з тебе яєчню!

Немає сумніву, була велика частина того, що вони один одному обіцяли, була б виконана, бо, власне кажучи, їм обом можна в цьому повірити. Але тут з'явилася стара Сура-Бруха з її сухорлявими кощавими плечима, стала між ними і поклатала сварці край: сина вона забрала, а компаньйона викинула геть і замкнула за ним двері.

Перед нашим Гольцманом розкрилися двері пекла. Глибоко в серці вп'ялися слова компаньйона: «Коли так, то знай же, що ти, бог дасть, гірко заплачеш, бо з нами іде ще дехто...» Чіткі слова. Недвозначна мова. Хіба потрібні коментарі до цього?

Тепер йому було вже цілком зрозуміло, чому хлопець став такий відчужений... Брати Швальб збили його з пуття. Їхня сестричка йому запаморочила голову. В цьому нема ніякого сумніву. Цілком можливо, що сам хлопець цим незадоволений і саме тому місця собі не знаходить. Хіба це не помітно? О! Це дуже добре помітно.

— Гоцмах, згорів би ти! Де були твої очі?

Так каже Гольцман сам собі і, не шкодуючи прокльонів, лає себе. Проте самих прокльонів тут замало. Він ладен відлупцювати себе або щоб хтось інший потропив йому кістки.

— Гоцмах, ти цього вартий! — каже далі сам собі Гольцман, виступаючи по кімнаті туди й назад, як роздратований звір, і блискаючи колючими очима. — Так тобі й треба, Гоцмах! Собака, вартий дрючка!

Від сердечного болю й гніву на самого себе він шпурнув ногою стілець, що безневинно стояв коло стіни. На гуркіт прибігла з кухні мати Сура-Бруха ні жпва ні мертва.

— Що, вже знову? Так грюкнуло щось, я аж на кухні почувала!

Сура-Бруха прийшла не сама. В руках у неї була курка, вже майже обскубана. Курка закинула назад біду мертву голівку з перерізаною горлянкою і, як здавалося Гольцманові, дивилася блідими затуманеними скляними очіцями прямо на нього. Всі на нього! Всі на нього!

Його поійняв такий гнів, що здавалося — ось-ось серце його розірветься надвоє. Гольцман накинувся на стару з кулаками і загорлав несамовито:

— Геть до кухні! До кухні! До кухні!

Стара Сура-Бруха постояла яку мить, сплюнула й повернулася з майже обскубаною куркою назад на кухню.

— Так тобі й треба! — знову сам собі сказав Гольцман. — Собака, вартий дрючка.

Розділ 16

КАТАСТРОФА НАБЛИЖАЄТЬСЯ

Гольцман давно вже передчував, ще тоді, коли вони приїхали сюди, що на нього насувається хмара в цьому клятому місті постійних туманів. Він тільки не знав, з якого боку прийде катастрофа. Йому одразу не сподобалося надто близьке приятелювання отого «буйвола» Нісона Швальба з хлопцем Рафалеском. Але що можна було зробити? Занадто виріс і занадто серйозний став хлопець — його й не впізнати. Хто міг сподіватися, наприклад, що це наївне ягня, яке, здавалося, зовсім недавно не знало, можна сказати, який вигляд має карбованець, стало раптом дорослою людиною з амбітністю, з поважним поглядом, з власними думками й новими мріями, з прагненнями до освіти, до знань і до вивчення мов... І хто в тому винен, як не сам Гольцман? Чорт підкусив його перетягти до себе, у Львові, разом з примадонною ще двох волоцюг: Брайночку Козак і сфюлера Беню Горланя, або, як прозивають його актори, «людину з освітою». Що ж, тільки-но Гоцмах здогадався, що Брайночка Козак заприятелювала з хлопцем, має з ним якісь діла і секрети, він вигнав її й здихався лиха.

Але не так було з другим неборакою — з суфлером. «Людина з освітою», що була єдиним таємним радником Гольцмана, завдала ще більшої шкоди, ніж можна було собі уявити. «Людина з освітою» передала хлопцеві всю свою освіту, все, що знала, — і це зарізало Гольцмана, зарізало без ножа. Який вигляд має тепер він, Гольцман, директор театру, в очах хлопця, коли той уже знає мови, читає книжки, декламує напам'ять цілі уривки з Шекспіра і мріє про новий вільний світ, як він каже, з новими обр'ями? Спробуй вгадай, що то за світ? Які то обрії? Розмовляє він якоюсь незрозумілою турецькою мовою!.. Про «самостійність» розмовляє він з Гольцманом і про новий реформований театр, з новим репертуаром, новими п'єсами, щоб геть-чисто все було нове, нове, нове! А що робити з старим? Викинути собаці під хвіст? А хто творитиме оте нове?.. Чудні балачки, і все це хлопець запозичив у «людини з освітою» — холера взяла б його, владико небесний, разом з «буйволом»!

Так закінчив Гольцман прокльоном і замислився на мить. Сумні, темні й сірі думки захопили його і перенесли від хлопця до сестри Златки...

Ох, бідна сестричка! Через неї Гольцманові голова обертом іде. Бідна Златка! Видно, як вона тихенько тане, згасає, мов та свічка. І хто в цьому винний, як не він? Хто, як не він, виписав її сюди разом із старою матір'ю, відірвав від домівки, від її роботи, перетворив на актрису, засудив її, щоб скиталась по світах, і запаморочив голову надіями, облудними, нездійсненними надіями?.. Марні були його намагання, даремна праця — старався, щоб вони були близькі!.. Вона і хлопець!.. Сподівався, що вони одружаться, а тепер!.. Що буде з його сестричкою, коли справді одного чудового ранку хлопець поїде, як Швальб каже, в Америку?..

Гольцман мучився, карався, думав про найгірше, що тільки може статися!.. Але зразу ж починав заспокоювати себе. Дурниці! Хіба це можливо?.. Як це може бути, щоб Рафалеско покинув їх і поїхав сам, без нього, аж до Америки. Дурниці! Дурниці! Занадто в нього добре серце, занадто лагідна вдача й занадто чесна душа, щоб він собі таке дозволив. Якщо вже їхати, то їхати всім разом. А як же інакше?..

Так потішав себе Гольцман, але думки його знову за-

тьмарювались: «Кашель, холера взяла б його разом з «буй-волом!..»

Це правда. Гольцманова хвороба тут, у похмурому Лондоні, останнім часом посплилася, бозна чи зможе він поїхати так далеко. Лікарі радять йому їхати назад, якщо це можливо, або до Швейцарії, кажуть вони, чи до Італії... Чисте повітря, кажуть вони, тепле сонце. Ха-ха-ха! От йолопи! Бовдури! Дурні! Справжні дурні... Навіщо Гольцманові чисте повітря й тепле сонце, скажіть, будь ласка, без театру й без сцени? Ха-ха-ха! З великого горя, очевидно, Гольцман засміявся так заразливо й закашлявся при цьому так, що стара Сура-Бруха знову прибігла з засуканими рукавами з кухні. Цього разу вже без курки, але з великим ополонником у руках: «Знову напав на тебе кашель?..»

Від Сури-Брухи тхнуло цибулею і перцем, а це викликало в Гольцмана ще більший кашель. Але він стримувався з усіх сил. Він затримував у собі кашель і розгнівався на матір, наказав їй піти на кухню, назад до цибулі, удавав, що сміється, чудно кривив рота, сплюнув у хустку й заховав її глибоко в кишеню, щоб стара не побачила, що він випльовує червоне... Марно! Суру-Бруху не обдуриш. У матері гостре око. Вона добре бачить своє лихо і заламує руки: «Лишенько! Громом мене вдарило! Біда й горе матері!» — силоміць укладає хворого в ліжку і наказує Златці, щоб та швиденько привела лікаря.

Перелякана, жовта й бліда, ще більш засмучена, ніж завжди, та ще, здається, з заплаканими опухлими очима, Златка бере пальтечко й біжить до лікаря.

Йдучи галасливими вулицями Лондона, Златка думає про себе: «Здається, таке пекло... Стільки коней, трамваїв, автомобілів мчать туди й сюди». Хоч би хто зглянувся та переїхав її на смерть!

На Гольцманів насунула хмара. Велика чорна туча, близька неминуча катастрофа зависла над їхніми головами.

Розділ 17

ЩАСЛИВІ ПАСАЖИРИ

Велетенським звіром здавався здалеку великий білий пароплав «Атлантик» на морі. З дивною упертістю посувалася ця потвора на воді, борюкалася з вітром, проріза-

ла сердиті хвилі Атлантичного океану й пливла все далі й далі від Саутгемптона до Нью-Йорка.

Запаморочені пасажери, що спершу були захоплені розкішною подорожжю й не могли вдосталь надивитися на красу природи й натішитися чудесами, що їх бачиш на морі, почали відчувати наче якийсь чад у голові і перестали заглядати в глибоку, широку, високу безконечність, що складається з неба й води, води й неба, без початку і без кінця.

Поодинці залишали пасажери палубу, і кожен ішов до себе, у свій закуток, кожен до своєї каюти, де лягав з важкою, немовби свинцем наливою головою на своє ліжко, кожен залишався на самоті з своїми сумними думками й переживаннями.

Мало, дуже мало було таких, які ще кріпилися, прохджувались туди й назад на палубі або збиралися купками, пили пиво з великих кухлів і курили грубі сигари, розмовляли, голосно реготались і розповідали байки, анекдоти й небилиці, мовби їх не обходило все, що діялося навколо.

Серед цих небагатьох щасливих пасажирів були двоє добре знайомих нам друзів: бородатий містер Кламер з Лондона і його компаньйон Нісон Швальб, колишній агент, тепер директор, менеджер, антрепренер, режисер і касир нової театральної трупи: «Кламер, Швальб і К°».

Так, друже читачу, нема вже трупи «Гольцман, Швальб і К°». Викинули прізвище Гольцмана і натомість поставили прізвище Кламер, подія, яка нікого не зачепила, крім Гольцмана. І це не повинно нас дивувати: людство складається з армії, що рушає на війну. Ціла армія не зупиниться через те, що один солдат упав посеред дороги. Той, хто впав, має вибір: якщо бог дасть йому снаги, він підведеться, а як ні — його не пошанують. Усі ходитимуть по ньому чобітьми та калошами, топтатимуть його і розтопчуть так, що ніхто й не озирнеться. Правда, це дуже сумно, але хто винен Гольцманові, що він так занедбав свій кашель і лікарі не випускають його з ліжка, міряють йому температуру, лічать пульс і забороняють розмовляти.

— Сміх, та й годі! Коли навіть не розмовляти — тоді яка ж різниця між людиною й твариною?

Ні. Тут жодні хитроці не допоможуть. Ми мусимо попроситися з нашим Гольцманом на деякий час, побажати йому цілковитого одужання і податися разом з нашою новою компанією, що їде пароплавом з Лондона до країни,

яка приваблює очі цілого світу, відколи її відкрив Колумб аж по сьогодні, ось уже понад чотириста років.

Вицезгадана парочка, містер Кламер і Нісон Швальб, сиділи собі, мов ті голубки, вдвох за одним столиком, пили пиво, курили сигари й балакали, балакали, балакали. Вони не змовкали ні на хвилину. Про що вони розмовляли? Ні про що. Очевидно, обидва заповзялися позмагатися, хто кого перебалакає і хто кого переможе в «блефі»¹.

Містер Кламер розповідав давні історії про своє кафе «Національ», про російських жебраків і про лондонські добродійні товариства, де він, Кламер, споконвіку був почесним членом, і просто всякі байки, приперчені дотепами й жартами, раз у раз додаючи: «Як кажуть англійці...»

Проте Нісонові Швальбу ці всі байки та анекдоти не новина. Навпаки. На кожний анекдот, якого розповідає містер Кламер, Швальб каже, що він це знає вже здавна. І не тільки знає — він сам навіть був присутній при цьому. Маєте доказ — тоді мало не вибухнув скандал. Ось послушайте...

І Нісон Швальб розповідає, який саме був скандал, з великим запалом та з темпераментом, закінчуючи божбою: «Отак, як бачите мене на світі» і «Щоб я так мав чуже добро...» А хвилі океану, що, наче дикі звірі, лютували обабіч пароплава, гуркочуть під такт, підіймаються щораз вище й вище, намагаються перехлеснути через палубу, затопити, перекинути, проковтнути пароплав з усім, що є на ньому. Та нашим приятелям байдужісінько: вони п'ють пиво, курять сигари й балакають, балакають без кінця.

Щасливі пасажери.

Розділ 18

МІЖ НЕБОМ І ВОДОЮ

Ще один чоловік залишився на верхній палубі пароплава «Атлантик». Але він не пив пива, не курив, а просто сидів чи, точніше, лежав окремо, одним один на шезлонгу, загорнений у теплий плед і вкритий червоною байковою ковдрою. Це був ще зовсім юний пасажир з дуже симпатичним блідим обличчям. Страхітливі хвилі, що, наче дикі роздратовані звірі, мчали обабіч пароплава, ставали дедалі лютіші й запекліші.

¹ Блеф — брехня (англ.).

Щоразу здавалося, що коли не ця хвиля, яка мчить зда- леку, то інша, напевне, подолає, перехлесне, затопить, пе- рекине, проковтне пароплав з усім, що є на ньому.

Блідість обличчя юного пасажира свідчила, що він уже давно знаходиться тут очманілий від хвороби. Напівзаплю- щивши очі, він лежав простягшись, підтримуючи обома руками затуманену голову, і дивився в низьке небо, яке мов злилося з океаном. Важко було впізнати, де небо, а де вода. Здавалося, небо ясне, світить сонце, жодної хмарин- ки, жодного вітру. Чого ж так бушує океан? Чого так лю- тує старий? Чого кидає пароплав туди й сюди, вгору і вниз? Чи, може, то юнакові тільки так здається? Чому з кожною хвилиною він почуває себе все гірше й гірше, ось-ось знепритомніє? Знепритомніє? Ні, це смерть, смерть, смерть!

Він напружує очманілу голову, намагається згадати, скільки днів перебуває отак між небом і водою,— та це може. Не може пригадати, звідки й куди їде. Ба навіть за- був, як його звати. Що його прізвище Рафалеско, це він знає. Але справжнє ім'я — хоч голову відріжте. Ой голова! Голова!

— Тобі погано? Може, перейдеш до себе в каюту? Хо- дім.

Так сказав йому Нісон Швальб, нахилившись над ним і віддано дивлячись йому в очі. Але Рафалеско глянув на нього так, немовби не впізнаючи його: хто це говорить? Хто стоїть над ним? Він хотів сісти, та не зміг.

Рафалеско напружив усі сили своєї пам'яті: владико небесний, що з ним діється? Де він на світі? Чому не може навіть свого імені пригадати? Цим ім'ям його звали колись товариші в хедері, брати й сестри вдома, батько й мати... Батько й мати? Де вони тепер?..

— Візьми чарочку коньяку. Послухай мене, пригуб, тобі полегшає.

Рафалеско не міг второпати, хто це стоїть над ним? Хто вдивляється йому в очі? Здається, знайома особа. Здає- ться, знайомі очі... Хто ж ця людина?.. Чому так болить голова? Хто це так стогне? То пароплав. Хто так сви- стить? То свистить вітер. І хвилі наздоганяють одна одну. Ось підносяться вони вище будинків, ось розсипаються, наче пісок, маленькими краплинками. Раптом вибухає грім, і блискавка сліпить очі. Марення! То зовсім не грім. То так говорить море. То так бушують хвилі, що підіймаються

й розсипаються. І блискавка не блискавка. То відблиск сонця, що своїм промінням купається в розбурханих водах сердитого океану.

— Послухай мене, посмокчи шматок лимона, тобі легшає...

Ага! Він уже знає, хто це. То Гольцман! Бернард Гольцман? Чому ж його обличчя таке червоне, масне й свіже? В одній руці він тримає пляшку коньяку, а в другій лимон і просить Рафалеска що-небудь покуштувати...

— Послухайся мене, візьми шматочок лимона. Або дай сюди руку, обіпрись на мене, я тебе відведу вниз, до тебе в каюту... Гей! Містер Кламер!

Так вигукнув Нісон Швальб, повернувши голову до свого компаньйона. Де там! І сліду не лишилось! Містер Кламер уже там, де Нісонів брат Ізак, де сестра Генрієтта і де ломжинський кантор з його музичною сімейкою. Всі лежать покотом, кожен у себе в каюті, і стогнуть, місця собі не знаходять, бачать смерть перед очима. Тільки він один, Нісон Швальб, тримається на ногах. Нісон Швальб єдиний з усього товариства, єдиний з нової мандрівної трупи, яка їде в Америку, — єдина жива істота, що не втратила свіжості й бадьорості.

А море рокоче. Шумлять його хвилі. Насувається буря з дощем і снігом. Вітер б'є в обличчя і розганяє всіх останніх, що лишилися на палубі, крім стюардів та матросів, які вже звикли до всякої негоди, і крім капітана, що засунув люльку в рота і з сухою усмішкою дивиться на розлютований океан, як на примхливу дитину.

Біле величезне створіння, що зветься пароплавом «Атлантик», мчить з дивною впертістю все далі й далі, у глибоку, широку, високу безконечність, яка складається з неба й води, води й неба — без початку й без кінця.

Розділ 19

ЖІНОЧА РУКА

Він почав потроху визволятися від марення. Чад пома-лу випаровувався з голови. Він швидше відчув, ніж побачив, що лежить у себе в каюті на ліжку, і чийсь руку відчув у себе на чолі, ніжну, теплу жіночу руку. Але чия то рука, хто ця жінка — цього він не знав.

Що він на воді, це Рафалеско почував по гострому запаху сердитого океану і по гуркоту хвиль, які, бавлячись, наче дикі звірі при світлі ясного сонця, все ще лютували, високо підкидаючи пароплав і стукаючи Рафалескові у віконце, щоб устав, вийшов на палубу, подивився, які чудеса є на світі: «Годі, годі вже тобі лежати». Так, здавалося, промовляють до нього морські хвилі, і він напружив останні рештки сил своєї пам'яті, всі свої думки: як він тут опинився? Здається, оце тільки нещодавно був на палубі, сидів так зручно у шезлонгу, милувався природою, грівся під промінням пестливого сонця, що відбивалося в шумовинні грайливих хвиль, які мчали обабіч пароплава, і дивився в глибоку, широку та високу безконечність, що складається з неба й води, води й неба — без початку й без кінця... Він хотів підвестися, але боявся, що знову впаде. Цілком розкрити очі він теж боявся, щоб знову не пішли обертом пароплав, океан, небо й увесь світ, як то було досі. Він тяжко зітхнув: «Ох, голова! Голова!»

— Все ще голова?.. — почув він жіночий голос, знайомий голос, але не міг пригадати, хто це. Він почував на собі руку, тендітну, теплу жіночу руку, яка гладить йому чоло, відкидає покошлане волосся. Хто б це міг бути?.. Чия то рука?.. Йому пригадалося, що раніше — не пам'ятає, коли саме, — він точнісінько так, як і тепер, почував жіночу руку, що, як і тепер, гладила йому чоло й відкидала волосся вгору.

То була тоді Гольцманова сестричка. Златка...

Сталось це одного разу присмерком. Рафалеско лежав у себе в кімнаті на канапі й мріяв наяву, поринувши в солодкі золоті сні, в яких чільне місце завжди посідала канторова дочка Розка.

Нікого не було тоді в хаті, пам'ятає він, тільки він і Златка. Ніколи не було йому так гірко на серці, як того вечора. Дивна журба, пам'ятає він, пойняла його тоді, гнітила, щеміла й як обценьками стискувала серце. Йому хотілося плакати.

Чи плакав він — цього не пам'ятає. Він тільки пригадує, що Златка з'явилась біля нього — здається, він сам її покликав — і сиділа коло нього, гладила йому чоло, так само, як гладить хтось тепер, відкидала скуйовджене волосся, так само, як відкидає хтось тепер. І дивна теплість розлилася тоді по всьому його тілу. Він почував — так пригадує Рафалеско — теплу руку відданої сестри і був їй без-

межно, без кінця й краю вдячний. Він — пригадує — обняв її, притяг до себе, сховав голову в неї на колінах, плакав, довго плакав, виплакав перед нею все наболіле на серці, завів у святу святих, звірився найпотаємнішими секретами. Він розповів їй, що є така одна-єдина на світі, яку він любить протягом усього життя, заради якої він ладен кинути в огонь і в воду, якої він не може забути ніколи, ні уві сні, ні увіч...

— Як вона зветься? І хто вона? — так спитала тоді ти-хенько Златка, а голос — пам'ятає він — тремтів у неї, та й сама вона при цьому тремтіла.

Як вона зветься — цього він не хотів їй сказати. А де вона? Еге-ге-ге! Якби знаття, де вона! Якби він тільки знав, то давно б уже не був отут з цією мандрівною трупкою. Він давно б уже не блукав по світах, давно полинув би туди до неї, геть усе кинув би та поїхав до неї, бо вони ген-ген, ще в дитинстві, дали одне одному слово, що «де б не були і що б з ними не сталося, вони завжди будуть разом, завжди й навіки!..»

Ні, він не знає, де вона. Він тільки знає, що вона уславлена, що вона велична, багата, що її співом захоплюється цілий світ.

— Про Патті ти чула? То вона більша за Патті.

— Ще більша за Патті?

— Рівняти не можна!

Так — пригадується — він вихваляв тоді перед Златкою свою Розку, вихваляв неоглядно, не шкодуючи яскравих фарб, малював, як янгола з неба!.. Він мав насолоду з того, що знайшлася людина, перед якою можна так вихвалити свою улюблену. Бо хто ще схоче його так слухати, як Златка? Хіба він не бачив, що кожне слово його для неї святина? Він хіба не почував, як б'ється її серденько? Хіба не відчував, як вона тремтить в його руках, наче пташенятко?..

Що пережила при цьому бідна Златка — Рафалеско не знає. Це його не обходило! Аби було перед ким вилити душу. Аби він розкрив перед нею свою таємницю і йому полегшало на душі.

Розкривши тоді перед Златкою свою священну таємницю, він уже за одним разом довірився їй також і з планами про те, що збирався робити далі. Він розповів їй усі найпотаємніші плани, як з часом зустрінеться з своєю знаменитою коханою і, кінець кінцем, зійдеться з нею та вже біль-

ше ніколи не розлучатиметься. Ніколи, ніколи в світі! При цьому він обійняв Златку — пригадується — обома руками, міцно-міцно притиснув до грудей і сказав їй, що, коли він зійдеться з своєю Розкою (він прохопився також ще й ім'ям — пропало!), тоді візьме до себе і Златку, бо почуває, що Златка йому вірна й віддана, як сестра, як рідна сестра.

— Правда, ти мені віддана, як сестра? — сказав він, тепло обіймаючи її, набагато тепліше, ніж брат обіймає сестру... Але Златка мовчала. Рафалеско не розумів, чому Златка мовчить. Він обійняв її ще дужче і спитав, чому вона йому не відповідає? Невже це помилка? Невже вона його не любить?

Не любить?! Златка кинулась до нього, почала обіймати, цілувати, милувати, а сльози ллються й ллються з її очей.

— Чого ж ти плачеш, дурненька? Чого ти плачеш? Чого ти плачеш?

.
.

Відтоді — пам'ятає Рафалеско — він часто лишався сам на сам із Златкою, щоб поговорити трохи про Розку. І це йому зовсім не так важко давалося. Бо Гольцман — так здавалося йому — вживав усіх заходів, щоб він частіше лишався вдвох із Златкою. Так йому здавалося. А може, він помилявся? Ні, він не помилявся. Бо чого це раптом Гольцман виходив, залишаючи його самого з сестричкою, потім повертався, зиркав, чи сидять вони вдвох, і знову виходив?.. Ах, Гольцман! Гольцман! Як важко було йому попроситися з Гольцманом, як важко!..

— Час уже вставати, любий! Уже видно землю... Ми вже незабаром в Америці, любий, прекрасний, дорогий!..

Знайомий голос. Жіночий голос. Хто це говорить, схлившись над ним?.. Хто каже йому «любий», «дорогий»?.. Але він усе ще боїться сісти, щоб не впасти. Усе ще боїться розплющити очі, щоб йому не пішла обертом голова разом з пароплавом, океаном, небом і цілим світом, як то було досі. Він знову поринає в свої важкі свинцеві думки, знову і ще раз переживає тяжкі хвилини прощання з Гольцманом і кається, спокуюючи гріхи.

Розділ 20

БУВАЙ ЗДОРОВИЙ, БЕРНАРДЕ!

То був ранок, холодний, похмурий ранок з дощем і важким туманом, як часто трапляється в холодному, задимленому, плачливому Лондоні.

Речі Рафалеска були вже запаковані, та й сам він був готовий до від'їзду: поїв, одягся, закурив гаванську сигару, замовив візника й забіг на хвилинку попрощатися з Гольцманом.

— Бувай здоровий, Бернарде!

— Ідь здоровий,— відповів йому Гольцман більше очима, бо розмовляти було йому суворо заборонено. Ах! Якби Гольцман міг говорити, якби міг йому сказати щось гостре — нагримати, добре вилаяти, як Рафалеско того заслужив, намилити чуба, як він уміє, йому, здається, було б набагато легше на душі. Ні, Гольцман лише втупив у нього гострі і колючі очі і — ах! — скільки смутку, скільки безмежного смутку було в цьому погляді! Гольцман лише простяг йому сухорляву, гостру і, як здалося Рафалескові, аж надто гарячу руку.

Ніколи Рафалескові не хотілося так швидко піти від Гольцмана, як цієї хвилини. І він мав можливість вийти, сісти в екіпаж та — бувай здоровий... Проте замість того щоб узятися за клямку дверей, він, попрощавшись, знову сів у крісло біля ліжка, де Гольцман лежав укритий відомою ротондою, і лихоманив, а в носа бив гострий запах ліків, аптеки й покійника...

Відколи Рафалеско знав Гольцмана, той ще не був у такому поганому стані, як оце тепер. Смерть застигла йому на губах, просвічувала в згаслих очах, простяглася на гострих смертвілих вухах і линула по всій кімнаті. В цю мить Рафалеско уявив собі, як його друг Гольцман лежатиме на долівці ногами до дверей, увесь укритий ротондою. Обличчя покійника не видно буде, тільки стирчатимуть пальці ніг. І свічка горітиме йому в головах, а обабіч на долівці сидітимуть над ним стара мати Сура-Бруха й сестричка Златка, оплакуватимуть його, заламуватимуть руки й тужитимуть: «Сердечний сину! Дорогий братику, любий мій! На кого ти нас за-а-лишаєш?..»

Він добре запам'ятав це сумовите тужіння ще з Голешті. Канториха Лея колись оплакувала свою стару матір,

що померла віком понад сімдесят років. Йому здавалося, що він відчуває ту смерть. Тхнуло ліками, аптекою, покійником, — йому хотілося в цю хвилину тільки втекти, втекти світ за очі.

Але замість того щоб утекти, лишився в кріслі, нахилився над Гольцманом і розмовляв з ним тепло й дружньо, розважаючи його і кажучи, що скоро-но прибуде в Америку, негайно напише листа, писатиме йому щодня. А тільки-но Гольцман підведеться з ліжка — а підведеться він, немає сумніву, дуже скоро, — нехай сяде разом із сестрою й матір'ю на пароплав та їде до Нью-Йорка, прямо до нього...

Рафалеско дивився вниз на носки чобіт. Він почував, що йому пахнуть обличчя, бо бреше, безсоромно бреше: Гольцман ніколи вже не одужає. Він ніколи не поїде в Америку. А хоч і був би здоровий та міг поїхати, нова компанія однаково не взяла б його, ні його сестри — це все брехня, безсоромна брехня! Але Рафалеско як почав брехати, то брехав далі, не спиняючись ні на мить.

— Звісно, — сказав він, — було б краще, якби сестра могла поїхати разом з усім гуртом, але ж їй не можна залишити брата самого в Лондоні...

Тут Гольцман схопив його за руку, гострі очі запалились вогнем, і він прохрипів: «Сирітка... бідолашна сирітка...» Більше Гольцман нічого не міг сказати. Його душили сльози...

— Бувай здоровий, Бернарде! — ще раз сказав йому Рафалеско востаннє і був щасливий, що, нарешті, опинився по той бік дверей і більше вже не бачить перед собою напівмертвого Гольцмана, не чує більше гострого запаху ліків, аптеки, покійника... Він оглянувся навкруги і подякував богам, що в цю мить не зустрівся ні з юною Златкою, ні зі старою Сурою-Брухою. Де вони?.. Зачекати на них? Ні. Він краще поїде. Йому хотілося бігати, стрибати, але він стримався, пішов повагом, не поспішаючи сів у високий екіпаж, який підхопив його й швиденько повіз до залізниці. Там уже було все товариство: обидва брати Швальби з сестрою примадонною і ломжинський кантор з його музичною сімейкою...

— Чого так пізно? Ми могли б спізнитися на пароплав...

Тільки тоді вільніше зітхнув Рафалеско, коли опинився на палубі «Атлантика», і напрочуд гарний пароплав

спокійно, гордо, з почуттям самоповаги рушив із Саутгемптона. Погода тут дуже гарна. Немає холодних хмар і густих туманів похмурого Лондона. Дружно дивиться вниз з чистого неба любе сонце на тихий і рідний, прозорий, як дзеркало, океан. А пароплав ковзає поволі, ледве-ледве торкаючись хвиль, що, вигинаючись і вклоняючись, тільки показалися, передаючи привіт від великого широкого океану, який постійно рухається і стоїть на одному місці споконвіку й довіку. Приємна теплота розливається Рафалескові по всьому тілу. Він відчуває себе вільно, їдучи туди, туди, до своєї коханої, до своєї *єдиної* коханої...

Але раптом з'являється поруч нього Генрієтта Швальб, причепурена, як завжди, оздоблена, як завжди, всіма своїми справжніми й фальшивими діамантами. Вона подає йому руку, і вони вдвох прогулюються на палубі. Генрієтта повисла на його руці: вона заглядає йому в очі і сміється лунким кокетним сміхом, показуючи всім гарні, як перли, зубки. Всі дивляться на цю парочку, намагаючись угадати, хто це: брат і сестра? Наречені? Чи, може, чоловік і жінка?..

Отак прощався наш герой із своїми друзями, з найближчими своїми друзями, з Гольцманом, що був йому вірний, як брат, і з Гольцмановою сестричкою, що була йому відданою, як сестра, ще більше, ніж сестра...

— Бувай здоровий, Бернарде! — це було все, що Рафалеско міг сказати своєму другові Бернардові Гольцману.

Розділ 21

НЕЩАСЛИВИЙ ПОЦІЛУНОК

Якщо Рафалеско поведився з Гольцмановою сестричкою, як брат, то з примадонною Швальб він сам не знав, як поводитися. Здавна Генрієтта упала коло нього, кокетувала, грала з ним часто й трохи сердито. Глибоко в душі вона добре знала, що він цілком байдужий до неї, холодний, як крига, але, про око людське, вона показувала, ніби він страшенно закоханий і що вона неофіційно його наречена.

Про це знали всі. Навіть уже були балачки про заручини й шлюб. Але як це здійснити? Є така халепа, що зветься Гольцманом. Брати Швальби добре розуміли, що,

поки Рафалеско буде близький з його другом та імпресаріо, Гольцман ніколи не дозволить, щоб хлопець опинився в руках їх сестри. Вони почали шукати засобів, як здихатися цього «ядушливого небораки» Гольцмана. Їм, нарешті, пощастило навіть більше, ніж вони сподівалися. Їм не довелося переконувати Рафалеска, щоб поїхав разом з ними в Америку. Рафалеско сам, почувши, що вони збираються туди, мало не набивався до них, щоб взяли його з собою. Брати Швальби від радості були на сьомому небі: «Хлопець, очевидно, добре втѣповвся в нашу дурепу!» — так вирішили між собою брати. Йолопи! Вони не знали, кому мають цим віддячити. Вони не знали, що та сама Брайночка Козак, яка кликала їхню сестру примадонну до Нью-Йорка, спокусила також Рафалеска тим, що тепер там перебуває його кохана, канторова дочка з Голенешті. Брати Швальби умовилися, що, як тільки прибудуть в Америку, вони, не барячись, справлять весілля — і здихаються мороки. А тим часом це все повинно бути таємницею, щоб жодна жива душа про це не знала.

Певна річ, це було таємницею не для всіх. Наприклад, перед містером Кламером, як ми знаємо, в Нісона Швальба не було таємниць. Містер Кламер був перший, кому Нісон Швальб розповів про цей блискучий план. Містер Кламер, за своїм звичаєм, вислухав його, заплющивши очі й розчісуючи пальцями широку бороду. Коли той закінчив, містер Кламер сказав, що для нього це взагалі не секрет, він давно вже знає про це і нічого проти такого шлюбу сказати не має, хіба те, що не можна довго з цим зволікати, раз, два, три, як кажуть англійці: «Повільний початок потребує швидкого кінця». Треба щонайшвидше справити заручини й одразу ж такі повести до шлюбу, тоді буде ол райт, бо оці свистуни (це він мав на увазі акторів) такий народ, що в них вітер у голові.

Містер Кламер витяг пальці з широкої бороди й кілька разів помахав ними в повітрі, щоб показати, які то свистуни актори.

Такої ж думки про швидке весілля був і третій їхній компаньйон, ломжинський кантор, з яким Нісон Швальб замкнувся в льоху в окремій кімнаті і під великим секретом розповів про свій блискучий план. А що цією кімнатою була кухня, де ломжинська канториха саме готувала обід, то вже й для канторихи це перестало бути таємни-

цею, та й канторові діти, вся музична сімейка вичікувала, коли вже справлять заручини, а потім і весілля?

Тільки одна людина нічогосінько не знала. То був Лео Рафалеско. Він навіть гадки не мав про все, що тут готується. Його голова й серце були там, де канторова дочка, там, де тепер уславлена Роза, чи Розалія Співак, до якої він прагне всіма поривами душі, яку бачить уві сні й марить нею наяву, задля якої він ухвалив покинути на смертельній постелі свого старого друга Гольцмана, що для нього життям жертвував, і Гольцманову сестричку, яка танула, мов свічка, й не могла навіть попрощатися з ним. Ах! Які бридкі вчинки дозволив він собі останнім часом — простити собі цього не можна.

Лежачи тепер на гоїдалці в каюті пароплава, де він потроху вичунював, Рафалеско думав: як він міг так низько впасти, так злочинно повестися з найближчими друзями, простими безневинними людьми...

Наче сумний калейдоскоп, наче панорама різних картин, одна чорніша від одної, проходило перед очима все його життя аж до сьогодні, і він не бачив у ньому майже ні одної світлої цяточки, жодної ясної рисочки. Самі чорні барви, тільки підлота й злочини. Батька обікрав... З дому втік... Матір убив... Гольцмана обдунив... Златці набрехав, безчесно ошукав, удав з себе брата, пообіцяв їй любов, розбив юне безневинне серце... А тепер він їде в далеку невідому країну назавжди, навіки! Ні, він мерзотник серед мерзотників. Він вартий того, щоб його ненавиділи, ба й сам цієї миті ненавидить себе, кається, спокутуючи гріхи. Він огидний, осоружний сам собі! Ой голова! Голова!..

— Все ще голова?..

Так спитав знайомий голос, голос жінки, що сидить біля його ліжка, тримаючи руку на його чолі, гладячи його, відкидаючи скуйовджене волосся, що спадає йому на очі, дивлячись на нього так тепло, так дружньо й закохано. Хто б це міг бути? Він відчув запах пудри й парфумів, знайомих парфумів. Заприсягтися можна, що це Генрієтта Швальб. Рафалеско розплющив одне око, потім друге і побачив близько перед собою знайоме біле напудрене обличчя з червоними підфарбованими губками. Так. Це Генрієтта Швальб. Біле напудрене запашне обличчя присунулось близько-близько до його обличчя. Її очі заглядають глибоко в його очі, а червоні, дуже підфарбовані, губки шепочуть йому зблизька: «Любий! Прекрасний! Дорогий!..»

У цю хвилину геть усе забуто. Забуто, що він оце тільки, каючись, бив себе в груди. Забуто навіть, куди й до кого він їде і хто він такий. Він прислухається, як рука гладить його, як очі дивляться на нього й як губи шепочуть йому: «Любий! Дорогий!» Ще хвилинка — і він обіймає її обома руками. Ще хвилинка — і її червоні губи нахляються до нього ще ближче та зливаються з його губами, завмерши в довгому-довгому поцілунку.

Можна передбачити, що цей поцілунок даром не пройде нашому героєві. Мабуть, що це був розрахований поцілунок, поцілунок при свідках, інакше-бо чого ж за дверима саме в цю хвилину з'явилися три особи: містер Кламер, Нісон Швальб і ломжинський кантор?..

Розділ 22

АМЕРИКА, АМЕРИКА

З усіх пасажирів, що того дня прибули до Нью-Йорка пароплавом «Атлантік», ніхто так не квапився до виходу, ніхто так не хвилювався, не нервував і не мав такого безтямного нещасного вигляду, як наші брати-євреї. І це легко зрозуміти: адже найбільша частина єврейських пасажирів належала до тих, що зветься «емігрантами». Це ж бо ті люди, що прибували в Америку, шукаючи нової домівки замість старої, яка так погано повелася з ними й нещадно викинула напризволяще... Вони дивились на цю країну, як на месю, і, як вівці, збивались до купи. Серце калатало, пульс доходив до ста двадцяти: «Владико небесний, любий боже! Що чекає на нас тут, у цій благословенній країні?..»

Рідко хто з них не мав у Нью-Йорку сина або дочки, чоловіка чи жінки, родича, рятівника, друга, знайомого, які чекають на березі й готові зняти їх з пароплава, полегшити їм поневіряння, якого доводиться зазнавати на першій же станції, що має приємну назву: «Острів сліз».

Для єврейських емігрантів це спокута, чистилище, де грішні люди повинні очистити свої душі, щоб потім вільно вступити в рай. Колись це чистилище звалось «Кессельгарден». Тепер воно зветься «Еліс-Айленд». Назва змінилася, але муки й страждання, стогони й сльози, знуцання й поневіряння лишилися ті самі і, з божої ласки, залишать-

ся, мабуть, і надалі, поки людина панує над людиною, поки час від часу виявлятиметься, що люди не позбулися ще звірячої подобі...

* * *

Серед усіх пасажирів, які вийшли на палубу глянути на золоту країну, поки що на віддаленні, були також мандрівні актори нашої пересувної трупи «Кламер, Швальб і К°». Приємно було спостерігати цю групу веселих емігрантів, що причепурилися кожний згідно з його смаком і станом, приготувалися зустріти «золоту країну Колумба» як годиться — урочисто й святково.

Брати Швальби одяглися в найкраще святкове вбрання, спершу старанно поголившись, не залишивши жодних ознак рослинності на обличчі: ні бороди, ні вусів, гладко й рівно, як тарілка. Проте обидва брати по-різному виглядали. Нісон скидався на німецького ковбасника в святую неділю, а другий, Ізак, був більше схожий на російського капрала, який щойно пішов у відставку і дав слово більше не пити горілки, лиш саме пиво.

Зате містер Кламер утер носа їм обом. Він розчесав направо і наліво свою широку бороду, зовсім як генерал Скобелев *. Білосніжна сорочка з білим галстуком під смокінгом з великим вирізом мали надати йому принадності справжнього джентльмена, якби, на жаль, він не скидався на обер-кельнера розкішного ресторану. Проходячи повз їдальню, він глянув на себе в дзеркало, зупинився на мить, очевидно, цілком задоволений. Містер Кламер був переконаний, що на цьому пароплаві він чи не найвродливіший чоловік. Подивимось, що скаже Нью-Йорк? Може, в Америці є й кращі за нього?.. Містер Кламер не міг стриматись і сказав сам собі з скромною усмішкою:

— Містер Кламер! Ви — ол райт!

Зовсім інакше було з четвертим компаньйоном цього товариства. Ми говоримо про ломжинського кантора. Хоч він уже давно виїхав з Польщі і хоч у нього не залилося слідів від пейсів, а коли пообіцяєте, що це лишиться між нами, я вам по секрету скажу, що є гадка, ніби навіть там, де в нього починається борода... * Але навіщо нам поширювати плітки? Коротше, він видобув своє старе канторське суботнє вбрання й шовковий пояс. Жилетку він застібнув на всі гудзики і набрав такого святенницького

вигляду, що обидва Швальби разом з містером Кламером не могли стриматися і вибухнули реготом:

— Що це таке?

— Америка! — відповів їм ломжинський кантор одним тільки словом, а далі пояснив: — Америка, розумієте мене, це не Європа, а Нью-Йорк не Лондон. Америка — це країна, де одно з двох: якщо ти артист — то артист, а якщо кантор — то кантор. Второпали?

Чи второпали вони, чи ні — невідомо. Але ломжинський кантор мав практичний розрахунок: поки його діти колись почнуть заробляти в Америці, поки трупа акторів колись почне закріпати золото повними жменями в золотій країні, він тим часом помолиться біля амвона (наближалися осінні свята) перед своїми земляками, ломжинськими євреями, які викликали його сюди з його музичною сімейкою. Хвалити бога, він ще відчуває в собі силу. Під час мандрівки морем він нічого не втратив. Навпаки, він відчував, що подорож пароплавом трохи відсвіжила голос, уже йому лоскоче в горлі, мучить сверблячка і з самого ранку, відколи на крайнебі показала земля, кортить заспівати. Одне слово, ломжинський кантор відчув у собі кантора, тому одягся, як кантор, і набрав канторського вигляду, як то личить напередодні свят.

Канториха теж прибралася святково, нап'яла на руду перуку шовкову хустку, зав'язавши її двома кінцями, але обидва вуха стирчали, щоб, по-перше, видно було срібні позолочені сережки, які теліпаються у неї у вухах ще з часів весілля; а по-друге, чому не показати трошки і своє власне русьве волосся? Хіба вгадаєш, яка то країна Америка? Хто знає, що там більше до вподоби: скромність чи розбещеність? Можливо, там потрібно і те, й те? Хіба вгадаєш в отій Америці?..

Зате їхні діточки, вся музична сімейка була вбрана цілком по-європейському. Всі від найстаршого до найменшого були вдягнені по-дитячому: короткі штанці, що оголювали дебели литки, кацавейки й маленькі капелюшки, з-під яких видно було волосся. Короткі штанці й довге волосся носили всі уславлені вундеркінди — Губерман, Фідельман і Гриша Стельмах — доти, доки можна було приховати бороду й вуса, які в певний час, як відомо, починають проростати і ростуть скажено, хоч голить їх, хоч ріжте, хоч будь-що робить з ними!

Хто-хто, а музична сімейка була задоволена цією по-

дорожжю більш за всіх. Їм золота країна обіцяла більш, ніж будь-кому. Коли їм переказали радісну новину, що вже видно Америку, вони всі вибігли на палубу, обнялися, поклали одне одному руки на плечі й усі разом, немовби змовившись наперед, заспівали американської пісеньки під такт хвилям, що бушували тепер не так гнівно, а більш ритмічно:

— А-ме-ри-ка! Аме-ри-ка!..

Розділ 23

МОРЕ СПОКІЙНЕ

Спокійний був океан біля берегів Америки, коли пароплав став наближатись до Нью-Йорка. Не Тихий, а *спокійний*.

Розбурханий океан після бурі важко дихає, як украй знесилений велетенський звір. Він величний і навіть жах, коли дає цілковиту волю своїм хвилям. Але особливо прекрасний океан, як заспокоїться. Усе багатство барв, що є в природі, відбивалося тепер у воді, приваблюючи очі збадьорілих пасажирів. Це було їм нагородою за муки, яких вони зазнали протягом кількох нестерпних днів тяжкої подорожі. Знову проїнялися всі вдячністю до чудової природи і захватом перед її довічною могутністю. Вони від щирого серця простили океанові пережите і знову висипали всі на палубу, знову почали споглядати й милуватися чудовим краєвидом, знову були задоволені, веселі й радісні, ніби нічого не сталося.

Але коли всі пасажири, наближаючись до Нью-Йорка, були задоволені, то молода парочка, яка стояла під руку на палубі, пригорнувшись одне до одного, була чи не найщасливіша від усіх на пароплаві. В усякому разі, так здавалося. Дуже гарна була ця парочка, гарна, юна, свіжа й щаслива. Багато очей дивилися на неї, і всі заздрили. Яка щаслива парочка!

Хто вони були? Певна річ, не хто інший, як примадонна Швальб з її коханим Лео Рафалеском. Чи був Рафалеско щасливий — не знаємо, але що Генрієтта почувала себе на сьомому небі — це напевно.

Щаслива, дуже щаслива Генрієтта! Вона таки досягла свого! Стільки часу полювала вона на цього вродливого парубка, з першого дня, як познайомилася з ним у Львові, аж до останніх днів у Лондоні. І тільки тут, на

пароплавів, їй пощастило впіймати його — він її бранець, вона його перемогла!.. Яка це перемога — знає тільки вона, а більше ніхто. В її очах відбивалася ця перемога. Обличчя сяяло від щастя, найвищого, найбільшого щастя. Все її ество кричало вголос: «Дивіться, цей гарний парубок з добрими лагідними очима, з руськими гарними локонами — щоб лихе око його не зурочило, — тепер мій! Мій! Мій!..»

Вона сперлася на його руку ще дужче, пригорнулася ще ближче і знизу вгору заглядала йому глибоко-глибоко в очі, намагаючись розгадати, який вогник світиться в них, довідатись, про кого він тепер думає. Про кого? Ха-ха! — напевне, про неї, а то ще про кого? Спробуйте, будь ласка, пройдіться пароплавом з кінця в кінець, огляньте всі класи й знайдіть ще одну таку вродливу дівчину, як Генрієтта Швальб, з таким білим обличчям, з такими губками-вишеньками, з такими оченятами, що так майстерно пускають бісики й дивляться нібито короткозоро, з такими перловими зубками, що, коли вона сміється, всі чоловіки шаленіють від захоплення. Знайдіть ще одну таку на пароплаві, на якій так елегантно лежала б сукня, в якій волосся було б так розкішно зачесане, а капелюшок так пасував цьому волоссю, і щоб комір так гарно облягав шийку, щоб рукавички так обіймали ручку? А хто має стільки коштовностей? Стільки діамантів?

Ах, можливо, на пароплаві є жінки, що мають кращі діаманти. Наприклад, ота висока сухорлява англійка з золотими зубами має на собі коштовності — дай боже Генрієтті хоч би половину: на шиї — перли, у вухах — смарагди, медальйон із смарагдів, на всіх пальцях сапфіри, рубіни і смарагди, смарагди, смарагди. Але який вигляд має ця дама? Страховище! Як воно їй личить? Яку принадність має? Якби вона, Генрієтта, наприклад, наділа на себе всі коштовності? О! Вона матиме смарагди. Напевне матиме їх. От тільки прийдуть до Америки. От тільки роздивляться, на якому вони світі. Нехай лиш Рафалеско виступить на сцені... Нехай-но проведе кілька добрих гастролей. Нехай публіка побачить, який це талант, тоді вже будуть діаманти, сапфіри, рубіни й смарагди...

— Тобі подобаються смарагди?

Генрієтта горнеться до Рафалеска і не спускає з англійки своїх нібито короткозорих очей.

— Які смарагди? — здивувався Рафалеско.

— Сліпий Ясю! Ха-ха! Хіба не бачиш?

«Ні, він не бачить. Ні англійки, ні смарагдів. Він навіть не дивиться туди, куди йому показують. Якийсь замріяний янгол з того світу. Ха-ха!»

Генрієтта засміялася... Не тому, що є причина до сміху, а щоб показати ще раз перлові зубки. Вона дивилася на Рафалеска новим поглядом, який нещодавно вивчила перед дзеркалом.

Цей погляд вона запозичила у короткозорої жінки з лорнетом у Лондоні перед від'їздом. Та жінка здалася їй чарівною в момент, коли, примруживши очі й насупивши брови, дуже короткозоро дивилася в лорнет. Генрієтта зразу перейняла цю позу, вона стала проти дзеркала, примружила очі, насупила брови — і з того часу почалося.

— Битко, що з тобою? — одного разу віч-на-віч спитав у неї брат Ізак.

— А що хіба, Іцику?

— Чого це ти раптом почала кривлятися, коли дивилася?

Генрієтта почервоніла, послала брата під три чорти, але більше вже не могла дивитися інакше, як та короткозора жінка з лорнетом.

То був час — і зовсім недавно, — коли Рафалеско ще не палежав їй. На перешкоді була тоді Златка. Ота нікчемна дівчина з гострим носиком. Генрієтта сама нічого не помічала, але їй розкрили очі брати Ізак і Нісон... Надто палають очиді у Златки, коли вона помічає його, надто червоніють щічки, коли Рафалеско дивиться на неї, і надто часто залишаються вони вдвох на самоті... На це звернув її увагу брат Ізак. Одного разу він сказав Генрієтті: «Ходімо, дурепо, я тобі щось покажу...» Він повів Генрієтту за руку, підвів до дверей і наказав глянути в замкову щілину. Але те, що Генрієтта побачила, було цілковитою протилежністю до того, що мав на увазі її брат. Вона побачила, що Рафалеско ходив по кімнаті, опустивши голову й засунувши руки в кишені, а нікчемне дівчисько з гострим носиком — Златка — сиділо на стільці й плакало... «Ті брат, — казав згодом Рафалеско, — страшенно хворий. Лікар каже, що Гольцман у смертельній небезпеці...» — «Викручується, — зробив висновок Ізак Швальб, що стежив за ними, як справжній шпигун. — Якщо брат небезпечно хворий, то хіба сестра повинна сидіти в чужого парубка на колінах і лити сльози?..» — «Ти брешеш, як собака!» — кинула йому

в обличчя Генрієтта і грюкнула дверима. Проте хробак ревнощів глибоко занурився в її серце і нишком точив, точив... Неспокій опанував її, ох, скільки вона переживала тоді!.. Але, хвалити бога, нарешті здихалася халепи. Тепер вона з ним сама. Тепер нікого немає на перешкоді. Нікого, ніякої небезпеки!..

Перше, що треба зробити, коли вони прибудуть до Нью-Йорка — так вирішила Генрієтта, — це сфотографуватися вдвох з ним у різних позах. Поза перша: вони вдвох ідуть на прогулянку, міцно взявшись під руку. Він — в елегантному сірому пальті; вона — з боа на шиї, капелюшок набакир... Поза друга: вони сидять одне навпроти одного за кругленьким столиком. Він тримає її ручку в своїй руці і дивиться на її анфас у той час, коли вона примружила очі і зовсім зсунула брови, точнісінько, як та короткозора жінка з лорнетом. Поза третя: на світлому тлі дві голівки: його та її, вони міцно притулились одна до одної. Тут її очі мають бути широко розплющені і дивитися вгору, як у святої мадонни... Поза четверта... Але як дожити, як діждатися щасливої хвилини, коли вони вже прийдуть в Америку!

— Ще далеко до Америки?

Рафалеско не чує, зовсім не чує, що Генрієтта Швальб говорить до нього, і вона повертається знову до своїх думок про фотографування одразу ж після їх прибуття до Нью-Йорка. Хоч правда, її брат Нісон каже, що найперша справа в Нью-Йорку — це обвінчатися. Якби не соромно було, каже Нісон, він би ще тут, на пароплаві, повів їх до вінця, «щоб я так мав чуже добро!..» Проте Генрієтта іншої думки. Генрієтті хочеться трохи побути нареченою. Хоч би кілька тижнів. Чого їй поспішати? Вона так довго ждала. Чому ж не дозволити собі таку приємність?..

— Ще далеко до Америки? — знову спитала вона в нього, але він не слухав її. Він, видно, думками залетів десь дуже далеко?

Так, дуже далеко. Ось скоро, ще сьогодні, він буде там, куди прагнув так довго, мало не протягом усього життя. Ось скоро, ще сьогодні, він побачить ту, якої не забував ніколи, ні на хвилину. Яка буде їхня перша зустріч у цій країні, після стількох років розлуки? Чи впізнає вона його? Він її, напевне, впізнає. У нього її портрет, який нещодавно надіслала йому мадам Черняк. Портрет лежить у нього в бічній кишені... Він притискує рукою бічну ки-

пеню, а Генрієтта переконана, що він має на увазі її. А то кого ж, якщо не її?.. Вона горнеться до нього ще дужче і заглядає йому в очі, лащить до нього, як кошенятко.

— Скоро ми будемо в Америці, як ти гадаєш? — питає вона його втретє, дає йому щиглика пальцем по носі і сміється: ха-ха-ха!

Рафалеско витріщився на неї. Він не знає, чого вона сміється. Йому перебили саме найкращі думки... В цю хвилину він зовсім забув про дівчину, яка повисла на його руці. Та вона йому нагадала про себе. Він оглядає її з голови до ніг, думаючи при цьому: навіщо цей флірт?.. Чого він так пізно закохався в оцю?.. *Від одного лиха відкаракався, у друге вскочив...*

Зовсім мимоволі йому приходить на пам'ять знову Златка з її завжди меланхолійним виглядом, з її розпухлими від плачу очима, мимоволі пригадує він також останні Гольцманові слова, сказані придушеним хрипким голосом на прощання: «Сирітка... Бідолашна сирітка!..» Хотілося б забути, але він не може. Хотілося б, щоб усе його минуло, всі оці кілька років, що він блукає по світах, лишилися на тому боці океану, в старому світі і щоб він прибув у новий світ новонародженим, ясним, чистим, непорочним — таким, як він був колись, давно-давно, в перші, ясні дитячі роки... Але, як на те, ніщо не забувається, і в голову лізуть найсмутніші, найпохмуріші думки.

Щоб спекатися цих думок і картин, він дивиться на океан. Тепер уже не відірватися від нього поглядом. Усі пасажери знову на палубі, милуються океаном, не можуть ніяк натішитися його красою й блиском. Немає межі його величі, коли він гнівається, ні з чим не зрівняти його красу, коли океан заспокоюється.

Спокійний був океан коло берегів Нью-Йорка. Не Тихий, а *спокійний*.

Розділ 24

ЛОМЖИНСЬКИЙ КАНТОР УСКОЧИВ У БІДУ

Як відомо, вхід до раю не такий легкий: треба спершу очиститися, пройти всі сім відділів чистилища.

Так само, як у небесному раю, відбувається і на цьому світі, в зеленому раю, що зветься Америкою. Не перед кожним відчиняються ворота, і не кожному це легко вдається.

Ті, що знають цей секрет, — а рідко хто цього не знає, — вживають усіх заходів ще заздалегідь, перше ніж виїжджають з дому, і озброюються та забезпечують себе всім потрібним. Проте все-таки їм калатають серця ще за багато миль перед Нью-Йорком. Їх обсіпає жаром і снігом, вони зуб з зубом не зводять, гарячково позіхають, потягуються, чепуряться, оглядають одне одного і просять бога, щоб не спотикнутися, не вскочити в біду під час допиту, щоб швидко й легко очиститися, пройти всі сім відділів чистилища на «Острові сліз» і вступити щасливо у ворота раю, тобто в золоту країну.

Наші мандрівні актори пересувної трупи «Кламер, Швальб і К°» сміялися з усіх цих церемоній та готувань. Великий клопіт — Америка! Вони легко могли б, кажуть вони, тричі в'їхати, виїхати і знову в'їхати. Дурні, кажуть вони, вигадали труднощі. Немає ніяких труднощів. Якщо ти здоровий, молодий, повний сил і веселий, якщо вдягнений по-людськи та ще маєш, щоб показати, кілька доларів і можеш назвати за ім'ям кількох знайомих — тобі нема чого боятися!

Чого, наприклад, боятися Америки такому джентльменові, як містер Кламер, що вбраний в такий елегантний смокінг, а англійська мова — це його рідна мова? Або такому велетневі, як Нісон Швальб? Чи Ізакові Швальбу? Дай боже всім емігрантам такі шанси.

Про артистичну парочку, Рафалеска й Генріетту, годі казати. Перед такими молодими, гарними, здоровими, добре вбраними людьми всі двері й ворота відчинені. От тільки ломжинський кантор з його музичною сімейкою!..

Судилося людині ківш лиха скуштувати. Тобто і тут усе було б гаразд. Вони, хвалити бога, всі здорові й дужі, мають, нівроку, добрий апетит — було б тільки завжди що їсти. Але з кантором сталося нещастя — і він сам винен у цьому. Він мусив знати наперед, що такий, нівроку, багатодітний чоловік, як він, повинен був наперед поговорити із своїми компаньйонами, щоб вони забезпечили його кількома доларами й щоб він мав що показати, коли в нього запитують... Кантор виправдовувався тим, що, мовляв, не знав цього. Він вважав, що Америка це Америка. Нарешті виявляється, нехай бог не покарає за такі слова, що вона гірша за Ломжу. Скільки злидарів, наприклад, прибуває до Ломжі, але піхто не питає в них, чи мають вони гроші, чи не мають. Таке ще вигадують!

Ломжинський кантор добре попотів, бідолаха, набагато більше, ніж перед амвоном. Уявіть собі, беруть чоловіка, ні сіло ні впало, з доброго дива, і вимагають, щоб він показав «моні». Яке таке «моні»? Виявляється, що це вони мають на увазі гроші. Американські долари. Англійські фунти теж не зашкодять. І навіть російські карбованці, кажуть вони, теж валюта. Аби була валюта, так пояснили йому вже потім. Він повинен показати — натякнути йому досить одверто — готівку, довести, що він може прохарчуватися на першій порі, а не лягти тягарем на плечі чужих... «Чужих? Боронь боже!» — виправдовувався бідолашний кантор, наскільки було в його силах висловлюватися мішаною англійською й німецькою мовами. Він пояснював на мигах, обома руками, що він, крий боже, не сам-один, що в нього, нівроку, ціла сімейка... Коли так, пояснили йому, то нехай буде такий ласкавий і покаже, на які кошти він оцю сімейку прогoduє.

Коротше кажучи, що далі, то більше вгрузав наш кантор у багно. Уже дійшло до того, що його мали намір приєднати до тієї категорії емігрантів, яким гостинно кажуть: «Завертайте коні».

Даремне було його белькотіння напіванглійською, напівнімецькою мовою. Даремно розмахував він руками, моргав бровами і апелював до свого компаньйона містера Кламера, який уміє розмовляти англійською мовою.

Містер Кламер удавав, що нічого не бачить. Містер Кламер був мастак давати поради в Уайтчепелі, у себе в кафе «Національ», але не тут, коли сходили з пароплава на американський ґрунт, де «кляті російські жебраки» зняли такий галас і гармидер, що можна збожеволіти! Містер Кламер помалу повернувся, погладив смокінг, розпустив широкую бороду туди й сюди, як генерал Скобелєв, і ушився — як кажуть англійці: «Зрікаюся геть усього», що означає: «Моя хата скраю...»

Щастя, що на пароплаві був другий компаньйон, Нісон Швальб, людина з комбінаціями. Пронюхавши на віддаленні, що кантор ускочив у біду, наш геніальний комбінатор одразу ж збагнув, про що тут ідеться. Він покликав набік канториху, пошушукався з нею хвилинку, гостро підморгуючи очима, й сунув їй щось за пазуху. Потім підморгнув їй та дітям:

— Ходімо!

Іншим разом, за інших обставин, наш комбінатор, будь-те певні, дістав би від канторихи доброго прочухана. Щоправда, напівсоромлива й напівзухвала ломжинська канториха їде, скажемо одверто, в одному товаристві з акторами в країну, що зветься Америкою. Це все правда, проте не слід забувати, що все ж вона не якась хористка чи танцюристка, боронь боже, не співачка й навіть не примадонна (то вона мала на увазі його сестру Генрієтту), яка цілується з чужим парубком (то вона мала на увазі Рафалеска), хоч невідомо ще, чи він таки наречений чи просто приший кобилі хвіст... Тим часом вона ще законна дружина ломжинського кантора, і такий шалапут, як Нісон Швальб, повинен шануватися, знати міру. Але зараз, коли таке сум'яття, до того ще почувши, що її чоловік ускочив у біду, вона не мала часу навіть оглянутися. А тут оцей шалапут Швальб узяв її за руку і підвів просто до столика. Добре розмовляючи англійською мовою, він виступив, сказати б, оборонцем кантора, канторихи й усієї їхньої музичної сімейки. Ми перекладаємо його слова по-нашому:

«Мої панове! Я вповноважений представити вам жінку цього містера. Вони не вмють розмовляти англійською мовою. Бачите, яка сімейка (він показав рукою на всіх канторових дітей)? Це, хвалити бога, сім'я самих музикантів, обдарованих талантів. Вони всі, треба вам знати, від батька до найменшої дитини заробляють на хліб, можна сказати, золото загрибають. Тільки одна ця жінка (він показав на канториху), вона єдина нічого не заробляє. Вона тільки вірна дружина чоловікові, мати дітям, господиня в хаті і за касирку. Вся каса переховується завжди в неї у доброму місці... Щоб у цієї жінки видобути цент, чуєте, треба добре підперезатися!»

Ці слова він виголосив перед панами англійською мовою. А канторисі наказав простою єврейською мовою:

— Тітонько! Розстебніться, будь ласка, і витягніть з-за пазухи готівку!..

* * *

Лише тоді, коли вже всі твердо стояли на суходолі, на американському ґрунті, ломжинський кантор зрозумів, в якій він був небезпеці і з якої біди його витягли. Він обняв свого оборонця і визволителя, наскільки було можливо обняти такого гомилу, як Нісон Швальб, почав його цілувати, притискувати до серця й з слізьми на очах дякувати:

— Серденько! Рідний мій батечку! Ви ж такий розумник! Цар Соломон! Янгол з неба! Ви... не знаю, що сказати! — І він знову хотів його розцілувати.

— Годі вже! Годі! — виривався Нісон Швальб з канторських рук. — Що хоче від мене цей причепа? Далекі, цей чоловік мене задушить на американському ґрунті, щоб я так мав чуже добро!

Розділ 25

БЛАГОСЛОВЕННА КРАЇНА

У зворушливий момент, коли ломжинський кантор почав обіймати й цілувати свого оборонця та визволителя, а той пручався обома руками, Нісон Швальб побачив якесь створіння, схоже на жінку, в червоній ротонді з широким, наче місяць, обличчям, з масною усмішкою й повним ротом білих зубів.

Створіння — побачив він — спершу накинулось на його сестру Генрієтту, потім лунко розцілувалося з його братом Ізаком, а тоді напустилося на Рафалеска, охопило його дебелими руками й почало цілувати та обіймати, як сестра, як мати, як рідна мати.

— Хто це страховище? — звернувся Нісон Швальб із запитанням спершу до кантора, а тоді до канторихи. Але кантор і канториха теж опинилися в руках купки людей, ломжинських євреїв з їхніми жінками. Ті накинулися спочатку на кантора, потім на канториху, потім на їхніх діточок, цілували, обіймали їх і міцно-міцно притискали до грудей.

Серед цих євреїв були такі, що давно вже американізувалися, але й траплялися ще зовсім «зелені», які не втратили нічого в своєму колишньому вигляді, навіть не зняли з шиї червоних хусток.

Жінки теж були різні: справжні американки й напів-американки, що вже звуться місіс і леді, мають крилаті капелюшки на головах і золоті зуби в роті; були й такі, що досі ніяк не можуть розлучитись з перуками, які звичайно носять у Ломжі справжні Єнти й Мірлі...

Всі ці типи, як «зелені», так і американізовані, як місіс, так і Єнти та Мірлі,— всі страшенно раділи своїм земля-

кам — ломжинському канторові та його родині. І всі галасували, репетували, верещали, розмахували руками — неначебто це було не в Нью-Йорку, а на єврейській вулиці в Ломжі.

Ломжинці, чоловіки й жінки, напали на своїх земляків — кантора з його музичною сімейкою, — вчинили їм погром, тягли кожний до себе, цей на сніданок, той на обід чи на вечерю: «Ради бога, до мене!» «Ні, до мене! Слухати нічого не хочу!»

Ломжинський кантор з його сімейкою стояли зачаровані. Наче уві сні все це відбувалося. Бо відколи вони виїхали з Ломжі, відколи блукали по світах і животіли в лондонському Уайтчепелі, вони ніде ще не мали такого вітання, не бачили такої гостинності, такої теплої зустрічі, як тут, на американському ґрунті, навіть не могли собі уявити чогось подібного. Ба навіть у самій Ломжі вони ніколи ні в кого не були такими дорогими гістьми, як тут, у цьому щасливому вільному світі, в золотій країні Колумба. Навпаки, там, дома, серед рідних, серед євреїв, вони муляли очі кожному. І в дорозі їм часто натякали, що вони надто велика родина. Навіть містер Кламер, який був нібито близькою людиною — компаньйоном, можна сказати, — теж кілька разів дорікнув їм на пароплаві — хоч, правда, з солідкою усмішкою, — навіщо вони взяли з собою з дому увесь «скарб», не залишивши на пам'ять кількох дітей у Ломжі?.. А тут — ось масте — вони раптом стали такими високими, такими жаданими гістьми, що їх мало не рвуть з рук, б'ються за них! Благословенна будь ця країна! Благословенний світ!

Кантор і канториха перезираються з слізьми на очах, а їхні музичні діти аж танцюють з радощів. Вони все ще не знають, кому раніше відповідати. Дасть бог, вони побувають скрізь. А що ж? Які тут можуть бути сумніви! Вони, дасть бог, відвідають кожного. До цього прийдуть на сніданок, до другого на обід, до третього на вечерю. Адже одна людина не може розірватися. Це правда, але ж така родина, нівроку, ха-ха... Нічого, бог дасть, усе буде гаразд! Усе буде гаразд!

Нісон Швальб стояв осторонь, спостерігаючи цю сцену, і радів від усього серця. Хто ще так, як він, знав, яка бідна й самотня була ця сім'я в Лондоні! А тут раптом виявилось стільки друзів, стільки приятелів! А що ж? Хіба він не знав раніше, що так буде? Знав, «щоб я так мав

чуже добро!» На то ж це Америка. Благословенна країна! Шкода тільки, що він не має часу підійти до цих гостинних людей, подякувати їм за ломжинського кантора й за одним заходом ближче познайомитися та завести розмову про Америку, країну Янки Дудл Колумба... Шкода! Голова Нісона Швальба в цю хвилину була заклопотана казна-чим, якоюсь причепою у червоній ротонді, що спершу накинула на його сестру, потім на його брата, а тепер на Рафалеска, — і цілує його, цілує, цілує, спершу в одну щоку, потім у другу, а тоді в губи. І знову в одну щоку, у другу, а тоді в губи. Нема кінця-краю!

Ні. Нісон Швальб цього не міг більше терпіти. Він підійшов до червоної ротонди, відірвав її від Рафалеска:

— Хто така це страховище?

Виявилося, що Рафалеско сам був щасливий, коли його ерятьували від цієї напасті. Він поправив скуйовджене волосся, зім'ятий капелюшок і познайомив їх одне з одним:

— Мій друг Швальб... моя давня знайома Брай... мадам Черняк.

Мало-мало не прохопилося в Рафалеска її справжнє ім'я: «Брайночка Козак».

То була вона.

Розділ 26

ПІД ЗВУКИ СУРМ І ФАНФАР *

Час, який обрала наша мандрівна артистично-музична комуна «Кламер, Швальб і К°», щоб прибути до Америки, був найкращий, найзручніший. Це, можна сказати, були справжні жнива в єврейському кварталі гомінкого, сум'ятного, сповненого гуркоту, метушні й ділової лихоманки Нью-Йорка.

Була осінь, коли єврейське життя в Сполучених Штатах Америки жвавішає після довгих сонливих тижнів літніх вакацій; коли пульс великого міста починає битися швидше, ніж завжди; коли видавці єврейських газет не знають, як упоратися з кричущими анонсами й величезними рекламами. Це здебільшого анонси, що кличуть вас до синагоги, нагадують про канторів синагоги, молитовне приладдя, новорічні поздоровчі листівки і тому подібні святі речі, які так чи так стосуються бога. Одне слово, це було

напередодні осінніх свят *, пора, яку можна визначити словами: під звуки сурм і фанфар. Як і в старому світі, тут, по цей бік океану, в новому світі, ці дні — перехідний період від старого єврейського року до нового, від літа до зими, період ліквідування всього, що є старе, віджиле, зужитковане. Період підчищення всього, що стерлося й зблякло. Період зміни служниць і службовців... перелицьовування вбрання, наймання вчителів до хедерів, переселення з однієї квартири до іншої. Одне слово, світ скрізь однаковий.

Ці дні тут називаються сезон.

«Сезон» — хороше, любе слово, найкраще в цій країні, де всі працюють однаково гарячково: і ті, що пропонують свої руки, й ті, хто купує ці руки; ті, що вмиваються потом, і ті, хто змушує вмиватися потом; ті, для кого нікель * — велика монета, й ті, для кого долар нічого не вартий; ті, що шукають шматок хліба, й ті, хто шукає розваг; ті, що скінують разом з жінкою й дітьми десь дуже високо на горіщі або в підвалі, без повітря й світла, і ті, хто ціле літо гайнує на дачах, грає дні й ночі в покер чи пінокль — картярські ігри, майже такі ж хитромудрі, як наше очко й двадцять одно, або зовсім у таку гру, що у нас зветься фліртом, а в них «фльортейшн», яка полягає в тому, щоб нишком переманити чужу жінку або привселюдно обмінюватися дружинами, мовляв, моє-твоє — спільне, на все начхати... Сезон — це перехідний період, час оновлення, відсвіження й пожвавлення для всякого театру взагалі, а також і для єврейського, що посідає після преси чільне місце в єврейському кварталі Нью-Йорка. Єврейська преса має тоді робити по саму зав'язку.

Попервах з'являються невеликі замітки під назвою: «Новини єврейського театрального життя». Це здебільшого непевні чутки, висмоктані з пальців відомості, безневинні побрехеньки про залаштункове життя і нічим не підперті плітки. Наприклад: що такий ось директор театру ближчим тижнем повертається з Європи й везе з собою найвидатнішу співачку паризької опери; такий ось директор найняв таке й таке театральне приміщення; такий ось директор переманив до себе таку ось зірку; відома примадонна покинула єврейську сцену й перейшла на американську; відомий автор, який зажив невмирущої слави своїми музично-реалістично-драматичними творами, написав до сезону три реалістично-музично-патріотично-мелодраматичні п'є-

си, які перевершили все, що досі ставилося в цій країні. При цьому робиться шанобливий уклін у бік якоїсь зірки, комплімент тій чи тій примадонні, співається дифірамб якомусь театральному директорові і дається схвальну оцінку тому чи тому авторові. Одне слово, це поки що звичайнісінька балаканина, яку дозволяє собі преса напередодні сезону, коли літо вже кінчається.

Зовсім інший вигляд має преса, коли театральний сезон розпочався й усі театри вже працують. Якщо ви розгорнете єврейську газету, вам засліпить очі цілий ряд кричущих статей з величезними заголовками і безліччю прізвищ. На всіх сторінках миготять згори донизу саженними літерами пишні слова, дзвінкі фрази, що легко ллються й так само легко сприймаються, промовляючи вам про небесну насолоду, яку такий ось директор приготував для вас, і про справжню райську втіху, яку матимете ви в такому ось театрі. Ці всі хвальні статті так спритно написано, так хитро скомпоновано, що простий наївний читач широко розкриває рота й очі, не знаючи, що це: передова самого редактора чи своєрідна критика, панегірик, вияв захоплення розчуленого театального рецензента? Ніколи в світі нікому не спаде на думку, що це просто добре сплачувана реклама, куплена за гроші газетна сторінка, в якій театральний директор може написати все, що йому заманеться. Отож він вихваляє на всі заставки свій театр, б'є в усі дзвони, сповнює повітря звуками сурм і фанфар.

Чи хочете побачити щось високе, щось таке, чого ви ніколи не бачили, — розлягається в газеті один, співаючи соловейком, — чи хочете провести хоч одну годину, добру і спокійну, в раю? Чи хочете почути справжні єврейські пісні й ревно плакати справжніми єврейськими слізьми, як у «Розбитих серцях»? Чи хочете від щирого серця сміятися з природного гумору та незрівнянного єврейського жарту, як у «Олрайтнику»? Чи хочете наситити око спогляданням новітніх багатих картин, патріотичних декорацій та устаткування, як у «Єврейській родзинці»? Чи хочете побачити неповторних танцюристів і танцюристок, яких ви ще ніде й ніколи не бачили? Приходьте на вечірні й ранішні вистави дивитися справжнє театральне свято «Вінчанія» — найбагатшу єврейську трагікомічно-мелодраматично-патріотичну оперету, найкращу з усіх, що будь-коли ставилися на єврейській сцені.

• • •

«Серед безлічі п'єс усіх єврейських театрів міниться «Семисвічник» таким яскравим світлом, що всі інші п'єси, показувані в інших театрах, бліднуть і втрачають будь-яку принадність!.. — Так досить скромно оголошує директор ще одного театру. — «Семисвічник», — каже він з тим самим апломбом, — височіє серед них, наче велетень серед карликів. Ви вже бачили сльози в цій країні, сльози покинутих «удів» і нещасних «сиріток». Сльози загублених дітей і занапашених немовлят. Бачили вже муки знедолених дівчат і збездещених жінок під час нелюдських погромів. Чули вже сміх на сцені наших театрів, натуральний сміх сердечного гумору та єврейського жарту. Чули також чарівні мелодії й співи уславлених примадонн. Бачили танці найкращих у світі танцюристів — але такого приголомшливо-високого й небесно-чистого та святого мистецтва в Нью-Йорку ще ніколи не бачили й не чули».

Директор іншого театру зручно розлігся, як містечковий багатій, у своїй газеті й просто розповідає історію, як він цього літа блискуче провів відпустку в Європі, об'їздив усі великі міста, відвідав усі театри, придивлявся й прислухався, збирав повсюди, наче бджола, краплини меду, й це наштоткнуло його на ідею створити для нью-йоркської єврейської публіки таку святкову п'єсу, яка одночасно причарувала б слухача небаченими національними костюмами і сповнила серця справжньою єврейською гордістю та патріотизмом. П'єсу, що показала б найкращі, найшляхетніші образи старої минувшини і новітніх бандитів ХХ сторіччя. П'єсу, що мала б справді біблійні мотиви, суто єврейські національні мелодії та патріотичні пісні разом із найновішими танцями паризького балету. Це все скласти, писав директор-драматург, коштувало йому багатьох сил і грошей. А коли після великої праці, зусиль і величезних витрат закінчив п'єсу, він лише тоді опинився перед найскладнішою проблемою: яку назву дати п'єсі? Уявіть собі, що найважче в музично-драматичному творі — це музика, не драматична дія, не типи, не декорації, не картини, а назва! Музична драма повинна мати назву, яка гула б, наче дзвін, грала б, наче скрипка, співала б, як примадонна... Хвалити бога, він знайшов найвлучнішу назву для цієї величезної музично-драматичної і національно-патріотичної трагікомедії. Вона має називатися не інакше, як «Мойше».

Розділ 27 „МОЙШЕ”

Ім'я «Мойше» дуже популярне в американо-єврейських театральних колах.

«Мойше» в лапках — так прозивається там майже вся єврейська театральна публіка.

«Мойше» — це символ наївності, простоти й неучтва.

«Мойше» — це тип простака, з яким годі панькатися. Йому можна дати будь-що, хоч сіно чи солому. Не турбуйтеся, у «Мойше» добрий шлунок, він усе перетравить.

Вважають, що слово «Мойше» вигадав — нехай пробачить він мені — родоначальник єврейського театру божевиственний Гольдфаден.

Я кажу «нехай мені пробачить», тому що слово «Мойше» супроводиться ще одним словом, якого не можна надрукувати і яке найбільший єврейсько-американський поет римував із словом «неборака».

Правда, знайшлися такі, що були незадоволені цим словом. Один навіть якось виступив з полум'яним протестом у пресі проти такого брутального блюзнірства й зганьблення найсвятішого імені, яке є в нашій історії *. А втім, і це не допомогло. Протест прочтали, добре посміялися, а ім'я «Мойше» залишилось по сьогодні не тільки там, у країні Колумба, воно докотилося й до нас, у старий світ, разом із супровідним словом. Отже, коли хтось із наших акторів каже «Мойше», всі вже знають, що йде далі...

Коротше кажучи, автор національно-святкової музично-драматичної і патріотичної п'єси під назвою «Мойше» добре поціляв і ще краще влучив. Для примадонни є в п'єсі патетична пісня, що полонила всіх. Примадонна співає цю пісню так зворушливо й принадно, з такою чарівною мелодією, що викликає найгучніші оплески. Пісню цю співає не тільки сама примадонна. Увесь театр з усіма акторами й хором, уся публіка допомагає їй.

«Мойше» зветься пісенька і співається вона так.

Виходить на сцену примадонна, дуже гарна жінка в офіцерській формі, і заспіває дуже приємним меццо-сопрано:

Чи не бачили ви Мойше?
Мойше! Мойше! Мойше!
Серце в нього вельми гоже.
Гоже. Гоже. Гоже.
Люди, де шукати Мойше?

Чи не бачили ви Мойше?
Мойше тут і Мойше там,
Він усім знайомий вам.
Мойше тут і Мойше там,
Він усім знайомий вам.

Тут примадонна кидає погляди в шановну публіку, дивиться скрізь — у партер, ложі, на гальорку. Хтось із шановної публіки в партері, ложі чи на гальорці озивається:

— Я Мойше!

Але примадонна з тією ж чарівністю відповідає йому:

— Ні, ти не мій Мойше!

Озивається ще хтось із партеру, ложі чи з гальорки:

— Я Мойше!

Тоді примадонна закінчує, і хор разом із шановною публікою допомагають їй:

Мойше тут і Мойше там,
Він усім знайомий вам.

Після перших кількох вистав пісня «Мойше» стала популярною і поширилась у всьому дев'ятому районі Нью-Йорка. Її співали в кожному домі, на вулиці, підприємствах і у всіх кухнях, єврейських ресторанах, крамницях та фабриках — скрізь чути було, як тільки співають «Мойше». Більшого успіху не можна було й сподіватися: бо коли від національно-музично-драматично-патріотичної п'єси в пам'яті шановної публіки лишається одна пісенька, то це найкраща ознака успіху всієї п'єси, прикмета, що п'єса, дасть бог, надовго затримається в репертуарі. Директорові того театру не доводилось турбуватися. Він знав, що його «Мойше» не зійде з репертуару доти, доки всім цим Мойшам не набридне співати «Мойше»... Нехай собі критики критикують п'єсу, скільки їм заманеться, нехай фейлетоністи жартують і висміюють п'єси, підготовані до свят, обзиваючи їх найдошкульнішими образливими словами, — директори єврейських театрів кажуть, що знають краще, що саме любить «Мойше» і що треба давати «Мойшеві». А коли, кажуть вони, йдеться про те, хто найбільше псує смаки шановної публіки: театр чи преса, — нехай краще, кажуть вони, погортають газети, єврейські газети в Америці, і побачать, які пошлі романи друкуються там на честь «Мойше»... Починається палка полеміка в газетах, розпалюється запекла боротьба між представниками двох

великих сил у найбільшій єврейській громаді світу, між єврейською пресою й єврейським театром, — та все через «Мойше». А Мойше читає те, що пишуть про нього в газетах, і сміється. Хіба він має час у країні скажених темпів, де панує принцип «кожний сам собі допомагає», спинитись хоч на мить і зацікавитися дурницями, якоюсь філософією? Запрацьовані, очманілі, затуркані, стомлені бізнесом глядачі після виснажливої денної праці, насилу дочекавшись вечора, подаються на єврейську вулицю, забезпечують себе квитками і заповнюють гальорку, партер та ложі, ковтають солоденьку патріотично-принадну пісню «Мойше», яку славетна примадонна співає так чарівно, шукаючи при цьому поглядом серед публіки:

Гвалт, люди добрі, Мойше!
Скажіть, на бога, де Мойше? —

а шановна публіка підхоплює разом з нею:

Мойше тут і Мойше там,
Він усім знайомий вам.

Розділ 28

КОМУНА РОЗПИЛЮЄТЬСЯ

Свято наближалось до кінця. «Дурний театральний тиждень» з його чудернацькими безглуздими святковими п'єсами кінчався. Єврейські театри Нью-Йорка вже збиралися перейти до серйозного репертуару й літературних п'єс. На великих вуличних афішах і на других сторінках єврейських газет з'явилися добре відомі єврейсько-американському театральному світові імена. Преса писала про нові драми, що прибули з старого світу, давала нові назви давнім творам, майстерно перелицьованим, спритно переробленим на американський копил і так безсоромно підчиркненим, що чорта пухлого дізнаєшся, звідки вони походять. Одне слово, все було «ол райт».

Критики цілком серйозно дискутували про ці «нові» п'єси, присвячуючи їм цілі сторінки й коронуючи авторів блискучими епітетами. Одного вони звеличували Зудерманом, другого — Гауптманом, третього — Ібсеном, четвер-

того називали Шекспіром — «єврейський Шекспір», навіть «ще більший за Шекспіра».

Звісно, не всі рецензенти були одноставні й не всі додержувались однієї думки. Як ведеться з давніх-давен, думки гостро поділялися. П'єсу, яку критик в одній газеті вихваляв на всі заставки і підносив до неба, а самого автора обожнював, другий критик в іншій газеті нещадно висміював, топтав п'єсу ногами, змішував автора з багном і доводив якнайпереконливіше, що, відколи Колумб відкрив Америку, такої пошлятини ще ніхто не бачив. Одне слово, «сезон» був у розпалі, а «Мойше» все ще панував на єврейській вулиці. Директор театру, де йшла вистава «Мойше», засунувши руки в кишені, бідкався на кепські справи: приміщення його театру надто мале, щоб прийняти всю публіку, яка хоче щовечора дивитись і слухати його «Мойше». При цьому він кривився, удаючи з себе нещасного Рокфеллера, який не знає, що робити з грубими мільярдами, бо вони, наче каміння, падають на нього з неба.

Можна собі уявити, як заздрили йому директори всіх інших театрів. Даремні були їхні намагання. Даремно витягали вони із скринь найкращий крам драматургів цілого світу, даремно писали про самих себе, що тільки в них «осередок» справжньої єврейської драми. «Мойше» сплутав їм усі карти, запаморочив голови, поставив навколішки. Бідні власники театрів були в крайньому розпачі, коли перед ними одного чудового дня забило джерело нових сподівань на порятунок, надій, що підбадьорили їх і, можна сказати, вдмухнули в них живий дух.

Цим джерелом була наша відома комуна «Кламер, Швальб і К°».

«Мандрівна компанія» в перші дні прибуття до Нью-Йорка поки що нічого не робила, тільки стояла осторонь і придивлялася та дивувалася тому, що відбувається в єврейському театрі «країни Колумба». Нова людина, яка стає ногою на чужій землі, схожа на плавця в невідомих водах. Треба спершу оглянутись, на якому ти світі, придивитися до звичаїв, прислухатися до мови, акліматизуватися.

Проте довго так сидіти теж не діло. Наші актори мандрівної групи «Кламер, Швальб і К°» могли так з'їсти всю готівку, яку містер Кламер прихопив з Лондона. Кожний фунт стерлінгів, що доводилось обмінювати на американські долари, містер Кламер добре оплакував, глибоко

зітхав і підганяв своїх компаньйонів, дорікаючи їм за те, що вони такі повільні, натякав, звичайно, по-хорошому, що в гаманці вже порожніє і ось-ось, дуже скоро, буде, як кажуть англійці: «Но пей — но шоу»¹. Нашою мовою кажуть: «Немає папи, йди люлі...»

Цілком зрозуміло, що компаньйонам його було не дуже приємно слухати такі натяки, а найбільше було це неприємно голові й керівникові компанії, Нісонові Швальбу. Всі погляди були спрямовані на геніального комбінатора, всі чекали, що він робитиме, яка комбінація зародиться в нього? І Нісон Швальб не сплонував перед своїми компаньйонами і репутації своєї, крий боже, не зрадив. Він просив у них тільки не гарячитися і довів їм з цифрами в руках, що вони тут загрібатимуть золото руками, збагатіють, перевершать Джейкоба Шифа *, заткнуть за пояс трьох Рокфеллерів, «щоб я так мав чуже добро».

Але що ж? Нісон Швальб своїм досвідченим оком побачив, що цій країні, яка зветься Америкою, закони старого світу не писані. Те, що в Європі добре, для Америки заріз. Він своїм комбінаторським мозком підрахував, що виступати всією об'єднаною трупкою, як це він планував раніше, не варт, бо її спіткає страшний провал. Набагато краще буде всій компанії, коли вона почне виступати поступово, поодинці, тобто компанія може лишатися комуною, як і раніше, але повинна поділитися, розпорозити сили так, щоб кожний з них став відомим, викликав подив і досяг сенсації. При цьому Нісон Швальб довів, що він не тільки геніальний комбінатор, а ще й практичний купець, чи, як це зветься в Америці, добрий бізнесмен. Він додержувався купецьких правил. Практичний купець, який хоче спродати свій крам, спершу показує найгірше з того, що має, а вже потім — найкраще. Насамперед Нісон Швальб подбав улаштувати свою сестру примадонну Генрієтту й свого брата трагіка Ізака.

Щодо брата Ізака, слід сказати, що з ним було не дуже гаразд. Мало того, що Ізака Швальба театральний світ Нью-Йорка не визнав як трагіка, а знавці казали, що йому більше личить бути різником, молочарем або розносити барило з крем-содою на голові, ніж бути актором і виконувати трагедійні ролі в театрі; крім усього цього, тут, у країні янків, просто була біда з тим «юніоном». Не пускає

¹ Нема грошей — немає й видовиська (англ.).

він чужого актора на сцену, хоч гвалт кричи. Ізак Швальб не мав іншого виходу і мусив був погодитись на іншу посаду, на інший «джаб». У чому полягає цей «джаб», дізнаємося далі. Поки що йдеться про його сестру Генрієтту, про знамениту примадонну з Буенос-Айреса.

Розділ 29

„ЗІРКА З БУЕНОС-АЙРЕСА“

Брайночка Козак не перебільшувала, пишучи в своїх листах до Генрієтти, що вона в Америці не тільки матиме успіх, але що директори єврейських театрів битимуться за неї, як за коштовну перлину. Досить було Нісонові Швальбу показатися з сестрою Генрієттою спершу в одному театрі, потім у другому, як вони привернули до себе увагу всієї партерної публіки. Генрієтта була тоді, можна сказати, в повному розквіті й у всьому блиску своєї краси. До того ж вона була так елегантно вбрана, її капелюх був такий кричущо модний, а її коштовності, серед яких переважали більше фальшиві, ніж справжні діаманти, надавали їй стільки принадності, що, коли брат завів її за лаштунки й представив перед акторами та актрисами, в партері вже знали про цю знамениту примадонну, нову зірку на небосхилі єврейської сцени. Хто вона й звідки — поки що було невідомо. Про це дізналися геть пізніше, коли в газетах з'явилися спершу статті, потім — під звуки сурм та фанфар — анонси величезними літерами, що в такому ось театрі виступить нова зірка з Буенос-Айреса на ім'я Генрієтта Швальб, яка своїм симпатичним виглядом і стрункою фігурою затьмарить усіх красунь, що будь-коли виступали не тільки на єврейській сцені, ба навіть на сцені всієї країни й цілого світу. Говорячи про красу, директор дозволив собі додати ще кілька слів про те, що на конкурсі красунь у Парижі Генрієтта Швальб здобула перший приз.

Досить. Інші якості вже не доводилося перераховувати. Театр однаково не міг вмістити всієї публіки, яка прийшла привітати «зірку з Буенос-Айреса», славетну красуню, яка дістала в Парижі перший приз. Слід додати, що шановна публіка, яка вже звикла, що її трошки обдурюють, тобто розповідають їй усякі чудеса, була цього

разу цілком задоволена і зустріла зірку з Буенос-Айреса такими оглушливими оплесками, яких у нью-йоркському єврейському театрі ніколи не чули.

Легко уявити собі, яким тоном розмовляв Нісон Швальб з директором театру, коли прийшов перед другою виставою поговорити про умови й побачив на касі аншлаг: «Квитків немає». Нісон Швальб забув зовсім, що історія з першим призом у Парижі — це плід фантазії самого директора, і, за своїм звичаєм, почав захоплено і темпераментно розповідати йому всякі небилиці про те, як його сестра здобула цей приз; як усі інші напрочуд вродливі жінки заздрили їй; як саме журі конкурсу було схвильоване, дізнавшись, що вона єврейка; як мало не відібрали тоді в неї перший приз... Щастя, що він, Нісон Швальб, втрутився, хотів учинити їм усім скандал. І не тільки хотів, а таки й вчинив скандал. Він їм сказав те й те, так і так...

Нісон Швальб мусив сам себе перебити, бо відчув раптом, як хтось наступив йому на ногу, і так боляче, немовби це була нога солдата-гвардійця. Але виявилось, що це була нога Брайночки Козак. То вона йому наступила на ногу, щоб він трохи стримався. Звідки взялася тут Брайночка Козак? Отакої! Адже вона виступала як представниця примадонни Швальб. Це ж вона викликала з Лондона «зірку з Буенос-Айреса». Хіба ж можна розмовляти про умови, щоб вона не була присутня при цьому? Нісон Швальб не дивувався, як це він своїми балачками заліз чорти його батька знають куди, його тільки дивувало, звідки береться в жінки така важка нога?

Щаслива Генрієтта! Відколи вона на сцені, відколи вона примадонна, ніде ще не було в неї такого успіху, як тут, у Нью-Йорку. Таких гучних оплесків вона зроду ніде не чула. Ні! То були не оплески людських рук. Людські руки неспроможні видобувати такі лункі звуки! Так лунко гримить тільки тоді, коли дубовими дрючками вибивають подушки, матраци, одяг, килими або принаймні коли кому-небудь дають у руки дві дощечки й кажуть: «Бий! Гати! Шквар щосили!..»

Ми змушені нарешті розкрити секрет: дуже високо на гальорці були спеціальні люди з такими «інструментами» в руках, що викликали цю бурю звуків щоразу, тільки-но «зірка з Буенос-Айреса» з'являлася на сцені або мала піти зі сцени. Театр мало не розвалювався від цього гуркоту.

Публіка в партері з острахом дивилася вгору, хотіла побачити, звідки рине цей ураган оплесків, і сама теж допомагала оплесками. Така вже природа публіки, яка чекає тільки на перший сигнал. Хто повинен був знати, звідки походить цей сигнал? Кому могло спасти на думку, що там десь сидять люди з «інструментами» в руках, готові забезпечити успіх примадонні, і що серед цих «стукачів» є також її рідний брат?

Так, першим серед «стукачів» був не хто інший, як знайомий нам трагік Ізак Швальб. Оце й був його «джаб», який знайшов для нього в Америці його брат Нісон.

*Сік транзіт глорія мунді*¹ — каже латинська приказка. Звичайною мовою, якщо приказку вільно перекласти, це означає: отак часом обертається трагік на стукача.

Розділ 30

„ЛОМЖИНСЬКИЙ СОЛОВЕЙ”

Нашій комуні «Кламер, Швальб і К°» почало щастити в Америці, можна сказати, з першого дня. Одночасно з тим, як «зірка з Буенос-Айреса» високо піднеслася на небосхилі єврейської сцени, залунав у єврейській пресі співочий голос «ломжинського солов'я», якого газети підхопили та рекламували по всій Америці.

Усе залежить від талану. В Лондоні цей кантор зашився в куток, нидів у підвалі, вмирав, не доведи господи тепер, разом з усією родиною тричі на день від голоду, змушений був запобігати ласки лондонських добродійних товариств і шукати поради таких добрих людей, як містер Кламер. А тут, у Нью-Йорку, він зразу зажив слави, став популярний, виріс на три голови вище, і його ім'я лунало в місті з кінця в кінець.

У всіх газетах, на всіх афішах можна було того сезону щодня побачити кричущі, сповнені звуків сурм і фанфар оголошення:

«ПРИХОДЬТЕ СЬГОДНІ ДО НАШОГО ТЕАТРУ ПОСЛУХАТИ, ЯК ЛОМЖИНСЬКИЙ СОЛОВЕЙ СПІВАЄ «КОЛІНДРЕЙ»* РАЗОМ З ЙОГО КАПЕЛЮ, ЯКОЮ ЗАХОПЛЮВАВСЯ КОРОЛЬ ГЕОРГ!»

¹ Так минає слава людська.

Як опинився ломжинський кантор у театрі? І до чого тут приплутали нічим не винного короля Георга — цього наш друг читач не повинен допитуватися. Він мусить пам'ятати, що ми з нашою комуною не десть у Єгупці *, а в золотій країні Колумба, у вільній щасливій країні, що зветься Америкою.

* * *

Можна казати все що завгодно про наших братів у золотій країні: наприклад, що вони трохи занадто захоплюються бізнесом, що вони накидаються на американське життя з нечуваною пристрасністю, швидко американізуються, хочуть мати більш американський вигляд, ніж самі американці, та ще багато чого, що декому це здається вадю, іншому заслугою, але їх треба похвалити за те, що старий біблійний закон — *«Любіть чужинця, бо самі були тут колись чужими»* — вони ніколи не забувають і повік не забудуть, навіть ставши стопроцентними американцями. Якби я був певний, що мене ніхто не обвинуватить у перебільшенні, я б сказав, що там кожний єврей гостинний майже, як патріарх Авраам *. Гість, — не тільки родич, а й земляк, — дорожчий для них над усе. Кожний американський єврей, який був колись теж упослідженим і емігрантом, тільки-но вибився трохи в люди, ніколи не заспокоїться, аж поки поодинці не перевезе сюди всю свою родину з старої домівки. Якби тільки це було в його силах, він ладен був би привезти до його нової щасливої домівки все містечко разом з рабином, різником і кантором. Нехай усі бачать, яке життя він улаштував собі в золотій країні Колумба, нехай і вони самі теж добре влаштовуються.

Проте не треба думати, що ми хочемо співати дифірамби, складати хвалебні гімни нашим американським братам і змальовувати їх як непогрішних святих. Люди скрізь і завжди є тільки люди. Як приїде земляк, його зустрічають тут з найбільшою гостинністю. Попервах не знають, де його посадити, радіють йому, пишаться ним, дають йому найкращі поради, показують правдивий шлях у житті. Але час минає. Є в них закон, суворий закон: «Тайм із моні» — час — це гроші. Проминула перша пора, і гостеві кажуть: «Тепер, містер, берись за роботу! Вся країна перед тобою, іди, братику, влаштуй собі життя...»

Отож, добре відпочивши, роздивившись навкруги, при-

булий гість виходить на вулицю, де все вирує, і очманіло зупиняється, не знаючи, куди податися. В цій сум'ятній, сповненій безперервного шарварку країні з шаленими темпами, де ніхто не має вільного часу й усі з ранку до пізньої ночі заклопотані бізнесом,— коли приїздить сюди гість, йому не треба чекати, що хтось його спинить на вулиці, привітається з ним, почастує понюхом табаки й питає: «Як вас звати?» — він на це довго чекатиме. Ні, це країна самостійності. Країна, де кожен сам собі господар. Країна, яка виробила залізний принцип: «Сам собі допомагай». Нашою мовою це означає: «Дядьку, не стійте мені на дорозі!». «Дядьку, можете лягти й померти, якщо у вас нема чого поїсти». Ні, в такій країні не треба чекати на чужу ласку й сподіватися чудес. Ви повинні самі потурбуватися про себе, зупиняти кожного і чітко казати: «Сер! Я такий ось і такий, вмю робити ось що — може, вам потрібні руки?..» Руки — це найголовніше. Немає людей, є тільки руки. Руки, що пропонують. Руки, що говорять. Руки, що кричать: «Руки! Руки!» І що голосніше ви кричите «руки» — то краще для вас.

Але ви не повинні бути наївним і гадати, що вам треба самому ходити скрізь вулицями й кричати: «Руки! Руки!» Ні. На це існує преса. На це створено газети, які обслуговують широку публіку. Вони вкриті, всіяні, нашпиговані, обтикані оголошеннями та кричущими анонсами зверху донизу, які промовляють самі за себе, деренчать, галасують, сповнені звуками сурм і фанфар!

І хто хоче в цій країні влаштувати собі життя, хто тільки хоче забезпечити себе, щоб не вмерти нишком з голоду у цій вільній золотій країні,— той мусить вдатися по допомогу до преси, той — хоче він того чи не хоче — мусить друкуватися в усіх газетах, вихваляти неоглядно самого себе і свій крам, дзвонити в усі дзвони й сповнювати повітря звуками сурм та фанфар!

Цю ситуацію зрозумів одразу наш керівник комуни. Він відчув носом і схопив оком, що не можна довго зволікати, треба взяти віжки в одну руку, батіг у другу — і паняй! Крім того, йому й ломжинському канторові допомогли трохи сезон, а трохи щастя. Сезон був, як ми вже знаємо, передсвятковий, коли кантори в Америці ходовий крам. А щастя полягало в тому, що саме перед їхнім приїздом до Нью-Йорка одна відома громада лишилася без кантора. Щоправда, цього краму в Америці було хоч греблю

гати. На першу об'яву: «Шукаємо кантора на осінні свята»,— посипалися кантори з усього світу, й нашому ломжинському канторові довелося витримати страшну конкуренцію, але тут втрутилися його ломжинські земляки, і наш ломжинський кантор став «ол райт».

Та це було не більше як інтермецо, як передмова до кар'єри ломжинського солов'я. Американська громада потребує кантора тільки на свята, а з самих тільки свят улаштувати життя протягом цілого року важкенько! Тут став у пригоді наш комбінатор Нісон Швальб з його організаторським хистом. Він найняв хол і вмістив у всіх газетах таку об'яву:

«Людина-соловей. Горло-кларнет. Голос-скрипка. Це уславлений у світі ломжинський кантор з його власним хором. Він співатиме «Кол нідрей» в такому ось мюзик-холі в супроводі власної капели, яка виступала перед королем Георгом».

Перший концерт був також і останнім, бо наступного дня вранці наш Нісон Швальб і його грошовитий компаньйон містер Кламер сиділи, попиваючи пиво й курячи гаванські сигари, з директором одного єврейського театру й підписали контракт на тридцять вистав, під час яких «ломжинський соловей» і його капела повинні щовечора співати «Кол нідрей» в популярній опереті, яка теж зветься «Кол нідрей».

Після того як контракт був підписаний і директор поклав його в бічну кишеню, містер Кламер одразу пошкодував, що уклав угоду й почав гризти свого компаньйона Нісона Швальба: і чого було так поспішати й продавати такий крам за півдарма. Маєте доказ — після перших кількох вистав цей самий директор театру підписав з ними новий контракт на ще тридцять вистав з потрійним гонораром. Це призвело до того, що обидва компаньйони, містер Кламер і Нісон Швальб, уперше на американській землі, посварилися, почали лаятися, обзивати один одного образливими словами, яких ми не можемо тут навести, бо вони не личать таким джентльменам, як оці двоє. Така лайка могла закінчитися великим скандалом, бо один з них, Нісон Швальб, уже наготував лункі ляпаса для свого компаньйона, містера Кламера. Щастя, що кантор і канториха втрутилися і своєчасно розняли розлютованих компаньйонів, нагадавши їм, що на черзі дуже важлива робота, якщо не найважливіша: влаштувати Рафалеска. Тим

часом канториха приготувала чудову вечерю для всієї комунни, запросивши ще мадам Черняк (Брайночку Козак) і кількох ломжинських земляків, які обіцяли прийти разом із своїми місис провести вечір з їхнім земляком — ломжинським солов'єм, познайомитися з його компаньйонами і трохи розважитись, як господь бог звелів.

Розділ 31

ДИВНА БІОГРАФІЯ

Улаштувати Рафалеска було не так легко, як нашим компаньйонам-комунарам здавалося. По-перше, Рафалеска майже не видно було з того часу, як прибули до Америки. Цілі дні він пропадав з мадам Черняк. «Які справи можуть бути в нього з цим страховищем?» — думав Нісон Швальб. А коли настає вечір, Рафалеско знову зникає. Він побував скрізь, на всіх концертах, у всіх театрах аристократичної частини Нью-Йорка, яку звать «Аптаун», неначебто приїхав до американців, а не до євреїв. Неначебто не єврейський театр його цікавить. Неначебто він не єврейський актор, не мандрівна зірка єврейського пересувного театру, не дитина єврейського гетто.

У перший час наші комунари на це не звертали особливої уваги. «Юнак, — думали вони собі, — вперше опинився в чужій країні, нехай походить». Далі-подалі вони почали дивитися на нього скоса, допитуватися, куди він ходить і що робить, почали напучувати: чому не придивляється до того, що треба, чому не вивчає єврейської сцени в єврейській частині Нью-Йорка, яка зветься «Даунтаун», і чому не намагається щось перейняти у відомих американських єврейських акторів.

На це Рафалеско відповідав їм, що йому нема чого ввчати єврейську сцену, бо він її знає як своїх п'ять пальців, а якщо вже говорити про те, щоб щось перейняти, то вчитись треба тільки в інших народів, в американських великих театрах.

Проте він тільки замилював їм очі. Рафалеско був зайнятий в Нью-Йорку своїм особистим бізнесом, як ми про це незабаром дізнаємося. Але компаньйони не могли цим задовольнитися. Вони хотіли, щоб їх окраса, Рафалеско, якнайшвидше виступив перед нью-йоркською публікою, показав, *што* він і на *що* здатний.

Звичайно, Нісон Швальб робив усе, що міг. Він насамперед коротенько познайомив усіх репортерів єврейських газет з біографією Лео Рафалеска, розповів кожному окремо, під секретом, що Рафалеско походить з дуже поважної єврейської родини в Бухаресті; що його батько — Семюель Рафалеско — один із найбагатших банкірів у Румунії, якому сам король дарував громадянські права. Хоч, правда, це йому коштувало неабияких грошей! Ще в дитинстві Лео виявляв надзвичайні акторські здібності і мріяв про «мистецтво», але фанатичні батьки навіть і слухати не хотіли про це. Тоді наш юний Лео наважився і з'явився одного разу перед очі румунської королеви, знаменитої драматичної письменниці Кармен Сільви...

— Кармен Сільва писала новели,— перебив його репортер. Але Нісон Швальб не розгубився і провадив далі:

— Але ж вона розуміється й на драмах. Ну, то наш Лео з'явився до неї, прочитав кілька монологів. Королева була так захоплена, що своїм коштом віддала його вчитися у найбільші румунські театри. Але юний Рафалеско завжди прагнув до єврейської сцени. «Я,— казав він,— син єврейського народу і мушу,— сказав він,— служити своєму народові, а не кому іншому». Одного чудового ранку він подався з єврейською мандрівною трупкою, що блукала тоді по Румунії з міста до міста. Директором тієї трупи був відомий актор і високовчений драматург Гольцман, знаменитий автор славнозвісного твору «Уріель Акоста»...

Тут репортер мусив його знову спинити:

— Пробачте мені, містер Швальб, автор «Уріеля Акости» не Гольцман, а Карл Гудков.

Однак Нісон Швальб не з тих, хто розгублюється:

— Я знаю, що автор Карл Гудков. Я маю на увазі перекладача на єврейську мову.

— Прошу тисячу разів пробачити,— ще раз перебив йому мову впертий репортер.— Перекладач «Уріеля Акости» не Гольцман, а Йозеф Лернер.

Нісона Швальба важко було збити з пантелику:

— Знаю, що Лернер. Лернер був перший перекладач. Але Гольцман не був задоволений цим перекладом, він одного разу просидів цілу ніч і переклав усю п'єсу знову, спеціально для Рафалеска, йому це дуже добре вдалося. Ніхто ще так не перекладав «Уріеля Акосту», як Гольцман, і ніхто ще не виконував цю роль так, як Рафалеско. Це ви можете зрозуміти з такого факту. У Відні одного

разу побачив Рафалеска в ролі Уріеля Акости Зоненталь, великий Зоненталь. Він розплакався, як мала дитина, і сказав, що годі — більше він ніколи не гратиме цієї ролі! І що ви думаєте? Він додержав слова: до самої смерті більше не грав, щоб я так мав чуже добро.

Американські репортери не з лякливих дітей. Вони знають, що таке блеф. Вони тільки прикрасили трохи все, що почули від Нісона Швальба, тобто дещо вони відкинули, дещо додали, і вийшла дивовижна біографія.

Наступного дня Рафалеско розгорнув газету й прочитав свою біографію з таким кричущим заголовком:

*«НОВА ЗІРКА НА ЄВРЕЙСЬКІЙ СЦЕНІ!
КАРМЕН СІЛЬВА ЗАХОПЛЕНА!
КОРОЛЕВА КОРОНУЄ ЮНУ ЗІРКУ!
ЗОНЕНТАЛЬ ЛЛЕ СЛЬОЗИ!»*

На нашого юного героя напав такий сміх, що його насилу заспокоїли.

Розділ 32

У „КІБЕЦАРНІ“

«Кібец» * — це єврейсько-американське слово, створене на американському ґрунті в колах єврейської преси та єврейського театру.

Щоб перекласти це слово нашою мовою, я мушу вда-тися до цілого ряду слів та понять і спробую це поясни-ти так:

Займатися «кібецом» означає: обмінюватися ущипли-вими словами, розпускати плітки, лихословити про людину в її присутності, в'їдатися в печінки, залазити з брудними чобітьми іншому в тельбухи, допекти до живої душі, мочити голову, вціляти в самісіньке око, сипати солі на рани, висотувати жили, паграти кишки, здирати шкіру, жерцем пожирати, доводити до сказу, вбивати ласкавими словами, заганяти живцем у могилу, цілуючи, труїти ска-женою слиною. О, наша мова, хвалити бога, досить багата. Погано лише те, що всі ці поняття, зібрані до купи, не від-творюють цілком... одного-єдиного слова «кібец», яке тіль-ки на дуже своєрідному американському ґрунті могло зрости й розквітнути. А коли так, то я боюсь, що мені важ-ко буде перекласти й пояснити вам, що таке «кібе-царня».

«Кібецарня» — це такий клуб чи кафе в дев'ятому районі Нью-Йорка, куди збираються певні кола інтелігенції, що мають діло з літературою, театром і політикою.

Це переважно люди різних таборів і всіляких партій, здебільшого — противники, часто-густо — конкуренти й майже всі без винятку — запеклі вороги. Не тільки смертельні вороги, які ненавидять один одного, вони не можуть дивитися, ба навіть слухати прізвища одне одного. Ні. Це такі запеклі вороги, що коли б хтось із них, наприклад, віддав богові душу, інший пішов би навприсядки коло його могили.

У певний час збираються ці люди в «кібецарні», сідають кожний на певному місці біля свого столика, оточені своїми прибічниками та однодумцями. Кожен замовляє собі що-небудь, закурює сигару, і починається «кібец», тобто починають нібито в доброму гуморі обмінюватися — від столика до столика — компліментами, ущипливими слівцями, жартами, дотепами та плітками, теревенять, перетирають один одного на зубах, піддають надто гострій і перебільшеній критиці, мимохіть наступають один одному на найболючіший мозоль, з насолодою спостерігаючи при цьому, як противник кривиться, міниться на виду, сіпається, мало не дістає апоплексію. І це все робиться жартома, з люб'язною усмішкою або з гучним реготом.

«Кібецарня» — це своєрідне пекло, де люди смажаться на повільному вогні. Це своєрідна парня, де один одного шмагають віником. Тут, у «кібецарні», впадають у крайності, фабрикуються думки й репутації, стверджуються кар'єри письменників, акторів та митців. «Кібецарня» висловлює свою першу прихильну чи негативну думку коротко й гостро. «Кібецарня» ухвалює свій вирок — пан чи пропав. Вона ставить штемпель: «ол райт» або «під три чорти».

Тепер, коли ви вже знаєте, що таке «кібецарня», запрошуємо вас зайти туди разом з нами на деякий час.

* * *

То було одного осіннього туманного дня, коли нью-йоркське небо, закрите високими незграбними будинками — хмарочосами і повітряною залізницею на високих стовпах, що зветься там «елевейтор», — було заплакане, задимлене й трохи схоже на лондонське небо.

Було це перед обіднім часом, тоді, коли друге в світі місто найбільше вирує: всі захоплені ділами, всі галасують, метушаться, купують, гедлюють, кудись поспішають. Одно слово, це киплячий казан.

Незважаючи на те, що ділове життя міста саме кипіло, в «кібецарні» було повно. Коло всіх столиків сиділи вприду, так що голці ніде було впасти. Синюватий дим завис у повітрі — хоч ножем його протинай. Усі гомоніли, торохтіли, плескали язиками. Коротше кажучи, присутні завзято займалися «кібецом».

Біля одного столика сиділи три особи. Вони пили пиво і так захопились розмовою, що нічого не чули, хоч саме в цю хвилину їх персони були центром загальної уваги й найгостріших кпин. Ці троє безперестанку просторікували, розповідали всякі нісенітниці, вихвалялися один перед одним і брехали, не моргнувши оком. З тих трьох, що перевіряли один одного в брехні, двоє — наші добрі знайомі ще з старого світу, з Лондона.

То були вони, наші найкращі приятелі містер Кламер і Нісон Швальб. Тепер лишається нам ще познайомитися з третьою особою. Це вже не лондонець, а справжній американець. Американця можна впізнати за версту. Зовсім інший вигляд, інша вимова, інші манери, інше поводження. Наскільки англієць засмучений, сповнений спліну й меланхолії, настільки американець жвавий, веселий янкі з розумним гострим поглядом, вільними приємними манерами, з чужими, але золотими зубами.

Особа, яку ми хочемо описати, — єврейсько-американський діяч, на ім'я Нікель.

Нікель — один з найпопулярніших людей в єврейському Нью-Йорку. Один з тих симпатичних, милих людей, яких в Америці прозивають «гуд бой». Нашою мовою це означає хороша людина чи добрий приятель, щира душа, любий друже! Завжди ви побачите привітну усмішку на його одвертому, молодому, веселому обличчі. Щоразу він має для вас приємне слово, часом позичить вам — аби тільки сам мав гроші. Та, на жаль, не завжди він їх має. Часто-густо трапляється так, що сам Нікель шукає, де б його позичити. Він майже завжди знає скрути, бо в його домі порядкує не він, а місіс. Вона — чоловік у спідниці. Це ні для кого не секрет. Усі вороги й конкуренти широко використовують це в «кібецарні». Вони, крім того, додають про Нікеля ще втричі більше всяких теревенів. Та йому

хоч би що! Він сміється з них. Якби Нікель хотів усе брати близько до серця,— хто зна, де б він тепер був.

Нікель знає, що його вважають за найбільшого майстра блефу в цілому Нью-Йорку. Нікель знає, що коли хто-небудь у «кібецарні» розповідає таке, що зовсім купи не держиться, всі одразу питають: «А хто це сказав, чи не Нікель?» Нікель знає, що «кібецарня» тільки те й робить, що вигадує про нього несусвітню брехню.

Розповідають, наприклад, ніби він, Нікель Якобі, вихвалявся, що одного разу переїхав на автомобілі Ніагарський водоспад по кризі в літні місяці, в лютий мороз.

Та хіба мало що «кібецарня» може вигадати! Базіки! Дурисвіти! Вороги! Конкуренти! Що тут дивного? Ану, нехай спробує хтось із театральних директорів похвалитися таким успіхом, як він, Нікель? Нехай хто спробує, як він, Нікель, проїхати з трупою по країні з Філадельфії до Чікаго й назад і за один тиждень дати дванадцять вистав у восьми містах двічі на день!

Так вихвалявся наш новий знайомий містер Нікель перед нашими двома давніми знайомими Нісоном Швальбом і містером Кламером, які теж не сплохували і розповіли йому кожен окремо власну історію, що аж ніяк не поступалась перед Нікелевою подорожжю по країні протягом одного тижня від Філадельфії до Чікаго й назад.

Можна сказати, що ці троє перевіряли один одного в блефі, змагаючись, хто над ким візьме гору.

Розділ 33

БЛЕФ

«Блеф» — це суто американське слово чи поняття, яке не так легко перекласти іншою мовою. Блефувати означає не просто казати грубу брехню, замилювати очі, вигадувати, що на небі відбувається ярмарок, розповідати таке, що ніколи не могло статися насправді, базікати без певної мети, просто заради брехні,— пхе, цього американець не любить. Там це їхньою мовою зветься «дурниці плести», що, на їх думку, не тільки безглуздо, а й — негоже.

Ні. Американець для цього надто розумний, має надто тонкий смак і надто він бізнесмен. Американець, коли на-

суне капелюшок набік, закладе обидва великі пальці у пройму жилетки і почне вам розповідати якусь побрехеньку, то вона дуже правдоподібно й майстерно відшліфована, а головне — стосується справи, бізнесу.

Всі вищезгадані особи, які сиділи в «кібецарні» й віддавалися «кібецу», були не дурисвіти чи там якісь гульвіси, як у нас, наприклад, відомі «мудреці лежанки» в синагозі, що знічев'я сидять і розп'якують. Ні. «Кібец» сам по собі теж робота, діло, або, як там зветься, *бізнес*.

Нісон Швальб, містер Кламер і Нікель, які сиділи того ранку в «кібецарні», розмовляли про важливий бізнес і саме в ім'я бізнесу блефували. Наші два давні знайомі, брехунці з старого світу, змушені були, кожен глибоко в душі, визнати, що в галузі блефу вони й нігтя нашого знайомого не варті. Нікель своїм вихваланням і байками так забив їм памороки й задурих голову, що вони сиділи безпорадні й, кінець кінцем, зовсім замовкли. Тут ішлося про важливу справу: Нікель щойно ангажував до себе в театр знамениту юну зірку з Бухареста, яку румунська королева коронувала як найбільшого трагіка в світі.

Нісон Швальб і містер Кламер обидва, випереджаючи один одного, розповідали про велич і чудеса юного митця. У той час коли містер Кламер розповідав, як Рафалеско причарував лондонську публіку, полонив серце навіть такого чоловіка, як він, містер Кламер, що ніколи не ходив слухати циганських комедіантів лондонського «Павільйон-театру», містер Швальб раз у раз перебивав його:

— Чого вам більше? Справжні англійці, християни не могли нахвалитися ним. Ірвінг, казали вони, шолудивий пес проти нього, щоб я так мав чуже добро!

Але Нікель не слухав їх обох. Увесь час, поки ці двоє блефували, він усміхався, показуючи золоті зуби і вигадуючи при цьому нові байки про велич його самого та його трупи, яка посідала перше місце в Сполучених Штатах Америки. Ану, сказав він, нехай інший єврейський театр в Америці спробує похвалитися, що бачив у своєму приміщенні президента Сполучених Штатів, який сидів у ложі і плескав «браво!» Таке може трапитися тільки в нього. Тільки він, Нікель, удостоївся честі познайомитися з Рузвельтом *, який потиснув йому руку при переповненому залі й лягнув його по плечі: «Нікель, ти ол райт». І Тедді в присутності всіх відчепив свій золотий годинник

та підніс йому як подарунок на пам'ять... При цих словах Нікель витягнув з кишені дешевенький годинник, виправдовуючись при цьому, що золотий годинник з ланцюжком, якого подарував йому президент, він у будні не носить. Ніколи!

Так закінчує Нікель, не бачачи, що робиться ззаду. А ззаду сидять жартуни, які «кібецують» про директора Нікеля з його товариством, висміюють їхнього бухарестського птаха, висловлюють думки про нього ще перш, ніж побачили його на сцені. Тут, у «кібецарні», вже коронували нашого Лео Рафалеска «пуцьверінком», «писклям», «Хаїм-Янкелем», «румунським пастушком» та іншими подібними до цього прізвиськами, які доводили, що ці люди мають тут якийсь свій певний інтерес.

Це були або прихильники інших театрів, яким не пощастило переманити до себе юну «зірку з Бухареста», або представники преси з іншого табору, які не могли терпіти, чому протилежна сторона випередила їх і вихваляє нову зірку на всі заставки. А може, то були юні актори-конкуренти, які багато років сидять у Нью-Йорку й чекають, поки «юніон» зглянетесь й прийме їх у свій гурт. А тут прибув хлопчисько, якийсь Рафалеско, і його підхопили, наче перлину: одержав найкращий ангажемент, преса розхвалює його до небес. Ну, хіба ж тут печінка не може лопнути з досади? Як не поглузувати й не попащекувати з нього?

Але ні, цього ще не досить, треба організувати опір такий кричущій кривді. Треба подбати, щоб цей «пуцьверінок» гучно провалився, щоб його на першій виставі освистали. Одно слово, щоб він зламав собі карк і пройнявся бажанням виїхати щонайшвидше з Колумбової країни назад до Бухареста.

О, Америка — благословенна країна, яка вміє досягти всього. Тут можна підняти людину до небес, посадити на п'єдестал, а як ні,— скинути в тартарари. Золотої середини тут немає.

Бідний Рафалеско! Він зовсім не знав, який сюрприз чекає на нього в золотій країні. Але що Рафалескові до них, коли він думками був там, в аристократичній частині Нью-Йорка, на П'ятій авеню.

Там жила уславлена на всю Америку знаменита співачка з паризької «Гранд-Оперá» міс Розалія Спайвак.

Розділ 34

ТРОХИ ПРО ГЕРОЇНЮ РОМАНУ

Наша героїня, яка замолоду, майже підлітком, блукала з мандрівною трупю Альберта Щупака й розважала єврейську публіку різними пісеньками, напевне не сподівалася, що її ім'я посідатиме одне з перших місць серед найбільших знаменитостей світу. Йй, на нашу думку, навіть не снилося, що настане час, коли вона займатиме великі апартаменти в одному з найкращих готелів, на одній з найкращих вулиць — на П'ятій авеню найкращого і найбагатшого міста в світі Нью-Йорка, або що їздитиме у власному автомобілі з негром за кермом, або що репортери найбільших у світі газет десятками чатуватимуть на неї й годинами чекатимуть з фотоапаратами, щоб удостоїтись поговорити з нею хоч би дві-три хвилини.

Як змогла вона так піднятися? Таке диво не буває раптом. Знаменитість народжується не протягом однієї ночі. Життя кожного, хто уславився на світі,— нехай це буде музикант, співак, митець, художник, письменник чи великий мільйонер,— уявляється нам, як висхідна ступінчаста лінія. Шлях довгий, далекий, важкий і не завжди вкритий квітами, а здебільшого тернами. Якби можна було зважити горе, переживання, яких зазнала наша молода героїня, тихі сльози, які вона пролила в своєму ліжку, щоб ніхто не бачив,— це, можливо, набагато переважило б увесь блиск теперішніх її успіхів, і гучні оплески, якими аристократична публіка обдаровує її тепер так охоче, і запашні квіти, якими закидають її з голови до ніг, і безліч подарунків, які підносять їй тепер у великому аристократичному світі...

Те, що ми подаємо тут, взято з кількох американських газет англійською та єврейською мовами. Читач сам розбереться, де тут правда, а де реклама, блеф...

«Народившись у маленькому містечку в Бессарабії в бідних фанатичних батьків (батько рабин і кантор), міс Розалія Спайвак у дитинстві була викрадена трупю мандрівних акторів, єврейських циганів, що блукали в тій країні з міста до міста й займалися тим, що викрадали молодих дівчат та робили з них актрис. Щоб їх не спіймали, актори перейшли кордон і змушували там дівчину співати спочатку на вулиці, а далі в усяких кабаре, кафешантанах

і мюзик-холах. Можливо, що міс Спайвак закінчила б свою кар'єру сумним епілогом, як усі вуличні співачки, якби щасливий випадок не звів її з всесвітньоуславленою співачкою Марчеллою Ембріх, яка зацікавилась її циганськими пісеньками так само, як і палкими її циганськими очима. Молода чудова співачка викликала потім своїм чарівним голосом такий ентузіазм у австрійському дворі, що імператор Франц-Йосиф призначив їй стипендію, щоб вивчала музику. Блискуче закінчивши за короткий час віденську консерваторію, вона коштом угорського магната була відряджена до Берліна, а звідти до Парижа на два роки, де вона познайомилася з відомим французьким меценатом Жаком Решком, який ввів її до паризької «Гранд-Оперá», де вона вперше виступила в новій опері «Електра», під проводом Ріхарда Штрауса, з таким величезним успіхом, що її одразу ж запросили до опери на три місяці з гонораром у півмільйона франків. Згодом ми бачимо її у Відні й Будапешті, де вона вже одержує десять тисяч крон за вечір. Після цього її запрошують до Лондона з гонораром у двісті фунтів стерлінгів за вечір, а тепер вона в Нью-Йорку з двома тисячами доларів за кожний виступ — гонорар, якого досягла досі тільки найбільша співачка світу, уславлена Мельба».

Тепер подамо кілька листів різних осіб, написаних у різний час. Сподіваємося, що ці листи, які близько стосуються внутрішнього життя нашої героїні, нам розкажуть більше, ніж усі біографії та газетні статті.

Розділ 35

РОЗА СПІВАК — МАРЧЕЛЛІ ЕМБРІХ

Дорога матусю Марчелло!

Я вже третій тиждень на моїй батьківщині, а ще не написала вам жодного листа. Це з мого боку дуже погано, і я заслужила на покарання. Але хай моєю спокутою буде цей великий лист. Я вам опишу, люба матусю, все, чистісіньку святу правду. Моя матуся знає, що перед нею в мене немає жодних секретів, як не маю секретів перед самою собою. Починаю з початку — з моєї домівки.

Удома все лишилося без будь-яких змін. Те саме маленьке вбоге містечко, що й колись. Ті самі маленькі вбогі

люди. І все ж серце мені калатало, коли очі мої побачили старе знайоме любе містечко, і пульс прискорено бився, коли мої вуха почули любе слово «Голенешті».

Го-ле-не-штї!.. Повірите мені, матусю? Я ладна була припасти до землі, цілувати сіру куряву незаасфальтованих, непідметених вулиць. І я б це, напевне, зробила, якби була там сама, без почту, без мого маестро Сальфоніні і без моїх приятельок. Ах, навіщо я їх узяла з собою? Навіщо потрібний був мені весь цей гармидер? Чому я краще не поїхала сама? Я мушу признатися перед вами, матусю, хоч як це мені огидно, що я червоніла перед ними, коли мої батьки кинулись мене обіймати й цілувати. Моя мати плакала, сміялась і без упину цокотіла — вона любить поговорити, — а мій батько був блідий як смерть, і руки йому тремтіли. Не знаю, що було зі мною, але я місця не могла собі знайти. Чи тому, що вони були так старомодно вдягнені, як одягаються в усіх наших маленьких містечках? Чи тому, що вони не розуміють іншої мови, крім єврейської? Але це факт, люба матусю! Я знаю, що це підло, але так воно було: я *соромилась*. Мені було соромно за моїх любих дорогих батьків, які з моєї вини стільки пережили, зазнали стільки ганьби, горя, душевних мук і сердечного болю. Правда, я стараюся спокотувати свою вину. Але яку це має вартість? Втіха й насолода, яку я можу їм дати, ніяк не покривають навіть десятої частини тих великих мук, які я їм заподіяла, зникнувши тоді з мандрівною трупою. Цей злочин я ніколи не зможу поквитати, навіть коли б я виявляла до них у десять разів більше доброти, любові й ніжності. Кожна сотня, кожна тисяча, які я витрачаю на них, здається, волають: «Надто пізно! Надто пізно!..» Дивлюся на мого бідного хворого батька, якого я колись так любила, і мені здається, що його великі карі очі питають мене: «Де ти була, доню, тоді, довгими темними ночами, коли я очей не міг склепити й благав смерті в бога?.. Один лист від тебе, один рядочок твій, єдине добре слово були б мені тоді великою розрадою...» Пригадую, люба матусю, як я колись хотіла приховати від вас, що маю батьків, і як ви тоді мене вичитали, — мені й досі пащить обличчя від сорому, і я вважаю, що немає іншої такої на світі, з такими тяжкими гріхами, як я. Мені уявляється, що немає такої жертви на світі, на яку я не була б готова заради моїх бідних скривджених батьків. Я хотіла взяти їх до себе, але це неможливо. Батько хворий, а мати

Його не покине навіть на один день, якби їй насипали, як вона каже, «оцю хату золотом і дали на додаток корону англійської королеви». Ну, сказала я собі, тоді я забезпечу їх на старість. Куплю їм будинок, нехай мають маєток. Тут кожен, хоч би який був бідняк, прагне стати домовласником, мати власність — маєток. Та й у цьому я повелася з моїми батьками теж не цілком так, як слід. Я це зробила більше заради себе, ніж заради них — так само як проект приїзду додому був більше для мене, ніж для них, бо мене вабила тільки одна людина...

Моя матуся Марчелла знає, *кого* я маю на увазі... Я не тільки не застала його тут, а не змогла навіть дізнатися, де він запропав. Жодної згадки про нього нема і жодних слідів. Уся його родина занепала, мати померла, батько з глузду з'їхав, брати й сестри розповзлися хто куди. Залишився тільки двір, той двір, який здавався мені колись таким великим і гарним, та будинок, що мав колись у моїх очах такий багатий, розкішний, святковий вигляд. Будинок, куди я колись вступила, як у заказаний мені рай. Будинок, в якому колись усе вирувало, кипіло, сміялось і раділо. Яким же маленьким, низеньким і бідним, буденним і сумним здавався він мені тепер. З усього того стовпища, що там було колись, лишилася тільки стара бабуся, яка вже здитинилась, придуркуватий зять і старезний, сліпий на одне око, собака Теркуш.

Цей двір і будинок, сказала я, треба купити для моїх батьків, а мала на увазі саму себе. Не тому, що мені так сподобався будинок — навіщо він мені здався? Коли я тут буду ще раз? Ні. Це була тільки примха. Примха такої циганки, як я...

Тоді ще, коли я вперше переступила в подертих черевиках поріг цього будинку, я страшенно заздрила його мешканцям на їхнє багатство, веселощі й радісний настрій, що там завжди панував. Чому все належить багатіям, а нам, біднякам, нічого?

Так я думала тоді і дала собі слово, що коли мені з часом пощастить у житті, цей будинок й двір мусять належати мені. Мені! Мені! Мені!..

А може, цей будинок був мені такий любий тому, що в ньому народився, виховувався і зростав той, хто перший запалив святий вогник у моїй душі?.. Той, кого я не можу ніяк забути?..

Та хоч би як там, а я недовго торгувалася і купила будинок, дарма що моя мати дуже протестувала.

— Нащо мені цей клопіт? — доводила вона. — Для чого мені такі великі хорони?

Певна річ, я настояла на своєму. Будинок тепер мій. Мій! Так я сама собі сказала, майже забувши, що купила його своїм батькам як маєток, як забезпечення на старість. Я найняла робітників відремонтувати будинок, прибрати подвір'я, посадити сад, зробити з обійстя лялечку. Тепер я вже трохи шкодую, що затіяла таке. Хіба моя мати не мала рації, кажучи: «Навіщо весь цей гармидер?» Я сама не знаю, навіщо воно мені здалося. Недаремно моя матуся Марчелла прозиває мене циганкою. Я цього заслужила: живу, як циганка, витрачаю гроші, як циганка, люблю ганчір'я, як циганка, не можу всидіти на одному місці, як циганка. Я завжди захоплююсь різними циганськими фантазіями. Час я теж марную тут, як циганка. Всі в містечку (та й мої батьки також) дивляться на мене, як на божевільну. Цілі дні гасаємо автомобілем по околицях я, мої подружки й мій маестро. Ми часто влаштуємо пікніки недалеко містечка в лісі, співаємо циганських пісень, танцюємо по-циганськи, витіваємо таке, що тутешня поліція вже дивиться на нас скоса. Але хто зважає на поліцію? Удень на автомобілі, вечорами — в човнах. Ах, наші літні вечори в Бессарабії — що може зрівнятися з ними? Поодинокі, наче свічечки, засвічуються в просторому небі зірки. З-поза лісу виглядає місяць, поливаючи сріблястим сяйвом річечку з очеретом і все містечко, що спить так спокійно, так безневинно, як можуть спати тільки бідні, самотні люди, які не потребують багато й задовольняються дикунською стравою, що зветься тут мамалига...

Тільки ми, пересичені різними розвагами й насолодами, башибузуки з великого світу, цигани з-за кордону, порушуємо святую тишу чарівної ночі плюскотом весел, голосними розмовами. Тоді залягає час мовчання, час, коли вдивляєшся в небо, розшукуєш знайомі й незнайомі зірки, що блукають навкруги без ладу, без пуття... Тоді настає час сумування за тим, що промайне тільки раз у житті... В такий час мій маестро синьйор Сальфоніні може освідчуватись мені в коханні, скільки йому заманеться. Ах! Він, коли не помиляюсь, чи не двадцять перша жертва кохання! Але хочу сподіватися, що і його, як і попередніх двадцять нещасних коханців, боронь боже, не знайдуть потоп-

леним у річці і що двадцять другий теж не матиме більшого успіху.

Отак живуть у тихій чеснотливій бідній домівці, далеко від великого багатого розбещеного світу.

Цілую мою дорого матусю Марчеллу міцно, міцно!

Ваша вірна подруга циганка *Роза*

Розділ 36

МЕЙР СТЕЛЬМАХ — СВОЄМУ ПРИЯТЕЛЕВІ

Мій дорогий друже! Ви не можете уявити собі насолоди і радості, які я пережив, одержавши вашого милого листа. По-перше, я зрадів, дізнавшись, що ви, хвалити бога, живий, я ж бо стільки часу нічого про вас не чув. Відколи я в Лондоні, ви ні рядочка не написали мені. А по-друге, я просто маю насолоду, читаючи ваші листи. Мені здається, що ніхто не пише так приємно, так розумно й сердечно, як ви. Хочеться цілувати кожне слово. Ви ж знаєте, що я з давніх-давен люблю жаргон, а до того ще, коли жаргоном пише такий друг, як ви, з яким ми разом бідували, разом поневірялися «в багатстві й шані», разом їли оселедця з хлібом, разом з однієї склянки пили, в одному ліжку ночували. Ох, літа, літа! Чи хоч пригадуєте ви це все? Я пам'ятаю дуже добре і згадую ті часи при кожній нагоді, бо не люблю, як інші, приховувати, хто я і що я,—отакий я, та й годі, людина без хитрощів, проста й не пихата. Брехати не люблю і розповідаю всім, якого я роду. Коли до мене приходять кореспонденти з газет розпитати, рознюхати, хто такий Гриша, і що таке Гриша, і який собою Гриша, я їм кажу: «Хлоп'ята! Гриша не Г'риша, Гриша — це я. Якби не я, не було б на світі Гриші». Тобто був би Гершко чи Янкел, Йося чи Мотя, але не Гриша Стельмах, який уславився на весь світ настільки, що сама королева запросила його до себе на концерт, тиснула йому руку й цікавилася всіма подробицями: чи має він батьків, сестер, братів... Так, я можу похвалити самого себе, що тільки я своїм простим глуздом, сплами, які дав мені господь, і невеликим щастям, яке він мені приділив, зміг досягти того, щоб міста й країни билися за мого сина, всі в одну душу кричали: Гриша Стельмах,

Гриша Стельмах! Де це чувано, щоб за один тиждень будь-хто одержав запрошення з восьми міст, які розкинулися по всій земній кулі: з Парижа й Манчестера, Відня і Петербурга, Антверпена й Нью-Йорка, Лейпцига й Чикаго. Не знаєш, кому раніше відповідати. Хоч розірвись на шматки. І, як на злість, я лишився тепер сам. Свого компаньйона, колишнього директора, про якого ви, мабуть, знаєте, я, хвалити бога, здихався. Кінчився його строк. Він, правда, висловив бажання підписати контракт ще на п'ять років, але я сказав: зась! Досить попив моєї крові. Йому, самі розумієте, може тільки снитися, поки житиме, таке щастя, бо є тільки один Гриша Стельмах на світі. Тепер я сам собі пан. Моє весілля, мої й музики. Що я роблю і що кажу — закон. Так я себе поставив, розумієте, з самого початку щодо свого сина, щоб він пам'ятав: батько — це батько, а дитина — це дитина. Бо скільки я переніс на своїх плечах і скільки натерпівся, поки Гриша став Гришею Стельмахом, який прогрімів на цілий світ. Інший на моєму місці давно б уже дуба дав. Купка землі височіла б наді мною. Трава росла б уже. Але цього всього ніхто не знає й не хоче знати. Люди гадають, що така зірка, як Гриша Стельмах, дуже легко зростає, всі мені задрять, пальцями тичуть на мене:

— Дивіться, як цей Стельмах золото загрибає лопатами!

Є такі, наче й добрі, друзі, що приходять до мене з порадами, дбають про мого сина, допитуються, чому не даю йому змоги вчитися тощо. Любі друзі, де ви були раніше, коли моя родина, не доведи господи, пухла з голоду, і серце моє вмивалося кров'ю, коли я споглядав, як мій Гриша ходить у подертих черевичках? Чому ніхто тоді не дбав про мою дитину, коли я, голодний, нещасний, бігав по вулицях і, маючи діамант, кричав: «Я Соломон! Люди добрі, я маю мільйон!» Хто тоді прислухався до мене? О, я знаю наших людей. Можу похвалитися, що я об'їздив цілий світ, — немає, чуєте, немає іншого такого народу на світі, як наші євреї, дай їм боже здоров'я. Стільки багатіїв є в нас, стільки дукачів, що розкидають гроші на казна-що, розтринькують тисячі й сотні тисяч на задоволення своїх примх, і жодного нема в нас, хто б прислухався, коли до цього звертається талант. Нехай це буде сам Мойсей, але коли в нього подерті чоботи, він нічого не доб'ється. Певна річ, що тепер всі двері розчинені перед нами, для них

велика честь і радість, коли мій син удостоїть їх поглядом. Найбільший магнат був би щасливий, якби мій син погодився побратися з його дочкою. Його б озолотили з голови до ніг, та й мені насипали б повну торбу золота, якби я йому тільки моргнув. Але є бог на світі, який усім порядкує, тож послухайте цікаву річ, що я вам розповім, як справжньому другові.

Пам'ятаєте, я вам колись розповідав про дівчину-красуню, актрису єврейського театру на ймення Роза Співак? Я з нею познайомився у Щупака. Він вихвалявся, що то його небога з Варшави. Про мене, кажеш: небога з Варшави — нехай буде небога з Варшави. Мене це не обходить. Але дівчина сподобалася мені з першої хвилини, признаюся по щирості, страшенно сподобалась! По-перше, таки дуже гарна дівчина, красуня з палкими очима, що-правда, чорнява, схожа на циганку, але дуже принадна! І зовсім не дурна, розумна, можна сказати, і жвава, козир-дівка. А послухали б ви, який у неї голос, як співає! Ви ж мене знаєте, я люблю спів у єврейському театрі, і, відколи заходився коло музики, я вже на своєму віку доволі наслухався співаків та співачок, аж верне. Проте такого співу, як у Розі Співак, я ще ніколи не чув і, певно, не почую. Вона співає, просто аж за душу бере! Чого тут розводитись, дівчина мене полонила. З першої розмови я переконався, що ця природжена актриса — не Щупакова племінниця, а дочка порядних батьків. Так воно й було. Виявилось, що це все брехня і вигадка. Дівчина не Щупакова небога, а зовсім чужа йому. І не з Варшави, а з якогось маленького бессарабського містечка, канторова дочка. Це я довідався вже згодом. Щупак був там зі своєю трупкою і коли почув, як вона співає, йому так сподобався голос, що він викрав її з дому, пообіцявши золоті гори й запевнивши, що за кордоном дасть їй змогу вивчати музику і тому подібне. Та, перейшовши з нею кордон, він заходився сам навчати її музики, вивчив співати перед публікою «Хаву», «У п'ятницю ввечері» й ще кілька пісеньок, супроводячи їх танцем... Бог знає, що вийшло б з цієї дівчини, якби я не натрапив на неї й не познайомив її з відомою співачкою Марчеллою Ембріх, яка давала концерти разом з моїм Гришею. Судилося дівчині щастя. Вона розговорила з мною й попросила, щоб я познайомив її з Ембріх. А Ембріх, почувши, як ця дівчина співає, прикипіла до неї і не хотіла її відпустити від себе. Насампе-

ред Ембріх вирвала її з Щупакових рук і забрала до себе, віддала у віденську консерваторію, найняла кращих професорів і зробила з неї першу співачку в світі. Є гадка, що нині вона заткне за пояс саму Ембріх і ще трьох таких, як Ембріх. Чого тут довго розводитись, дійшло до того, що вона виступає вже разом з моїм Гришею на концертах і одержує мало не стільки ж, як і мій Гриша. А добиваються її концертів уже так, як і концертів мого Гриші. В усьому вона повинна дякувати мені. Проте, може, гадаєте, що вона мені не віддячила? Ще й як віддячила! Ось розпείτε вам історію цього кохання, мушу сказати кілька слів про мого сина.

Я, здається, ще нічого не писав вам про мого Гришу, і ви не знаєте, що то за пташка... Чудова пташка, що й казати. Та хоч який він знаменитий, але скромний і простий в поведженні. Скромний, простий і тихий. Він тільки те й знає, що скрипка — концерт, концерт — скрипка. Далі ніщо його не обходить. Спитайте в нього, скільки заробляємо на його концертах? Скільки маємо видатків? Скільки лишається прибутку? То не його клопіт. Він знає тільки скрипку, й більше нічого. Може, гадаєте, що він, крий боже, плохенький, причмелена дитина? Дай боже мені стільки щастя, скільки в нього розуму. Але так повелось, що до цих справ він не причетний. І взагалі він до земних справ, як то кажуть, цілком байдужий. Чого вам більше? Над гешефтами, або, як це тут зветься, над бізнесом є кому сушити собі голову. На те існує батько. А про все інше хай піклується мати. У нього — скрипка, і все! Чи ж можна було бути пророком і передбачити, що в його життя встряне канторова дочка, якась Роза Співак, отака халепа з тим коханням!..

Коли я довідався про цю справу — а довідався я з її таки листа, що чудом потрапив до моїх рук, тобто я взяв його в листоноші, — мене це обурило, я просто не тямився від гніву. Подумати тільки! Я ввів її до Ембріх, я, можна сказати, прорубав їй двері у великий світ, завдяки мені вона високо піднеслась, а тепер підкинула мені таку гадючку, завела з моїм сином шури-мури, якесь кохання!.. Я не полінувався, сів до столу й написав їй листа, простою мовою, так, мовляв, і так, де це чувано, де совість, де бог? Добре написав, вичитав їй усе, що на серці було! Я не письменник, але я батько. А батькові болить більше, ніж

десятьом письменникам. Вгадайте, що мені відповіло це дівчисько? Сам цар Соломон не вгадав би! Передусім вона мені намилила чуба за листа, що чудом опинився в мене. Цей лист, пише вона, був адресований іншому. Якби вона хотіла писати мені, то вона знає мою адресу. А по-друге, питає вона, хто мені підказав таку думку — чуєте? «Хто вам підказав таку думку, що я маю якісь наміри супроти вашого сина? Всі ваші думки,— пише вона,— крутяться весь час лише навколо Гриші Стельмаха. Але ви дуже помиляєтесь,— пише вона,— коли гадаєте, що ця точка, яка зветься Гриша Стельмах, є центр усього світу, навколо якого крутиться все, що живе й що думає. Є,— пише вона,— такі люди — а їх безліч,— що бачать його перед собою тільки, поки він на естраді і скрипка в його руках співає так, як то мало кому дається. Але після того, як він,— пише вона,— кладе набік скрипку і сходить зі сцени, він для людства не більше, а може, ще менше, ніж добрий сон...» Подобається вам така мова? А далі вона питає мене: звідки я знаю, що її лист до мого сина не є відповіддю на його лист до неї? А може, це не перший і не єдиний лист? Різниця тільки в тому, каже вона, що всі листи від мого сина до неї попадають безпосередньо до її рук, тоді як її листи до мого мусять, видно, пройти певну цензуру... Якщо так, пише вона, то може мене запевнити, що вона всі сили зосередить і робитиме все можливе, щоб віднині й надалі її листи досягали мети і щоб ніяких чудес з ними не траплялося... «Я це робитиму,— пише вона,— не так тому, що мені конче потрібно листуватися з вашим сином, як тому, щоб довести вам, що я, хоч і бессарабська дівчина, як ви кажете, а все-таки доведу, що ваш батьківський деспотизм, викликаний надмірною любов'ю до сина, не такий страшний, як здається, і все на світі має межу». Ну, що ви скажете на таке зухвальство? Ні, послушайте, що вона пише далі! «Запевняю вас,— пише вона,— що коли б почувала до вашого сина те, що він чуває до мене, ми б вам довели, що обоє не журимось і все було б «ол райт». Подобається вам таке?

Не буду довго розводитись, любий друже. Я відповів їй на цього листа, а вона знову відповіла мені, і між нами почалося листування. Я писав їй, а вона мені. Кінчилося тим, що ми з нею заприятелювали. Заприятелювали настільки, що, коли вона приїхала до Лондона на концерт — концерт був спільний у неї разом з моїм сином,— ми на-

вколішки плазували перед нею, я й моя дружина, насилу вблагали її, щоб вона прийшла до нас із візитом. Чого не зроблять батьки для дитини? А якщо ми ставатимемо на перешкоді — хіба буде краще? Коли йдеться про кохання, нічого не вдієш!

З того часу дівчина стала вхожа до нас і так полюби-лася всім, що ми вважали б себе щасливими, якби сватан-ня відбулося, і нехай цьому буде край. Але ж до краю ще далеко. Не хочуть ні вона, ні він. Теперішні діти! По-про-стому побалакати з ними не можна. Це ж тобі не звичайні парубок і дівчина. Це ж таки дві зірки на світі. Багато та-ких зірок немає. Поговорити з ними з приводу шлюбу — боже спаси! Чого вам більше. Слово «наречені» навіть зга-дувати не можна. Треба трохи заждати, що вдієш? Але моя дружина, дай боже їй здоров'я, хвилюється: «Хотіло-ся б,— каже вона,— дожити хоч якої-небудь втіхи...» Я їй на це відповідаю: «Не поспішай, не спізнишся...» А сам почуваю, що мені теж хотілося б не так тієї втіхи,— я ж не баба,— хоч з другого боку, а чому й ні? Мене мучить інша річ, не знаю, чи зможу вам як слід пояснити: мій син, розумієте, артист і великий артист, а до того ще зовсім ди-тина, безневинне ягня, а любов його зростає з кожним днем. А вона дівчина занадто вже гарна, занадто розумна і занадто спритна — все що занадто, як то кажуть, то не здорово... Тепер вони гасають обоє по Лондону. Боронь боже, не пішки, а в мотокарі, в автомобілі, значиться, і ку-пують, купують, купують! Що їм гроші? Щастя, що я по-близу й не дозволяю. Інакше вони б розтринькали тисячі! Це вони лаштуються в дорогу. Можливо, що ми, бог дасть, незабаром поїдемо всі до Америки. Вони туди ангажовані на цілий сезон і, хвалити бога, на таких умовах, які ми мо-жемо побажати всім нашим друзям, нехай тільки господь бог дасть обом здоров'я і щастя, як досі, і багато років дов-гого життя, а ми щоб це все бачили і мали втіху від них, бо вони обоє тепер для нас рідні. Вона в нас, можете мені повірити, як рідна дитина, а може, ще любіша. Хоч, прав-ду кажучи, вона зі мною ще не зовсім помирилася. Певно, ніяк не забуде мого першого листа... Я ставлюсь до неї, як то кажуть, з усією прихильністю, а вона на мене скося дивиться. Її дратує, що я багато говорю про гроші. Вона вважає мене за скнару. Діти всі дурні. Вони не розуміють, що це все для їхнього ж добробуту. Їй здається, що для мене нема нічого дорожчого за гроші. Сама вона,

звичайно, цього не каже мені одверто. Їй здається, що вона мене добре знає... Ми частенько гиркаємося. Я сміюся з цього, а син журиться, і це мені неприємно... Але все, мабуть, з часом перемелеться. Всі діти такі. Вони вважають, що на світі нема нічого гіршого за батьків. Але мені здається, що я багато зайвого наплів вам. Уже й паперу не вистачає. Трохи погомонів, полегшало на душі. Іншому, звичайно, я б цього всього не написав, але вам довіряю, бо ви нікому не розкажете і все залишиться між нами.

Бувайте ж здорові, робіть добрий бізнес і пишіть мені часто добрі листи так, як тільки ви один умієте.

Ваш старий друг *Меїр Стельмах*

Головне забув: моя дружина просить передати вам її привіт, а мій син усе допитується, чи ви ще граєте на скрипці.

Меїр Стельмах

Розділ 37

ШОЛОМ-МЕЙР МУРАВЧИК — РОЗІ СПІВАК

Моїй любій і шановній приятельці Розі Співак, хай довго живе. У чім річ, чого ви ставитеся до мене, як чужа, і не хочете навіть відповідати на всі мої листи. Чим я завинив? Мені здається — навпаки, за все, що я через вас пережив, ви повинні не так мені віддячити. Якби не я, ви б і досі були в Щупака, бий його сила божа; він же не хотів мені заплатити все, що мені належить, через вас, бо каже, що в усьому винний я: якби, каже, не я, ви б не знали про Ембрїх і він би не опинився на слизькому. Він присягається, що через вас зовсім зубожів. Так пише він мені і проливає гіркі сльози. Ви ж знаєте, що я йому вірю, як шолудивому собаці, але коли він так присягається, чорти його батька знають, може, справді в нього тепер немає ні медальйона, ні діамантових каблучок, та й золотий годинник продав... І все через вас, бо покладав на вас великі надії і — йлоп такий — забрав собі в голову, що з часом здихається своїх жінок та засліпить вам очі своїми діамантами й тоді буде все гаразд. А тут його спіткала така невдача, що він зовсім пошився в дурні. І знову каже,

що я винен. Ті кілька копійок, які я одержав від вас, вистачило мені на один зуб, бо в мене нещастя: бідну сестру свою я перевіз до Америки, а сам хворів довгий час, мало не вмер, якби не ви з вашою невеличкою допомогою, я б уже був там, де навіть хрін не росте. Я вам дуже вдячний, але чому ви не зробили мені такої ласки і не відписали хоч кілька слів? Здається, я у вас не заслужив, щоб мені доводилося ганятись за вами, як собаці, з Парижа до Лондона, з Лондона до Парижа, а звідти до Антверпена, і щоб ви не хотіли мене прийняти. Бог тому свідок, що я завжди вам ставав у пригоді. Коли ви мені казали: Муравчик, іди! Я йшов. Муравчик, біжи! Я біг. Про перші часи я вже не кажу, але навіть коли ви вийшли з-під влади Щупака й збиралися до Італії — пам'ятаєте? — я ніколи не шкодував своїх сил, і коли треба було викинути з кімнати небораку, що хотів стрілятися, хто ризикував життям, як не Муравчик! А тепер ви зовсім забули, хто такий Муравчик, скільки разів я пробивався до вас і не міг пробитися — не пускають, хоч гвалт кричи! Я одного разу просидів у вашому салоні три години, чув, як ви розмовляли з якимсь французом, а потім мені сказали, що вас немає вдома. Мені потемніло в очах, і я ледве доплентався до дверей. Нещасний Шолом-Меїр, на що ти звівся! — сказав я сам собі. Коли людині пощастило, то хіба ж треба так заноситись високо? Де ваша обіцянка ніколи мене не залишити? Та ось, коли я поїхав за вами з Лондона на дачу, я побачив, як ви в автомобілі промчали з Стельмаховим парубком. Я скинув шапку, а ви удали, ніби не бачите мене. Я написав вам раз, і вдруге, і втретє, а ви не відповідаєте. Чому — не знаю. Тепер сподіваюсь, що ви мені відповісте, бо маю до вас невеличке діло, а саме: в однієї людини є пачка ваших листів, яку ця людина принесла мені. Цей чоловік вимагає гроші. Він каже, що знає, як ви тепер вбилися в пір'я, а що там є різні листи, то ви, мабуть, не дозволите, щоб з вашими листами носилися. Я йому сказав: «Знаєте що, дядьку? Ось я напишу їй листа». А він на це відповів: «Ще б пак, чого ж я вам морочу голову, мене цікавлять не балачки, а грошенята». Отже, прошу вас, моя люба, шановна Розо, щоб ви мені негайно написали листа, чи хочете ви назад одержати свої листи, і, якщо вони вам потрібні, напишіть, я з цим чоловіком побачусь, бог дасть, вкоськаю його. Пишіть мені на моє ім'я до директора паризького єврейського театру Ваксмана.

Скільки дати тому чоловікові? Я й сам не знаю, яку ціну він загне, дай йому боже стокрот болячок у спину. Від мене, вірного вашого слуги, який бажає вам успіху і щастя.

З пошаною

Шолом-Меїр Муравчик

Розділ 38

РОЗА СПІВАК — МАРЧЕЛЛІ ЕМБРІХ

Люба матусю Марчелло!

Цього разу я заберу у вас трохи більше часу, ніж завжди, бо я давно вже вам не писала і в мене скупчилось стільки новин, що не знаю, з чого почати. По-перше, я вже, як бачите, не в Парижі. Попрощалася з Парижем, попрощалася з «Гранд-Оперá». Знову вільна пташка, знову циганка, знову блукаю у великім вільнім світі. І, як бачите з доданих газетних вирізок, гастролюю з найбільшим успіхом, та не сама, а вдвох з нашим колись уже відомим вундеркіндом, а тепер ще більшим віртуозом Стельмахом, з яким я вперше познайомилась на вашому концерті. На тому незабутньому концерті, що зробив переворот у всьому моєму житті. Ах! То цілий роман! Я його опишу вам по змозі коротко, бо, по-перше, не хочу забирати у вас багато часу, а по-друге, пишу цього листа на пароплаві, що везе мене до Америки. Післязавтра ми вже будемо в Америці.

«Ми» — це означає, що я їду не сама, а вдвох... Як я хотіла, як давно вже прагнула цього. Адже в цьому полягає моя перемога, мій триумф. Ах! Як би я хотіла тепер обійняти вас, пригорнути до серця й розцілувати, дорога, люба матусю! Але ви, певно, гадаєте, що я сп'яніла? Так, я сп'яніла, матусю, сп'яніла, але не від кохання, ні. Назвіть мене циганкою, фантазеркою, авантюрицею, назвіть як хочете, але вислухайте до кінця, може, ви мене зрозумієте. Бо ви, тільки ви можете мене зрозуміти. Те, що я вам хочу розповісти, епізод з мого життя, з яким я вас досі не знайомила, бо в цьому епізоді ви відіграєте головну роль. І сталось це того чудового ранку на вашому ранковому концерті, якого я повік не забуду. То був найщасливіший ранок мого життя, початок моєї кар'єри.

Приголомшена, розпалена, розгублена, зачарована вашим співом і його грою, я тоді разом з цілим морем людських голів була винесена з залу людським потоком і разом з великою частиною публіки залишилась біля дверей чекати на двох тодішніх героїв — на знамениту Марчеллу Ембріх і знаменитого Гришу Стельмаха.

Скільки тривало чекання — хвилину, годину чи день, — цього я не пам'ятаю, бо душа моя ширяла тоді в іншому світі, у світі небесного співу й неземної музики. Раптом я почувала лункі оплески, і хвиля людських голів заколивалась. Я підвела очі й побачила перед собою блискучий розкішний автомобіль. Наче блискавка, промайнула переді мною спершу ви, потім він, сіли в автомобіль ще з якимсь одним — і, наче чудовий сон, зникли під шум оплесків.

Але в моїй уяві цей момент відбився міцно. Тільки-но заплющу на мить очі, як у пам'яті виринає той чудовий сон, в якому ви були королевою, а він принцом, а я та всі інші люди, що вовтузяться на землі, були вашими підданими, вашими рабами, покірними вашій владі.

Публіка давно вже розійшлася, як і струмина диму від вашого зниклого автомобіля. Лишилися тільки лічені люди. А я все ще стояла зачарована, замріяна, сповнена фантазій, що підхопили мене на свої крильця й посадили на ваше місце, моя велична королево, разом з цим юним гарним принцом, а я — маленька, самотня, бідна Роза — побачила раптом свій власний тріумф і почувала своє власне ім'я поряд з іменем Гриші Стельмаха. І я здригнулася, ціла буря знялася в моїй голові, вогонь запалав у серці, і я сказала собі: *«Цей сон повинен здійснитися!..»*

Сон цей, як бачите, здійснився, здійснився в найкращий спосіб. Я не тільки удостоїлась такого незаслуженого тріумфу, я досягла ще більшого: юний принц виріс. З вундеркінда він перетворився на великого митця, і цей великий митець тепер мій, цілковито мій!..

Хочете знати, чи я щаслива? Чи задоволена? Ах, люба матусю, не питайте! Я не варта любові, яку дарують мені люди. Я не варта і сотої частки того, що ви, матусю, мені віддали. В моїх грудях лихе серце, душа в мене погана. Я нікого, *нікого не люблю!* Я роблю тільки те, що мені в цю мить подобається, тільки те, що диктує мені примха. Чуже горе мені пустий звук. Чужа трагедія мені забавка. Нечиста сила оселилася в моєму серці, чортовин-

ня гніздиться в моїй душі. Ніщо не задовольняє мене. Що більше мені дає життя, то більше я вимагаю. Що більше мені щастить, то більше стаю я вередливою. Хвилини, тільки хвилини існують у моєму житті. Високі натхненні хвилини. Це ті хвилини, коли мій принц і мій чародійник стоїть на естраді. Ах, який великий, прекрасний, неземний він тоді! Небесна, божественна краса. Ніхто не може з ним рівнятися, хіба що... *Ах, чому він не той, не той, кого ви знаєте?!*

Скажіть мені, матусю, що я маю робити, щоб бути задоволеною? Навчіть мене, як знайти своє щастя? І чи знайду я своє щастя в Новому світі, куди тепер їду? І чи взагалі є щастя на світі, і чи не маю я рації, коли кажу про саму себе, що я лихе створіння, зіпсована істота?

Лишаюсь вашою черствою, нерозсудливою, примхливою циганкою.

Роза

Розділ 39

МЕЙР СТЕЛЬМАХ — СВОЄМУ ПРИЯТЕЛЕВІ

Любий, найкращий мій друже!

Я не міг діждатися вашої відповіді й пишу вам знову. Ви не повірите, але в мене є якась настирлива потреба в цьому, якийсь магніт тягне мене до вас, щоб я перед вами розкрив своє серце. Бо, по-перше, ви майже єдиний у світі, хто розуміє мене як слід. Ви ж мені якось сказали, що, коли я міг виховати такого сина, це доказ, що я сам теж не проста людина, як багато хто думає. Ці слова мені глибоко запали в душу. Почути такі слова від такого великого знавця, як ви, дуже приємно. Це ви самі розумієте. А по-друге, я просто люблю з вами вести розмову, бо з вами можна говорити одверто й писати геть про все, що в мене робиться, як рідному братові. Я вже казав, що ви єдина в світі людина, яка вміє тримати язик за зубами. Я знаю, що ви, мов той залізний сейф, і певний, що мої листи ніхто, крім вас, не побачить і не прочитає...

Тепер угадайте, звідки я пишу вам цього листа? З пароплава, мій любий друже, з пароплава пишу вам. Ми їдемо в Америку. «Ми» — це означає: я, Гриша, Роза та ще американець-антрепренер, який, гарантуючи нам пев-

ний мінімум прибутку, зобов'язався своїм коштом зробити з нами турне — звичайно, першим класом, — по всій Америці. Мінімум гарантований. Цебто менше за цю суму ми не одержимо, а що буде більше, маємо ділити. Тепер ви розшолопали? Просто кажучи, він нас найняв, або, точніше, закупив на певний час — і край... Належати комусь іншому, любий друже, бути проданим — не дуже приємно, а надто коли я вже битий птах, мене добре провчив той німець, бодай йому лиха година! Але що поробиш? Мінімум такий гарний і спокуса грошей така велика, що хай йому грець. Попервах я й слухати не хотів про якісь мінімуми. Що значить — хтось мене возитиме? А я де? Хіба я сам не знаю цієї роботи? Але американець так напосів на мене, присотався, як кліщ, в одну душу допитуючись, скільки я хочу чистого заробітку і який мій мінімум, найменша сума, що може мене задовольнити? Що я міг йому казати? Побачивши, що я вагаюся, американець сказав: «Не треба негайно відповідати. Маєте, — сказав він, — двадцять чотири години на роздум». Подобається вам таке? Він задав мені мороку на цілих двадцять чотири години! Звичайно, я тієї ночі не спав. Підраховував так і сяк, радився з дружиною, побалакав з дітьми. Але що знають діти? Мій синок, як я вже писав вам, до таких справ не причетний. Тобто не думайте, що він не знає, що таке гроші. Він знає дуже добре, що чим більше їх, тим краще, але не втручається. Він покладається цілком на батька, знає, розумієте, що батько не дозволить, щоб його пошили в дурні. Зате вона, Роза, набагато практичніша. Тобто гроші для неї те, що полова, а витратити, сіяти грішми, розтринькувати готівку вона вміє не гірше за мого сина, а може, ще й переважить його. Але Роза розуміється на справах, має апетит, нівроку, до грошей, і може загнати таку ціну, що аж в очах темніє! Мені це навіть подобається. Кожен повинен знати собі ціну. Я дивуюсь тільки, звідки це все в неї береться? А поговоріть з нею, то вона каже, що це я люблю гроші!..

Одне слово, минуло двадцять чотири години — американець тут як стій. Поголений, акуратний, застебнутий на всі гудзики, чекає, щоб я дав йому відповідь. Я заправив йому таку мінімальну ціну, що, коли б сказати цю суму вам, ви б напевне вважали, що я брешу. Може, гадаєте, він перелякався? Не знаю, чи проминуло півхвилини, а мій хлопчина простягає мені руку й каже: «Ол райт».

Нашою мовою це означає: «У добрий час». Можете собі уявити, як мені після цього запаморочилось. Він мене без ножа зарізав. Хоч би удав, що торгується. Та де там! Одразу ж по руках, і годі! Але я не розгубився і зажадав, щоб цей мінімум був гарантований, тобто щоб він вніс готівку в банк на моє ім'я. Може, гадаєте, він розгубився? Аж ніяк. «Ол райт!» — сказав він знову, підвівся й пішов надіслати телеграму до Нью-Йорка, щоб йому переказали гроші. Отак ми склали угоду.

Ну, потім і кепкувала ж з мене Роза, що я так мало заправив. Чуєте: «У вас, — каже, — невеличкі вимоги. Вам бракує, — каже, — розмаху». Як вам подобається таке зухвальство? Мало того, що я так лютую на американця за мінімум, вона ще ятрить мені рану! Я хотів їй відповісти, що в мене не може бути розмаху — я ж бо не пройшов школи Альберта Щупака... Але я собі подумав — нехай моє переходить. Я не хотів, щоб мій син знав про Щупака і про все, що було колись. Та й справді, чим вона завинила, що Щупак колись водив її, як циган ведмедя, і заробляв на ній гроші? А з другого боку, — що в цьому ганебного? Бідність, як то кажуть, не порок. Я сам теж, не доведи тепер господи, блукав колись без кобит, поневірявся з своїм Гришею по містах і містечках. За якісь дрібняки він виконував шість пісень та ще одну на додаток, і доводилось при цьому вислуховувати, що в них є там скрипаль на ймення Мойше-Ноях, то він грає молдаванку так, як ніхто в світі не грає. Ні, мій любий друже, я не соромлюся того, що було колись. Навпаки, коли бог допоміг мені і я можу про все те розповідати, як про давню минувшину, — це для мене честь. Я люблю, коли ми збираємось усією родиною згадувати про минуле, — як ми раділи французькій булочці, а склянка чаю з цукром була для нас святом. А чверть курки ми бачили тільки уві сні, а за одне яблуко чи дві сливи Гриша радо грав найкращу мелодію!

Більш за всіх любить це все слухати Роза. У неї запалюються тоді очі, вона стає вродливішою і теж починає розповідати про колишнє. Вона теж любить розповідати з усіма подробицями про її містечко Голенешті і розповідає так, що можна вмерти від сміху. Вона копіює єврейок з базару або зображає хрипкого кантора й співає різні уривки. Не треба, скажу вам, любий друже, театру. Регіт, що здійсмається при цьому, можна почути на третій вулиці-

ці. Погано тільки те, що не завжди вона схильна так розважатися. Я вже вам, здається, писав, що вона примхлива дівчина. Як і коли нападе на неї. Часом вона стає весела й жвава, співає, танцює так, що всі в домі разом з нею танцюють. А інколи насувається на неї хмара, вона замикається сама в кімнаті на цілий день. Або раптом як сяде писати листи, то пише й пише — спитайте в неї, кому треба так довго писати? Або раптом прив'яжеться до Гриші, щоб він грав на скрипці, хоч тому зовсім не хочеться грати. Але, коли Роза хоче, хіба він відмовить? Навіть якби їй, приміром, заманулось, щоб він серед ночі заграв,— ну хіба ж він відмовив би? Коли заходить кохання — тут нічого не вдієш! Він береться за скрипку, а вона сідає навпроти, спершись обличчям на обидві руки й не спускаючи з нього очей. Гарна вона при цьому, скажу я вам,— янгол небесний! Писана картина! А спробуйте попросити її, щоб заспівала, вона ніколи вам не зробить такої ласки. Навпаки, що більше її просиш, то впертіше відмовлятиметься. Зате як нападе на неї, то вона співає, мов той соловей. Думаєте, може,— арії, концерти? Боронь боже! Якраз циганські, молдаванські чи просто єврейські пісеньки. Почули б ви, як вона співає хусидську пісеньку, слово честі, ви б пішки прийшли сюди. Я знаю, що ви любите єврейські пісні. Отож я вам напишу тут одну хусидську, яку вона співає на веселий мотив. Шкода, що я не знаю нот і мушу переказати самі тільки слова:

Із Хаславича в Любавич *—
В ранній, пізній час,—
Із Любавича в Хаславич —
Пішки йду не раз.
Я ціпок беру і клунок —
Та й плюю на всіх!
Де ще кращий є рятунок
Від думок гірких?
Йду до цадика в Любавич,
Поки день не згас.
До святого йду в Хаславич —
І сміюся з вас.
Маю семеро маляток —
Чи до них мені?
А коза — увесь мій статок,
Геть думки сумні!
Йду до цадика в Любавич,
Поки день не згас.
До святого йду в Хаславич →
І сміюся з вас.

Без покрівлі хата в мене,
Без верха сарай...
Хоч моє життя злиденне,
Геть журба-відчай!
Йду до цадика в Любавич,
Поки день не згас.
До святого йду в Хаславич —
І сміюся з вас.
Дощ періщить у дорозі,
Та вітри гудуть...
Йду до цадика в знемозі —
В серці каламуть.

Вірте мені, любий друже, я проміняю десять концер-
тів, стонадцять симфоній на одну її пісеньку! Чи, напри-
клад, послухати, як вона співає молитви всіх знаменитих
канторів світу, починаючи від Єрухома аж до Квартіна,
Карміола й Сироти! Вона може заспівати «За гріхи наші»
або «Пригадай, господи» з такими тонкощами і знанням
діла, що любо слухати, можна розтанути від насолоди. Та-
лановита, bestія! А послухали б ви, як вона балакає ні-
мецькою та французькою мовами! Коли ж вам хочеться
по-англійському — прошу, вона розмовляє також і англій-
ською мовою. Кажу ж вам, здібна, та й годі. Як можна та-
кої не любити! Одне тільки погано, що вона трохи злючка.
Ох, яка злючка! Треба начуватися, щоб не зачепити її
зайвим словом чи поглядом, бо коли щось їй не до шми-
ги — біда! Спалахне, як сірничок!.. То ми й стережемося,
поступаємось перед нею в усьому. І все заради сина. Хва-
лити бога, що він знайшов собі рівню. Хоч, як зміркувати,
то він міг би досягти багато кращого. Магнати вважали б
за щастя породичатися з нами, золотом завалили б мене!
Але пропало. Мабуть, так уже судилося; як то кажуть,
знайшов свою суджену. Дав би господь, щоб швидше вже
подивитись на їхнє щастя. А тим часом нема про що, ну
зовсім нема про що говорити: саме тільки кохання... Шко-
да, любий друже, що вас нема тут. Якби ви були, ми
мали б про що поговорити. Дні й ночі ми б просиділи. Я б
розповідав і розповідав про цю парочку. Чисто казки з
«Тисячі й однієї ночі»! Проте слід закінчити листа, бо вже
дзвонять у дзвоник, скликають на обід, а всі на пароплаві,
треба вам знати, охоче поспішають до їдальні. Апетит
у кожного, нівроку, такий, що, поки дочекаєшся того дзво-
ника, треба разів зо два перекусити. Шкода, дуже шкода,
що вас нема тут разом з нами на пароплаві! Обіцяю вам

написати з Нью-Йорка ще більшого листа. Нехай тільки бог дасть, щоб ми приїхали туди щасливо. А поки що будьте здорові і пишіть, пишіть мені до Нью-Йорка на адресу, яку я тут додаю, часті й добрі листи.

Ваш найщиріший друг

Меїр Стельмах

Головне забув: американець записав у контракті пункт, що через нього мало не лопнула вся угода. А саме — ось послухайте, на що американець здатний! — що мій син і Роза не мають права в Америці будь з ким зустрічатись і знатися. Тобто, коли вони хочуть когось прийняти, він про це повинен знати. Коли хочуть десь піти — він має знати куди. І навіть коли їм писатимуть листи — він хоче знати, звідки ці листи. Подобається вам така забаганка? Зрозуміло, що я трохи морщився, але, кінець кінцем, підписав контракт з усіма пунктами. Тільки цей пункт я приховав від дітей, бо коли б, крий боже, Роза довідалася, було б щось страшне!.. Прошу вас це все зберігати в таємниці. На іншого я б з цим ніколи не звірився, але ж ви — які можете бути балачки!

Меїр Стельмах

Розділ 40

ШОЛОМ-МЕЇР МУРАВЧИК — ОВОСМУ ДРУГОВІ АЛЬБЕРТУ ЩУПАКОВІ

Любий друже Альберт, пишу тобі листа і повідомляю, що я, хвалити бога, вже вдруге в Лондоні, знаю, що ти в Одесі, тому пишу листа до Одеси, щоб переказати тобі, Альберте, що мої справи дуже погані, не щастить, хоч гвалт кричи. Я страшенно шкодую, сам гризу себе за те, що не поїхав тоді з тобою назад додому, але вже пропало. Надала нечиста сила, так уже випало мені, щоб я залишився спочатку у Відні, потім у Парижі, а тепер у Лондоні, і все це заради нашої красуні. Думка була: схоплю журавля в небі, та замість того схопив простуду і дулю під носа, бо красуня, відколи повернулася з Італії, стала таке велике цабе, що й не доступишся. Жартуєш? Роза співає! Думаєш, шаленіють тільки наші євреї? Нічого подібного,

християни, вельможі бігають за нею. Я мало не гинув, почувши, як вона співає. А співає вона так, Альберте, що ні ти, ні твоя бабця ніколи уві сні такого не чули. А яку вона шану має, які діаманти носить! Якби ти побачив її виїзд, ти б здох на місці. Хто тобі винен у тому, що ти повівся з нею, як останній дурень, і через тебе я сів маком, мало з голоду не здох. Щастя, що в Парижі є єврейський театр. Ваксман, директор театру, дуже клятий, а трупа в нього — гидко дивитися. Насилу заробив там кілька копійок і знову подався до Лондона, а там виявляється, що вона вже в Антверпені й Брюсселі. Треба поїхати до Антверпена й Брюсселя, а з чим їхати? Нічого не поробиш. Я віддав у заставу свою валізку в Лондоні одному пришепелуватому на прізвище Кламер. У нього є кафе. Прийшов я до нього забрати валізку, а виявляється, що Кламера вже немає, поніс його дідько до Америки, а Роза, виявляється, ще раніше поїхала туди. Знаєш з ким? Таки з сином нашого Стельмаха, Гришею Стельмахом. Вона співає, а він грає. І, як кажуть, вони заробляють стільки, що ми могли б побажати собі за три місяці заробити стільки, скільки їм перепадає за один вечір. А для мене це великі збитки, бо у валізці переходяться папери, її такі листи, дуже важливі. Я їх читав і розумію, що це дуже важливі папери, бо Роза написала мені, щоб я їх привіз до неї і вона заплатить скільки треба. На моє щастя, її лист пролежав спершу три місяці у Ваксмана, лежав би той харцизяка в пропасниці. Я хотів йому побити пику, але боявся, що він не заплатить мені того, що я заробив. Що ти скажеш про мою нещасну долю? Приїхав я до Лондона саме тоді, коли їх і слід запав. А тепер виникає питання: що робити, куди мені податися і до кого звернутися, як не до тебе, мій любий Альберте, щоб ти мене підтримав і переказав, ради бога, негайно сто карбованців такі сюди, до Лондона. Тут я написав тобі свою адресу, щоб я мав можливість якось дістатися до Америки. Там я вже не журюся, пощастило б тільки знайти того пришепелуватого й забрати в нього валізку з паперами. Ти добре знаєш, що я заробив у тебе, чесно кажучи, далеко більше, ніж сотню, тож пам'ятай, Альберте, й не будь тим, що купіває, а перекажи мені, ради бога, якнайшвидше гроші. Досі я тобі не надокучав, бо не потребував. Тепер я у великій скруті, бо маю поїхати до Америки. Моя сестра давно вже там, можеш мені щиро повірити, що я тобі ці гро-

ші, бог дасть, поверну та ще з великою подякою. Щоб я мав стільки щастя й утіхи, мені твого, крий боже, не треба, а коли писатимеш мені листа, напиши мені про все докладно, як тобі там ведеться, які заробітки і чи маєш пристойну трупу? Які п'єси граєте в Одесі і як тепер у вас із поліцією, дозволами, що поробляють усі інші хлопці? Пам'ятаєш Гоцмаха? Кажуть, що він тут, у Лондоні, з власною трупою. Що ти скажеш на це? Він, кажуть, лежить хворий. Я його не люблю, як єврей ненавидить свинину, але хай йому грець. Треба буде відвідати його. Бувай здоровий.

З пошаною

Шолом-Меїр Муравчик

Розділ 41

АЛЬБЕРТ ЩУПАК — ШОЛОМ-МЕІРОВІ МУРАВЧИКУ

Високошановний друже Шолом-Меїр! Все лихе, що мені снилося цієї і минулої ночі, хай упаде на твою голову. Ти збожеволів чи з глузду з'їхав? Як то я можу кидати гроші на вітер і переказувати тобі сотні? Чи ти в мене єдиний синок, чи в мене на городі ростуть гроші? Щоб ти так мав живого батька, як я маю сотні. Всі, хто не має бога в серці, силкуються вимантачити в мене гроші, рвуть, шарпають, смикають, сіпають, розривають на шматки. Ще не здихався попередніх прикростей, а вже нова халепа. Але ні на кого я так не гніваюсь, як на оту канторову дочку, з якою ти затягнув мене в bagno, бо мало того, що я витратив на неї цілий маєток, а вона пустила мене з торбами, то ще й образила мене перед моїм другом Стельмахом, обізвавши мене в його присутності попихачем. Якби вона мені сказала, що я злодій, розбійник, бандит, душогуб, мені це не так допекло б, як те слово — попихач. Я їй цього ніколи не подарую, навіть тоді, коли лежатиму мертвий на долівці, вкритий чорним. А що ти хочеш поїхати до Америки, то мені твій план подобається. І можу тобі дати трохи на дорожні витрати, але не сотню, бо не маю стільки, тільки з умовою: я надсилаю тобі її розписки, що лишилися в мене. Може, тобі пощастить ви-

рвати з її рук те, що вона мені завинила. Бо якщо вона там справді заробляє стільки грошей, як ти кажеш, чому ж їй не відшкодувати мені ті збитки, які я мав через неї, коли вона раптом пішла від мене. Хай уже я подарую їй проценти, прощу те, що вона мене обізвала попихачем. Я, боронь боже, не така людина, що довго таїть у серці ненависть. А тобі нехай бог допоможе, щоб там пощастило. Ти знавш, що я тобі не ворог. Там, кажуть, країна, де повно золота. Дивись тільки, пиши мені, бо досі ти мовчав, як риба, а то раптом — тиць тобі, дурню, тобто *«прийшов Гаман»* *, або, як кажуть росіяни, «чорт его принес». Чому ти раніше, байстрюче, не писав, чому чекав до останньої хвилини? Можливо, що раніше я б міг тобі переказати цілу сотню, а тепер, бог тому свідок, не можу переказати більш як п'ятдесят, бо конкуренція велика, а витрати ще більші й щоразу набігає нова біда, нова напасть. Коли бог тобі допоможе, сподіваюсь, ти мені повернеш. Бо це в мене не легкі гроші. Бог тому свідок, як тяжко горюєш, поки заробиш п'ятдесят карбованців. А коли побачиш ту дівчину, нагадай їй всі бульйони, цукерки, шоколад, і окремим купе у вагоні другого класу, і спіднички, які я щоразу купував їй. Адже вона мене без сорочки залишила. Щастя, що я прибився сюди, до Одеси, тут моя стара батьківщина і тут у мене покращали справи, тобто не можу поскаржитись. Якби не конкуренція трьох театрів в одному місті... Але мій театр найкращий, бо я маю собі свою трупу, своїх акторів, усі на платні, погано тільки те, що є три трупи, і часи дуже погані, і холера лютує, та ще на додаток почалася чума. А губернатор в Одесі ще гірший за холеру й чуму, разом узяті. Проте я маю найкращі збори. «Ізюминка», хвалити бога, не сходить зі сцени, а «Хинька-Пинька» і «Вевик їсть компот» теж охоче відвідують, а дозволів у мене скільки завгодно, і користуюсь пошаною в Одесі, мене мають за поважного чоловіка, я викупив ті свої діаманти, що були в заставі, і чорт забирай усіх моїх ворогів, я б міг купити собі будиночок, якби не напасті, що раз у раз падають на мою голову. Ніколи я не маю спокою. А ворогів у мене багато. Це вони приходять до моєї теперішньої жінки і розповідають усякі небилиці, ніби в мене за кордоном є коханка, канторова дочка, на яку я витрачаю все своє багатство. Спробуй виправдатися, холера їм у живіт. Мало в мене мороки, то ще вигадали

коханку. Більше нічого нового немає в мене, щоб тобі написати, бувай здоровий, напиши мені зразу про п'ятдесят карбованців, які я тобі переказав, і поясни, як опинились ті папери в тебе: чи Роза їх загубила, чи ти знайшов в її письмовому столику під замком? Ти ж був у неї великий цабе, якийсь там секретар. Гадаєш, я забув, як ти з нею за мою спиною весь час шушукався. Проте перекажи їй від мого імені привіт, а також Брайночку Козак, згоріла б вона, вітай від мого імені, а коли побачиш Гоцмаха, скажи йому, щоб чорти взяли його батька.

З пошаною

директор *Альбрет Шулак*

Розділ 42

КАНТОРИХА ЛЕЯ — ПІ ДОЧЦІ РОЗІ СПІВАК

Дорогій моїй доньці Розці, хай довго живе.

По-перше, сповіщаю тебе, що я, хвалити бога, здорова, дай боже таке саме й від тебе почути, що ти маєш багато радості та втіхи, амінь.

По-друге, знай, моя любя й дорога доню, що я не хотіла тобі завдавати прикрості поганою звісткою про нещастя, яке мене спіткало, мов куля з рушниць влучила або вдарило громом небесним. Бог мені свідок, що я б і тепер тобі не написала, що весь час, поки ти на таких заробітках, тобі не треба заважати. Я сама добре знаю, як гірко й важко мені, що лишилась самотньою вдовою в такому віці, а тобі ще в тисячу разів буде гірше, коли дізнаєшся, що ти лишилася, бідолашна, сиротою, втратила такого батька, якого ти так любила, а він тебе. До останньої хвилини на його устах було тільки твоє ім'я: Розочка та Розочка. Що вдієш, так господь схотів, так судилося. З того часу, як ти нас покинула, він так близько взяв це до серця, що — пропащі світи! Йому все було байдуже, їсти чи не їсти, спати чи не спати. Скільки його не умовляли: буває, що дитина зовсім, крий боже, вмирає, тоді ж у тисячу разів гірше. Бо коли дитина десь поїхала, ще є надія, що колись повернеться, а як дитина, не доведи господи, помирає, то вже ніколи не повернеться, бо все, що вкрито землею, про-

пало. Чому наш багатій Рафалович не хоче навіть говорити про свого сина, що зветься Лейбкою, його імені навіть не можна згадувати в домі? Він добре робить, бо хіба краще зробила його жінка, нещасна її головонька, що так довго плакала й тужила, аж поки згасла, як свічка? Так я умовляла його, але він і слухати не хотів, бо всі мої умовляння не впливали на нього. Він, хай йому земля пером, одно доводив, згадуючи легенду про злидаря з однією овечкою, про якого написано в святих книгах. Багатій Рафалович, казав він, має багато овець і отар, то може собі дозволити розкіш забути одну дитину, але не те злидар, що має тільки одним однісіньку овечку, єдине око в лобі, а тут прийшли й забрали в нього його єдину втіху, зіницю ока, то як можна таке перенести? Так доводив він і мав рацію, бо я, поки мого віку, ніколи не забуду тих ночей, коли він, мир йому, бувало, встає з ліжка, йде за завісу й цілує, щоб ніхто не бачив, подушку, на якій ти лежала, і, ковтаючи сльози, нишком плаче. А я казала йому: «Ісроел, ти грішиш перед богом, людина не повинна так каратися. Ось побачиш,— казала я йому,— бог дасть, прибуде від неї добра звістка». А він заспокоював мене, переконував, що вже майже забув геть усе, проте я бачила, що людина конає, сохне день при дні... Але я тебе не обвинувачую, люба моя доню, я знаю, що ти серцем прагнула до нього не менш, ніж він до тебе, доказ цьому твої перші листи, що були для нього кращими за всі ліки та всяке зілля, яке лікар приписував йому. А потім, коли ми дожили до щасливої хвилини й побачили тебе на власні очі, коли ти приїхала до нас у гості, його ж не впізнати було, просто з мертвих воскрес. Я вже думала, що то зійшло наше сонце, янголи всміхаються до мене, кінчилися всі мої муки. Нарешті виявилось, що це, горенько моє, омана, його, видно, гризло щось, точило, мабуть, чи лихоманило. Коли можна було щасливо захити, не вистачило літ. Щастя, що він перед смертю хоч трохи натішився, маючи від тебе стільки уваги й пошани, що ніхто навіть не сподівався. «Тепер вам, реб Ісроел, жити й жити»,— казали йому найповажніші люди нашого міста і заздрили на будинок, який ти нам купила з усім обійстям, яке ти зритувала. Хоч, правду кажучи, це було для нас не по Савці свитка. Та й тепер не знаю, що робитиму, самотня людина, в стількох кімнатах. Я ж зсунулася з глузду, як стара Рафаловичка, багатієва мати, що й досі живе в мене на

дворі. Лишенько! Ніж дожити до такої старості, то краще вже зробити, як твій батько, мир йому. Сьогодні якраз кінчається місяць після його смерті, і тобі, за нашим законом, не доведеться сидіти в жалобі більше як одну годину, бо ти на такому заробітку і тобі досить відбутися однією годиною після всього того, що ти зробила для нас. Таж своїм приїздом ти йому трохи продовжила життя. Знай, моя доню, що за дві години перед смертю твій батько згадав тебе добром, нехай він буде твоїм оборонцем на тому світі. Він, мир йому, навіть не залишив після себе сина, щоб читав поминальну молитву. Синагогальний служка Хаїм-Шая, якому ти подарувала корову, коли була у нас в гостях,— це його синок пише мені цього листа,— читає поминальну молитву «кадиш» на пам'ять твого батька щодня: уранці, вдень і увечері. А похорон був у нього такий, що не знаю, чи найбільший багатій у нас мав будь-коли такий похорон. І місце на кладовищі приділили йому почесне: по один бік лежить старий рабин, по другий бік — різник Борух-Бер, а далі йдуть самі багатії і поважні хазяїни. Нічого, він це чесно заслужив. Бог дасть, мине рік і я поставлю йому пам'ятник, як він того вартий. Прошу тебе, моя люба дитино, дозволь мені пустити квартирантів хоч би в половину будинку, бо що я робитиму сама в стількох кімнатах? Пиши мені часто, як і досі, бо твій любий лист, в якому ти прощалася з нами перед твоїм від'їздом до Америки й просила батька, щоб він зберігав своє здоров'я до твого повернення в Голенешті, йому вже не судилося прочитати. Коли мені принесли листа, він уже лежав з черепками на очах. А гроші мені принесли додому, коли я сиділа в жалобі. Тепер можеш грошей більше не переказувати, мені й цих вистачить на цілу зиму, аж до пасхи, бо скільки мені треба, прости господи, самотній людині, вдові? Я тільки прошу бога хоч дожити до того часу, коли ми ще раз побачимось, а більш мені нічого не треба. І ще я хочу побачити, як ти підеш до шлюбу. Бувай здорова, не побивайся дуже за своїм батьком. Увесь час, поки ти на цьому заробітку, бережи своє здоров'я, і хай господь пошле тобі твого судженого, а я щоб діждалася радісної звістки від тебе про це, як молю бога вдень і вночі.

Твоя мати, що цілує тебе тисячу разів

Лея Співак

Мій любий, дорогий друже!

Вашого ласкавого листа я одержав. Ви розпитуєте про Америку, що то за країна, а я однаково збирався описати вам Колумбову країну з усіма подробицями. Але ж ви хочете раніше довідатися, — так ви самі пишете, — що поробляю я й Гриша, і всі ми що поробляємо? Як вам сказати, любий друже, не на шкоду нам, дай боже всім нашим друзям. Хіба можна описати пошану, яку мають ці двоє, Гриша й Роза? Уся країна з кінця в кінець, усі найбільші газети — і не тільки єврейські — заповнені ними. Розгортаєте газету — і зразу бачите: Гриша Стельмах і Роза Співак, Розалія Співак і Гриша Стельмах. Не кожному щастить їх послухати. Хто не запишеться за вісім днів раніше, той дулю матиме, а не квитки. Скажу вам чисту правду — не знаю, хто з них обох тут більше припав до душі. Нас розривають на шматки. Ми маємо запрошення з Вашингтона, з Філадельфії, з Чикаго, Канади та з усіх кінців Америки. Про гроші годі й казати. Беріть скільки хочете, зніміть останню сорочку, аби лиш приїхали! Погано тільки те, що всі ці вершки знімає антрепренер, отой американець, згорів би він. Але я йому не ворог, нехай заробляє, бо він, бідолашний, добре витратився, поки привіз нас, нівроку, такий гурт людей.

Та менше з тим. Він на цьому збитків не має. Можете не турбуватися про його заробітки. Одна тільки перерва була в нас тут: осінні свята. Думаєте, може, через богомільність? Про Америку не турбуйтеся. Америка, хвалити бога, вільна країна, ще вільніша, ніж Лондон. Кожен тут робить те, що хоче. Заходять осінні свята, один поспішає до синагоги помолитись, а другий працює. У судний день, наприклад, коли один плаче під час молитви, іншому хочеться якраз піти на бал, він так і називається «Бал судного дня». Збирається там молодь, один до одного, і, сидючи за кухлем пива та закусуючи свинячою ковбасою, викликає господа бога на диспут. Ну й дають там чосу старому єврейському богові за його порядки, за те, що допускає переслідування євреїв і погроми. Добру прочуханку дають йому, щоб не забував протягом цілого року до наступного судного дня... Вільна країна — нічого не вдієш!

Одне слово, перерва, яку ми мали тут на свята, сталася зовсім з іншої причини. Наша Роза, бідолашна, зосталася сиротою. Помер її батько, що був кантором у маленькому містечку. Що ж, помер — нехай йому земля пером. Кожну людину може спіткати, не доведи господи, що помирає батько, але побачили б ви, що з цією дівчиною скоїлось! Насамперед вона відмовилася співати кілька вечорів зряду! Ви собі уявляєте, скільки збитків ми мали через це? Нічого, можете собі побажати стільки заробити, я вам щирий друг. Бо за контрактом ми повинні платити вдвічі більше за кожний виступ, який ми пропускаємо. Скільки її умовляли, скільки переконували: я, мій син і американець. Вона не хотіла ні слухати, ні бачити нас. Вона навіть розсердилася дуже. Якщо їй нагадають, сказала вона, ще один раз, вона зовсім порушить контракт — і робить з нею що хочете. Насилу умовили її через кілька днів, щоб вона виступила, інакше нам довелось б утікати з Америки. Зате вона під час останнього свого виступу співала так, що стіни плакали їй, здавалося, земля здригалась від ридання. Я сам, старий дурень, витирив очі, а мій Гриша — годі їй казати! Це ви маєте одне. По-друге, вона надумала і сіла справляти жалобу. Та ще як? Просто скинула черевики й сіла на підлогу. «Господь з тобою, — кажу, — Розо-серце, що ти робиш? Ми ж, — кажу я, — серед американців, християн, аристократів, самих магнатів, мільярдерів!..» Де там? І слухати не хоче! І говорити багато не можна. Примхлива дівчина, комиза, не приведи господь! Іншому я б про це не писав. Але вам я довіряю. Ви моїх листів нікому не покажете. Ми з нею, кажу я вам, набралися лиха!.. Уявіть собі такий скандал, — і що тільки спаде дівчині на голову! — настали свята, вона одяглась і хоче піти до синагоги. «Чого це?» — «Я хочу, — сказала вона, — помолитися за душу мого батька!» — «Лишенько, розбійнице, що ти замислила? Ти ж нас усіх без ножа заріжеш!..» А вона мені каже: «Ви хіба на свято не йдете до синагоги?» — «Розбійнице! Що ти рівняєш себе до мене? Я можу, — сказав я, — ходити всюди. Я можу піти до синагоги, можу ходити до театру, але не ти. Адже завтра, — сказав я, — про це надрукують у всіх газетах!» — «Ну, то що? Чому не соромляться Мельба, Ембріх, Карузо та інші? Хіба вони не ходять до церкви, коли настає свято?..» Подобаються вам такі слова? Ніде правди діти, вона має цілковиту рацію, та що з того?..

Одне слово, насилу умовили її накинути вуаль на обличчя, щоб жодна жива душа не побачила її в синагозі... Повірте, любий друже, ми з нею мали багато клопоту. Тепер вона трохи заспокоїлась, але перші дні ми думали, що апоплексію матимемо через неї! І муспи в усьому потурати їй, бо чого не зробиш ради дитини?

Тепер ви хочете, щоб я вам трохи списав країну? Після того, що я раніше написав, можете вже самі уявити, яка це країна. Боюся сказати, але мені здається, що Америка зовсім не Америка, а Палестина. Євреям, здається мені, нема чого скаржитись на Колумба: хто хоче і вміє працювати, той улаштує собі тут життя. Взагалі музика тут у пошані, я певний, що коли б ви, наприклад, приїхали сюди, то не пошкодували б. Матимете заробітки, шану й почуватимете себе тут як дома. Єврейських газет багато. Для такого, як ви, це просто раювання. Можу сказати, що я тут купаюся у жаргоні, як риба у воді. Настає вечір, то не знаю, до якого театру піти раніше. Наступного тижня тут почне свої гастролі гість єврейського театру, якийсь Рафалеско з Бухареста, кажуть, що це щось виняткове! Увесь Нью-Йорк ходором ходить.

Коротше кажучи, я, любий друже, дуже задоволений Америкою. От коли б я дочекався ще втіхи... Бо в дітей я ще й досі не бачу кінця-краю їхньому кохання. Скажу вам по щирості — з іншим я б не говорив про це: мені не подобається таке кохання... Одне з двох: або пан, або пропав... Доки може так тривати?.. Тепер є відмовка: вона в жалобі, сирота, батько помер. Вона хоче дати телеграму матері, щоб та приїхала сюди, до Америки, а Роза як учепиться за щось, то нехай каміння падає з неба, а вона не відступиться! Що буде, коли мати справді приїде сюди? Куди ми подінемо канториху з Голенешті? Голова мало не лусне! Єдина надія, може, канториха мені прийде на допомогу і заради неї зробимо заручини, а за одним заходом і обвінчаємо наших дітей...

Пробачте, любий друже, що пишу вам про всі сімейні справи: виллеш усе наболіле на серці перед другом і почувашь полегкість. Я постарів і посивів від цього роману. Я вам не можу всього описати, але багато хто переконує мене: нехай усе йде так, як іде. Мені кажуть, що я занадто вже нетерплячий, занадто шалений батько! Можливо. Але що маю робити? Отакий я народився. Ніхто вже мене не переробить. Бувайте ж здорові й щасливі і пишіть

мені, чи справді таки маєте намір приїхати до Америки? Для мене це було б, сказати по щирості, великим святом! Я мав би з ким наговоритися досхочу. Бо не кожний є справжній друг і не на кожного можна зверитися з тим, з чим я звіряюсь на вас...

Ваш найкращий друг

Меїр Стельмах

Головне забув. Знайомих тут зустрічаєш безліч. Але я остерігаюсь знайомих. Навіть коли я приходжу до єврейського театру, мушу ховатися, насуваю шапку на лоба і зашиваюсь у куточку. Що поробиш? Така вже наша професія!..

Меїр Стельмах

Розділ 44

РАФАЛЕСКО ЗАМИСЛЮЄТЬСЯ

Увечас, поки наш юний герой Рафалеско плив за водою в потоці життя й потемки блукав усе далі й далі, він ніколи не зупинявся, ніколи не здавав собі справу, не питав, що й до чого. Аж поки прибився до берега — до Америки, де його викинуло на острів, що зветься Нью-Йорк. Тут він мало не вперше оглянувся назад і побачив страшенно велику відстань, яку проробив за свої юнацькі роки, починаючи з Голенешті, і той пункт, якого він досяг сьогодні. Оглянувся — і сповнився подиву.

Дивувався він не з того, що пройшов довгу путь, багато страждав і багато чого досяг — кожний з нас, підбиваючи підсумки минулого, бачить, що він проробив чималу путь, багато пережив і багато чого досяг. Ні. Його дивування походило з іншого джерела. Не розумів він, звідки взялося в нього стільки сил, мужності та енергії, щоб зробити таку довгу подорож. Що показала йому ця подорож? Хто він був раніше? Як звався його вчитель? Де була його школа? Рафалеско питав самого себе: хто запалив у ньому перший вогник до мистецтва? Хто перший штовхнув його на сцену? І чий ліхтар світив йому протягом довгої темної ночі його блукання на артистичному шляху?

Довга низка постатей, наскільки він міг пригадати, проходила одна по одній перед його очима: спершу хлопчачки, дітлахи, шкільні товариші, з якими він у хедері грав присмерками в «удавання, щоб учитель не знав... Потім Альберт Щупак з його знаменитою трупкою в Голленешті, а далі Гопмах, його перший задушевний друг... За ним директор львівського театру Геця Гецьович, брати Швальб та ще й ще — усе такі особи, від яких, здавалося б, неможливо було що-небудь перейняти. Поодинокі світлі зірки, які коли-не-коли з'являлися на його темному небосхилі, були хіба що суфлер Беня — «людина з освітою», який до певної міри розкрив йому очі, доктор Левіус-Левіафан — львівський меценат, який змалював перед ним нові світи, але, почувши від Гопмаха слово «гроші», утік з переляку, і великий Зоненталь, який, наче метеор, промайнув перед ним на хвилинку й зразу ж зник... А далі не може він пригадати нікого, нікого.

Сам, одним один, без учителя, без підручників, без абетки, він став тим, чим він є.

Сам, одним один, самотужки розвинувся Лео Рафалеско, — якщо правда те, що люди пишуть про нього, — нова блискуча зірка на єврейській сцені.

Наш герой зупинився і почав придивлятися до інших великих зірок єврейської сцени в Нью-Йорку, розпитувати: хто ці зірки? Звідки вони родом? Чим були вони колись? І він знову сповнився подиву, почувши про них стільки чудес і стільки дивовижних біографій, що коли б про все це написати, можна було б створити про кожного з них книгу, яка являла б великий інтерес...

Тоді він почав розуміти свою власну життєву біографію. Він довідався, що є на світі школи, де навчаються акторського мистецтва, але таких шкіл у євреїв немає. Що є меценати на світі, які віддають усе своє майно заради мистецтва, але такий меценат ще не народився серед євреїв. Немає в нас школи для єврейських акторів, немає вчителів, немає підручників, годі шукати меценатів, і немає мистецтва. Є в нас театри, актори, є таланти й геніальні артисти, є великі ясні зірки, що світять далеко-далеко навкруги. Їхнє світло сягає за межі єврейської сцени аж туди, де сяє мистецтво інших народів. Не раз трапляється, що ділки інших народів, почувши про таку зірку й зацікавившись нею, сходять униз до єврейського театру і так довго упадають навколо цієї зірки, аж поки

не переманять її до себе,— а тоді зірка згасає навіки для єврейської сцени. Надто принадна для єврейського актора чи актриси велика сцена, щоб вони могли встояти перед спокусою й спокійно вислуховувати такі компліменти, як-от: «Ваше місце не на єврейській сцені...», «На вас чекає широке поле, велика сцена, світова публіка...»

Велика й невідпорна ця спокуса скрізь, а надто на єврейській сцені. Рідко-рідко коли єврейська зірка не мріє помандрувати на інші небосхили, і рідко коли єврейському акторові всміхається доля, щастить вирватися з вузького маленького єврейського кола та вийти на велику широку арену світового мистецтва.

Наш герой Рафалеско був з тих щасливців, що мають можливість без великих труднощів перейти до одного з найбільших американських театрів Нью-Йорка і зробити велику блискучу кар'єру. І якщо він переміг у цьому випробуванні, якщо подолав спокусу та не ступив на цю путь, то це тільки тому, що в його житті сталися події, які будуть описані у найближчих розділах нашого роману.

Розділ 45

НАШ ГЕРОЙ ХОДИТЬ ЯК У ТУМАНІ

Велика мандрівна артистично-музична комуна «Клармер, Швальб і К^о», яка уславилася в Америці «зіркою з Буенос-Айреса» і «ломжинським солов'єм», урочисто готувалась до її останнього й найбільшого тріумфу — до виступу всесвітньовідомої зірки з Бухареста — юного актора Лео Рафалеска.

Наші давні приятелі Нісон Швальб, з одного боку, і містер Нікель, з другого, зробили все можливе, щоб успіх цього дебюту був смертельним ударом для всіх інших єврейських театрів Нью-Йорка. Два тижні поспіль лунали звуки сурм і фанфар в оголошеннях єврейських газет. Там били в барабани й оглушливо афішували юну зірку, яку «королева Кармен Сільва сама своїми руками коронувала, а великий Зоненталь, побачивши Рафалеска в ролі Уріеля Акости, плакав, як мала дитина».

То була робота нашого комбінатора Нісона Швальба. А містер Нікель не робив нічого. Засунувши руки в кишені, він походжав собі по «кібецарні» і кожному розповідав,

що запросив до себе в театр на першу виставу всіх найповажніших «іудеїв», як-от: Джейкоба Шифа, Луїса Маршала *, Нейтена Біжура та багатьох інших. А на вухо він сказав кільком по секрету, що є гадка, ніби сам губернатор штату Нью-Йорк та ще кілька високопоставлених американців теж будуть сьогодні ввечері у нього в театрі. Але йому хотілося б, щоб про це не розголошували в місті, бо вже й так майже не лишилося жодного квитка в касі. При цьому обличчя йому сяяло, щічки рум'янилися, а золоті зуби блищали. Чорта пухлого почували себе будь-коли на Уолл-стріті такими щасливими Рокфеллер, Карнеджі чи Вандербільд, як чуввав себе в цю мить містер Нікель.

Зате не дуже спокійно чуввав себе Нісон Швальб. Його геніальна комбінація з шлюбом Генрієтти й Рафалеска ще не була доведена до кінця. Америка — країна поспіху, бізнесу, сум'яття й шарварку. Весь його вільний час забирала комуна, і йому не було коли розмовляти про це з сестрою. Та й даремна то праця! Вона каже, щоб він не хвилювався, це не його клопіт... Сама ж тільки те й знає, що туалети, портрети і тому подібні дурниці. А хлопець (як Гольцман, було, звав Рафалеска) взагалі останнім часом не подобався Нісонові Швальбу. Відколи вони прибули до Нью-Йорка, він чомусь став не «той»... Чогось він ходить як неприкаяний і десятки разів на день допитується, чи немає листа до нього. Від кого він так чекає листа? І що то за діла в нього з тією комічною особою в червоній ротонді Брайночкою Козак, яка щоразу прибігає на хвилинку і сидить або в нього, або в Генрієтти по три години? Спитати про це в сестри однаково, що запитувати в сліпого пуденяти. Що вона розуміє, прости господи, ця неприторенна дурепа? А до того ще її успіх на нью-йоркській сцені, блеф з премією, яку вона нібито одержала в Парижі на конкурсі красунь, так запаморочили дівчині голову, що й слова не можна їй сказати, бо ще, гляди, облас. Брат Ізак сказав йому: «Не чіпай її, Нісон, не зв'яжуйся з цією телицею. Вона вже майже корова, ще бодне тебе рогом!..»

Правду каже брат Ізак: чиста тобі корова. Якби в неї була хоч одна клепка в голові, то не займалася б такими дурницями, як фотографування з Рафалеском у десятках поз. Вона б краще подбала, щоб раз, два, три — і до шлюбу... Доки це може тривати? Містер Кламер каже те саме: «Печи бублики, поки дрова горять». Або, як кажуть

англійці: «Якщо хочете зробити справу...» Але хто вам ви-
нен, коли ви всі дурні?..

Так каже містер Кламер. Усі втручаються в оце сва-
тання. Кожен, хто має бога в серці, сує носа. Ось, напри-
клад, ломжинська канториха. Вона щоразу приходиться у
новому вбранні, що їй купив чоловік у Нью-Йорку, й до-
питується: «Коли вже прийде месія?..» На що натякає ця
руда корова з рудою перукою?.. І чого вона собі сушить
мозок за його сестру більш, ніж будь-хто інший? Ця кан-
ториха почала кирпу гнути, відколи її чоловік, «ломжин-
ський соловей», вбився в пір'я! Та й сам кантор теж уже
не той, що колись. Колись, називаючись просто «ломжин-
ським кантором», він сидів у лондонському Уайтчепелі й
мріяв про паляницю, підлабузнювався до кожного. Тепер,
відколи він в Америці і вже зветься «ломжинським соло-
в'єм», його не впізнати. Завжди йому ніколи: стоїть з яр-
мулкою на голові і з паличкою в руці і провадить репети-
цію, командує своїми дітлахами: «Сі-бемоль, фа-мінор, це-
дур». Ціле тобі цабе!.. Нічого дивного не буде, коли він не
схоче навіть розмовляти з Нісоном Швальбом, ха-ха, щоб
й так мав чуже добро!..

Поринувши в такі похмурі думки, наш геніальний ком-
бінатор перші часи перебування в Нью-Йорку не знав спо-
кою, гарикався з братом, сестрою і з компаньйонами. Але
все це зовсім не обходило нашого юного героя. Рафалеско
носився в страхітливо великому Нью-Йорку з своїми дум-
ками та мріями, блукав, наче в дрімучому лісі, був як у
тумані... Що йому до комуни з її копійчаними інтересами,
чварами, плітками, сварками, поговорами? Що йому до
першого дебюту на американській землі, який, немає жод-
ного сумніву, напевне, закінчиться тріумфом, як і скрізь,
як щоразу досі? Перед ким йому тут старатися, коли на
цьому дебюті не буде «тієї», кого він жде і так виглядає?..
А що «та» не прийде — це він знає напевне. То марна річ.
З усіх його золотих мрій досі жодна не здійснилася. Усі
його сподіванки на Америку розсипались на порох... Ма-
дам Черняк даремно морочила йому голову. Виявилось, що
відколи Роза Співак в Америці, мадам Черняк не пощас-
тило навіть побачити її в вічі. Щоправда, мадам Черняк
виправдовувалась тим, що винен їй новий «джаб», яким
вона займається в цьому метушливому Нью-Йорку. Якби
вона, казала мадам Черняк, могла вирватися з цього су-
м'яття й піти хоч би на один день і ніч до її подруги Рози

Співак, усе було б «ол райт». Наступного тижня, сказала вона, в неї вихідний день. Тоді вона поїде в Аптаун, і тоді вже справді буде «ол райт»...

Отак вона приходила до нього щоразу з новою вигадкою, щодня брехала йому, обіцяла дістати для нього квиток до опери, де Роза Співак співає, або на концерт, де Роза Співак виступає разом із знаменитим Гришею Стельмахом. Але з цього нічого не виходило: не можна купити квитка ні за які гроші, хоч би навіть за мільйон доларів!..

Мадам Черняк так уже йому набридла, що він дивитися на неї не може. Рафалеско сам подався на Аптаун, хотів купити квитка в тому холі, де співає Роза. А тут виявилось, що вчора вона виступала, а сьогодні її вже немає в Нью-Йорку. Вона поїхала на гастролі по країні. Коли вона повернеться — невідомо. «Ти був ганчірка і ганчіркою залишився!» — казав сам собі Рафалеско і поїдом із себе. Навколо нього метушилась комуна, торочачи про його перший виступ. Репортери з різних газет приходили й просили інтерв'ю. Всякі агенти всміхались до нього та робили блискучі пропозиції. А тут ще приходять Генріста й морочить голову своїми туалетами та портретами. Він не знає, на якому він світі. Він ходить як у тумані.

Розділ 46

МЕФІСТОФЕЛЬ У СПІДНИЦІ

«Знай, Розко, що я, Лейбка, син Бені Рафаловича з Голленешті,— ти ж пам'ятаєш мене? — тепер тут, у Нью-Йорку, Даунтауні, актор єврейського «Нікель-театру», а мове ім'я тепер — Лео Рафалеско».

Це, власне кажучи, мало бути змістом листа, якого наш юний герой намислив написати міс Розі Співак. Коротко й чітко. Про що б іще написати?

Так думав Рафалеско, сідаючи за письмовий стіл. Та тільки-но почав писати, як де й взялася в нього злива слів. То був чи не перший серйозний лист у його житті. Цілий світ думок заповнив душу. Слова лилися в нього, як з джерела. Всю свою життєву біографію він виклав перед нею, починаючи з того моменту, як вони розлучилися тієї чарівницької ночі, коли була пожежа на Синагогальній ву-

лиці в Голенешті, аж по сьогодні. Геть усе описав він їй. Усе, що пережив і перестраждав на своєму артистичному шляху, всі свої мрії й сподіванки, думки й почуття, радощі й жалі...

Ні, то не був любовний лист. Слово «любов» жодного разу не зірвалося з кінчика його пера. Надто банальним, надто буденним виглядало б це слово «любов». Надто священні були ті нитки, що зв'язували її з ним, їх минуле з сучасним. А коли проривалися в нього теплі слова, вони були приховані, завуальовані, туманні.

Згадуючи той літній зоряний вечір у Голенешті, коли з неба сипалися зірки, він просив її пригадати, що саме вона питала його про падаючі зірки. Нехай пригадає, як він відповів їй, що «зірки не падають, зірки мандрують»... Нехай пригадає за одним разом, що було далі: як вона одного разу пішла до циганки, — в маленькому містечку в Галичині чи в Буковині, — щоб циганка поворожила їй на картах. Що їй наворожила тоді та циганка? Чи не нагадала тоді про мандрівні зірки, які линуть назустріч одна одній і не можуть зустрітися?..

Рафалеско писав листа приповідно, заповнюючи його алегоріями, натяками й крапками. Безліччю крапок!.. Наприкінці листа він просив її не дивуватися з того, чому він розмовляє з нею листовно, а не прийшов сам. Він цього не зробив з двох причин: по-перше, він чув, що до неї не можна досягнути. Треба спершу з'явитися до якогось містера Бормана та сказати йому, хто ти і який у тебе «бізнес!» (Слово «бізнес» він узяв у лапки й тричі підкреслив та ще поставив великий знак оклику). А по-друге, він натякнув їй делікатно й знову з крапками, що боїться, може, буде на перешкоді одному з «тих людей», які упадають коло неї та виступають разом з нею на сцені з таким успіхом...

Наш юний дипломат зумисне написав слово «люди» в множині, хоч навіть маленька дитина в Нью-Йорку знала, що з Розою Співак виступає тільки Гриша Стельмах.

Ах, «Гриша Стельмах» — це ім'я муляє очі нашому юному героєві вже давно і не дає йому, бідоласі, спати. «Хто він? Який він собою?..» Хоч як його вабило до Розки, Рафалеско волів би спершу зустрітися з отим Гришею Стельмахом чи принаймні побачити його здалеку, який він на вроду. Щоразу, тільки-но почує це ім'я, Рафалескові

здається, ніби хтось штрикнув йому в серце голкою. До того ще мадам Черняк мимохіть ранила душу, сказавши, що знає напевно, буцімто Гриша Стельмах і Роза Співак заручені й ближчим часом одружаться...

Як це сталося, що Брайночка Козак взяла на себе роль Мефістофеля? Ось як це сталося: весь її намір був помститися. Помститися її смертельному ворогові Гольцману. Її мета була — відібрати в нього примадонну Швальб і переманити сюди хлопця. А коли це все їй пощастило, чого ще треба? Скажіть, будь ласка, хіба вона зобов'язана турбуватися щастям усього людства? Де сказано, що вона повинна розпинатися за Рафалеска? За Рафалеска чи за Розку Співак? Нехай б'ються головою об стіну! Чи багато є людей на світі, які турбуються про мадам Черняк? Якби, приміром, вона, боронь боже, втратила свій «джаб» — хіба хто оглянувся б на неї у цьому киплячому казані, що зветься Нью-Йорком? Про чоловіків годі й казати. Давно вже пора, щоб їх холера забрала, щоб нищило їх поодиночі, щоб і сліду їх не лишилося! Але візьміть навіть таку дівчину, як оця Роза Співак, з якою вони були, наче дві сестри, разом блукали, разом борсалися в тенетах Щупака, разом їли, мало не в одному ліжку спали. А тепер, коли вона прийшла з візитом до цієї Співак у Нью-Йорку, її навіть не впустили! Написала вона Розі кілька слів: «Розочко, душенько, мадам Черняк хоче з тобою побачитись». А їй не відповідають! Написала ще раз, а їй знову не відповідають! Чи ось приїхав Рафалеско до Нью-Йорка, мадам Черняк поїхала його зустріти, кинулась його цілувати, привела до себе, як рідного, нагодувала, душу віддала йому, а він ще незадоволений. З яких причин? Він хотів би, щоб вона привела йому Розу Співак з Гришею Стельмахом, обох на одному помелі... «Оті мені чоловіки, чуєте, згоріли б вони всі на одному багатті. Ім, як припече, то давай негайно. Хоч би там що! Почекай трошечки, мій любий Рафалеско, хай я раніше трохи набалакаюсь, розпитаю, що поробляє Гоцмах, бий його сила божа! А його бридка сестричка, бодай їй пуття не було? А стара шкапа, мати його? Чи ще жива стара відьма?..»

Так розпитує Брайночка Козак її юного друга Рафалеска і не розуміє: чого це хлопець так набурмосився? Чого хмуриється? Чого грає перед нею трагедію й чого він дух ронить за тою Розою Співак?.. А як тільки згадає Брайночка Козак Розу Співак, в її серці спалахує вогонь.

Вона не може простити Розі заподіяну кривду: це ж нечувана річ! Щоб її, мадам Черняк, не прийняли! Не впустили навіть до господи, не відповіли на її листи — і хто, канторова дівчина, в якій зовсім недавно була тільки одна пара зацерованих панчіх! Гаразд, їй пощастило, вона звеличилась, то що з того? Можна бути знаменитою, багатою і все що завгодно, але ж інша людина — теж не собака. Коли злітаєш високо, то низько падаєш. Таке вже не раз траплялося. Ось Генрієтта Швальб теж примадонна, теж знаменита, про неї теж доволі сурмлять у газетах, і, коли вона виступає на сцені, робиться щось страшне,— проте любо глянути, яка вона проста, чемна й привітна з мадам Черняк, наче рідна сестра. Саме тому і мадам Черняк їй віддана, як сестра, знає всі її таємниці, приходять до Генрієтти, коли тільки є час, щодня, хоч на хвилинку, і вони сидять, гомонять і гомонять. Завжди вони мають про що поговорити, просто насолода! Балакають так довго, аж поки починає сутеніти. Тоді мадам Черняк сплескує руками, накидає на себе червону ротонду: «Лишенько! Бий мене грім! Уже зовсім смерклося!» Брайночка Козак вибігає вистрибом на вулиці Нью-Йорка, наймає візника і мчить на свій «джаб» у театрі, а в голові вимальовується чудовий пекельний план: пвидше одружити Генрієтту з Рафалеском. Неодмінно! Нехай вона більше не зветься Брайною Черняк, якщо не буде цього весілля! Буде веселе, пишне весілля. Газети засурмлять про це, говоритимуть у «кібецарні», а вона, мадам Черняк, буде головною свахою. Від кого: від нареченої? Чи від нареченого? Ні, від обох. Тоді вона піде в таночок, хи-хи, з отим гомилою Нісоном Швальбом. Актори нап'ються, гулятимуть і танцюватимуть аж до ранку. Потім вона прийде додому, сяде до столу й напише мефістофельського листа Розі Співак, поздоровить її... або, стривайте, може, не так? У дуже цікавих, що друкуються щодня в газетах, романах, якими захоплюється мадам Черняк, відбувається інакше: треба зробити так, щоб Роза одержала запрошення своєчасно, але щоб прибула саме в ту хвилину, коли молоді стали до шлюбу; він надіває їй каблучку й виголошує відоме: «Відтепер ти...» Роза падає непритомна... Знімається буча... Прибігає її наречений (юний Стельмах) і пускає собі кулю в серце... Чому повинен юний Стельмах влучити собі в серце? Не розпитуйте. Коли людина шукає помсти, вона не зважає на те, хто винен, а хто ні, і кров летиться, як вода.

Розділ 47

БРАЙНОЧКА КОЗАК У РОЛІ СВАХИ

Це було за кілька днів перед тим, як молода «зірка з Бухареста», Лео Рафалеско, мала уперше виступити перед нью-йоркською публікою. Усі готування й репетиції були вже позаду. Театр містера Нікеля що дві хвилини сповіщав телефоном комуни, що все «ол райт», що вже майже немає квитків на виставу Рафалеска, що їх рвуть з рук, що зчинилася бійка перед касою, що він боїться: ось-ось потрощать йому театр, що вже виламують двері... Комуна, проте, не дуже лякалася, слухаючи ці страшні новини. Всі добре знали: більшу частину того, що каже містер Нікель, можна пустити з вітром, третину кинути в море, а решту поділити між бідняками... З комуни були вдома тільки брати Швальб, містер Кламер і ломжинський кантор (Рафалеско й Генрієтта пішли фотографуватися в новій позі). Настрій у цьому товаристві був якраз не дуже бадьорий. Не тому, що бізнес був поганий, перед ними вимальовувались блискучі перспективи. Акції комуни підскакували день при дні. Але бракувало того, що бракує скрізь і завжди в кожному людському суспільстві: єдності, дружби, миру й згоди. Коли хтось казав одне, другий доводив протилежне. Кожен найбільше захоплювався самим собою і вважав іншого за ніщо. Наприклад, старший Швальб, Нісон, вихвалявся, що це все його комбінація. Якби не він з його ідеєю, де вони були б тепер? А містер Кламер доводив, що якби не він з його кишенею, їм усім довелось б взяти торби й піти попідвіконню. Ломжинський кантор поставив його на місце, заявивши, що ніхто тепер не залежить від його кишени. Можна вже, хвалити бога, обійтися без його допомоги. А ломжинський кантор уже напевне може сам за себе постояти.

Це допекло всім, навіть молодшому Швальбові, Ізаку. Він виступив з властивою йому брутальністю і спитав у кантора, чи той не забув лондонський Уайтчепел з вогким льохом і великою пічкою, яка чекала на бодай невеличку поліянку й ніколи не бачила перед собою повного горщика, крім хіба суботи й свят, та й то лише тоді, коли його брат приносив кілька шилінгів, зібраних у добросердих людей?..

Цілком зрозуміло, що такі неделікатні натяки були канторові не до вподоби. Він нагадав Швальбові досить алегорично, що його місце в театрі під самим дахом, а ро-

бота його полягає в тому, щоб плескати руками, а не лаяти язиком...

Ізак Швальб не полінувався й відповів канторові теж алегорично, наздогад, що, коли настане хвилинка і його руки повинні будуть попрацювати — а, видимо, саме така хвилинка тепер наближається, — тоді непереливки будуть і бороді, й пиці ломжинського кантора!..

Заходило на невеличку драму, та прийшли з повідомленням, що якась леді питається...

— Леді? До кого? До мене?

Всі четверо чоловіків підхопилися з місць.

— Леді допитується старшого містера Швальба.

Нісон Швальб підвівся, поправив галстук, відчинив двері і... насилу втримався, щоб не вилаятися.

Побачивши, що Нісон Швальб дуже здивувався, леді Брайночка Козак (а то була вона), зробила чемний «кніксен» і дала зрозуміти, що має до нього важливу справу.

— Бізнес?

— Бізнес.

— Таємниця?

— Таємниця.

Якщо бізнес і таємниця, треба запросити леді в окрему кімнату й вислухати, в чому полягають цей бізнес і ця таємниця.

Певна річ, Брайночка Козак почала з довгої передмови, здалека, приблизно з того часу, коли вона була ще дівчиною і навіть не зналася ще з Щупаком, згорів би він. Тоді їй навіть не снилося, що поїде до країни Колумба й матиме такий «джаб», тобто вона не нарікає на свою долю. Вона знає, що є багато таких, хто вважав би за щастя мати такий «джаб», хоч би як там, а в неї є ще долари з старих часів, небагато, але можна, не запобігаючи чужої ласки, влаштовувати своє життя.

Нісон Швальб, побачивши, що леді заїхала дуже далеко, попросив пробачення за те, що перебиває їй мову: йому дуже приємно, сказав він, що їй не доводиться запобігати чужої ласки і вона може влаштовувати своє життя, але він сьогодні дуже зайнятий, у нього ж бо сьогодні гарячий день — виступає їхній прем'єр Лео Рафалеско.

— Саме через нього я й прийшла до вас, — сказала Брайночка Козак. Нісон Швальб глянув в її маленькі японські очі, на її спітніле червоне округле, як місяць, обличчя й спитав напівсерйозно, напівжартома:

— Наприклад, що ви можете мені сказати про Лео Рафалеска?

— Що я можу сказати про Рафалеска? Дайте мені вашу руку.

— Ось вам обидві мої руки.

Брайночка Козак спершу витерла упріле червоне обличчя, а потім присунулась з своїм кріслом до його крісла так близько, що Нісон Швальб відчув теплоту тіла, пахощі м'ятних крапель і мила-пачулі, перемішані з гострим смородом поту й молододі цибулі... Вона розповіла більш-менш стисло й коротко, що прийшла тільки як сваха, але сваха без матеріального інтересу. Весь її інтерес полягає в тому, що вона приятелька Генрієтти. Нехай збудеться їй хоч половина того, що вона бажає Генрієтти. І якщо він, Нісон Швальб, хоче, щоб його сестра Генрієтта Швальб носила ім'я Рафалеска, йому треба подбати, щоб це сталося якнайшвидше. Інакше буде пізно...

При останніх словах Брайночка Козак відсунулась разом з кріслом на кілька кроків, ще раз витерла спітніле округле обличчя, вирячила на Швальба маленькі японські оченята й усміхнулася широко розтуленими губами, як людина, що має дуже важливі таємні відомості, але не може їх розкрити...

Хоч як старався Нісон Швальб, допитуючись, у чім річ, хоч як божився перед нею: «Отак, як бачите мене на світі», «Щоб я мав так чуже добро», «А як ні, щоб я подавився цим столом», — Брайночка Козак загорнулася в свою червону ротонду і «гуд бай» — будьте здорові!

— Нікому ні словечка! — широко всміхаючись, сказала вона, вже стоячи на порозі, поклала палець на губи і показала йому свої напрочуд здорові білі зуби: — Пам'ятайте, що вам кажуть: чим швидше, тим краще, і нікому ні словечка, «гуд бай»!..

Розділ 48

КАНТОРИХА ЛЕЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

Було цілком природно, що такий прихильник єврейського театру, як Стельмах, один з перших примчав подивитись і послухати нову «зірку з Бухареста». Дивно

тільки те, що він наважився привести з собою дітей (Гришу й Розу), що їх, як ми знаємо, він переховував від стороннього ока, боявся показуватися з ними, а надто в єврейському кварталі Нью-Йорка Даунтауні. Там напевно, згідно з його теорією, могло їм зашкодити чуже око... Щоб розв'язати цю загадку, ми повинні повернутися знову до героїні нашого роману, побачити, що з нею відбувалося останнім часом.

З Стельмахових листів до його приятеля ми пам'ятаємо, як Роза сказала, що хоче виписати до Америки свою матір, яка нещодавно, втративши свого чоловіка кантора Ісроела, лишилася вдовою. Сказано і зроблено. Роза Співак була не з тих, хто довго вагається. З Нью-Йорка до Голенешті летіли телеграми так довго, аж поки прибула відповідь від канторихи Леї, що вона їде. Цілком зрозуміло, що канториха Лея не тямилась від страху, одержуючи ці телеграми. Вона вважала, що з її дочкою сталося якесь нещастя чи просто вона, крий боже, померла. Інакше-бо, навіть так тарабанити телеграфами, коли кожне слово коштує мало не червінець? Канториха Лея потім призналася своїй дочці, що, якби не це, вона ніколи в світі не поїхала б до Америки. «Бо, по-перше, чого я тут не бачила? А по-друге, що буде з бомбою?»

— З якою бомбою?

— З багатієвим домом, який ти почепила мені в Голенешті, чи бачили ви таке? Якби хоч був сезон, можна було б знайти сусіда, хоч у нас у Голенешті мало охочих на такі хороми. А коли й знайдуться охочі, то це такі шибеники, що немає чуми на них.

Так виправдовувалась канториха Лея, говорила без упину, за звичкою, закінчуючи «чи бачили ви таке!..»

Можна сказати напевне, що наша Роза Співак уже шкодувала, бо того ж дня, коли мати мала приїхати, виник невеличкий конфлікт між нею і батьком Гриші Стельмаха. Як практична людина, Стельмах спитав: що вона збирається робити з матір'ю? Роза на це йому нічого не відповіла. Вона тільки відповіла йому поглядом її карих циганських очей. Але це був такий погляд, що краще б вона його вилаяла. Меїр Стельмах не любив, коли Роза мовчала. Це було мовчання моря перед бурею. Мовчання самої бурі... Він почав виправдовуватись, що, боронь боже, не хоче цим нічого поганого сказати. Він тільки

хоче знати, що буде з житлом, а головне — що їстиме бідна мати?..

Роза зрозуміла його.

— Тільки це ви маєте на увазі?

Недовго вагаючись, вона подзвонила, щоб їй негайно приготували автомобіль, вона на часинку підскочить до Даунтауна — умовиться про житло в єврейському заїзді і про кашерну кухню для матері.

— На бога! Оцього ще мені бракувало?!

Меїр Стельмах підскочив, немовби його ошпарили окропом. Він довго хвилювався, покликав сина на допомогу, аж поки умовив Розу, щоб вона краще сиділа вдома. Він, Меїр Стельмах, уже сам поїде до Даунтауна. Він сам підшукає пристойний готель для її матері і подбає, щоб було, як кажуть в Америці, «ол райт».

І був «ол райт». Будьте певні, Меїр Стельмах добре намучився з канторихою. Щастя, що в нього є приятель, перед яким він може вилити душу хоч би на папері. Меїр Стельмах написав йому листа на трьох аркушах паперу, як звичайно, заповнивши всі сторінки густими рядками й дрібними літерами, поскаржився на велику мороку, прикрості й турботи, що їх зазнав через оту голенештинську канториху. Уявіть собі, що він був змушений сам найняти для неї кімнату в бессарабського єврея-різника, познайомити її з усіма близькими сусідками, купити їй свічки, щоб у суботу світити свічки. Лея вимагала, щоб свічки були тільки мідяні, бо відколи хазяйнує, так казала Лея, присягаючись щастям дочки, вона святила свічки тільки у мідяних свічниках. Кидай усі діла й шукай для неї на Іст-Бродвеї * мідяні свічники! Бідолашний Меїр Стельмах добре попотів, поки придбав для неї свічники. Думаєте, це вже все? Довелося ще підшукати для неї синагогу. Улаштував з синагогою, аж тут виявляється, що Лея з великого поспіху залишила свій молитовник у голенештинського палітурника. Знайдіть єврейського книгопродавця й купіть їй молитовника! А скільки він наморочився з її харчами, поки знайшов для неї справжній ресторан! Бо в першому ресторані, куди він її привів, їй запропонували страву, яка зветься «брек-фіш»¹. Вона сказала, що рибу їстиме, але не «брекфіш»,

¹ Брекфіш — перекручене англійське слово «брекфест» — сніданок. Фіш — риба (нім.).

бо хто його знає, може, це раки? Їй доводять, що це не раки і не риба, а м'ясо і зветься воно не «брекфїш», а «брекфест» — сніданок. Але вона сказала, що нехай воно аветься як завгодно, вона ніколи не їла бридоти, то й сьогодні не їстиме.

Одне слово, Меїр Стельмах набрався з нею чимало лиха, але чого не зробиш заради дитини. По-перше, він не хотів, щоб Роза вешталася з матір'ю в єврейському кварталі — цього ще йому бракувало! А по-друге, він сподівався, що за допомогою канторихи пощастить довести до кінця справу з одруженням і, може, навіть дуже скоро... Правда, перший час він добре намучився з канторихою, мало не кров'ю харкав, поки переконав її, щоб вона погодилась на цей шлюб. До чого дійшло, коли він, Стельмах, повинен набиватися з своїм Гришею, навколїшках плазувати перед голенештинською канторихою, щоб та дала згоду! Але чого не зробить батько заради дитини? Канториха, бачите, заявила раз і назавжди. Парубок, мовляв, непоганий, нічого не скажеш, і заробляє добре, — хто каже, що ні? Але що з того, коли він, бідолаха, музика, чи бачили таке!.. Бідний Стельмах вмовляв її: дай боже всім друзям таке — його син такий музика, як він рабин... «А що ж він робить, — спитала вона, — святе письмо переписує, чи що?» Стельмах силкувався пояснити їй, що його син — артист. А вона на це: сто разів артист, але якщо грає на скрипці, то він музика. Такий порядний парубійко, добре заробляє, хто каже, що ні? Але нехай господь дасть йому дівчину до пари, як він того заслужив, чи бачили ви таке! А її дочці нехай господь дасть іншого судженого, бо її чоловік, хай йому земля пером, сам не грав на скрипці, і його діди й прадіди на скрипці не грали... Коли кажуть, що це холера, а не жінка, то нема чого дивуватись! Зате, коли Стельмах переконав її і вона пристала на одруження, канториха виявилась неоціненним спільником. Було важко, поки вона погодилась, а потім, побачивши, що хлопець підходить її Розці, канториха напосіла на дочку, причепилася, як кліщ: докіль можна гуляти? В їхній родині ще не траплялося такого, щоб дівчина, крий боже, засиділася в дівках до сивого волосся... Якби її батько, мир йому, дожив, то був би до краю щасливий. Він напевне сказав би, що цей шлюб накреслений на

небі... Але коли бог покарав їх і він не дожив мати втіху, то нехай принаймні вона матиме втіху, поки ноги ще носять її грішне тіло, чи бачили ви таке!..

«Одне слово, не буду розводитись, мій любий друже, ми маємо великого бога, і я дякую йому щодня за те, що сюди прибула ця жінка, яка не дає спокою доньці ні на хвилину. Вона так довго битиме в одну точку, аж поки доб'ється. Незабаром я, мабуть, надішлю вам радісну звістку, а може, запрошення, щоб ви приїхали до нас на весілля в Лондон чи, може, навіть ще й сюди, в Нью-Йорк. Ви, сподіваюсь, будете другом і не відмовите. Але — ох! — коли б уже дожити до цього, владику небесний!..»

Цими словами Стельмах закінчив один з найбільших та найзадушевніших листів до свого справжнього друга.

Розділ 49

ПОЗДОРОВЛЯЄМО!

Це вже закон такий на світі, що добра звістка ніколи не прибуває, коли чекаєш на неї, а завжди несподівано.

Меїр Стельмах сидів у себе в готелі за письмовим столом і писав дружині листа. Він скаржився їй на Америку, що так відірвана від усього світу, і на великий гармидер та метушню, які тут завжди панують. Справжній ярмарок! А найбільше скаржився на дітей, в яких справа з одруженням така забарна.

«Що я можу тобі писати, люба дружино, — бідкався Меїр Стельмах. — Справа не посувається. Це дуже забарна хвороба, дуже затяжне ко...»

«Кохання», очевидно, хотів він написати, але йому перешкодили стуком в двері.

— Заходьте! — гукнув Стельмах. Зайшли діти (Гриша й Роза), обоє в спортивному одязі, обоє з сяючими обличчями й блискучими очима:

— Тату, поздоров нас...

У першу хвилину Стельмах побілів як крейда і лишився на місці, наче паралізований. Він ніколи ще не бачив свого Гришу таким щасливим, та й Роза ще ніколи

не мала такого сяючого обличчя, як того ранку. Вони розквітли, наче гарні квіти навесні. Батько не міг ворухнутися з місця. Він тільки дивився то на Гришу, то на Розу: «Невже це сталося?..» Його аж піт пройняв. Він зігхнув, сперся руками на крісло й ледве прошемотів:

— Он як? Вас, кажете, треба поздоровити? Послухайте, чого ж ви мовчите? Чого ж я сиджу, як глиняне опудало? Підійдіть ближче, я вас поздоровлю.

З цими словами він підхопився з місця, обійняв кожного поодиноці, почав їх цілувати, не помічаючи зовсім, що в нього сльози на очах.

Син, який сам теж був не менш схвилюваний, помітив батькові сльози:

— Чого це раптом плач, тату?

— Хіба я плачу? — сказав батько, витираючи вогкі очі. — Хто тобі, дурненький, сказав, що я плачу?

— Ні. Боронь боже. Хіба хто каже, що ви плачете? — сміючись, озвалася Роза. — Ви не плачете, але у вас льються сльози, як у моєї матері, коли настають тужливі дні посту... Що ж тепер скаже моя мати, коли дізнається про цю радість?.. Гришо! Їдьмо до матері...

Батьківське серце Меїра Стельмаха мало не розтануло від насолоди.

— До матері, до матері! — повторив Меїр Стельмах Розині слова, бігаючи по кімнаті, мацаючи кишені й шукаючи не знати чого. Розхвилювавшись, він зовсім забув, що треба про цю радісну звістку телеграфувати дружині в Лондон. Він сів разом з дітьми в їхній автомобіль, і вони втрьох подалися до єврейського кварталу Даунтауна поздоровити канториху Лею.

Канториха Лея того ранку, як завжди вранці, сиділа над молитовником і молилася, коли до її готелю з гуркотом примчав розкішний автомобіль з негром, узугим у білі чоботи з вивернутими халявами.

Відомо, що в Нью-Йорку автомобіль і негр не така вже новина, що викликала б здивування. Але на єврейській вулиці для єврейських дітей, збиточників, це розвага. Є що оглянути, про що поговорити, що погладити. А показати язика чорній людині з білими вивернутими халявами — це ж сам бог звелів. Щастя, що є шофер з величезними окулярами на шапці, який може дати потиличника, інакше шибеники напевне вилізли б на стра-

хитливий віз, що скидається на живого звіра з колесами, і напевне покаталися б трохи по місту, — нехай усі бачать, чорти їх батькові!

Перший вискочив з автомобіля Стельмах-батько. Він хотів зробити добре діло, переказати канторисі радісну звістку і перший її поздоровити. Він вдерся до неї, як вихор:

— Доброго ранку вам, поздоровляю! Знаєте? Ми породичалися!

Стельмах сподівався, що, почувши таку радісну звістку, канториха, напевно, відсуне набік молитовника й не тямитиметься від щастя. Але він дуже помилявся. Вона йому показала рукою на крісло, щоб посидів трохи, а сама повернулася лицем до стіни й далі молилася. Стельмах присів. Також і діти, які, голосно розмовляючи, зайшли слідом за ним, побачивши, що канториха стоїть лицем до стіни, змушені були сісти і заждати, поки вона закінчить молитву. І тільки тоді, вислухавши поздоровлення, вона загнула сторінку в молитовнику та озвалася до дітей:

— Поздоровляю вас, живіть щасливо. Нехай бог дасть, щоб це таки було в добрий і щасливий час. Бо чого живе людина на світі, чи бачили ви таке? Коли господь дає дітей, треба мати від них утіху. Погано лише тому, хто лежить у домовині. Якби він, хай царствує, був тепер тут...

Канториха Лея заховала обличчя в фартусі.

— Мертвим дайте спокій, свахо! — перебив її мову Стельмах, намагаючись її підбадьорити. — Поговоримо тепер краще про щось радісніше...

Канториха повернулася до нього з почервонілим обличчям і заплаканими очима:

— Радісніше? Кому радісно, а кому сумно, чи бачили ви таке!.. Кому сміх, а кому сльози. Кому серце болить, а кому хочеться піти навприсядки. Як ми кажемо в молитві...

Канториха збиралася завести довгу розмову й утерти сватові носа, як він того заслужив. Але втрутилася дочка, яка була того ранку надзвичайно весела.

— Мамо! Молитви залиш на новий рік. Тепер, коли ти дочекалася, що твоя дочка заручена, а ти ж сама мене до цього підмовляла, навіть змушувала, нам треба поду-

мати, як провести найкраще цей день і сьогоднішній вечір.

— Дитинонько! Чого тут довго розмірковувати? — висловила канториха свою думку. — Треба скликати людей, підписати угоду, розбити тарілки, як ведеться у нас на заручинах у всьому світі, чи бачили ви таке!..

Дуже прикро було бідолашній канторисі вислухати від її доньки, що не треба скликати людей, ні писати угоду, ані бити тарілки — у них уже все домовлено, вони оголосили себе нареченими, і це все.

Здивовано оглядала богомільна мати цю гарну, чудову щасливу парочку і була не цілком задоволена. Таки дуже добре, дуже гарно все, нівроку: вони обоє юні, вродливі, багаті й знамениті. Хвала господові. Вона не ремствує. Але чим було б погано, наприклад, щоб усе пройшло більш за єврейськими звичаями, на старий єврейський лад? Хіба не краще було б скликати десяткох євреїв з довгими бородами й у шапках, щоб були присутні на заручинах? Щоб був також рабин, кантор і синагогальний служка: щоб рабин виконав увесь обряд, щоб кантор зачитав угоду, а синагогальний служка шпурнув на землю тарілку і щоб усі присутні сказали: «Мазл-тов¹, поздоровляємо!» Що з того, що заручені виснуть одне в одного на руках? Жених ходить без шапки, навіть батькові його, її сватові, теж важко носити шапку на голові. Нещасна країна оця Америка!

Так думала богомільна канториха, і її гнів окопився на сваті за те, що ходить з невякритою головою. Вона сказала йому:

— Що ж, коли молодь у бога не вірує, нічого не вдієш. Світ такий настав тепер, як це ви називаєте — артисти. Але ж ви самі, ви, євреї з довгою бородою, чи бачили ви таке?..

Всі перезирнулися: Стельмахова борода від рук перукаря останнім часом дуже поменшала, лишилися тільки сліди бороди. Всі засміялися, крім канторихи. Вона теж підвела очі і, побачивши рештки сватової бороди, нічого більше не сказала, тільки зітхнула, перегорнула сторінку в молитовнику і почала тихенько й швидко проказувати молитву, адресовану богові, щоб зберіг останні рештки Ізраїля від бузувірства...

¹ Мазл-тов — щастя вам (староєврейське).

Розділ 50

ЩАСЛИВИЙ ДЕНЬ

Щастя й нещастя — це такі гості, що коли вже завітують до когось, то осідають міцно і забувають сказати: «Бувайте здорові». Як почне людині щастити, то цьому не видно кінця-краю!

Меїр Стельмах був один з тих щасливців, до кого завітала удача, і щастя не покидало його. Гроші й пошана сипалися звідусіль на його голову, приходили до нього додому. Йому тільки бракувало тепер дочекатися втіхи від свого сина — і він цього діждався.

Якщо будь-коли на світі існував щасливий батько — то це, напевне, був того дня не хто інший, як найщасливіший з усіх батьків Меїр Стельмах. Він просто не тямився з радості.

Від великої втіхи узяв дітей і подався з ними до найбільшої ювелірної крамниці, наказав викласти перед ними найкращі діаманти й попросив Розу, щоб та вибрала собі найяскравіші й найкоштовніші за його рахунок — не шкодуючи його грошей. Роза зробила йому таку ласку і справді не пошкодувала його грошей.

Меїр Стельмах мусив був того дня признатися, що то вперше в його житті він щедрою рукою з легким серцем розтринькував гроші. Здавалося, нема нічого такого на світі, що було б того дня надто дороге й чого б він не купив Розі. «Душечко! Хоч півцарства!» — розчулений і щасливий, казав він їй.

По обіді Стельмах-батько у доброму настрої сидів коло свого сина в м'якому кріслі з гаванською сигарою в зубах, а Стельмах-син ходив по кімнаті туди й назад та фантазував на своїй старій скрипці «страдіваріусі». Меїр Стельмах підсів до Розі й почав нашіптувати їй солодкі слова, зміст яких полягав у тому, чи знає вона принаймні, скільки його Гриша має приданого?..

Роза, яка сиділа, спершись головою на руку, й не спускала очей з Гриші та його скрипки, не чула слів Меїра Стельмаха, не хотіла слухати. Душа її була тепер в іншому світі, куди занесли її небесні мелодії, що їх так легко й невимушено видобував великий чарівник Гриша Стельмах із старого дорогого «страдіваріуса».

Не розкішний освітлений зал, не блискуча публіка, підібрана з самих аристократів, магнатів і мільйонерів, не королівські палаци надихнули цього маестро й перенесли його разом із «страдіваріусом» у світ небесних звуків, неземної музики та райських мелодій. Ні. Лише одне слово, одне любе слово «так», що його сьогодні вранці прошепотіла Роза,— це єдине слово спонукало цього юного, але великого чарівника витворяти чудеса на скрипці.

Скрипка його не грала, а промовляла. Промовляла божественною мовою, такою мовою, якою може лише великий артист розмовляти, і тільки інший великий артист може це розуміти. Здавалося, що янголи ширяли в цьому світі неземних звуків, у цьому морі небесної музики. Вони линули в повітрі, співали на тисячі тисяч різних голосів, підносили хвалу тому, хто створив цей великий гарний світ співу, музики, краси, чар і кохання. Давно вже Гриша Стельмах так не грав. Ні, він ніколи ще не грав так, як того ранку. То було свято його серця, величній і радісній гімн його душі. Чудові сади розцвітали в його серці, тисячі пташок співали там, а він без упину розмовляв своєю небесною мовою, щоразу ніжніше й зворушливіше. Він безперестанку розповідав Розі на своїй скрипці чарівні легенди, гаптував перед нею солодкі, золотом ткані сни — а Роза, яка розуміла цю неземну мову більше ніж будь-хто, поринала в цих чарівних мареннях... Її поняло неземне раювання, здавалося, ось-ось душа її вилетить з грудей, з'єднається з тим світом музики і потоне в морі божественних мелодій.

Гриша закінчив, а Роза, забувши про присутність батька Стельмаха, кинулась йому на шию... Вона радо впала б йому до ніг, так глибоко зворушив він її сьогоднішньою грою. Але вона зразу ж схаменулась, підбігла до росяля, розкрила його, взяла кілька потужних акордів і почала співати — без певної програми, без нот, просто так, як співає пташка, вітаючи схід сонця. З її горла лилися звуки, сипалися рулади й трелі, чулися пісні й такі мелодії, яких ніхто ніколи ще не чув і жоден концертний зал не удостоївся таких співів.

Так співає соловей сам для себе, перебуваючи один у гаю, так ллються з його горла приховані почуття, глибока журба його самотньої душі... То був дивовижний, нечуваний концерт. Концерт-експромт.

«Скільки тисяч доларів заплатили б запопадливі янкі за такий концерт?» — думав собі щасливий батько Стельмах, єдиний слухач цього надзвичайного концерту-експромту, просто танучи від щастя й утіхи.

— Знаєте, дітоньки, що я вам скажу? — звернувся він до них після цього концерту. — Знаєте, що мені цієї хвилини спало на думку?

— А що саме вам спало на думку? — спитали вони, повернувши юні сяючі обличчя й втупивши в нього сповнені щастя й кохання очі.

Щасливий батько взявся рукою за те місце, де колись була борода, й відповів:

— Якщо вже всеблагий господь бог подарував нам такий добрий день, а сьогодні в нас однаково вільний вечір, то, може, варто було б поїхати до єврейського театру, я вже домовлюсь з нашим американцем, що ми сьогодні залишимося самі, як вільні пташки. Що ви скажете на це, мої любі голуб'ята?

«Любі голуб'ята» перезирнулися і радісно вигукнули:

— Ол райт — до єврейського театру! Ол райт!

— А з театру, мої любі канарки, підемо до єврейського ресторану покуштувати єврейської риби, єврейської печені та єврейських курячих шийок.

— Браво, браво! — сміючись, підхопили «любі канарки».

Постало питання: в який театр поїхати? У Нью-Йорку є кілька єврейських театрів. Що сьогодні грають там?

— Що сьогодні грають? Я вам зараз скажу.

Недарма Стельмах, як то кажуть, «прихильник єврейської мови». Він купує щодня всі єврейські газети, журнали й книжки. Він не знає навіть, куди дівати стільки паперу. Викинути шкода: єврейське слово для нього святиня. А возити з собою — треба мати капітали Вандербільда на такий вантаж!

Меїр Стельмах згріб купу єврейських газет, що лежали розкидані на столі та на стільцях, швиденько переглянув їх і ляснув себе по чолу:

— Дітоньки, не журіться! Сьогодні свято в єврейському театрі. Сьогодні вперше виступає у «Нікель-театрі» знаменитий актор з Бухареста, якийсь Рафалеско. Мені здається, що я вам уже розповідав про нього? Газети вже давно сурмлять про цю зірку. Він, мабуть, великий ма-

стак, одей Рафалеско! Бо про нього пишуть дивовижні речі. Бачите? Ось: «Королева Румунії Кармен Сільва...», «Великий Зоненталь у Відні...», «Поссарт, Барнай, Ірвінг, Россі...» — робиться щось страшне! Дітоньки, не журіться!

Так закінчив щасливий батько, і вони втрюх, не сходячи з місця, виробили програму сьогоднішнього вечора: спершу до «Нікель-театру», а потім до ресторану Шолома. Там готують румунську приперчену рибу й запивають бессарабським коньяком. Шолом — знаменита людина. Його портретами рябіють усі єврейські газети. Розгортаєте газету, а вам слішить очі Шолом з його рестораном.

— Отже, раніше до «Нікель-театру», а потім до Шолома в ресторан. Що ви на це скажете, шибеники?

Що можуть сказати «шибеники»? Звичайно, згодні на все. Вони ніколи ще не були в такому радісному настрої, як того ранку, й ніколи батько не бачив їх такими веселими, такими жвавими, ніжними й щасливими. Тепер лишилося тільки дістати ложу в єврейському театрі, ложу на трюх.

— Ні в якому разі! — озвався Стельмах-батько. — Все що завгодно, тільки не це. Таке не пройде! Чому? Тому! Ложу я вам візьму. Найкращу ложу, але для вас обох. Ви будете собі вдвох у ложі, а я — в партері. Знову чому? Дуже просто: я, розумієте, вам у єврейському театрі не брат і не сват. Моє товариство вам не підходить. Мене ще може там хтось впізнати, а вас ні. Ніхто не повинен знати, хто сидить у ложі. Це небезпечно! Ти, Гришо, насунеш великий м'який капелюх на лоба, а ти, Розо, надінеш найбільший, який маєш, капелюшок так, що, коли, бува, хто придивлятиметься, то йому довелось б добре нахилитись і навіть тоді побачити дулю, а не твої очі. У «Нікель-театрі» треба берегтися, матися на обачності, ха-ха, щоб ніхто не здогадався, хто в ложі. Інакше-бо завтра всі єврейські газети вийдуть з величезними заголовками: «Найбільші зірки світу Гриша Стельмах і Розалія Спайвак у єврейському театрі» — ха-ха! Хто не знає, той напевне подумає, що Гриша Стельмах і Роза Спайвак уже грають у єврейському театрі. Бракувало нам ще такої халепи, ха-ха!

Ось як весело почався у нашого щасливого Стельмаха цей щасливий день.

Розділ 51

• КОНТРВІЗИТ

Наш друг читач повинен пам'ятати візит мадам Черняк, чи то пак Брайночки Козак, до Нісона Швальба й ті натяки, які вона зробила, попереджаючи, що, коли Нісон хоче, щоб його сестра Генрієтта Швальб носила ім'я Рафалеска, не можна баритися, треба влаштувати це якнайшвидше, інакше буде пізно... Звісно, ці слова добре запали в душу нашому комбінаторові. Нісона Швальба не задовольняли ці натяки. Він хотів знати глибше й докладніше, про що тут ідеться. Він не полінувався й одного ранку пішов віддати контрвізит цьому страховищу в червоній ротонді з мавпячим обличчям.

Дізнавшись у сестри адресу мадам Черняк і час, коли можна її застати вдома, наш Швальб пройшов багато вулиць та завулків, удвоє скоцюрбившись, викараскався дуже високо на дванадцятий поверх десть у Брукліні і насилу потрапив до якоїсь квартири.

— Хелло! Тут проживає мадам Черняк?

Мадам Черняк була вдягнена в ранкове вбрання з широкими рукавами й великим вирізом на шиї і в капцях на босу ногу. Волосся ще не було зачесане, а в світличці ще зовсім не підметено. Ліжко ще не застелене, відро з сміттям ще стояло коло дверей, а на столі були рештки вчорашньої вечері. Побачивши перед собою такого несподіваного гостя (треба зауважити, що відколи Брайночка Козак жила в Америці, Нісон Швальб був перший чоловік, який переступив поріг її квартири), вона спочатку перелякалась, не знала, що раніше робити: чи накинути на себе інше вбрання, чи накрити ліжко, а може, винести відро з сміттям чи насамперед забрати з столу рештки вчорашньої вечері? Розгубившись, вона забула навіть запросити гостя сісти, та й сама стояла, опустивши руки й чекаючи, що він їй скаже. Побачивши, що вона зовсім розгубилася, Нісон Швальб сів без запрошення, подав стільця мадам Черняк і почав її заспокоювати сторонніми розмовами, приємними словами. Він сказав їй цілком щиро, що давно вже мав намір ближче з нею познайомитися. А надто після її візиту він почував, що повинен віддати їй контрвізит. До речі, він хотів поговорити

з нею з приводу деяких сімейних справ... Він почуває, що з нею можна говорити про такі справи, чого він не дозволив би собі ні з ким іншим... Поговорити про все вільно й невимушено, бо він джентльмен і пряма людина. Тут Швальб розстебнув піджак, виставив кругленьке черевце, облямоване білою жилеткою й прикрашене великим, масивним, золотим (а може, тільки позолоченим) ланцюжком.

— Вам нема чого сумніватись: усе, про що говоритимемо, залишиться тут, між цими чотирма стінами,— запевнила його господиня.

Нісон Швальб показав обома руками на комірчину мадам Черняк і за одним заходом сказав їй комплімент: як гарно, чисто й охайно тут.

— Я давно вже не бачив такої охайної квартири, щоб я так мав чуже добро! Невже ви тут самі?

— Одним однісінька, самотня як палець,— відповіла мадам Черняк, глибоко зітхнувши й почервонівши так, що аж почала упрівати.

— Ми всі тут самотні. Я теж одинока людина, самотня як палець,— підхопив Швальб, намагаючись потрапити в лад її словам. Проте мадам Черняк виглумачила це інакше. Вона присіла до свого милого гостя ближче, поправила обома руками волосся, зобразила маленьким круглим, з японськими очицями, личком кокетливо-наївну усмішку й спитала ніби між іншим:

— Ви неодружений?

— Ще який неодружений! Парубок над парубками.

Дізнавшись таким способом у свого гостя, що він нежонатий, мадам Черняк пройнялася ще більшою приязню до нього, обидва рукави її «матіне»¹ закотилися поверх ліктів, і краплини поту проступили на верхній, трохи вкритій чорним пушком губі.

— Як це сталося? — сповнена цікавості й співчуття, спитала вона з милою усмішкою.

— Та ось так. Адже ми завжди заклопотані. Вдень і вночі мордуємось. Настає ранок, починаєш бігати туди-сюди. Не маєш навіть часу поголитися, щось випити й проковтнути сандвіч. Про сон годі казати. Не раз трапляється, що куняєш на ходу, отак, як бачите мене на

¹ Матіне — ранкове жіноче вбрання (франц.).

світі. Повірите, інколи тижнями, місяцями не їси, не п'єш, недосипаєш, щоб я так мав чуже добро!

Мадам Черняк слухала свого гостя з напруженою увагою, притакуючи головою і присунувшись до нього ближче, поклавши обидві напівголі руки на свої високі, пишні груди, що виглядали з-під корсета якщо не подібно двом газелям, як у Суламфі з «Пісні пісень», то напевне — наче дві пухкі подушки.

— Недобре так,— дорікнула вона йому, як віддана мати.— Не гаразд. Людина не повинна опускатися. Треба й себе не забувати...

— Як можна пам'ятати про себе, коли маєш такий горб на плечах? Це я про мою сестру примадонну. Її перевага, що вона гарна, але її хиба, що вона занадто вже гарна. Що занадто, то не здорово... Якби мені бог допоміг видати її заміж і знайти для мого брата Ізака пристойний «джаб», я б тоді подбав і про себе теж... Час уже, хоч я ще... скільки, вважаєте ви, мені років? Ану, вгадайте!

Чи ж дивно, що після таких розмов мадам Черняк розм'якла, а її скам'яніле серце розтануло, як масло? Ах, який це чоловік! Який джентльмен! Справжній джентльмен! Хіба можна оцінювати чоловіка з його вигляду? Мадам Черняк зроду не подумала б, що цей високий з велетенською статурою джентльмен має таку ніжну душу. А обличчя його? А мова? А усмішка? А його манери? Багато-багато чоловіків не варті його мізинця!..

Брайночка Козак давно вже не почувала себе так радісно й легко, як з цим гостем. Вона не могла пригадати, з ким іще будь-коли розмовляла так одверто, як з оцим джентльменом. Вона розкрила перед ним, можна сказати, всю душу, нічого не приховала від нього.

Ні, Нісон Швальб не шкодував, що витратив час на відвідини цього страховища з мавпячим обличчям. Контр-візит до неї розкрив йому очі, він дізнався про все, що йому треба. Про роман тихенького Рафалеска, про те, що той блукає по місту як неприкаяний, почув цікаву історію канторової дочки, яка відіграє тепер таку велику роль у театральному світі,— все було йому тепер зрозуміло, лежало перед ним, як на тарілочці.

Повертаючись додому й насвистуючи веселий мотив, він розробляв нову геніальну комбінацію.

Розділ 52

«СКЛЯНКА ЧАЮ» У ЛОМЖИНСЬКОГО КАНТОРА

Нісон Швальб не пішов до себе додому. Спершу він завітав до компаньйона й порадника — до містера Кламера — і разом з ним пішов до ломжинського кантора з приводу дуже, дуже важливого бізнеса. Зовсім нова комбінація.

Який бізнес? Яка комбінація? Цього містер Кламер ніяк не міг дізнатися ні лагодом, ні гнівом. Нісон Швальб одно просив — терпіння і, безперестанку розмовляючи в дорозі, розмахуючи, за своєю звичкою, руками, теревенячи й просторікуючи, майже силоміць тяг його до ломжинського солов'я.

Коли вони підійшли близько, майже до самого будинку, де жив кантор, містер Кламер зупинився — далі він не піде. В нього принцип: він не любить ходити навпомацки, або, як кажуть англійці: «Не купую порося в мішку...» А втім, тут не допомогли б не тільки англійська, а й турецька чи татарська мови — Швальбові це байдуже. Він узяв Кламера своїми ручиськами і сказав не панькаючись:

— Пусте! Ви в мене підете!

Прийшовши, вони застали «ломжинського солов'я» без шапки й без канторського вбрання. Навколо нього стояли діти, його власна капела. Він вивчав з ними новий концерт.

Побачивши прибулих, діти кинулись до Нісона Швальба. Старші смикали його за рукав, молодші полізли йому на плечі, мов мурашва на буйвола. Спершу велетень терпів це досить спокійно, навіть усміхаючись. Потім він струсив з себе малечу й гукнув усій дітворі:

— Геть! Забирайтеся звідси, байстрюки, надвір! Щоб ні один тут не залишився! Та мерщій! У нас тут є справа... Послухайте, канторе, де ваша місіс? Покличте-но її сюди, ми проведемо конференцію.

Якби хтось інший таке дозволив собі, йому, безперечно, влетіло б від «ломжинського солов'я» за зухвале поводження. Що це за мова: «Послухайте, канторе»? А ще більше йому перепало б від канторових дітей. Він знав би, що таке «геть!». Але дядько Нісон (так зветься

в них Нісон Швальб) може собі все дозволити. Дядька Нісона люблять старі й малі, бо дядько Нісон — «гуд бой» — добрий хлопець. У дядька Нісона для кожного з них знайдеться вільний час і привітне слово. Цього він лясне по плечі, того ущипне за щічку, тому дасть стусана в бік. А як ні, то скине з себе піджак і почне з ними борюкатися, займатися боксом. Дядько Нісон ніколи не прийде з порожніми руками. Завжди він приносить якінебудь ласощі. Тепер він теж приніс цукерок — те, від чого канторові діти ніколи не відмовляються. За одну мить вони розхапали цукерки й звільнили хату. А кантор накинув на себе своє вбрання, зайшов до близької сусідки й викликав звідти канториху. Потім при замкнених дверях відбулася конференція.

Увечері того ж дня було запрошено багато гостей до ломжинського кантора «на склянку чаю». А що означає «склянка чаю» — не треба вам пояснювати. Кожний знає, що «склянка чаю» — це не тільки чай, а ще й вечеря. І головне тут не чай і не вечеря. Головне, власне кажучи, те, що відбувається між чаєм і вечерею. «Невеличкий псалтир», як кажуть у нас, маючи на увазі, розуміється, гру в карти.

Багато людей вважають, що, якби не було того, що зветься картами, або коли б карти були, боронь боже, знищені, не могло б існувати жодне людське суспільство. Що тоді робили б між чаєм і вечерею? Хазяїн і хазяйка позіхали б, гості заснули б, люди перестали б ходити одне до одного, зав'язувати знайомства, любити товариство, і помалу-малу світ загинув би. Нехай ті, хто обстоює мораль, кажуть, що їм завгодно, — карти — це неабищо. Щодо карт, можна сказати, увесь світ одностайний. Скрізь, у цілому світі, навіть у найдальших кутках, де тільки є двоє людей, там грають у карти. От тільки в кожному місці є своя гра, і кожна гра має свою назву. Наприклад, у наших краях, у Старому світі, останнім часом уже не грали в карти. Годі. Кінчилася мода на цю гру. Що ж роблять, коли збираються на «склянку чаю»? «Заводять» преферанс, «закладають» банк, «улаштовують» двадцять одно або «бавляться» дев'ятим валом. Тут, у Новому світі, те ж саме: у карти вже не грають. Пхе! Цим займаються тільки шахраї, шулери, професійні картярі. Поважні люди, які зберуться на склянку

чаю, витягують ті самі карти, що й у нас, але «розважаються» в покер або «сідають» за пінокль. Почасти це робиться, щоб згайнувати час, а здебільшого таки заради бізнесу. Кожен сідає з найкращими сподіваннями і глибоко переконаний, що він цього вечора напевне виграє, а потім — як щастя випаде: або виграють, або сідають маком. Як кому поталанить.

Тепер, коли ми досконало знаємо, що таке «склянка чаю», поцікавимось, яке товариство зібралось у ломжинського кантора на «склянку чаю».

Розділ 53

МІШАНЕ ТОВАРИСТВО

Важко сказати, до якого класу належало товариство, що зібралось того вечора в ломжинського солов'я на «склянку чаю», отож нелегко буде визначити й цих різноманітних людей, як і взагалі строкату американську публіку у великому світовому місті Нью-Йорку.

Це була суміш типів, здебільшого земляків-ломжинців, купка людей різного роду й професій.

На перший погляд здавалося навіть, що вони не мають нічого спільного один з одним. Бо що, наприклад, зв'язує реверенда, чи то пак рабина в капелюшку з підібганими пейсами, і коробкаря — сухорлявого єврея з задишкою? Або що може бути спільного між агентом друкарських машинок, приємним чоловічком із слізливими очима, і рябим викладачем єврейської мови? Або між туберкульозно-хворим з сердитими очима аптекарем і простим м'ясником з Есекс-стріт, який тхне яловичиною? Чи між домовласником з Бронкса — чорнявим довгоносим євреєм, який говорить грубим, трохи хрипкуватим голосом, і кравцем з Боуері з фальшивими зубами?

І яке мають відношення, скажіть, будь ласка, всі ці перелічені особи до кантора й канторихи, до акторів і актрис, музикантів та білетерів єврейського театру? Проте всі вони почували себе тут зручно, всі на однакових правах, кожен пишався тим, що тут Америка, що він має бізнес і влаштовує собі життя. Ніхто не гнув кирпичи перед іншим, як це трапляється в нас, коли люди зійдуться на збори чи на банкет. Демократичний дух

американської республіки дається взнаки на кожному кроці в цій країні, і наші брати, що прибувають сюди щодня з цілого світу, акліматизуються так само легко, як і інші народи, в цьому величезному казані і якнайшвидше всмоктують у себе дух рівності.

Всі три парадні кімнати канторової квартири — вітальня, їдальня й спальня — були вщерть заповнені гістьми. Хто пив чай, хто кутив, хто грав у шахи, а хто в пінокль, а хто просто розмовляв, базікав, язиками горох товкли і реготалися. Один розповідав про знущання домовласника, який щотижня нав'язує нові правила й зобов'язання своїм пожилцям. Інший розказував, як його хотіли виключити з «юніону», а він почав процес проти «юніону»... Третій доповів про пожежу, яка мало не виникла в них на фабриці. Четвертий заводив мову про спекуляції, акції, земельні ділянки та інші бізнеси Уолл-стріту. А актори з актрисами гомонили про свої інтереси, ролі, зірки, п'єси, юніон, аншлаги, бенефіси. І розмовляли, за єврейською звичкою, всі разом, трималися вільно, були веселі, в найкращому настрої. Через те, що тут дуже галасували, а накурили, як у шинку, і до того ж парило, немов у лазні, було майже неможливо розглянути кожного зокрема: хто він, що він, яке в нього обличчя.

З наших знайомих, крім кантора з канторихою й дітьми, помітно було містера Кламера в святковому смокінгу, з розчесаною надвоє широкою бородою. Він сидів крісло проти крісла зі своїм новим партнером містером Нікелем, який цього разу мав при собі годинника з ланцюжком — «подарунок президента Сполучених Штатів Америки». Обидва розмовляли англійською мовою, обидва пиндючилися і розповідали про себе дивовижні речі, переважна частина яких була блефом...

Прийшли Ізак Швальб і Брайночка Козак. Ці двоє стояли біля столика й спостерігали, як грають у карти. Серед гравців вирізнялась примадонна Генрієтта Швальб, оздоблена всіма своїми діамантами. Вона говорила, сміялася й гарячкувала більш за всіх. Їй щастило в картах, коло неї лежала купа грошей. Всі леді заздрили їй, а чоловіки переморгувались, сипали жартами на її адресу й поводитись з нею досить вільно, так вільно, що один голений джентльмен з червоним лицем, гострим носом і діамантовою каблучкою на пальці, який сидів візаві,

кілька разів міцно притиснув під столом її ногу, хоч цей джентльмен — це ми знаємо напевне — був одружений.

Осторонь в гойдалці сидів Лео Рафалеско, кутив і гойдався. Навколо нього стояли актори, які один по одному розповідали театральні анекдоти і раз у раз вибухали таким реготом, що стіни двигтіли. Більш за всіх відзначався комік, хитра bestія, з таким рухливим обличчям і сміхотливими очима, що, перше ніж він починав розповідати, вже сміялися. Він сам теж сміявся і так заразливо, що хапався обома руками за живіт, аж згинався в дугу.

— Леді й джентльмени! — звернувся до всіх своїм приємним голосом ломжинський кантор, який за короткий час так американізувався, що вже переважно розмовляв англійською мовою. — Леді й джентльмени! До столу пліз (просимо). Уже готова вечера.

Гостей не довелося довго запрошувати. Ті, що нічого не робили, готові були хоч і зараз зайняти місця біля столу, а ті, що «розважалися» в пінокль, стали покvapно відраховувати гроші й, червоні від збудження, повідомляли, хто скільки виграв, а хто програв.

Розділ 54

НІСОН ШВАЛЬБ — ТАМАДА

Виявилось, що програли майже всі, а виграла сама тільки наша примадонна Генрієтта Швальб. Того вечора їй страшенно щастило. Вона була так захоплена підрахуванням виграшу, обличчя її так пашіло, що нічого не бачила навколо, тільки долари, долари й долари. Брат Ізак і Брайночка Козак, що весь час стояли над нею й жадібно спостерігали, як вона згрібає гроші до себе в ридикюль, спитали в неї, що вона робитиме з цими доларами? Чи купить собі автомобіль, діаманти, чи, може, будиночок на П'ятій авеню? Але Генрієтта нічого не відповіла їм на ці жарти. Вона не чула навіть, що їй кажуть, пропускала повз вуха плоскі компліменти партнерів про те, що вона грає в карти не гірше, ніж співає в театрі...

— Б'ютіфл!¹ — захоплено вигукнув голений джентльмен з червоним обличчям і гострим носом. Цей джентльмен

¹ Б'ютіфл — чудово (англ.).

увесь час підсипався до примадонни. Він дивився на неї масними оченятами, усміхався й облизувався, як кіт. Видно було, що йому дуже хотілося сісти поруч з примадонною, яка йому безмежно подобалась. Але його спіткала невдача: як розпорядник і тамада цього вечора виступив Нісон Швальб.

Наш знаменитий комбінатор узявся розмістити гостей за столом з усією серйозністю ділової людини і виявив при цьому не менше винахідливості, ніж при всіх інших його комбінаціях. Він посадив усіх так майстерно, щоб кожна леді мала обабіч себе кавалерів, тобто по два кавалери на одну леді. Наприклад, ломжинська канториха мала з одного боку агента друкарських машинок із слізливими очима, а з другого боку — м'ясника, що тхне яловичиною... Одна актриса з великим шиньйоном мала по праву руку рабина з підгорненими пейсами, а ліворуч — кравця з Боуері, штучні зуби якого раз у раз клацали, коли він їв. І так далі.

Не можна сказати, що леді були дуже задоволені своїми сусідами. Бо про що, наприклад, мала розмовляти канториха з агентом або з м'ясником? Чи які інтереси зв'язували актрису з рабином або з кравцем? Зате Генрієтті припало мати з одного боку Рафалеска, а з другого боку брата Ізака — і в цьому полягав головний задум Нісона Швальба: він хотів, щоб парочка, Генрієтта й Рафалеско, сиділи сьогодні поруч. Це потрібно було до справи, як ми зараз побачимо...

Зовсім скривджений і незадоволений залишився тільки джентльмен з червоним обличчям і гострим носом, що закохався в примадонну. Наче на злість, йому довелося слугувати мадам Черняк, чи Брайночці Козак, яка упривала, мов локомотив, і тхнула милом-пачулі та іншими гострими запахами.

Нехай з димом розвіється все те, що цей кавалер бажав їй у думках, хоч поведився він з нею дуже чемно, як справжній джентльмен: підсував їй тарілку, подавав хліб, наливав воду в склянку, допитувався, яке вино вона любить. Брайночка Козак справді була того вечора задоволена всіма сторонами... Але не будемо говорити тепер про Брайночку Козак. Повернімося краще до її кавалера, до голеного джентльмена.

Бог, який не кидає напризволяще жодне своє створіння, допоміг нарешті і йому. За столом не вистачило

всім місця, і тамада Нісон Швальб дав команду, щоб гості щільніше зсунулися. Внаслідок цього наш джентльмен опинився саме навпроти примадонни. Йому посвітлішало в очач: він мав можливість орудувати ногами під столом, скільки його серцю заманеться. Правда, треба було деякого часу, поки він влучив туди, куди поціляв. Він разів зо два натрапляв на ноги Рафалеска або на ведмежі кінцівки Ізака Швальба. Тільки згодом, побачивши усмішку на обличчі примадонни, він зрозумів, що все «ол райт».

Проте він лютував на того «зеленого» парубка Рафалеска, що сидів так близько біля цієї красуні. І, як на злість, примадонна раз у раз нахилялася до вуха цього парубка, про щось інтимно розмовляла й сміялася, закидаючи назад голову та показуючи два ряди чудових перлинних зубів. Джентльмен, який перед рибою й після риби трохи хильнув, став казирись. Певно, зовсім забувши, що він одружений, джентльмен кидав на Рафалеска такі сердиті погляди, що Генрієтта ще дужче сміялась і, здавалось, ось-ось лусне від реготу. «Чого вона сміється, хотів би я знати? І хто цей парубок, з яким вона шушукється? Б'юсь у заклад, що цей «зелений» — тютя з полів'яним носом, придуркувате щеня...»

Так думав ревниучий джентльмен, сушачи собі мозок над цією загадкою. Але не проминуло багато часу, і загадка була розкрита після першого спічу.

— Леді й джентльмени! — виступив перед присутніми тамада цього вечора Нісон Швальб. — Доводжу до відома дам і панів, що перший спіч виголосить наш друг містер Кламер. Прошу нашого шановного господаря і його місіс, шановну господиню, наповнити келихи шановних гостей. Містер Кламер, маєте слово!..

Розділ 55

МІСТЕР КЛАМЕР ВИГОЛОШУЄ СПІЧ

Одержавши слово, містер Кламер підвівся, прокашлявся, поправив смокінг, сорочку й галстук, розчесав широку бороду, витер шовковою хусткою сухий лоб, сперся великими пальцями обох рук на стіл, охопив усе товариство одним поглядом, закусив губу і після довгої паузи почав свій спіч.

Наш друг містер Кламер з давніх-давен вважав себе за «спікера», тобто за доброго промовця. Але за короткий час перебування в Америці він так наслухався гарних лекцій, промов і спічів, що чекав тільки нагоди показати американцям, як треба промовляти. І — ніде правди діти — доведеться визнати, що містер Кламер був таки чудовий промовець. Тобто суть його промови не так була багата на зміст, як на барвисті слова. І не так визначались ті слова, як вимова й оте, що зветься манерою. А голос? Містер Кламер, розумієте, знав, коли треба, щоб голос гримів, а коли, навпаки, щоб опускався на найнижчу октаву і ледве-ледве бринів. А поведження під час промови? А руки? У промовця — треба вам знати — руки відіграють дуже важливу роль, не менш важливу, ніж язик. Треба знати, коли, якою рукою й куди робити порух. Коли слід руки підняти, а коли опустити, коли їх скласти на грудях, а коли широко розняти. Коли треба їх закласти за жилет, а коли засунути в кишені штанів. А часом слід після гримкого вигуку відступити на два кроки назад, закривши руки за спину, схилити голову трохи вбік і витримати при цьому довгу паузу. Ці паузи, засовування рук у кишені й усі інші ораторські викрутаси наш містер Кламер перейняв у американських спікерів, перейняв з усіма подробицями.

Шкода, що ми не можемо навести тут усю промову містера Кламера, бо вона була надто довга, надто напшигована пишномовною риторикою й патетичними словами, надто рясніла порожніми, хоч дзвінкими фразами, цитатами й афоризмами вчених, хоч ті ніколи їх не висловлювали, та англійськими приказками, що хоч були дуже гострі й добре приперчені, але не мали ні найменшого відношення до справи.

Ми можемо переказати тільки зміст цього спічу по можливості якнайстишліше:

— Людське життя, — так приблизно почав свій спіч містер Кламер, — можна, власне, поділити, як пори року, на чотири епохи: весну, літо, осінь і зиму. Весна, мої леді й джентльмени, це найкраща, найлюбіша, або, як каже пророк Мойсей, найпоетичніша пора року. Весна — це час, коли все розцвітає, росте, оживає, коли соловей почуває себе, як каже Гейне, «ол райт», коли юне серце юної людини починає битися від почуттів кохання. О!

Кохання! — сказав Вольтер. Хто з нас не пив з келиха п'яного трунку, що зветься коханням? Хто з нас, сказав Толстой, не був молодий, повний сил і після довгого шукання не знайшов тієї, що мала стати єдиною супутницею на його життєвому шляху? Що може бути кращим, вищим і святішим від того почуття, яке наш безсмертний Шекспір увінчав ім'ям «симпатія»? Великі вчені Старого світу, як, наприклад, Кант, Сократ, Діоген, Мефістофель, вважали, та й наші талмудисти казали, що на трьох стовпах тримається світ: на коханні, ще раз на коханні й знову на коханні! Без грошей, каже Ібсен, людина може бути «ол райт», але без кохання наше життя порожнє, сумне й жалюгідне, наче човен без керма, або, як кажуть англійці, як тіло без душі...

Леді й джентльмени! Хіба ви не почуваете тут, цього вечора, за цим столом, присутності щасливої парочки, в якій святе почуття кохання й симпатії з'єднало їхні юні серця, правда, таємно, ще на тому боці Атлантичного океану. Так, мої пані й панове. На тому березі Атлантичного океану, ще в Старому світі, їхнє кохання розжоврілось і запломеніло яскравим полум'ям. Їхній роман, мої пані і панове, як і всі романи, відбувався таємно. Але небо й земля заприсяглися, каже Еміль Золя, щоб не було нічого таємного на світі, або, як кажуть англійці: «Не можна сховати вугра в кошику».

Леді й джентльмени! Ви знаєте мій принцип, я незалежний, тобто я не з тих людей, що зазирають у горщик сусіда, і я не звик розкривати чужі таємниці. Чужий бізнес — не мій бізнес. Мене він не обходить, як кажуть англійці: «Коли друзі сваряться, моя хата скраю...»

Леді і джентльмени! Великий поет Мільтон колись висловився: «Не думайте, що ми такі дурні, щоб вважати за злочин, коли хлопець любить дівчину, а дівчина — хлопця!» Я повторюю його слова і з особливою гордістю можу вас повідомити, мої високоповажні пані й панове, що я і ще дехто з моїх друзів, які присутні тут серед нас, мали щастя побачити, ще їдучи разом з цією парочкою на пароплаві, той високий незабутній момент, коли їхня свята любов була скріплена клятвою довічної вірності й постійності, коли їхні душі з'єдналися, як каже Загнвіль, в одному пориві...

Леді й джентльмени! То була перша дія величного роману, сердечної драми. Цей роман, мої пані й панове,

почався ще там, у Старому світі. Ця драма, остання дія якої — так судилося — закінчиться тут, як каже Теодор Герцль, у щасливій країні долара. Тут, у цій країні, буде сказано останнє слово. Тут, у цій країні, впаде завіса. Тут, у цій країні, вони будуть «ол райт», або, як каже Шіллер: «Фініта ля комедія»¹.

Леді й джентльмени, мені випала велика честь і насолода повідомити вас, що герої цього роману не тільки обоє «ол райт», тобто юні, гарні й сповнені сил, вони ще разом з тим обоє знамениті й уславлені в цілому світі, від краю до краю, на полі мистецтва в єврейському театрі: він своєю грою, вона — своїм співом.

Леді й джентльмени! Чи ж треба називати їхні імена? Гадаю, що це зайва річ, бо ви їх знаєте. Ось сидять вони рука в руку перед вами, мов ті голубки. Її ви, мабуть, уже всі слухали, як вона співає, всі дивувались їй, і всі впізнали «зірку з Буенос-Айреса». А він — її обранець — юна, але вже знаменита «зірка з Бухареста», яку ми матимемо насолоду слухати й захоплюватись нею не пізніше, як завтра в цю пору, коли цей митець вперше виступить у знаменитому «Нікель-театрі». Якщо ви забезпечили себе квитками — «ол райт». А коли ви ще не маєте квитків, то подбайте завтра вранці придбати їх, бо я не дуже певний, чи дістанете ви їх, хіба що у перекупників.

Леді й джентльмени! Я дивлюся на цю парочку, бачу, що їхні обличчя сяють, і розумію їхнє почуття в цю мить, коли очі нас усіх спрямовані на цих щасливих молодят. Побажаємо ж їм, щоб усе на їхній життєвій путі було «ол райт», не менше, ніж «ол райт» на сцені. Нехай живе єврейське мистецтво! Нехай живуть його жерці! Хай живуть наші зірки! Хай живуть кохані й любі — наша мила парочка! Я підношу тост і закінчую словами Соломона мудрого: «Звуки голосу нареченого й нареченої...» Слава містерові Рафалеску! Слава міс Генрієтті Швальб! Слава!!!

— Слава-а! — вигукнули всі гості, піднісши келихи й вітаючи щасливу парочку Генрієтту Швальб та Лео Рафалеска.

¹ Фініта ля комедія — комедію закінчено (*ital.*).

Розділ 56

РОЗБИТА ТАРІЛКА

Вигуки «слава» й цокання келихами після блискучого спічу містера Кламера — це все було офіційною частиною, як того вимагають звичай, етикет і мода. Справжнє свято почалося лише тоді, коли ломжинська канториха, задоволена й щаслива з того, що ця радісна подія відбувається в її хаті, так розпалилася, ввійшла в такий азарт, що схопила обома руками тарілку, підняла її над головою і, жбурнувши на долівку, розбила на друзки, а тоді, як справжня мати, що діждалася щастя своєї мізинки, вигукнула:

— Мазл-тов!

— Мазл-тов! Мазл-тов! — підхопили всі, а близькі й родичі кинулись цілувати молодих. Найперший, звичайно, головний сват — Нісон Швальб. За ним брат Ізак, потім містер Кламер, містер Нікель, кантор, канториха, Брайвочка Козак. А що поцілунки відбувалися не по черзі, а цілувалися всі разом, як то буває звичайно в таких випадках, то й голений джентльмен з червоним обличчям і гострим носом теж на радощах кинувся цілуватися з молодими. Тобто, власне кажучи, не так з молодим, як з молодою.

Радість і загальне піднесення після розбитої тарілки в хаті ломжинського кантора були такі великі, що мало не всі пішли в танок.

— Хай йому біс! — вигукнув Нісон Швальб, розкоркував кілька пляшок вина, налив усім повні келихи, та й себе не забув, — хай йому біс! Я цього вечора ще й краплини не випив, як бачите мене на світі. Містер Кламер і містер Нікель, вип'ємо за Колумба, що відкрив таку чудову країну, як Америка. Люба країна, просто золото, щоб мені таке щастя! Послухайте, канторе! Чого ви сидите, наче на чужому весіллі. Де ваші лоботряси, бодай їм пундики з гречаниками! Чому не заспіваете веселої? Брат Ізак, витягни місіс Черняк з-за столу і піди з нею в таночок, покажи, на що ти здатний. Леді й джентльмени! Мій брат танцює, як балерина, хоч у нього ведмежа хода, щоб я так мав чуже добро!

Почувши ці слова, місіс Черняк (Брайвочка Козак) зашарілася, її округле обличчя пашіло вогнем, а брат

Ізак, що був уже напідпитку, підвівся, готовий показати, на що він здатний. Одне слово, в домі ломжинського кантора були веселі, чудові, радісні заручини. А щаслива парочка? Щаслива парочка сиділа на покуті, рука в руку, з сяючими щасливими обличчями, як справжні наречені.

Нісон Швальб мав підставу бути веселим. З усіх його комбінацій, які будь-коли виникали в його голові, ця комбінація зі «склянкою чаю» в ломжинського кантора і з спічем містера Кламера була чи не найкраща і найудаліша. Слід додати, що тут йому ще й пощастило. Він добрав саме такого часу, коли наш юний герой був, як ми вже бачили, наче в тумані, блукав по Нью-Йорку, мов неприкаяний; з одного боку, колотнеча Нового світу з його новими людьми, з новим способом життя, до якого свіжа людина не може так швидко принатуритись. З другого боку, галас, здійснений в газетах, статті про його велич, хвальні гімни й неймовірні небилиці, які вигадували про нього. А найбільше — «агенти», що крутилися коло нього, пропонуючи йому золоті гори, звичайно, під великим секретом: «Якщо він залишить єврейську сцену, — казали вони, — й перейде в американський театр, перед ним розкриваються нові горизонти...» При цьому вони йому наводили як приклади знаменитих зірок найбільших англійських драматичних та оперних театрів, що були, рівняючи до нього, нікчемами, можна сказати, мухами проти слона, а тепер треба заслужити щастя їх побачити: «Власні будинки, власні вілли й автомобілі, найкращі жінки, ха-ха! І це все дуже легко й дуже швидко. Бо це не Європа, це Америка, країна швидких темпів...»

Зрозуміло, що ці всі історії, балачки, нашіптування запаморочили голову нашому героєві, і його поійняло бажання швидше виступити на сцені, щоб показати всім, хто він і на що здатний.

Багато важило ще й те, що лишився без відповіді його одвертий лист, перший великий лист у його житті, якого він написав тій, хто була йому найдорожча в світі, святиня, яку він увесь час носив у серці...

Проглядаючи нью-йоркські газети, він щоразу натрапляв на ім'я Рози Співак завжди разом з ім'ям Гриші Стельмаха, який невідступно був при ній, муляв Рафалескові очі і ятрив душу. Ну, що ж, нехай вона буде щаслива, — думав він, — з її Гришею Стельмахом; нехай

проживе з ним до старості в багатстві й шані; але відповісти на мого листа вона все-таки могла б. Чи то вона так занеслась, що вже забула про її колишню домівку? Чи не хоче його пам'ятати? Вона зовсім забула, забула геть усе, як лихий сон? Якщо так, чого ж він побивається за нею? Чи не краще, щоб він теж її забув, забув геть усе, як лихий сон?..

Рафалеско, кінець кінцем, ладен був уже забути, заради кого він, власне, прибув сюди і хто, власне, вабив його сюди, в цю країну. Він сам себе хотів переконати, що прибув заради себе, заради власної кар'єри. І, як колись у найкращі часи, так і тепер, наш юний мрійник блукав у світі мрій та фантазій. Він уявляв собі, що його перша гастроль в Америці пройшла так блискуче, що другої вистави вже не відбулося: його підхопили, або, як тут кажуть — «викрали», тобто переманили з єврейської сцени, заплатили за нього, не торгуючись, скільки зажадали менеджери, і ось він уже на англійській сцені в одному з найбільших нью-йоркських театрів, ім'я Рафалеска лунає по всій Америці й досягає аж до неї, до славетної Співак, хоч яка вона велична. О! Тоді він з нею поквітається, він їй покаже, чия зверху, хто старший. Він їй тоді скаже все, що наболіло на серці. Він викаже їй чисту правду, що вона, власне кажучи, не варта його; що вона не заслужила, щоб він з її вини провів стільки довгих ночей без сну; що був сп'янілий, а тепер протверезився; що був дурний, а тепер порозумнішав; що був хворий, а тепер уже видужав, цілком видужав...

Поринувши в такі думки, наречений разом з гостями випивав келих за келихом, сміявся й радів разом з усіма на своїх заручинах, гаразд не здаючи собі справи, що, власне, тут відбувається цього вечора, гаразд не усвідомивши, що означає розбита тарілка...

Розділ 57

У „НИКЕЛЬ-ТЕАТРИ“

Другого ранку наш герой прокинувся з страшним головним болем. Він ще не мав часу витверезитися від чаду, оглянутися, на якому він світі після вчорашнього вечора, а його вже підхопили й повели до «Нікель-театру» на

репетицію, там, сказали йому, буде кілька зірок з інших театрів, які хочуть його побачити, а також кілька рецензентів англійських газет.

Відколи Рафалеско став актором, він не пам'ятав, щоб йому так хотілося причарувати присутніх своєю грою, як йому хотілося тепер перед першим виступом у Нью-Йорку. Ніколи він ще не прагнув так успіху, пошани й слави, як того першого вечора, коли мав показатися перед глядачами переповненого «Нікель-театру». Ніколи ще серце так не калатало йому й ніколи він так не почував себе школярем перед іспитом, який запрягся цей іспит скласти блискуче, на «відмінно».

Не дивно, що всі інші інтереси відсунулись того дня набік. Не дивно, що все поступилося місцем перед одним бажанням — сподобатися нью-йоркським глядачам, заповнити їхні серця! Того вечора в ньому прокинувся артист, справжній артист з усім палом і тремтінням, яке змушує очі іскрити, розбурхує кров і додає сили й творчої снаги, щоб досягти вершин мистецтва.

* * *

Настав день великого іспиту для нової єврейської «зірки з Бухареста», яку вся преса високо підносила, ставлячи в один ряд з такими великими акторами, як Зоненталь, Шільдкраут, Ірвінг, Поссарт, Россі та інші.

Гарний великий «Нікель-театр» був ущерть переповнений і добре прибраний. Всі, починаючи від директорів аж до білетерів, були в доброму святковому настрої. Публіка теж була радісно піднесена. Це більше скидалося на бенефіс, ніж на пробний виступ дебютанта, який вперше з'являється перед великою аудиторією. А глядачів справді було повно. Крім звичайної публіки, яка завжди заповнює гальорку всіх єврейських театрів Нью-Йорка, того вечора можна було побачити в ложах і партері «Нікель-театру» безліч нових глядачів, серед них багато інтелігентів, а також кілька американців, з якими директор Нікель з великою шанобливістю й підслесливістю ходив, сам показуючи їхні місця, сам подаючи їм програмки, хоч то не був його обов'язок.

Певна річ, містер Нікель використав цю нагоду як добру рекламу для театру. Він кожному казав по секрету, хто ці американці, називав вигадані прізвища, незважаючи на те, що багато хто знав, що ці двоє не більш як

брати, директори одного великого американського драматичного театру.

Нью-йоркські газети зняли такий шелест навколо нової «зірки з Бухареста», що ці двоє відомих директорів драматичного театру неабияк зацікавились юною єврейською зіркою, може — хто його зна, — якщо є хоч половина правди в тому, що пишуть, варто цього актора «викрасти», переманити до себе? Навіщо свреям мати Зонентала, Шільдкраута, Ірвінга, Поссарта чи Россі? Це ж факт, якого самі євреї не спростовують, що вони заповзялися віддавати іншим усе найкраще й найталановитіше з того, що мають...

Цілком зрозуміло, що в театрі було того вечора багато репортерів як з англійських, так і з єврейських газет. То були гарні хлопці, один в один, биті птахи з голеними обличчями, жвавими очима, хитрі й пронозуваті газетярі, які пишуть бігцем, їдять на ходу і сплять сидячи, з автоматичним пером у руках.

Серед армії репортерів, які прийшли до «Нікель-театру», були також наші знайомі мудреці «кібецарні», відомі політики, поети, публіцисти й редактори газет, озброєні, готові до бою, ладні обмінюватись ущипливими слівцями про нову зірку. Бо коли він для одного був генієм, інший вважав його за неприторенного дурня; якщо один мав його Зоненталем, Ірвінгом, Поссартом і Россі, інший прозивав «зеленим», «пуцьверінком», «Хаїм-Янкелем», «румунським пастушком», «цікавим парубійком» — не більше.

Так, усі сподівалися великої сенсації в єврейському театральному світі Нью-Йорка. Як патріоти «Нікель-театру», так і протилежний табір з інших театрів, усі прийшли з готовими рецензіями для завтрашніх газет, які вони репрезентували.

Перед такими винятковими виставами редактори, звичайно, самі беруть на себе роль рецензентів. У одного редактора прогресивної газети рецензія мала починатися завтра приблизно так: «Давно вже стіни «Нікель-театру» не двигтіли так і від надзвичайних оплесків, і від ентузіазму публіки, що вчора досяг найвищого ступеня. Це повинно було переконати наших противників, продавних писак, які...»

А в іншого, ще більш прогресивного редактора завтрашня рецензія мала розпочатися так:

«Учорашній страшний провал у «Нікель-театрі» буде доброю наукою для двоногих віслюків, які з шкури пнуться, щоб зробити з мухи слона, і які за долари готові...»

Одне слово, в «Нікель-театрі», можна сказати, був піднесений настрій. Нерви всіх були напружені, очі всіх спрямовані туди, до завіси, яка ось-ось мала піднятися. Нарешті світло погасло й піднялася завіса.

В цю хвилину тихою ходою ввійшли три елегантно вбрані особи, які під'їхали до театру в розкішному автомобілі з чорним лакеєм попереду, й наказали, щоб їх провели прямо до найдорожчої в «Нікель-театрі» ложі номер три.

Ці три особи були — літній чоловік з величеньким червцем, другий ще зовсім юнак з крилатим капелюхом, насунутим на чоло, а під руку з юнаком — молодюсінька дама з густою вуаллю на обличчі. Юну парочку старший з червцем підвів до дверей ложі номер три, і парочка зайшла туди. Негр залишився перед дверима ложі з жіночим пальтом й пледом у руці, а чоловік з червцем повернувся назад і пройшов довгим вузьким коридором до партеру.

І треба ж було так статися, що саме в цю хвилину пробігав вузьким коридором один з директорів, Нісон Швальб, і зустрівся носом до носа з літнім чоловіком. Обидва вони відсахнулись, спинилися на мить і глянули один одному в очі; потім розійшлися, знову спинилися і ще раз уп'ялись очима один в одного. Це все, однак, тривало не більш як дві-три хвилинки, і, перше ніж обидва могли пригадати, де й коли зустрічалися, вони розійшлися: особа з червцем пішла в партер, а Нісон Швальб на мить зупинився і сказав сам собі: «Невже це той самий пустомолот? Чого ж він так змахлював з бородою?» Нісон негайно побіг до каси, відшукав свого компаньйона, власника театру, самого містера Нікеля, і між ними зав'язалася коротка, але гостра розмова, яку ми тут перекладемо дослівно:

— Хто та парочка, що сидить у ложі номер три з негром перед дверима?

Містер Нікель не з тих людей, що люблять довго замислюватись.

— У ложі номер три? Якщо не Джейкоб Шіф, то це Луїс Маршал.

— Якщо ви не брешете, то ви просто йолоп.

Містер Нікель засунув обидві руки в кишені і обдарував свого компаньйона таким привітним поглядом, немовби той щойно зробив йому найкращий комплімент.

— А хто ж там?

— Отак і кажіть і не морочте голови! Оцей торохтій, що відвів парочку до ложі номер три, хоч як він змахлював з бородою, я б сказав, що це Стельмах.

Містер Нікель стояв ошелешений, нічого не розуміючи.

— Який торохтій? Чия борода? І хто такий цей Стельмах?

— Золотце мое, розумнику мій! Ви придурюєтесь? Чи ви таки справді осел? Чи, може, ви не тутешній? Невже ви ніколи не чули імені Гриші Стельмаха?

— Гриша Стельмах?

Містер Нікель підскочив на місці, почаствував себе ляспасами в обидві щоки, спершу в праву, потім у ліву, і процідив крізь зуби на свою адресу таке слово, що його цензура не дозволяє до друку ні в нас, ні в Америці... Потім тричі вигукнув дуже голосно:

— Я йолоп, йолоп, йолоп!

— Ось маєш! Це ж я давно кажу.

Містер Нікель пропустив кпини повз вуха і раптом зрадів:

— Те-те-те! Якщо це Гриша Стельмах, тоді я вже знаю, хто така ця красуня. А як ні, щоб я не дожив до завтра.

— Амінь! Хто ж вона?

— Розалі Спайвак.

— Розалія Спайвак?

Тут уже Нісон Швальб ляснув себе по лобі, кинув компаньйона коло каси і сам помчав у партер ще раз глянути на свого старого знайомого і переконатися, чи це таки той пустомолот, який так змахлював з бородою.

Розділ 58

РАФАЛЕСКО ТВОРИТЬ

Море голів у напівтемному великому залі стенулося, коли важка завіса в «Нікель-театрі» з шумом злетіла вгору і наче прохолодний вітерець повіяв над цим морем. Якусь мить ще тривав тихий гамір, поки публіка готувалася слухати й дивитись виставу. Але ось запанувала жадана тиша. Та приємна лагідна тиша, яка огортає актора

з усіх боків, неначе підхоплює його на крила, і несе зі сцени вгору над морем голів. Та надзвичайна тиша, від якої бринять найтонші струни душі й дозволяють артистові панувати над публікою.

Лео Рафалеско того вечора панував над нью-йоркською публікою в «Нікель-театрі».

Ставили, як завжди при його першому виступі, «Уріеля Акосту». З першої хвилини, коли Уріель показався на сцені, він став осереддям, що вбирало в себе очі всіх. Цей тендітний юнак з гарним ніжним блідим обличчям і довгим волоссям, з великими змученими очима, русавою борідкою й розкритою шиєю мимоволі викликав порівняння з Ісусом Христом.

З дивовижною силою приваблював він до себе симпатії всієї публіки. В його поводженні, в його голосі крилася така сила, що причаровувала глядача. Кожен його крок і кожен порух на сцені були пройняті надзвичайною грацією. А переходи від одного стану до іншого були напрочуд природні й багаті на барви. Ось стояв перед вами юний мислитель, що розмовляв з доктором де Сільва так, як розмовляє юнак філософ про високі небесні справи:

«Я не хочу сказати, що показую вам, де дійсна правда, яку всі мусять визнати. О ні! Я знаю тільки, що моє незнання наказує мені дошукуватися правди. Моя сліпота наказує мені гостріше дивитися. Моя глухота наказує мені краще прислухатися...» При словах «моя сліпота» він показує на очі, «моя глухота» — показує на вуха з усіма манерами середньовічного вченого, просвітителя.

Та ось у розмову втручається наречений його коханої Юдіфі, і в Акости міняється обличчя. Ви тепер бачите перед собою не вченого, не філософа, а закоханого, що пристрасно, натхненно говорить про свою милу, яка подала в чужі руки.

«Вона послана мені з неба на землю... Вона скарб, дарований від бога,— каже він пристрасно і, раптом кинувшись до її нареченого Бен-Іохая, хапає його за руку і ревно благає: — О, не доторкайтесь до неї тією самою рукою, що лічить гроші!.. Поклоняйтесь, молитися, співайте хвальні гімни повинні ви їй!» І одразу, тільки-но приходить єврейський трибунал, рабин де Сантос із служниками, щоб передати Уріеля Акосту судові як єретика, знову блискавично й неспізнанно змінюється обличчя Акости. Перед вами стоїть уже мученик, якого богобоязливі люди

засліплені, відірвані від життя фанатики, віддають під анафему, змушують зректися своїх переконань, інакше-бо вони скарають його на горло.

Тут треба було дивитися Рафалескові в очі, як вони грають, і на Рафалескове обличчя, як воно міниться кожної хвилини, відбиваючи всю трагедію життя, всі страждання його серця, всі муки його душі, і якраз без заляжених прийомів, без дикого кривляння, без притискування рук до серця. Він не рвав на собі довге волосся перуки, не заламував рук, не метався по сцені широкими кроками, не кривив обличчя.

Всі змушені були визнати, що перед ними виступає винятковий митець, великий художник, природжений поет, самобутній артист, який не грає, а живе й творить нове, небачене на сцені. Всі змушені були визнати, що Акоста, якого показав Рафалеско, це його Акоста, не вичитаний з книжки, а образ, який він сам створив після довгих роздумів і студіювання.

Під кінець першої дії, коли Акоста лишається сам, Рафалеско знову змінився, і замість переслідуваного мученика знову постав герой, готовий до боротьби не проти серця, а проти свідомості:

«О Бен-Іохай, ти припускаєшся великої помилки! Той, хто звик боротися за правду, не дозволить топтати ногами його золотий вінець...»

При цьому Рафалеско підняв руку вгору, і всім здалося, що бачать перед собою увінчаного коли не золотим вінцем, то плетеницею горя, мук і страждань. Серця всіх билися в унісон з ним. Усім було прикро, що завіса так швидко опустилася, всім хотілось подивитися ще раз на гарного, ніжного Уріеля Акосту, всі безперестанку вигуквали: «Рафалеско! Рафалеско!» А Рафалеско щоразу виходив і вклонявся публіці.

Ні, нью-йоркський «Нікель-театр» давно вже не чув таких захоплених вигуків і таких оплесків. Директори «Нікель-театру» і члени комуни «Кламер, Швальб і К°» невимовно раділи, а вороги — патріоти інших театрів, які збиралися освістати цього «зеленого», і завзяті критики з «кібецарні», які гострили зуби на єврейського «Поссарта-Барная-Ірвінга-Россі», кусали пальці. Проте вони ще втратили ще надії.

— Пусте! Вечір ще не закінчився,— втішали вони один одного,— а трагедія Карла Гуцкова має п'ять дій.

Розділ 59

В АНТРАКТІ

Після першої дії, в антракті, у «Нікель-театрі», як і в усіх театрах під час бенефісу, було гомінко, всі наперейми розмовляли. Кожному хотілося розповісти іншим, яке враження справила на нього нова зірка. Ім'я Рафалеска лунало по всьому театру: внизу — в партері та ложах, як і вгорі — на гальорці. Кожен розповідав біографію цього юного актора, яку він прочитав у своїй газеті. Це доводить, як міцно зв'язані в Нью-Йорку театр і преса. Певна річ, що не в усіх газетах ця біографія була однаковою і не всі думки газетярів про актора збігалися. Слід також додати, що не всі знали, що таке «Уріель Акоста» і хто автор цієї трагедії: Гордін, Лібін чи професор Якобі? * Були й такі, що сподівалися в дальших діях послухати щось схоже на «Мойше» або іншу пісеньку. Це свідчило, як розвинені у великої публіки мистецькі смаки... Проте мусимо сказати, що майже всі були під впливом нової сили, сили, яку, можливо, не всі осягли розумом, але кожний почував її серцем, внутрішнім інстинктом. Тому майже кожний поспішав розповісти іншому по змозі все, що відчув і зрозумів у грі цієї нової зірки — Рафалеска.

Тільки один почував себе в театрі самотнім, не маючи з ким обмінятися словом і розповісти, яку насолоду він мав цього вечора. То був наш «прихильник єврейського театру» Меїр Стельмах.

Меїр Стельмах не тільки тішився й мав насолоду за свої гроші — він просто умлівав, як віск танув від насолоди, але, на жаль, не мав з ким словом перекинутися. Тоді він вирішив нішком прослизнути в ложу номер три, щоб, по-перше, провідати дітей, а по-друге, послухати, що вони скажуть про цього чудового актора Рафалеска. Не ступивши й трьох кроків, наш Стельмах зупинився ні в сих ні в тих: він побачив перед собою того самого велетня, з яким зустрівся в коридорі. Щось дуже знайома особа! Велетень з веселим сміхотливим обличчям стояв перед Стельмахом і дивився йому в очі.

То був Нісон Швальб.

— Добрий день, баляснику! Ви мене не впізнали? Як це може бути? Адже в Лондоні ми були добрими при-

ятелями. Я навіть був у вас у гостях, пам'ятаєте? Тобто я стояв на вулиці перед дверима, а ви звеліли переказати мені, що вас немає вдома. Я вас упізнав по голосу. Я тоді навіть хотів вчинити вам скандал, як бачите мене на світі. Але я собі подумав: що ж, нехай моє переходить. Я був у вас, якщо пригадуєте, не в своїй справі, а заради інших. Заради ломжинського кантора з його сімейкою, пам'ятаєте його дітлахів? Коли б ви їх побачили тепер — ого-го-го! — вони вже не потребують вашої ласки, вони «ол райт». А що ви поробляете, пане добродію? Ви так змахлювали з вашою бородою, що, якби не ваш Гриша був тут разом із Співак у ложі номер три, я б ніколи в світі вас не впізнав, щоб я так мав чуже добре.

Якщо Меїр Стельмах не вмер від апоплексії, то це велике чудо. По-перше, сама зустріч з велетнем і його балачки — цього самого було досить, щоб у Стельмаха жижки затрусилися. А надто ще, коли почув від нього про Гришу й Співак. Звідки цей знає, що вони сидять у ложі номер три? Коли він устиг про це довідатись? І взагалі яке відношення має до нього цей гомила?

Авжеж, нехай краще з вітром розвіється те все, що Стельмах йому бажав. Проте не можна бути грубіяном. Коли людина тебе зупиняє й каже, що ви знайомі, не можна їй плюнути в обличчя. Туди-сюди, а вечір у Меїра Стельмаха був зіпсутий. Він у ложу до дітей не пішов і змушений був відкласти відвідини до антракту після другої дії, яку просидів наче на голках. Якби Меїр Стельмах був у дітей в ложі після першої дії, можливо, не сталося б того, про що ми розповімо у шістдесятому розділі, і події, можливо, повернули б зовсім інакше.

Розділ 60

ЩО СТАЛОСЯ В ЛОЖІ НОМЕР ТРИ

У ложі номер три, власне, нічого не сталося. Там сиділа собі, як ми знаємо, знаменита парочка, Гриша Стельмах і Роза Співак. Вони просиділи всю першу дію до кінця, не спускаючи очей з головного героя Лео Рафалеска, який сподобався обом не менше, коли не більше, ніж іншим глядачам «Нікель-театру». Для обох було приємним сюрпризом слухати такого справді таланови-

того актора, бачити таку справжню нову зірку на єврейській сцені.

Особливо приємно було Розі. Для неї це, можна сказати, являлося певною перемогою, тріумфом. Адже вона сама колись мала відношення до єврейського театру. Роза давно вже не відчувала такої духовної насолоди, як того вечора, і вона щиро була вдячна Стельмахові-батькові за цю ідею — відвідати єврейський театр.

Що далі, то більше зростало її дивування. Вона майже не вірила своїм очам, ніколи не сподівалася, щоб єврейський театр, яким вона його пам'ятала, за короткий час досяг таких вершин справжнього мистецтва. Роза ніколи не уявляла собі, щоб серед єврейських акторів, наскільки вона їх знала, могла з'явитися така колосальна постать, такий велетень, такий могутній актор, як оцей гастролер Рафалеско. Вона стежила з дедалі більшим інтересом і захопленням за кожним кроком, кожним рухом цього великого митця, який своєю неідробною природністю переносив її в далекий, старий Амстердам з його колишніми старими інтересами. Сила уяви, ілюзія були такі міцні, що Роза бачила себе поряд з цим героєм Старого світу, разом з ним поділяла його радість й боліщі давніх часів, часів війни між вільною думкою й фанатизмом, часів Баруха Спінози *. Шкода було тільки, що в сусідній ложі, яка належала дирекції театру, заважали, не давали змоги слухати як слід. Там зібралося кілька жінок, що тихо точили баяндраси, як у синагозі під час молитви, коли хочеться базікати і разом з тим не заважати канторові.

Ці жінки, як видно, мали відношення до «Нікель-театру» й до комуни «Кламер, Швальб і К°», бо між ними була наша знайома ломжинська канториха і ще кілька вже не молодих, але дуже причепурених жінок, із зім'ятими, дуже напудреними обличчями. Якщо вони самі не актриси, то — дружини акторів.

Важко сказати, які в них були важливі справи і чому вони не могли відкласти своїх балачок на пізніше. Завжди так буває: коли треба мовчати, саме тоді хочеться розмовляти. Якась мана, та й годі!

Проте цих жінок можна було ще терпіти, якби не відчинилися двері до директорської ложі і з шумом не вдерлася туди саме посередині дії якась дивна красуня в такому великому капелюшку, що під ним вільно мог-

ла б розміститися вся ця кучка жінок. І лише тут почався справжній рейвах.

Якби можна було, Роза пошматувала б цю красуню з страхітливим капелюшком. Ні на мить не заспокоїться! Принесла їй сюди нечиста сила. Ні на хвильку вона не припиняла балачок, шушукалася то з однією, то з іншою, тихенько сміялася, не могла всидіти на місці, закотила рукави, показуючи браслети з діамантами, а за одним разом — гарні великі білі руки. Роза з її супутником кілька разів перезирнулися, ніби питаючись одне в одного поглядом: «Звідки взялася ця бісова личина?» Навіть після того як закінчилася перша дія і завіса впала, а весь театр двигтів від оплесків та вигуків «Ра-фа-лес-ко!» — навігь тоді ця «бісова личина» не припиняла балачок з іншими жінками, сміялась, кидалась на всі боки і поводи-лась так, що хотілось попросити її геть з театру.

Коли втретє викликали Рафалеска на сцену й він досить чемно вклонявся захопленій публіці, Роза побачила, як ця «бісова личина» висунула йому язика, а інші жінки в директорській ложі вибухнули реготом. Це вже неабияк роздратовало Розу і, звернувшись до красуні з капелюшком, вона сказала їй єврейською мовою:

— Невже вам так не сподобався цей актор?

— Який актор? Рафалеско! Ха-ха! Адже він мій наречений, ха-ха-ха!

Це було сказано так просто і з таким безневинним сміхом, що «бісова личина» одразу сподобалась Розі, вона ближче присунулась і спитала:

— Ваш наречений? То ви теж актриса?

— Чи я актриса? — перестала та сміятися. — Я примадонна. Мене звать Генрієтта Швальб.

— Це мене дуже тішить.

Роза свого імені не назвала, але присунулась до примадонни ще ближче, так, що вони опинилися одна перед одною і їх розділяла тільки тонка стінка обох лож, ніхто сторонній не міг почути їхньої інтимної розмови.

— Мені хотілося б ось що довідатися у вас, — привітно звернулася Роза до примадонни: — Чи то правда, що пишуть про цього Рафалеска з Бухареста, ніби королева Кармен Сільва...

— Дурниці, брехня! — сміючись, перебила їй мову Генрієтта. — По-перше, він не з Бухареста, а з Голенешті.

— Голенешті?

Слово «Голенешті» Роза не вимовила, воно вирвалось у неї з серця. Вона схопила Генрієтту за велику голу холодну руку, але зразу ж схаменулась і почала нібито оглядати Генрієттині браслети:

— Ви носите на собі багато коштовностей. Ваш браслет подобається мені...

— Це подарунок від мого нареченого.

— Як, кажете ви, зветься місто?

Роза, не перестаючи, оглядала Генрієттин браслет з діамантами.

— Місто? Ха-ха-ха! Містечко. Голенешті зветься воно. У Бессарабії. Там їдять мамалигу, ха-ха-ха.

Інтимна розмова обох примадонн була перервана на самому початку, бо раптом погасло світло в театрі, піднялася завіса і почалася друга дія.

Розділ 61

ТЕАТР ЗБОЖЕВОЛІВ

Де були її очі? Чому вона з першої хвилини після першого погляду, після першого почутого від нього слова не впізнала його?

Роза заглянула в програмку, прочитала: «Уріель Акоста — Лео Рафалеско».

— Авжеж, Лео...

— Що Лео?

То спитав у неї Гриша Стельмах, який помітив, що Роза раптом змінилася, стала не такою, як раніше. Раніше, протягом усієї першої дії, вона сиділа близько-близько біля нього. Її рука була в його руці. Тепер, під час другої дії, Роза тут більше не було. Вона майже вся висунулася з ложі й дивилася в бінокль, не бачачи перед собою нічого, лише кілька декоративних дерев. Поміж деревами сновигали якісь постаті. Між ними не було того, кого вона шукала поглядом... Їй здавалося, що постаті ці з того ж самого матеріалу, що й дерева. Декоративні постаті, рухливі манекени, говорящі істукани. Один якийсь старий елегантно вбраний чоловік читав папір. Старий розмовляв плачливим, чужим голосом. Біля нього стояв служник у старомодній лівреї, з кіскою ззаду. Ці дерев'яні постаті про щось говорили між собою.

Що саме — вона не знала. Потім прийшла дівчина, погано загримована, з невміло підведеними бровами. Руки в неї були великі, червоні. Хто ця дівчина? Що вона тут робить? Вона звертається до старого німецькою мовою: «Фатер!»¹. Вони про щось розмовляють. Якись дурні, зайві балачки: про амстердамську біржу; про Рубенса і Ван-Дейка; про пророка Мойсея, Сократа й Христа; про мистецтво й релігію; і знову ж німецькою мовою: «Релігійон». Дурні, зайві балачки!.. Служник пішов... Хвалити бога, одного здихались. Старого теж уже немає. Дівчина лишилася сама. Вона тиняється по сцені, як неприкаяна, підкочує під лоба погано підведені очі, притискує червону руку до фальшивих грудей і декламує: «Кайдани легкодухості лежать на моєму серці». Дурні, зайві балачки! Але ось він! Уріель Акоста... Роза відчула, що їй забракло повітря. Кров пульсує, а серце рветься в неї, хоче вистрибнути з грудей. Цок, цок, цок! Цок, цок, цок! Якусь мить їй здавалося, що Уріель Акоста дивиться в ложу, на неї, прямо на неї. Вона відчула, що обличчя їй палає як жар. Ні, то їй тільки здалося, приверзлося.

Тихо, спокійно й лагідно розмовляє Уріель з своєю коханою Юдіф'ю. Голос його м'який, рухи вишукані, пляхетні й пластичні. Все продумано і вивірено. Жодного зайвого кроку, жодного невинного нюансу. Весь театр прислухається до кожного його слова, яке він вимовляє. Неначебто тільки він один тут присутній, а крім нього, немає нікого. Раптом голос його дужчає. Почувається особлива сила в його словах. Сповнений зворушливої ніжності й любові, бере він кохану Юдіф по-братньому за руку: «*Моя люба Юдіф, востанне — прощай!*»

Ах! Які прекрасні, які напрочуд гарні в нього очі! Скільки почуття, скільки болісної любові випромінюють вони! Невже він покине сцену? Ні. Приходить знову старий з іще кількома людьми, і Уріель залишився. Слава богу, що він залишився. Роза спрямовує на нього свій бінокль. Вона бачить, що Юдіф бере його за руку, і вони вдвох повагом виходять. Здалеку чути музику.

Зітхнувши глибоко, Роза відклала бінокль. Молодий маестро Стельмах, що сидів поруч з нею, заглядав їй в очі. Він хотів знати, що з нею діється?.. Хотів спитати, чого вона так зітхає? Але Роза не бачила його, не

¹ Фатер — батько (нім.).

помічала нікого. Роза тепер замкнулася в собі, поринула в безодню власної душі. Невже це він? Той, якого вона так довго виглядала? Той, кого вона так часто бачила уві сні? Чи, може, сон те, що вона бачить тепер? Ні, це не сон... За плечима вона почула, як хтось шепочеться. То в сусідній ложі. Все та сама, що називала себе примадонною і похвалялася, що Рафалеско її наречений. Невже це можливо?.. Вона в нього питає. Ще сьогодні питає. Де вона його побачить? Тут-таки, в театрі. За лаштунками. Тільки-но закінчиться друга дія, вона піде й накаже викликати гастролера, Лео Рафалеска. Що йому сказати? Хто його питає? Леді хоче його побачити. Без прізвища, леді... Всі здивуються: хто ця леді, яка хоче побачитися з Рафалеском? Але їй байдуже...

Одне тільки забула Роза: що вона тут не сама в театрі, що разом з нею в ложі сидить ще дехто, що тут сидить з нею Гриша Стельмах. Ах, Гриша Стельмах! Про нього вона справді забула. Зовсім забула. Забула, чим він їй доводиться. Забула, що сьогодні відбулося між ними, зовсім забула, що є на світі такий на ім'я Гриша Стельмах... Бідний, бідний Гриша Стельмах.

Раптом на сцені засурмили. Роза здригнулася, наче спросоння. На сцені було повно людей. Усі говорили. Але Розі здається, що то все чудні, дурні й зайві балачки. Де Уріель? Ось він! Зовсім інший має вигляд, зовсім інша людина. З новою силою лунає його голос.

Роза не випускає з рук бінокля, вслухається в слова довгого монолога, не розуміючи його гаразд, але кожне слово, окремо взяте, має для неї інше значення. І не так ті слова, як голос. Його голос. Як могла вона забути його голос? Скільки разів, заплющивши очі, вона розмовляла з ним в уяві?

«Разом з усіма вами хочу я пережити всі жалі! Ваше відлучення нічого не мінє — я лишуюся євреєм!» — так гордовито закінчив Уріель Акоста свій монолог, і весь театр вибухнув оглушливими оплесками. То молодь запалилася національними почуттями, які дійшли до них з-за океану. Їм найбільше сподобалися слова: «Разом з усіма вами хочу я пережити всі жалі». На них дивлячись, вся інша публіка, яка в Америці більш-менш розуміється на мистецтві, і собі почала аплодувати, бо всі відчували, що перед ними — надзвичайної сили справжній актор, митець, який на своїх плечах витягує всю трупу, тримає в

своїх руках усю публіку, причаровує увесь театр. «Так, це зірка,— нібито висловили всі одноставно цю думку,— це справді зірка, що сходить на небосхплі єврейської сцени».

Друга дія давно вже закінчилася, а оплески довго ще не вицухали, переплітаючись з дикими вигуками: «Рафалеско! Браво, Рафалеско!»

— Годі! Хай буде тихо! — пробував дехто втихомирити публіку. Але нічого не допомагало. Замість «браво, Рафалеско!» почали кричати «слава Рафалескові!»

— Театр збожеволів! — почувся голос з партеру.

Той, хто це сказав, мав радію: театр таки справді збожеволів.

Розділ 62

МІСТЕР НІКЕЛЬ ВИГОЛОШУЄ СПІЧ

В Америці промовляють усі: малі й дорослі, юні й старі. І всі вміють промовляти, окрім хіба тих, що народилися німими.

В Америці виголошують спічі на кожній учті, з кожної нагоди: на заручинах, весіллі, розлуці, обрізанні, іменинах, новосіллі...— це все нагода для спічу. А коли ще йдеться про збори, мітпінг, лекцію, вечір, прийом гостей, бенкет, концерт чи виставу — тоді сам бог звелів виступати із спічами.

В театрі, коли виступає зірка, гастролер, на честь його під час антракту виголошують спіч зі сцени. Це робить звичайно або сам гість, або хтось із акторів, який має добрий голос і може задавати тон. А інколи виступає директор, власник театру, і повідомляє шановній публіці все, що він вважає за потрібне довести до відома публіки.

Цього разу, після другої дії, коли публіка мало не збожеволіла, гукаючи «браво» й «слава Рафалескові!», а сам Рафалеско вже стомився виходити щохвилини та вклонятися знавіснілій нью-йоркській публіці, піднялася завіса і замість Рафалеска з'явилась добре всім відома весела постать містера Нікеля.

Він був досить просто вбраний, як господар у себе вдома: в короткому досить буденному піджачку, засунувши руки в кишені, а на губах — усмішка, знайома постійна усмішка, яка перетворила містера Нікеля на «гуд бой» — доброго хлопчину.

— Леді й джентльмени! — розпочав містер Нікель свій експромт.— Передусім вважаю за потрібне скласти найглибшу подяку шановній публіці за велику честь, яку ви мені виявили своїм відвідуванням мого театру. Мене не дивує, що всі вистави мого театру проходять щоразу при переповненому залі тоді, як у всіх інших театрах Нью-Йорка є вільне місце, щоб вздовж і впоперек проїхати автомобілем по партеру. Не думайте, що я, крий боже, хочу лихословити про моїх конкурентів, але правди ніде діти, шановна публіка полюбляє мій театр більше, ніж будь-який інший. Можливо, це тому, що я роблю все, щоб задовольнити смаки глядачів. Я не шкодую грошей і не зупиняюсь перед будь-якими витратами, хоч би які вони були великі. Тепер мені теж пощастило, певна річ, після величезних витрат, привезти з Бухареста шановного гостя сьогоднішнього вечора на кілька лічених гастролей. Це король акторів. Це всесвітньовідомий драматичний актор Лео Рафалеско з Бухареста, якому немає рівного ні тут, у нас, ні там, за океаном. Мене дуже тішить, що шановна публіка гідно розцінила його, і я запевняю вас, що не зважатиму ні на що, хоч би які шалені гроші мені це коштувало, а подбаю, щоб геніальний гість затримався якнайдовше, щоб дати можливість сотням і тисячам людей, які, не діставши квитків, змушені були сьогодні з болем у серці піти додому, бо, як бачите, нема де голці власти.

Леді й джентльмени! Складаючи глибоку подяку шановній публіці, я не можу приховати почуття вдячності до тих поважних гостей, які вшанували мій театр своєю присутністю. Особливу радість відчуваю я від можливості сповістити вас, що серед поважних гостей, які своєю високою присутністю вшанували мій театр, є й такі, хто до сьогоднішнього дня не відвідував в Нью-Йорку єврейського театру, крім мого.

Серед тих, хто вшанував нас, є двоє, які самі теж актори і самі теж дуже уславлені в обох світах, в Європі й в Америці. Вони присутні, леді й джентльмени, тут, у ложі з лівого боку. Глибоко переконаний, що немає такої людини, яка не чула б про *Гришу Стельмаха* і міс *Розалі Спайвак*, як немає людини, що ніколи не чула про Вашингтона, Лінкольна чи Едісона...

Кінця спічу містера Нікеля ніхто і навіть сам він уже не міг дослухати, бо публіка, яка розпалилася ще раніше, тепер ще більше ввійшла в азарт, почувши, що в театрі є Гриша Стельмах і Роза Співак, чиї прізвища останніми днями не сходили зі сторінок преси. Вся публіка в партері, як один чоловік, підвелась і влаштувала цим двом знаменитостям таку гарячу бурхливу овацію, що знаменитій парочці — Гриші Стельмахові й Розі Співак — не лишилося іншого виходу, як підвестися і мерщій утекти з «Нікель-театру», немовби вони тут зазнали найприкрішої образи. До втечі їх майже змусив Стельмах-батько, який насилу пробився до їхньої ложі. Він шепнув обом на вухо і разом з негром, під триумфуючі оплески й вигуки, проводив їх до автомобіля. Там він разом з ними сів і поїхав, проклинаючи єврейський Нью-Йорк, який влаштував їм таку овацію, віддав майже царську шану.

.

Блискучий спіч містера Нікеля Рафалеско чув, але не до кінця. Тільки-но той почав дякувати поважним гостям, які своєю високою присутністю вшанували його театр, Рафалеско не міг більше стерпіти і подався до своєї артистичної вбиральні заgrimуватися перед третьою дією.

— Чого це там так галасують? — спитав він у перукаря, який, червоний і упрілий, прибіг з партеру.

— Божевільні! — відповів перукар — молодий вільнодумець і соціаліст, який не пропускав жодної соціалістичної лекції у «Клінгтон-холі», якщо тільки вона відбувалась у вільний від гримування вечір. — Просто божевільні! Дикі люди без крихти цивілізації! Нашому директорові, містеру Нікелю, закортіло раптом виступити сьогодні із спічем, то виголошуй свій спіч пристойно як належить. Так ні! Бо він, між нами кажучи, бос, підприємець, буржуй і мусить підлабузнюватися до капіталістів, до поважних гостей та їхніх аристократичних артистів, які вшанували нас, зробили таку ласку — зійшли аж з П'ятої авеню до нашого Даунтауна. Пхе, дивина! Якби Карл Маркс був тут, він живцем поховав би себе...

— Хто ж були ці артисти з П'ятої авеню? — спитав Рафалеско, заглядаючи в дзеркало й добираючи позу, яка найкраще пасувала б йому у третій дії під час трагічної зустрічі з сім'єю та з сліпою матір'ю.

— Хто вони? Він віолоніст, грає на скрипці, а вона співачка, примадонна. Він зветься Гришею Стельмахом, а вона — Розалія Спайвак, чи Роза Співак...

Якби перукар-соціаліст обік його гарячим залізом або зненацька втупив у горло гостру бритву, Рафалеско не підхопився б так рвучко з місця, як підскочив при останніх словах перукаря. Якусь мить він стояв приголомшений, збліднувши як смерть. Потім він зірвав перуку з голови, борідку з обличчя і метнувся до дверей. Перукар був певний, що юний маестро раптом здурів, з'їхав з глузду... В цю хвилину почувся стук у двері, і, не чекаючи на звичайне «заходьте», забігла до Рафалеска у вбиральню з шумом і реготом примадонна — Генрієтта Швальб.

— Ха-ха-ха! Кумедія з нашими аристократичними колегами! Як від чуми, втекли вони від нас. Кумедія, водевіль!

Розділ 63

ЩЕ ОДНА ЗУСТРІЧ

В той час, коли розпалена публіка «Нікель-театру» шаленіла, аж із шкіри пнулася, улаштовуючи овації спершу Рафалескові, а потім Гриші Стельмахові з Розою Спайвак, у вестибюлі театру відбулася така сцена.

Наш елегантний друг містер Кламер стояв у вестибюлі, коло дверей, і звідти слухав, як містер Нікель виголошує спіч. Одне око він примружив, частину широкої бороди взяв у зуби і всім своїм виглядом показував, що спіч містера Нікеля йому аж ніяк не подобається. Він не розумів, як така темна людина, що нітрошки не знає історії мистецтва й Шекспіра, насмілюється виступати перед такою публікою з промовою? Коли б дали змогу йому, містерові Кламеру, вийти на сцену, тоді вже було б «ол райт».

— Вітаю вас, мій любий бородачу. Як ся маєте? Я вас шукаю вдень з вогнем. Заради вас я сюди приїхав, щоб я так мав щастя й утіху.

Містер Кламер побачив перед собою низенького на зріст чоловічка з хитрючими очима, вбраного в новий костюм, щойно з-під голки, у великих лакованих черевиках

і з надто широкими рукавами верхньої сорочки, які спадали на пальці рук, а чоловічок щохвилини намагався засунути їх назад. З цієї причини обидві його руки були весь час в роботі. Розмовляла ця істота трохи хрипким голосом, швидко, не переводячи духу і не чекаючи на відповідь.

— То скажіть мені, мій любий англійцю в картатих штанах, як вам щастить у цій країні, як ваше здоров'я, які ваші бізнеси і чого ви дивитесь на мене, як той наречений натщесерце? Ви мене не впізнали? Ану пригадайте лишень: моє прізвище Муравчик, Шолом-Меїр Муравчик. Я жив у вашому заїзді в Лондоні, був, не доведи господи, у великій скруті. Змушений був звернутись до вас по позичку, позичив кілька шилінгів, звичайно, під заставу. Як кажуть: живи в пошані, а застава в кармані. Тепер я прийшов повернути вам борг і одержати свій пакунок. Вам гроші, а мені пакунок, я не люблю довго володитись, розумієте мене, а ці папери, до речі, мені дуже потрібні.

— Які папери?

Виявилось, що містер Кламер геть-чисто все забув. Чоловік з хитрощими очима засміявся хрипким сміхом, не перестаючи воювати з манжетами сорочки.

— Подобається вам, як цей дядько придурюється: не вже ви забули? Маленька сумочка, така червоненька, з черевцем, вщерть напхана паперами, дуже важливими паперами. У ваших очах вони, може, не мають такої великої цінності, а для мене це велика маєстність. Ану, спробуйте запропонувати мені за мої папери тисячу доларів, не візьму, щоб я мав стільки щастя й утіхи!

— Таки справді? Але дивіться, може, ви помилилися й стукаєтесь у чужі двері.

Той сміявся без упину:

— Кумедія, та й годі! Послухайте, я ще ніколи не помилявся і завжди потрапляю куди слід, а коли хочете знати, я ще ніколи не бив того, кого не слід. Я вам наведу прикмети: ви прозиваєтесь містером Кламером і проживаєте в центрі Уайтчепела, а ваш заїзд чи готель зветься кафе «Національ». Тепер ви переконалися, що я не помилюся? Коли так, я вам наведу ще одну прикмету: мій пакунок з паперами ви в мене взяли з рук, понесли на другий поверх і замкнули в одержній шафі. Що ви тепер скажете, пане страхопуде, чи то пак містер Кламер?

Очевидно, Муравчик переконав містера Кламера в тому, що був якийсь пакунок з паперами. Але де він подівся? Кламер забув, хоч убий його. Йому нічого не лишилося, як і далі придурюватись:

— Я нічого не знаю про пакунок, якісь там папери, позаторішній сніг, і не морочте мені голову, бо я свисну, і вас викинуть з театру на вулицю.

— Он як? Ви свиснете? Ну! Свистіть, свистіть! Чому ви не свистите?

З цими словами наш старий знайомий Шолом-Меїр Муравчик присувався до містера Кламера щоразу ближче, аж поки присунувся до нього так близько, що Кламерова розкішна борода майже опинилася в його руках, і хтозна-що з цього вийшло б, якби на зойки містера Кламера не прибіг Нісон Швальб (хіба можливий скандал, щоб Нісон Швальб не був присутній?), а разом з ним кілька білетерів і служників театру, що взялися за Шолом-Меїра Муравчика з його новим костюмом та капелюхом. Почалася катавасія.

Якщо читач вважає, що Шолом-Меїр Муравчик прибув до Нью-Йорка тільки для того, щоб учепитися містерові Кламеру в його широку бороду і за те дістати доброго прочухана, то він глибоко помиляється. Приїхав він, власне, до Америки не тільки розшукувати папери і в справах до Рози Співак, а ще й заради важливого бізнесу — до юного героя нашого роману, до нової театральної зірки — Лео Рафалеска. Це був такий бізнес, що коли наш герой почув, він... але навіщо нам забігати наперед? Повернімося краще на деякий час до Лондона і розповімо якомога стисліше, що відбулося там з нашим Муравчиком.

Розділ 64

НЕ МАЛА БАБА КЛОПОТУ

З листів Шолом-Меїра Муравчика з Лондона до його друга Альберта Щупака в Одесу ми пам'ятаємо, що він збирався провідати свого колишнього колегу — директора Гольцмана.

Але Лондон не таке місто, де легко знайдеш того, кого шукаєш. Треба наперед добре підперезатися. Крім того, наш Шолом-Меїр у той час, як він сам висловлювався, сів маком. Ті кілька копійок, які він привіз із Парижа, розлізлися між пальцями, а його друг Шупак не поспішав переказати йому сотню, яку Муравчик у нього просив. Помалу спливали день за днем, а він усе відкладав свій візит до Гольцмана. Та ось одного тьмяного, туманного дня, які часто бувають у похмурому Лондоні, Муравчик після великих труднощів дістався, нарешті, на околицю Бруклін-стріт, у цей нужденний, злидений куток Уайтчепела, що своїм виглядом цілком пасував би до околиць Вільна або Бердичева.

Він зайшов у великий будинок з двома дверима — праворуч і ліворуч. Обидва входи з темними слизькими сходами — вгору й униз — скидалися на чорні роззявлені пащі, що наміряються проковтнути кожного, хто ввійде сюди. Густий сморід піджарюваної цибулі, перемішаний з пахощами смаженої на простій олії риби, співи й плачі маленьких дітлахів усуміш з жіночими компліментами та побажаннями на різних діалектах: «Головою об стіну, відьмо!», «Подавилася б ти власним язиком!», «Щоб ти, паскудо, на милицях шкандибала!» — все це свідчило, що тут живуть єврейські родини.

Муравчик, покладаючись на божу ласку, пішов угору, додержуючись думки, що напевне зустріне хоч одну живу душу. А що такої живої душі він усе-таки не зустрічав на сходах, то підіймався вище й вище, мало не до останнього поверху. Він пішов би ще вище, але натрапив на якусь схожу на відьму істоту, високу сухорляву стару жінку з широкими плечима і таким страхотливим обличчям, що краще проти ночі з такими не зустрічатися. Істота, чи відьма, несла обома руками великий оберемок дров з самого низу і сопіла, як ковальський міх.

— Тітонько! — звернувся Муравчик до старої. — Чи не знаєте, де тут живе директор єврейського театру, який прозивається святим ім'ям Гоцмах, чи то пак Гольцман?

Та, яку Муравчик назвав «тітонькою», спинилась і стала вдивлятися в темряву, намагаючись дізнатися, хто це її питає. Потім вона зітхнула і промовила:

— Ходімо, я вам покажу.

Зійшовши ще на кілька сходинок, вони вступили в жалюгідне приміщення з двох маленьких кімнаток і кухні. Квартира була зовсім непоказна, щоб тут міг оселитися директор театру, хай навіть єврейського. На кухні стара скинула оберемок дров, випросталась і старими заплаканими очима оглянула прибулого.

— То до кого, значиться, вам треба?

— До нього самого, до директора Гоцмаха, чи то пак Гольцмана. Скажіть йому, будь ласка, що його давній приятель прийшов провідати його і хоче з ним побачитись.

— Побачитися з ним? — Стара підняла і знову опустила обидві руки. — З ним бачитися важко. Він уже далеко...

— Поїхав?

Стара знову підняла й опустила обидві руки, потім нахилилась до прибулого приятеля, бо вона була на дві голови вища за нього, і крикнула йому в вухо, немовби той був глухий:

— Хай земля йому буде пером!

Шолом-Меїр Муравчик підстрибнув і заломив руки:

— Помер? Гоцмах, чи то пак Гольцман, помер? Що ви кажете?

— Що я кажу? Нещасна моя голівонька, це мій син. Одинак. Єди...

Стара не могла вимовити останнього слова, вона опустилась на кухонного дзиглика коло дверей, сховала старе зморщене обличчя в старому подертому фартусі, і широкі сухорляві плечі свідчили, що стара ридма ридає.

Слово «помер» — огидне слово. Воно криє в собі, очевидно, зловісну силу. Шолом-Меїр Муравчик був приголомшений, забувши зовсім, що той, хто помер, це, власне кажучи, його смертельний ворог. Навпаки, йому тепер здавалося, що він утратив найкращого друга. Близького, дуже близького друга. Можна сказати, рідну людину. Жартуйте — він і Гольцман? Він заждав трохи, потім підсів до неї близенько на другому дзиглику.

— То, виходить, ви його мати? Мати мого друга? Він часто розповідав мені про свою матір, слово «мати» не сходило в нього з язика. «Щоб я так дожив побачити мою матір!» — це в нього було найбільшою божбою. Ви навіть не уявляєте, якого ви мали відданого сина! Який це був друг! Друг? Останнім куснем хліба ділився! А що-

до мене — годі й казати, одне тіло, одна душа, щоб я мав стільки щастя й утіхи.

І ще багато хорошого, хвального розповідав Муравчик старій матері про свого померлого друга. Йому здавалося, що розповідає він святу правду.

Старій матері ці слова були, певна річ, як бальзам на свіжу рану. Хвалити бога, знайшовся хоч один друг її сина. Сконав, нещасний, як свічка, одним один, самотній як палець, далеко від рідної домівки, в цьому осоружному темному Лондоні, спопелів би він, як Содом і Гоморра *. Бо, якби не цей клятий темний Лондон, її син, можливо, кашляв би і кашляв ще хтозна-скільки років...

Сидячи в кухні, нещасна Сура-Бруха виливала своє горе перед другом її сина, розповідала, як її Герш-Бер кашляв, як він харкав кров'ю, як вона його рятувала і скільки це коштувало. Такий син! А потім, коли він помер, вона не хотіла цьому вірити, бо як це може її син померти? Такий син?! А потім його забрали — не поховали, як ховають у нас, з марами, саваном, синагогальними служниками, — де там! Прибуло кілька вражих синів у чорних капелюхах, з високим чорним катафалком, підхопили його й повезли, не давши навіть заплакати як слід, просто неначе якась трясця напала, взяла б їх усіх трясця в один день, владику небесний.

— Уа! Уа! Уа! — почувся з внутрішніх кімнат дивний писклявий голосок. Так могло скавучати маленьке цуценя або нявкати кошенятко.

Муравчик повернув голову, глянув на стару, що нараз замовкла. Вона підхопилася з місця, не знаючи, куди кинутися, опустила голову і стала, вкрай розгублена.

Шолом-Меїр, який був не так старий, як досвідчений, зрозумів, що то за скиглення, і, повернувшись обличчям до старої, спитав хрипким голосом:

— Немовля?

Не діставши відповіді, він інакше спитав:

— Чиє немовля?

Не діставши й на це відповіді і дивлячись на стару, яка, бідолашна, так розгубилася, він вирішив, що краще не розпитувати, а тільки промовив, ні до кого не звертаючись:

— Не мала баба клопоту?

— Не мала баба клопоту! — і собі сказала стара та

знову підсіла до прибулого гостя, до друга її сина.— Ви добре сказали, слово честі, не мала баба клопоту, ой, який клопіт!..

.

Здається — ну що такого в цих чотирьох словах: не мала баба клопоту? Проте вони були сказані вчасно і таким тоном, що стали ключем, щоб відімкнути уста й серце старої. Вона розповіла другові її сина все, чистісіньку правду — те, що мали знати тільки вона, її дочка Златка та ще третій — господь бог...

Розділ 65

ШОЛОМ-МЕЇР МУРАВЧИК — ДРУГ

Людина ніколи не знає, хто їй друг, а хто ворог. Шкода, що директор Гольцман не міг вийти з могили, подивитися на свого смертельного ворога Шолом-Меїра Муравчика, побачити, як той співчутливо поставився до його старої матері Сури-Брухи й сестрички Златки. Він напевне не повірив би своїм очам. Він би сповнився подиву, почувши, що Шолом-Меїр, якого не міг спокійно бачити, їде тепер з його матір'ю й сестрою пароплавом до Америки, так піклуючись про них, заглядаючи щохвилини в каюту другого класу, щоб спитати, чого їм бракує, чого вони бажають, чого потребують?

Але старій Сури-Брусі та її дочці Златці нічого не бракує, нічого вони не бажають і нічого не потребують. Вони сидять над маленьким створіннячком, сповитим у пелюшки, загорненим у подушечки. Воно зирить, наче лялька, на світ божий маленькими оченятками, блакитними, як небо, і ясними, як сонце. І ротик у нього, як у пташенятка, і личко замислене, неначе воно вже має свої власні думки. Ах, як хороше, що вони розпочали подорож саме в такий час, коли море спокійне. Хвала всевишньому! Вони не так дякують богові за себе, як за цю істоту. Що воно знає, бідолашне, боже створіннячко? А мала дитина, чули вони, хворіє в морі не менше, ніж дорослі. Хіба що мовчить — німий язик...

Дивна річ з цими обома! Що ж, про Златку нема чого казати. Златка, коли ще лежала й корчилась від болю, вважаючи, що настав кінець, що вона прощається з жит-

там і бачить смерть перед собою, тільки-но почула перший писк новонародженої істоти, як уже почала просити, щоб їй показали те, що народилося. І з першої хвилини, як побачила його, в ній прокинулося почуття безмежного жалю до цієї істоти, за одну мить зникли всі її душевні болячі, загоїлися всі рани. Де поділося почуття сорому, якого, здавалося їй раніше, вона не переживе? Де поділася її колишня мрія про те, щоб її переїхали в туманному пеклі, яке зветься Лондоном, аби раз і назавжди покінчити з ганьбою, що, наче хмара, невблаганно насувалася на неї?! Всі думки й усі почуття поступилися перед єдиною думкою, перед єдиним почуттям, що вона мати...

Якщо тут є кому дивуватися — то це старій Сурі-Брусі. Для неї ця подія була, наче грім у ясний день, неначе десять будинків впали на неї, неначе сотні гармат влучили їй у саме серце. Це було саме в той час, коли вона разом з дочкою сиділа в жалобі після смерті її улюбленого сина. Очі їхні давно вже висохли. Джерела сліз давно вже вичерпались. Дивна порожнеча заповнила їхні серця, журба й розпач поїняли їхні душі.

— Сьогодні постий день, — озвалася мати до дочки. — Бог дасть, післязавтра закінчиться жалоба. Що робитимемо далі? Куди підемо? До кого звернемося?

Стара готова була знову заплакати, але раптом дочка впала їй на шию, почала цілувати стару матір, страшенно почервоніла, схопилася обома руками за живіт і закінчила зойком:

— Ма-мо! Рятуй — я загинула!...

— Господь з тобою, доню! Нещасна моя голівонька — що тобі? Що тобі?

Дочка заламувала руки, хапалася щоразу за живіт, біла себе кулаками по голові, рвала на собі волосся й безперестанку кричала вголос:

— Ма-мо! Я загинула!..

Сталось чудо — може, це був інстинкт жінки й матері, — стара Сура-Бруха накинула на себе дроне пальто, — забувши про сором, забувши геть усе на світі, побігла до однієї сусідки, до другої, розпитала, де живе акушерка... Після тяжкої ночі, коли її дочка, єдина її втіха в житті, змагалася з смертю, бог ошчасливив її — уже на світанку — онукою...

Знесилена, бліда й виснажена, лежала Златка на ліжку. Скуйовджене волосся було розкидане на білій подушці. Її гострий носик ще більш загострився, очі блукали, тяглися туди, де в ногах, загорнуте в простирadlo, рухалось і ворухилось щось живе. Вона зацікавлено прислухалась, як «щось» сопе, пирхає, пищить і тихенько нявкає, наче кошениа.

Гарна й молода була ця юна мати. Обличчя дитяче, кров з молоком, рученята малі, груди тверді й соромливі. І все це разом узятє просило, благало: «Люди добрі, лишенько, адже мені тільки вісімнадцять років!»

Зовсім інший вигляд мала Сура-Бруха. Стара мати засукала рукави аж до кощавих ліктів, показавши розбухлі жили на широких худих руках, заклала хустку за вуха, підтикала фартух, принесла важку дерев'яну балію, в якій вона прала білизну, приготувала гарячу воду, щоб скупати дитину, і кляла, лаяла на всі заставки місто Лондон з його мешканцями.

— Місто — бодай би воно завалилося! Двір — згорів би він! Сусіди — бодай би їм пуття не було! Щоб у людей не знайшлося ночов, звичайних дерев'яних ночов!..

Одне слово, стара ввійшла в роль матері, немовби давно вже готувалась до цього, немовби знала вже заздалегідь, що тут станеться... Певна річ, її сердечний біль був великий, а ганьба ще більша. Якби перед нею розкрилася могила, вона б напевне кинулася туди живцем. Але що вдієш? Адже тепер не можна дорікати дочці, яка щойно врятувалася від такої небезпеки. Нехай тільки господь дасть, щоб стала на рівні ноги, тоді... мати дасть їй перцю з маком. Вона вже візьметься до Златки: «Скажи-но, люба доню: як, коли, де і... від кого?» Нещасні й прокляті вони тепер обидві — що вони робитимуть? Куди подадуться? До кого їм тепер звернутися?

Але це все буде згодом. Згодом, не тепер. Тепер треба доглянути її, годувати, двічі на день варити бульйончик... Породілля, первісток — нещасна моя голівонька... А дитиночка? Чим винна дитинка? Чиста душа. Живе створіннячко. Шкода бідолашного. Якби воно само покинуло цей грішний світ, це було б дуже розумно з його боку. Але вбити? Що ви, бійтеся бога! Чи опшарити окропом? Теж ніколи в світі! Адже ми люди, еге ж? Щастя, що народилось дівчатко, не хлопчик: не треба обрізання, менше сорому... Як на те, здорове дівчатко, нівроку,

гляньте, яка дівка! І гарне воно, як намальоване. Всі сусідки кажуть, що давно вже не бачили такої дитини... На кого вона скидається?

— На кого? На батька,— каже їм Сура-Бруха.— Він гарний хлопчина, кравець, до Америки поїхав...

Сура-Бруха почуває, що їй пашисть старе обличчя від сорому. Прожила стільки років і на старості стала брехухою, вкрила ганьбою своє сиве волосся, прокляття на голови її ворогам, щоб вони повиздихали разом з ним!..

Кого мала на увазі стара, кажучи «з ним»,— не важко здогадатися... Найцікавіше те, що Златка вже підвелася з ліжка, вже тинялася по хаті, а Сура-Бруха все ще не давала їй прочухана... То була зовсім зайва річ. По-перше, дитина, пташенятко. Треба її купати, а що знає Златка? Прости господи, сама ще пискля. А по-друге, оцей хрипкий неборака, друг її сина, Шолом-Меїр Муравчик, він занадився до них у хату, почав приходити двічі на день і запропонував старій Сурі-Брусі план, який мав врятувати від усіх злигоднів і від ганьби. Він не мав при цьому ніяких задніх думок. Навпаки, він це робив тільки в ім'я дружби до неї та її сина, хай земля йому пером, який був його найкращим єдиним другом — «нехай господь дасть мені стільки радості й утіхи».

Розділ 66

ЯНГОЛ, А НЕ ЛЮДИНА

Спочатку наш Муравчик — дуже може статися — справді не мав ніяких задніх думок. Але хто не любить совати носа в чужу тарілку, принохуватися, чим пахне, і давати іншому поради? Так усі роблять. У Шолом-Меїра був трохи загострений нюх. Те, чого інший не міг би розшолопати за місяць, Муравчик розгадував за один день. Ця людина мала в собі таку силу, що тількино Муравчик з вами потоваришує, ви йому геть у всьому звіритесь, розповісте, як рідному, всі найприхованіші таємниці. Не тільки стара Сура-Бруха, а навіть соромлива Златка дивилася йому в рота, прислухалася до його хрипкого голосу та до його слів, які, наче бальзам, розливалися по серцю. Він їм казав:

— Що мені з вами робити, коли ви, тітонько, жінка Старого світу, а ваша дочка бідна овечка? Ви спитайте

мене — я вам точно скажу, що тут робиться. Я вам читатиму, як з книжки. Я знаю людей, розумієте ви мене, як свої п'ять пальців. Адже й я трохи актор. Цей шалапут, наскільки я його пам'ятаю з дому, ще з Голенешті,— а пам'ятаю я його наче крізь туман — це хлопець, дай боже нам таке щастя. Але що ж? Якщо він поїхав до Америки, то вийшов з голобель і забув навіть попроситися, чи як то кажуть: далі очі, далі серце. Проте в Америці є закон, що коли парубок таке утне, за це не глядят по голівці (при цьому він глянув на немовля, що лежало на Златчиних колінах, а Златка почервоніла як мак і опустила очі...), з ним довго не панькатимуться: раз, два, три — і просимо ласкаво до шлюбу... А коли, крий боже, він закомизиться, є й на це управа: там буцегарню звать «Сінг-сінг»; я знаю, хоч я там ще не бував. Я тільки збираюсь туди; у мене там, розумієте ви мене, бізнес до однієї відомої співачки, примадонни, що коли пощастить, в мене буде таке життя, що й смерті не треба. Я матиму повні жмені золота чи доларів, як це там у них зветься. Долари, треба вам знати, то добра валюта. За один долар у них одержуєш аж цілих два карбованці... Чекайте-но, що ж я хотів вам сказати? Ага! Так ось поїдемо туди разом, бо коли я побалакаю з парубком, він від мене не відкрутиться. Я, розумієте ви мене, не люблю ляпати язиком. У мене, будьте певні, він стане шовковим! Спитаєте, заради чого я це роблю? Тільки через жалощі. Мені жаль вашої дочки. Я хочу, щоб немовля — дай боже мені таке щастя, що то за немовля,— щоб немовля мало батька. Більше я нічого не хочу, нехай господь дасть мені стільки щастя й утіхи.

Шолом-Меїр Муравчик не задовольнився самими тільки словами. У нього правило: якщо він комусь відданий, то всім тілом, душею і всім еством до судної дошки. Він не міг споглядати, як стара Сура-Бруха щоразу носить оберемки дров або великі кошики сміття: «Дайте мені, я вам покажу, як носять дрова, щоб усім здавалося, нібито це не дрова, а пір'я». Або: «Не так беруть кошик із сміттям. Кошик із сміттям треба брати так».

Не міг він так само зносити, що Златка дні й ночі мучиться з немовлям. Правда, сам він ніколи ще немовлят не мав, дай боже й надалі, зате в нього є сестра, хоч і велика злидарка, але страшенно плодюча! Вона додержується «дводітної системи» і щоразу родить близ-

нят. Тим-то він такий досвідчений у цих справах. Він навіть знає, що робити, щоб дитина перестала кричати.

І, не довго вагаючись, вихопив із Златчиних рук дитину, яка в цю хвилину якраз зайшлася плачем, та почав обома руками підкидати вправо і вліво, вгору і вниз. Немовля таки перестало плакати, зате в Златки серце мало не вискочило з грудей.

Своєму рідному братові Златка зроду навіть сотої частини не розповіла з того, що розповіла цьому Муравчикові. Йому вона звірилася тим, чим не звірялася навіть перед рідною матір'ю.

Це було вранці, коли Сура-Бруха пішла на базар закупити на обід, а Златка залишилася з Муравчиком сама — того ранку Златка була дуже схвильована.

— Я маю до вас прохання,— сказала вона йому ослабленим голосом і зразу ж пошкодувала. Але почала говорити — пропало.

— Яке прохання, кицю? Хоч у вогонь і в воду.

Тремтячими руками Златка витягла з пазухи загорнуту в жовту хустку річ. Цю річ брат передав їй за годину перед смертю, наказавши вже урочистими словами, щоб вона берегла це як зіницю ока, щоб жодна душа не знала, навіть мати... При цьому Гольцман закашлявся, почав конати і більше вже не міг нічого говорити...

Віддавши річ новому другові, Златка відчула, що в неї наче камінь з серця звалився. Вона сказала йому:

— Передаю вам цей вузлик — наше єдине майно. Я доручаю вам найцінніше. Візьміть його й робіть з ним усе, що хочете, а тільки привезіть мене до «нього», як ви сказали...

Більше нічого не могла сказати бідна Златка. Ціла буря знялася в її серці, і сльози душили її. Шолом-Меїр Муравчик був дуже зворушений, навіть не заглянув у той вузлик і, як фокусник, опустив його в кишеню. До речі, прийшла стара, і він нічого не встиг сказати, тільки, потиснувши Златці руку, промовив:

— Будьте певні, любонько, хай моє ім'я не буде Муравчик.

Не пізніше як наступного дня Муравчик прийшов поголений і вбраний з голови до ніг у все нове, наче наречений перед весіллям, і сказав бадьоро:

— Отож послушайте, справа така. Мої діла, хвалити бога, далеко кращі, ніж я сподівався. Все гаразд, куди

не глянь. От тільки єдине те, що мене викликають до Нью-Йорка. Якщо хочете забути про всі злигодні й мати втіху на старості літ, не баріться довго, не відкладайте справи на безрік, беріть, як то кажуть, речі на плечі, тобто дочку з немовлям і... правою ногою кроком руш! Я заскочу по квитки, тобто куплю шифскарти, а про гроші ви мені нічого не кажіть. Коли господь вам допоможе, ми розрахуємось...

Сура-Бруха презирнулася з дочкою. Вона не розуміла, що це за напасть? Здається, такий собі блазень, а скільки бере на себе! І, очевидно, від великого звуршення, в неї скотилися по старому зморщеному пергаментному обличчі дві круглі, завбільшки з горошини, сльозинки. Вона тільки зібралася подякувати другові її сина, благословити його й побажати йому щастя, як він того чесно заслужив, але той замахав обома руками, заткнув вуха й вибіг, не хотів навіть слухати.

— Гаразд! Гаразд! Бувайте здорові. Я побіжу по квитки, а ви лаштуйтеся в дорогу. Завтра виїдемо. На все добре.

— Як тобі подобається? Янгол, а не людина! — сказала мати дочці, опустила руки і стала посеред хати ані руш.

— Янгол, а не людина,— погодилася з нею дочка, і обидві почали пакуватися, лаштуватись у дальню дорогу.

Розділ 67

ВЕЛИКИЙ ПРОВАЛ РАФАЛЕСКА

Ми залишили нашого юного героя Рафалеска в антракті між другою й третьою діями з примадонною Генрієттою Швальб, коли та, сміючись, вдерлася до нього у вбиральню саме в ту хвилину, коли він щойно довідався від перукаря, що в театрі на його виставі присутня Роза Співак.

— Кумедія з нашими аристократичними колегами. Кумедія, водевіль, ха-ха-ха-ха! Знаєш? Вони втекли. Ха-ха-ха!

Рафалеско, який оце збирався вибігти з убиральні, сам не знаючи куди, зустрівшись з Генрієттою, повернувся назад і безтямно спитав у неї: «Хто втік?» На це Генрієтта розв'язно мазнула його рукою по носі.

— Жовтороте пташенятко! Ти навіть не знаєш, які високі гості були в нас сьогодні? Гриша Стельмах і Роза Співак... У ложі номер три сиділи вони, поруч з директорською ложею. Ми з нею познайомились... Їй сподобались мої браслети. Я сказала їй, що то твій подарунок. Вона розпитувала, звідки ти родом...

— Що ж ти їй сказала?

— Що я могла їй сказати, я сказала, що ти з Бухареста, ха-ха! Румунська королева, ха-ха-ха! Можна луснути від реготу. Але це все ніщо проти того, як вони втікали з театру. Той, хто не бачив, як вони втікали, ніколи нічого цікавого не бачив на світі, ха-ха-ха!

Рафалеско почав витирати холодний піт, що проступив на його чолі, і спокійно, наскільки це було в його силах, спитав:

— Чого ж вони, власне кажучи, мусили втікати?

— Очевидно, їм у нас не сподобалось, ха-ха-ха! Аристократи! Жартуєш! Я стежила весь час, коли ти грав: ця парочка сиділа й сміялася, ха-ха-ха!..

У безталанному романі нашого героя і примадонни Швальб були всякі моменти. Траплялися часи, коли він ненавидів її за дурний розум, не міг дивитися на неї. Були, проте, й такі часи, коли він прощав їй недоумство, зносив усі її примхи й товаришував з нею... У цю хвилину, яку ми тепер описуємо, вона була йому така осоружна, що він не тільки ненавидів її — він ладен був кинутись на неї, взяти обома руками за горлянку й задушити її або заткнути їй в рота носову хустку й задавити, як у Шекспіра Отелло задавив Дездемону, — так кипіла в ньому кров. Немовби десять молотів били йому в скроні і дивні кольорові кола кружляли перед очима. Йому свербіло в носі, він тихенько скреготав зубами. Звір, дикий розлютований звір прокинувся в ньому. Треба було мати залізну волю, справді бути героєм, щоб перенести те, що наш герой Рафалеско пережив у ці кілька безмежно тяжких хвилин.

А Генрієтта Швальб давно вже не була така весела, як цього вечора. Вона опустилась на стілець Рафалеска, що навпроти дзеркала, закинула голову назад і, дивлячись у дзеркало на свої білі зуби, так засміялася, що перукар подумав: «Чи ж мало одного божевільного, то маєш ще цю навіжену...»

— Ні! — знову й знову повторювала Генрієтта.—

Треба було подивитися, як ці двоє взяли за руки і дре-
менули з ложі через увесь коридор, як блискавка, шугну-
ли на вулицю до автомобіля, а публіка: «Браво, Стель-
мах!» Чиста тобі кумедія. Водевіль, ха-ха-ха! Ха-ха-ха!..

— Швидше! Починається третя дія,— вигукнув висо-
кий джентльмен, просовуючи голову в убиральню Рафа-
леска. То був режисер «Нікель-театру», людина з пташи-
ним обличчям, без будь-яких слідів брів над червоними
очима. Він стежив, щоб актори й актриси виходили вчас-
но на сцену.

Почувши «швидше», наша примадонна підхопилася,
звільнила стілець, а Рафалеско, опустивши голову, знову
сів гримуватися, перукар знову взявся за свою роботу
з усією серйозністю артиста, який знає, що має робити.
Незабаром перука опинилась на своєму місці, знову була
приліплена маленька борідка, мазнув сюди, мазнув
туди — і Уріель Акоста вже знову стояв готовий висту-
пати на сцені перед публікою, яка вже трохи заспокої-
лась і нетерпляче чекала виходу гастролера, нової зірки
Лео Рафалеска з Бухареста.

Але замість «зірки з Бухареста», замість симпатич-
ного Уріеля Акоста, на сцені сидів коло письмового
столу несимпатичний Менаше і навіював нудьгу на всіх
монотонними розмовами про книжки, рахунки, цифри.
«Чи довго ще морочитиме голову цей старий шкар-
бан?» — думала публіка, поглядаючи на двері й чекаючи,
коли вже нарешті з'явиться Уріель? Нарешті двері від-
чинилися, але замість Уріеля прийшла Юдіф, і між нею
та її батьком Менашем зав'язалась довга розмова без
кінця й краю. «Кінчиться це коли-небудь чи ні?» Хва-
лити бога, ось зайшов лакей:

— Доктор де Сільва прибув.

— До дідька! — тихенько сказав хтось із публіки.—
Під три чорти доктора де Сільву. Уріеля Акосту давайте
сюди! От нудогники... Поки подадуть варення на стіл,
треба спершу вижлуктити відро води... О! Ось він, на-
решті.

Зайшов Уріель Акоста і зупинився коло дверей,
склавши руки на грудях. Дрож пройняв увесь театр, за-
панувала тиша — муха не пролетить. Всі приготувалися
слухати якісь нові слова, високі думки, побачити надзви-
чайні рухи. А Рафалеско блукав поглядом по всьому
театру і ледве чутно промовив:

«То я, де Сільва...»

— Трохи голосніше! Голосніше! — вигукнув хтось на гальорці, а народ підхопив:

— Голосніше! Голосніше!

Але Рафалеско ледве ворухив губами:

«Чи може проклятий судом підійти до святого обронця чистих душ?»

— Голосніше! Говори гучніше! — далі кричали з гальорки.

— Замовкніть! Тихше! Заспокойтесь! — відповіли з партеру, та галас все дужчав.

Рафалеско, який не звик до такого прийому, глянув угору. Він не розумів, що означають ці вигуки. Йому здавалося, що він говорить досить голосно. Він зніяковів й забув, на чому спинився. Ще раніш ніж де Сільва закінчив свій монолог, в якому мав пояснити Акости, що робити в рабина Бен-Акіби, Уріель спитав у нього: *«Відмовитися? Це слово звучить для мене так незвично...»* І замовк, бо той, хто виконував роль доктора де Сільви, актор з важкою ходою й товстими губами, метнув на нього сердитий погляд і сказав пошепки:

— На бога! Чого ви вискакуєте перед батька?..

І закінчив голосно: «Я оце йду з трибуналу, Акосто. Вони вже трохи лагідніш...»

Акоста відповів: «То я добре знаю. Я давно вже шукаю шляхів. Але яке відношення має одне до одного?»

— Здорова, кума, на базарі була!..— пролунав голос з гальорки, і весь театр, як одна душа, стрепенувся. Почувся регіт, як луна далекої громовиці в лісі. Регіт дужчав, а бідний Рафалеско, який не звик вдаватися по допомогу до суфлера, кинувся тепер до суфлерської будки й побачив, як той чогось дивно жестикулює, показує йому щось на мигах, моргає очима. Але Рафалеско не розумів, чого хоче від нього суфлер.

Він і сам уже відчув, що з роллю не гаразд, що під ногами в нього хитається ґрунт, ось-ось він упаде. Він віддався на божу ласку, як людина, що пустилася берега. «Хай йому чорт — гірш копи лиха не буде!..» — і звернувся до де Сільви, аби щось сказати:

«Як я бачу, мені нема про що з вами говорити...»

— Достеменно! — почувся той самий голос з гальорки, і весь театр зайшовся сміхом.

Уже ніхто не чув ні доктора де Сільви, ні монолога Уріеля Акоста, який він, залишившись сам, виголошує гордовито, що «каятись він не може і голову перед рабинами не схилить». Публіка не припиняла сміху й тоді, коли прийшла сліпа Естер з її двома синами. Не допомогло й те, що Рафалеско закінчив свою роль у третій дії з піднесенням. Марно! Нехай тепер він грає, як сам господь бог, йому ніщо вже не допоможе. Публіка була схвильована, роздратована й сердита на куміра, на небожителя, якому вона щойно вклонялася. Всі почали гука-ти, тюкати, свистіти. Вороги містера Нікеля й противни-ки з «кібецарні» мали рацію, коли сказали, що вечір дов-гий, до кінця ще далеко, а трагедія «Уріель Акоста» має п'ять дій. Вони дожилися помсти, а Рафалеско мав такий страшний провал, якого вони й самі не сподівалися.

Розділ 68

МУРАВЧИК ЗА ЛАШТУНКАМИ

Останню сцену останньої дії, де Уріель Акоста кидає-ться навтіки, Рафалеско провів блискуче. В ньому знову пробудився великий артист. Він схопився за голову і з особливим палом, з надзвичайною силою, наче прокинув-шись від сну, вигукнув лев'ячим голосом:

«Досить!.. Лишіть мене! Лишіть! Я йду... Я біжу!» — і вибіг за лаштунки. А там відчув, що заточується, що обертом пішли перед очима декорації — він упав на руки першого стрічного, якогось незнайомого чоловіка, неви-сокого на зріст, у зім'ятому капелюшку і з хитрючими очима. Цей чоловік, помітивши, що Уріель Акоста непри-томніє, підбіг, підхопив його і хрипким голосом гукнув до інших людей, що були за лаштунками:

— Чого ви стоїте, як глиняні опудала? Води дайте сюди, води!

Через кілька хвилин Рафалеско, простягшись на ди-вані і вже цілком заспокоївшись, лежав у своїй вбираль-ні, а коло нього на дзиглику сидів Шолом-Меїр Мурав-чик (то був він).

Звідки взявся тут Муравчик? Читач напевне пам'ятає сцену, яка відбулася у вестибюлі «Нікель-театру» між Шолом-Меїром Муравчиком і містером Кламером. По-

квитавшись із широкою бородою містера Кламера і доставши добру порцію від пухких ручиськ Нісона Швальба, Муравчик спритно викрутився від нього, білетерів і театральних служників, які прибігли на допомогу містерові Кламеру.

Шолом-Меїр Муравчик міг вважати себе за щасливого, що не попався до рук нью-йоркської поліції. Америка хоч і має дуже ліберальну конституцію, проте краще, коли не знайомишся близько з її поліцією...

— І надало ж мені, поплутала нечиста сила, щоб я зв'язався з цією блощицею!.. (Що, якби почув містер Кламер, яким ім'ям його звеличують!) Як богомільний євреї ненавидить свинину, так я ненавиджу бороду цього єврея!

Отак, витираючи роз'юшене обличчя, сказав спере-сердя наш Муравчик і почав пробиратися задніми дверима за лаштунки. Там він сховався між декораціями так майстерно, що міг бачити всіх, а його — ніхто. У всі очі почав він оглядати сцену, шукати між виконавцями того, хто йому був потрібний.

— Який з них Рафалеско? — розбалакався він тихенько з тим, хто наглядав завісу, — засмученою істотою з песимістичними блакитними очима, яка, з усього видно, була не задоволена усім на світі.

— Той, що з довгим волоссям і білим коміром. Він грає роль Уріеля Акоста.

— Розумнику! Вони всі мають довге волосся й білі коміри.

Засмучена істота вирячила на Муравчика свої блакитні очі:

— То не моя провина, що ви йолоп і не відрізняєте, де горох, а де калушта. Вам однаково, хто тут Менаше, а хто Уріель Акоста!

— Серце радіє, коли бачиш перед собою такий світлий розум! Мені здається, що ви маєте рацію. Стривайте, я вже знаю, хто з них справді Уріель Акоста.

Так тихенько вів розмову Муравчик із своїм новим приятелем, якого він набув тут, між декораціями, і хитро підморгнув йому:

— Чи немає у вас, голубе, цигарки?

— Дикуне! Ви хочете, щоб вам потрошили голову й спустили з усіх сходів? Тут, між декораціями, хочете закурити?

— Тихше, не галасуйте! Якщо не влад, то я з своїм назад.

Шолом-Меїр Муравчик лоскотнув його під пахвою і попросив трохи посунутися, щоб вони могли вдвох сидіти на одному стільці.

— Бо,— пояснив йому Муравчик,— вистояти на ногах цілу дію я не маю сил. Сьогодні я ще майже нічого не їв, не тому, що в мене піст, і не тому, що, крий боже, не маю за що: я, хвалити бога, не бідняк, але просто сьогодні був дуже заклопотаний.

— У нас не кажуть заклопотаний чи зайнятий, а «бізі»,— поправив його песиміст і почав допитуватися: який у Муравчика бізнес у Нью-Йорку? Коли він прибув з Європи? Яким пароплавом і як пройшла його подорож?

Шолом-Меїр вигадував такі бізнеси, яких ніколи в нього не було, і отак у дружній розмові пройшла для них уся остання дія. Кінчилося тим, що засмучена людина, яку посадовили тут наглядати за завісою, мало не втратила свого «джабу», а від цього стався б новий скандал: вся публіка тоді побачила б, як Уріель Акоста вправ непритомний комусь на руки. Ось як дивовижно відбулася їхня зустріч.

Тільки-но Рафалеско опритомнів, він сказав тому, хто так спритно підхопив його на руки:

— Ваше обличчя мені чомусь дуже знайоме.

— Нічого дивного! Скільки разів ми бачилися в Голенешті!

— В Голенешті?!

Цього було досить нашому юному героєві, щоб він забув про свій великий провал, якого зазнав щойно в театрі, і щоб попросити всіх вийти з його вбиральні. Коли вони залишилися вдвох, він накинувся на Муравчика, щоб той розповів йому, хто він, звідки приїхав і що тут поробляє.

— Хто я? Теж з бондарів, чи то пак з акторів єврейського театру. Звідки приїхав? З Лондона. Що роблю тут? Шукаю позаторішнього снігу. Мій друг і товариш, теж єврейський актор, узяв з мене урочисту обіцянку перед смертю: оскільки в нього є сестричка, молода дівчина, огірочок, кров з молоком, яка любилася з парубком, теж актором, і ця любов — хай бог милує — закінчилася неприємністю: дівчина після дев'яти місяців щасливо народила немовля, а парубок, батько немовлятка,

вчасно подався до Америки... Отже, щоб я дав йому слово і заприсягнувся перед богом, який сидить угорі й бачить усі підлоти, що відбуваються внизу, що я візьму його сестричку з немовлям, одвезу до Нью-Йорка і не дам спокою тому «файному хлопві», аж поки той одружиться з нею за всіма законами Мойсея. Я змушений був пообіцяти і заприсягтися, що виконаю його прохання. Ну, чи не здається вам, що це схоже на один з тих романів, які друкуються в книжках?

Можливо, що наш герой мав передчуття, а можливо, він просто цікавий був ближче познайомитися з цим романом. Він спитав у свого незнайомого знайомця:

— Чи не скажете, як звався ваш друг, який доручив вам такий делікатний бізнес?

— Чому ж не сказати? З превеликою охотою! Звався мій друг, правду кажучи, Гоцмах, але справжнє його прізвище було Гольцман.

Рафалеско підскочив, блідий як смерть.

— Гольцман? Бернард Гольцман, кажете ви...

— Помер, хай царствує. А його сестричку звуть Златкою. Вона зі мною тут, у Нью-Йорку. Вона хотіла навіть піти зі мною до театру, подивитися вашу гру, але не може покинути немовляти. Така молода і така віддана мати. Хіба можна повністю оцінити таку відданість?.. Може, хочете знати, хто такий той парубок, тобто батько немовляти? — спитав Муравчик, дивлячись йому в очі.— Він походить аж з Бухареста, тобто він так походить з Бухареста, як я з Брусалима... Господь з вами! Чого ви так збідли? Чого так тремтите? З вами, крий боже, нічого лихого не станеться... Вірте мені, ви ще не знаєте, яка я людина. Я, Шолом-Меїр Муравчик... я тільки дбаю про ваш інтерес і про інтереси мого покійника друга, щоб я так мав щастя й утіху...

Розділ 69

ЛОПНУЛА ЩЕ ОДНА КОМБІНАЦІЯ

Кому як, а Нісонові Швальбу з його комбінаціями великий провал Рафалеска був на руку. В зв'язку з цим провалом він міг провести свій давній план з далеко більшим успіхом, ніж раніше, бо битий пес менше

комізяться, а з людиною, яка занепала духом, можна зробити все що завгодно.

Так думав собі наш комбінатор Швальб і взявся за роботу не пізніше як наступного ранку після відомої вистави, коли привезли Рафалеска додому з розбитим серцем і в пригніченому настрої.

Прийшовши до свого юного друга, Нісон Швальб, на його великий подив, застав там низенького на зріст чоловічка з хитрющими очима, якого вчора в вестибюлі театру він насилу відірвав від бороди містера Кламера.

— Ви ще живі? — весело, за своїм звичаєм, спитав його Швальб. — Очевидно, ви виростаєте скрізь, де вас не сіяли?

— А що ви думали? — відповів йому той так само весело. — Ваше щастя, що вас учора було так багато, а я був один. Інакше цей джентльмен з лондонського Уайт-чепела цілим з моїх рук не вийшов би. Без бороди він лишився б у мене, руки й ноги одірвав би йому, а мої папери він мені повернув би. Будьте певні, він і так мені їх поверне, будьте певні, в цьому немає ніякого сумніву. Це вам каже Шолом-Меїр Муравчик.

— Муравчик? Знайоме прізвище. Ви з яких Муравчиків?

Швальб присунувся ближче до свого нового знайомого і простяг йому страхітливо велику дебелу м'яку руку. Муравчик відповів йому своїм хрипким голосом:

— З яких я Муравчиків? З справжніх Муравчиків, які зроду ніколи нікому не були винні, бо ніхто їм не позичав, а як позичав, то вважайте, що пропало, як і стусани, якими ви мене вчора почастивали; можете мені повірити на слово — я таких стусанів давно вже не куштував, нехай мені бог дасть стільки щастя й утіхи. Проте одне до одного не стосується. У вас ручиська — бодай би вони вам відсохли, але даю вам слово честі, що коли матиму час, я з вами охоче познайомлюся трохи ближче. Тим часом я зайнятий, «бізі», як кажуть у вас, мушу йти. Бувайте здорові, надсилайте привіти й пишіть частіше.

З цими словами Шолом-Меїр потрусив його страхітливо велику дебелу м'яку руку, а Швальб сказав дуже привітним тоном:

— Ви собі не можете уявити, як мене тішить наше знайомство, щоб я так мав чуже добро.

— Це я побачив ще вчора, і не так побачив, як відчув на своїх кістках, нехай господь мені дасть стільки щастя й утіхи.

Так відповів йому на комплімент компліментом Муравчик уже коло дверей. Рафалеско проводив гостя з кімнати, в коридорі вони ще хвилини зо дві пошухукались, а коли він повернувся назад, Нісон Швальб спитав:

— Хто цей неборака з хитрючими очима? Має вигляд кишенькового злодія, конокрада або одного з тих, що торгують живим крамом...

Не дїждавшись відповіді, Нісон Швальб звернувся до Рафалеска вже поважним тоном, як старший брат:

— Я такого суб'єкта, як оцей хрипкий чоловічок, вигнав би, показав би йому на двері, щоб такі жебраки, пройдисвіти, не ходили до мене в хату!.. А втім, мій любий Рафалеско, хай йому лиха година, перейдімо краще до нашого бізнесу.

Так перейшов Нісон Швальб до своєї комбінації, походжаючи, за своїм звичаєм, по кімнаті.

— Я прийшов до тебе, по-перше, трохи заспокоїти тебе. Не треба бути таким засмученим, якщо часом трапляється провал.

— Провали бувають усякі,— відповів йому Рафалеско, теж почавши ходити сюди й туди по кімнаті.— Відколи я живу, відколи виступаю на сцені, такого ще зі мною не траплялося, щоб я мусив звертатися до суфлера! Ні, це була справжня катастрофа.

— Пусте, до катастрофи ще далеко. Бог дасть, післязавтра, на другій виставі, ми все виправимо. А поки що нам треба протягом цих двох днів, що ми вільні, покінчити з однією справою, раз, два, три — і хай цьому буде край. Коли, вважаєш ти, має відбутися весілля?

— Яке весілля?

— Що значить — яке весілля?

Обидва перестали ходити по кімнаті, спинились один проти одного й дивилися, немовби вперше зустрілися в житті.

— Жартуєш? — спитав Нісон Швальб у свого юного друга й хотів усміхнутися, але це йому не вдалося.

— Я жартую? — здивувався Рафалеско.— Це ти жартуєш. Ви всі змовились збиткуватися наді мною, кепкувати.

— Ми всі змовилися кепкувати?

— Авжеж, ви всі: ти, твій брат і твоя сестра примадонна. А що, як не кепкування — спіч містера Кламера в ломжинського кантора? Бридкий, банальний жарт! Гадаєш, Швальбе, що ти наскочив на провінціального хлопчика й поведеш його на налігачі? Бог дав вам сестру, гарну теличку, яку ви самі прозиваєте «дівкою», «дурепою», «дубовою колодою», не можете здихатись клопоту, то й хочете настрєнчити її мені, щоб я світа божого ніколи не бачив? Я вам дуже, дуже вдячний! Шукайте іншого йолопа.

З цими словами Рафалеско вклонився своєму другові Швальбу так чемно й граціозно і весь цей монолог виконав так майстерно, з такою чарівністю, що коли б це відбувалося на сцені, його нагородили б оплесками. Але, оскільки це відбувалося в житті, до того ж у такому питанні, яке зачіпало кровні інтереси цілої родини, то можна уявити собі, який вигляд мав Нісон Швальб. Спершу він зблід, потім почервонів, далі посинів. На його товстій червоній шиї набухла жила й почала пульсувати, як у вола за хвилину перед зарізком. Він скидався на рибу, коли її кладуть червцем угору і зчищають луску з її шкіри. Риба при цьому, очевидно, думає собі: «Зчищайте, зчищайте, побачимо, що далі буде...» Нісон Швальб був так прикро вражений і приголомшений, що, важко дихаючи, опустився на стільця. Йому пересохло в роті, і голос переривався. Він мовив Рафалескові на тон нижче:

— Скажи мені, любий, ось що я хотів у тебе спитати: чи знаєш ти, що означає «бріч оф проміс»?

Рафалеско став навпроти нього, заклавши руки назад за спину. Він був не менше схвильований, ніж його друг Швальб, але зовні зберігав спокій.

— Що ж саме означає «бріч оф проміс»?

— Це означає, що коли хлопець при свідках дає слово дівчині, що одружиться, а потім показує їй дулю, його не гладять за це по голівці і він змушений з нею побратися.

Рафалеско підійшов до Нісона Швальба впритул:

— А коли я давав слово вашій сестрі? Може, того вечора у «ломжинського солов'я», коли ви мене напоїли кислим шампанським і лізли всі до мене цілуватися, навіть Брайночка Козак і канториха обнімали мене й цмокали, ха-ха-ха?

Сміх цей був для Нісона Швальба ще дошкульніший від усіх слів, що їх тут почув. Невже лопнула вся комбінація? Така тонка ювелірна робота, і раптом — крах! Він більше не міг усидіти на місці, підвівся і, поклавши важку руку на Рафалескові юні плечі, за своїм звичаєм, промовив швидко, одним духом:

— Рафалеску! У нас буде з тобою тут, в Америці, неприємний суд. Америка — країна, яка не любить жартів. Ми маємо свідків, дурненький, які виступлять перед судом під присягою, що вони бачили, як «цей парубок тримав дівчину на руках і цілував її». На пароплаві це було. Ти це пам'ятаєш чи вже забув? І ще знайдуться свідки того, що ти купував у них браслети та інші коштовності для моєї сестрички й надівав їх їй на руку в присутності багатьох людей. Дурненький, послухайся мене, я тобі друг, давай краще добром, бо як посваримося — буде гірше, щоб я так мав чуже добро. Ти мені дякуватимеш, дитинонько. А як ні, щоб ти подавився цим столом.

З цими словами Нісон Швальб пішов.

— Бодай би ви всі подавилися! — з гірким сміхом сказав йому навздогін Рафалеско, коли Нісон Швальб уже був за дверима.

Потім, походивши ще трохи по кімнаті, наш юний герой сів перед вікном, закурив сигару й, заклавши ногу на ногу, глибоко замислився.

Розділ 70

РАФАЛЕСКО — ПОКАЯНИЙ ГРІШНИК

Рафалескові було над чим замислитись. Чорні хмари скупчилися на його небосхилі. Все зійшлося у нього до купи в один день. А надто вчорашній провал, якого він зазнав у «Нікель-театрі». Проте це, власне кажучи, було найменшим нещастям. Бо, незважаючи на провал, вчора в антрактах і після закінчення вистави коло нього ходили різні люди, агенти англійського театру, таємничо нашіптуючи йому на вухо, що все «ол райт». Це означало, що йому не треба зв'язуватися з жодним театром, поки до нього не прийде завтра певна персона й зробить йому

таку пропозицію, якої, не маючи таких капіталів, не може зробити жодний єврейський театр.

Певна персона не примусила себе довго чекати і прийшла до нього сьогодні вранці.

Це був свіжий з вигляду, чепурний, гарно підстрижений американець з голим черепом, золотими зубами й модними довгими нігтями. Разом з американцем прийшов ще один — рудуватий репортер великої англійської газети — хитрий крутий з усміхненим обличчям, який говорить усіма мовами, навіть єврейською. Якщо міркувати за прізвиськом, що його назвав цей усміхнений репортер — Арчібальд Бойєрвелс, — і за його чудовою англійською мовою, то можна було б сказати, що це справжній вроджений американець, стопроцентний янки. Але верхня частина носа, блиск волосся і, головне, очі (ой, оті єврейські очі!) криком кричали: «Який з мене Арчібальд? Який Бойєрвелс? Мене звать Арчик Беркович — і край!»

Зайшовши, обидва джентльмени сіли, закотили холодні штанив до колін, показавши широкі носки дуже зручного американського взуття, і зразу перейшли до діла. Той, що з голим черепом, говорив так, ніби в нього тільки сьогодні вирвали два корінні зуби і поклали в рота вату; а усміхнений Арчібальд Бойєрвелс перекладав його слова єврейською мовою. Суть зводилась до того, що Рафалескові пропонують негайно перейти до англійського театру; перші часи він зможе виконувати ролі єврейською мовою, аж поки досконало вивчить англійську; а умови вони йому запропонували такі, що в Рафалеска голова обертом пішла. Проте в нього вистачило розуму й такту, щоб вислухати їх досить холодно, а тоді сказати, що йому треба двадцять чотири години на роздум.

— Ол райт! — підводячись з місця, промовив джентльмен з голим черепом, а репортер з усміхненим обличчям додав Рафалескові єврейською мовою:

— Друже! Не ловить гав. Вам пропонують ласий шмат... Гуд бай!

Це був, так би мовити, номер перший. Другий пункт, який змусив нашого героя замислитись, це — Роза Співак.

Що привело її до «Нікель-театру» саме в перший вечір його виступу? Чи то звичайнісінький випадок? А може, вона стежила за єврейськими нью-йоркськими газетами й знала, що це його, Рафалеска, бенефіс? Якщо так, то чого ж вона втекла між другою й третьою діями, і чи прав-

да те, що Генрієтта розповідала, ніби, сидячи в ложі, Роза та її аристократичний кавалер Гриша Стельмах презирались і сміялись, коли він, Рафалеско, виконував свою серйозну трагедійну роль? Правда, вчора він слабенько виконував цю роль. Але чого було сміятися? Та ще під час перших двох дій, які пройшли, на його думку, з найбільшим успіхом. Ах, скільки років життя віддав би він, щоб про це все дізнатися! Якби це було в інший час, він би не заспокоївся, аж поки, кінець кінцем, не добився до тієї, до якої прагнув стільки років, заради якої він, власне, й приїхав сюди. Але ж тепер!.. І тут починається пункт номер третій. Це Шолом-Меїр Муравчик з його сумною звісткою.

Смерть Гольцмана, його колишнього друга й товариша, з яким він утік з рідної домівки і з яким провів, можна сказати, всі найкращі молоді літа, справила на нього страшне враження. Він тяжко переживав це, так само, як і тоді, коли почув від касира лиху звістку про смерть матері. Різниця лише в тому, що матрина смерть викликала в нього тільки сльози жалю й трохи почуття провини, а смерть нещасного друга змусила його згадати, що він повівся з Гольцманом жорстоко, бездушно, підло і, по правді кажучи, гірше від ката. Як міг він так легковажно, з таким легким серцем покинути хворого друга, коли вже над його ліжком — це Рафалеско добре пам'ятає — ширяла смерть?..

Мимохіть пригадав Рафалеско той ранок, коли він прийшов попрощатися з своїм другом, і сумна картина, що переслідувала його на пароплаві, знову постала перед його очима...

Ще багато чого пригадав тепер наш юний герой, сидячи перед вікном, багато такого, що дрож проймає тіло. Хотілося б це все забути, та воно не забувалося...

Але найстрашніший з усіх спогадів — це Златка... З нею, — картав себе Рафалеско, — він навіть не попрощався, вважав тоді за щастя, що не застав її вдома. Від неї він просто втік, утік, як злодій, що боїться, як би це його не спіймали на гарячому... Ніхто не повівся так підло з дівчиною, як повівся він з цією бідною, невинною Златкою... Що вона думала про нього тоді, дізнавшись від хворого брата, що він, Рафалеско, її ідеал, її божество, втік в Америку? Що вона перенесла й перестраждала в той час? Яка думка склалася в неї тоді про нього, та й

досі лишилася незмінною? Де є на світі кара, достатня для такого легковажного негідника, як він?.. Його кара полягає ось у чому: він повинен вирвати з свого серця всі хлоп'ячі мрії й дурні фантазії. Він повинен забути, що була колись на світі Роза, і зобов'язаний негайно, не вагаючись, повернути бідній Златці її ідеал, прийти до нещасної Златки, припасти до її ніг, цілувати її руки й сказати: «Златко, я твій, твій навіки!»

І він це зробить, неодмінно зробить. Він зробив би це ще сьогодні вранці, але Муравчик його відраїв. Муравчик пояснив йому, що не треба таке робити поспіхом. «Златка,— сказав він,— проста чесна дівчина (хоч у неї немовля, ха-ха), яка романів ніколи не читала, і ось коли до неї прийде парубок, кинеється їй у ноги й почне бити себе в груди: грішний, караюсь, каюся, вона знепритомніє від переляку, побіжить до матері — не треба забувати, що є на світі ще й стара мати на ім'я Сура-Бруха,— а та може так намилити чуба, таке заграє, що він довго пам'ятатиме. Ні, краще він, Шолом-Меїр Муравчик, піде туди до обох жінок і потрошку підготує їх. Він їм не розповідатиме байок, що хтось б'є себе в груди й кається. Жінки не люблять м'якодухих чоловіків, які зразу пускають сльозу і розводять антимонію з чемерицею, філософію з капустою, петрушку з милом. Пхе! Жінки люблять, щоб чоловік був чоловіком... Муравчик зуби з'їв на цьому, він мав більше справ з жінками, ніж є в нього волосся на голові, нехай бог дасть йому стільки щастя й утіхи.

Так закінчив, як і щоразу, наш добровільний посередник і подався, як ми бачили, виконувати своє доручення. А наш юний герой, що вже знову став покайним грішником, випровадив свого другого приятеля Нісона Швальба, який пішов, з'ївши облизня. Після цього він сів перед вікном готелю з сигарою в роті, на самоті з своїми думками, і дивився на вулицю.

Отак дивлячись, він помітив, що до готелю під'їхав розкішний автомобіль. З автомобіля вискочив негр і попростував до входу. «Цікаво було б, якби це він прийшов до мене»,— сказав сам собі Рафалеско без будь-яких задніх думок. Аж гульк, хтось постукав у двері.

— Прошу!

Зайшов негр. У нього лист, який він має особисто передати містерові Рафалеску.

— Я Рафалеско.

Тремтячими руками взяв Рафалеско в негра гарний конверт, запечатаний сургучем, обережно розкрив його і насамперед кинув погляд на підпис. Серце йому так за-калатало, що він мусив сісти.

Розділ 71

ЛИСТ

Моя дорога мандрівна зірко!

Найстрашніша фантазія неспроможна так чудернацьки переплутати й змішати події, як це зробить часом випадок, саме життя. Але я ще так схвильована пережитим за останні дванадцять годин, що не можу передати й сотої частини того, що маю сказати тобі особисто. Коротенько мушу тебе повідомити, що тільки дикий випадок привів мене вчора на твій бенефіс у «Нікель-театрі». Якщо моє серце не розірвалося на шматки, коли я дізналася, що Уріель Акоста це ти, можна сказати, що воно сталеве. Скам'янівши, просиділа я до кінця другої дії. Але не більше, бо вибухнув невеличкий скандал, якого ніхто не міг сподіватися: нас упізнали в ложі, розкрили наше інкогніто дуже неприємним способом і змусили нас утекти, хоч небо тому свідок, як мене вабило назад, щоб хоч ще один раз подивитися на тебе, ще раз послухати твій голос, який завжди лунав у моїх вухах усі роки нашого блукання у великим яснім світі. Але стривай — це ще не все. Прийшовши додому, я побачила на столі цілу пачку листів; з штампів видно, що деякі давно вже прибули, але я їх не одержала вчасно через цензуру, яку мій менеджер — хоч і англієць-джентльмен — дозволив собі встановити проти мого бажання й без мого відома. Кінчилося тим, що я його сьогодні покликала до себе і, не вступаючи в довгі балачки та дискусії, заявила йому, що від сьогодні вважаю себе вільною від договору, а він може на мене подати в суд, правити за неустойку — то його справа. Але не це головне, головне те, що в тій пачці був також і твій лист, якого я прочитала безліч разів, і пекло запалало в моєму серці. Цілуючи літери твого любого листа, я їх обмивала слізьми. Чого це слізки, питаєш? То я оплакувала наше безповоротне дитинство,

наші щасливі дитячі роки, наше раннє кохання, яке, можливо, тепер стане палкішим, набагато пристраснішим, ніж було тоді, але воно, це слід визнати, вже ніколи не буде таким кришталевим простодушним, таким небесно високим і дитячо наївним, як було тоді в нашому маленькому, бідному, незабутньому Голенешті...

Ах, Голенешті! Чи знаєш ти, що я була там і шукала мого Лейбку, допитувалась про мого «багатієвого сінка»? На жаль, ніхто нічогісінько не знав про тебе! Ти зник з мого обрію, наче солодкий сон, наче мрія, яку можна бачити тільки раз у житті, не більше!..

Любий мій! Ти питаєш у своєму листі, чи пам'ятаю я, що казала мені стара ворожка в галицькому містечку. О! Я пам'ятаю дуже добре. Але звідки ти про це знаєш? Виходить, що ти розпитував про мене, як і я про тебе? Чому ж ти, злюко, так зневірився в мені, що дозволив іншій, теж примадонні, можливо, вродливішій від мене, але набагато дурнішій, вихвалитися перед усіма, що ти її обранець?.. Але, ах! Що я кажу? Чи маю я право дорікати тобі, коли я сама через різні заплутані обставини була змушена начепити на себе золоті кайдани?.. Але не будемо говорити про кайдани, які можна шохвилини розірвати й скинути з себе, аби тільки ми схотіли... Поговоримо краще про те, де ми можемо сьогодні зустрітися. Внизу ти прочитаєш адресу. Між четвертою й п'ятою по обіді прийдеш туди і, добре пошукавши, знайдеш мене там. Ми будемо самі і зможемо добре наговоритися (нам треба стільки поговорити!). Отже, будь там від четвертої до п'ятої години і шукай мене. Наказую тобі, щоб ти там був, ні, це неправда. Чому не сказати тобі чисту правду? Я не наказую, а прошу тебе, благаю, припадаю до твоїх ніг і цілую тебе, цілую! Чуєш? Я цілую тебе!

Роза

Розділ 72

ЗНОВУ БРАЙНОЧКА КОЗАН

Шолом-Меїр Муравчик прийшов до свого нового друга Рафалеска точно в призначений час, як вони умовились. Але він його вже не застав дома. На столі лежала незапечатана записка, очевидно, йому адресована:

«Мій любий Муравчику! Я маю виїхати з Нью-Йорка на кілька годин. Коли повернуся — не знаю. Нашу подорож відкладено на інший раз. Прошу передати моє пробачення — ви знаєте кому і як це треба зробити,— я ніколи не забуду вашої послуги!

Ваш *Л. Рафалеско*»

«Що мені снилося лихого цієї й минулої ночі і що снилося мені протягом усього життя, як на морі, так і на суходолі, нехай впаде на голови моїм ворогам! Актор лишається актором. Хоч би десять разів походив від порядних батьків! Чоловік умовився зі мною точно про час, тремтів, аж трусився, мало не дістав апоплексію і раптом...» — Муравчик повернувся, готовий плюнути й піти, але почувся стук у двері.

Муравчик зрадів: «Це напевне він...»

— Заходьте!

Знову почувся: стук, стук. «Тоді це не він...» На його друге «заходьте» постукали втретє. Муравчик розгнівався і голосно гукнув:

— Головою об стіну!

Двері спроквола відчинились, і зайшла Брайночка Козак.

Якби замість Брайночки Козак зайшов, приміром, Гоцмах з того світу, Муравчик не був би такий ошелешений, як у цю хвилину. Проте він знайшов у собі силу, щоб за півхвилини оговтатись і знову стати тим самим жвавим, веселим, бадьорим Муравчиком, як і завжди. З винятковою привітністю, з широко простягнутими руками і з сяючою посмішкою він пішов назустріч Брайночці.

— Вітаємо вас у цій господі, просимо ласкаво, такий гість! Що поробляете, Брайночко,— тьху! — я хотів сказати — мадам Черняк?

Зате мадам Черняк не добрала розуму, що йому відповісти. Вона зупинилась коло дверей у червоній ротонді, як паралізована, не можучи зрушити з місця. Бо коли Муравчик чув, що Брайночка Козак перебуває десь в Америці, їй навіть не снилося, що зустрінеться тут, у Нью-Йорку, з її колишнім ворогом Шолом-Меїром Муравчиком. І де? У Рафалеска! І коли? Саме тоді, як вона прийшла рятувати юну зірку від лиха.

Йй щойно розповів її новий приятель Нісон Швальб щось страшне: що Рафалеско відмовляється від його сестри, від примадонни Генрієтти Швальб, і що Нісон Швальб побіг до адвоката, хоче подати в суд скаргу за порушення слова («бріч оф проміс»); крім того, що кантор, канториха й містер Кламер засвідчать під присягою, що вони бачили примадонну в Рафалеска на руках, ще їдучи пароплавом, він покличе в свідки пів-Нью-Йорка (і мадам Черняк у тому числі) — усіх, що були на офіціальних заручинах, коли розбили тарілку, пили шампанське, цілувалися з усіма гістьми — одне слово, Нісон Швальб божиться, присягається і обіцяє підняти такий скандал у Нью-Йорку, що, відколи Колумб відкрив Америку, такого скандалу ще не було. То хіба ж мадам Черняк може пропустити таку нагоду? По-перше, шкода Рафалеска. Юний актор, зірка, яка тільки сходить, квітка, що тільки розпускається, — адже він може, не доведи господи, занепасти всю свою кар'єру! Це маєте раз. А по-друге, у мадам Черняк був тут ще й свій особистий інтерес.

Наші читачі пам'ятають дуже добре, що з прибуттям до Нью-Йорка знаменитої комуни «Кламер, Швальб і К^о» у мадам Черняк почалася нова доба в її житті, нова сторінка під назвою «Нісон Швальб». Нісон Швальб був її останньою надією, останнім пунктом її довгого життєвого шляху, єдиною зіркою, яка ще яскраво світилася на її похмурому небосхилі. Через те вона готова була для нього на все, ладна, як то кажуть, кинутись у вогонь і воду.

Бідна Брайночка Козак! У цей час вона була закохана в Нісона Швальба з таким самим палом, — а може, ще більшим, — як і вперше в її житті. І в цьому, слово честі, нічого злочинного немає; давно вже, не гріх було б, щоб мадам Черняк теж зажила, як усі люди, щоб вона припливла до якогось берега, пізнала б, що таке родинне щастя, перестала блукати по світах, складати долари один до одного, невідомо нащо.

Нема нічого дивного, отже, що мадам Черняк ладна була офірувати життям заради її нового ідеалу Нісона Швальба. Він переказав їй зміст його ранкової розмови з Рафалеском, а також поінформував про вчорашній візит до «Нікель-театру» Рози Співак з її Гришею Стельмахом. Брайночка Козак одразу второпала, що тут діється,

і в її голові виникло кілька комбінацій водночас: 1) Чого це Роза прийшла, ні сіло ні впало, до «Нікель-театру», якщо не заради Рафалеска? 2) Виходить, що вони поштою умовились, щоб вона прийшла на його перший виступ? 3) Тоді постає питання, кому потрібна була комедія в «ломжинського солов'я» з заручинами, розбитою тарілкою і цілуванням? Це було, певно, лише для того, щоб замилювати очі. 4) Якщо так, треба заскочити на хвилинку до «файного хлопа», по-перше, щоб заглянути йому в очі — більше їй не треба,— а до речі, солодкими словами прихилити його до себе. Може, з його допомогою вона проб'ється до своєї колишньої подружки Рози, до якої не пускають її, навіть не відповідають на листи. Нехай тільки мадам Черняк дістане можливість побалакати з Розою, вона тоді подбає про їхнє щастя. Хлопець тоді одружиться з Генрієттою Швальб, а після того... О, після того все буде, як кажуть у цій країні, «ол райт».

Такі були плани, з якими мадам Черняк, причепурена й напудрена, прийшла до Рафалеска і застала там свого колишнього запеклого ворога Шолом-Меїра Муравчика.

А Шолом-Меїр Муравчик, побачивши, що з Брайночкою Козак сталося те саме, що колись, за біблійською легендою,— з дружиною Лота, пожалів її і прийшов їй на допомогу.

— Що й казати, ви, нівроку, добре поправилися в цій країні і ні на волосинку не змінилися! Навпаки, ви стали ще молодші, не знаю навіть, на скільки років. Якби не ваша червона ротонда, слово честі, я б вас не впізнав, нехай мені бог дасть стільки щастя й утіхи!

Мадам Черняк, яка не звикла до таких компліментів від «облудних чоловіків», розтанула, як масло, від насолоди, а її кругле, наче місяць, обличчя почервоніло й вкрилося потом. У цю хвилину вона готова була забути все чисто, всі образи й кривди, що їх зазнала від цього хрипкого пройдисвіта, весь біль, якого він їй завдав, і навіть старий борг, який лишився за ним,— геть усе готова була подарувати йому в цю хвилину. Вона розстебнула червону ротонду, присунула до Муравчика крісло, і між ними почалась розмова, яку ми тут перекажемо майже із стенографічною точністю.

Ось який діалог відбувся між Брайночкою Козак і Шолом-Меїром Муравчиком:

Брайночка Козак. Кого-кого, а вас я навіть уві сні не сподівалася зустріти тут.

Муравчик. Це доказ, що ви мене зовсім забули тоді, як я думаю про вас удень і вночі, уві сні й наяву.

Брайночка Козак. Щоб ви так жили!

Муравчик. Амінь, дай боже всім жінкам те ж саме.

Брайночка Козак. Ви такий же пройдисвіт, як і колись... Скажіть краще, де тепер той шахрай, ваш хазяїн, згорів би він!

Муравчик. Хто? Щупак? В Одесі, бодай його там холера взяла ще протягом цієї зими.

Брайночка Козак. Ви, мабуть, хотіли сказати — чума?

Муравчик. Про мене, нехай його трясця візьме серед білого дня, аби це тільки, крий боже, не затяглося до великих морозів. Що ви поробляєте тут, любонько? Вам теж треба до нашого Рафалеска?

Брайночка Козак. А то до кого ж? Мене тільки дивує: у цей час він завжди буває вдома.

Муравчик. Я вам скажу ще більше! Мені він призначив у цей час зустрітись, ми навіть звірили годинники. То як же вам ідеться, кицю?

Брайночка Козак. Яюсь-то живу, прости господи. Аби день до вечора... А ви?

Муравчик. По-старому: товчешся, мордуєшся, ледве-ледве стягаючись на юшку з пшоном... То скажіть же, душечко... Що пак я вас хотів спитати? Ага! Що ж ви, цікаво знати, робите в цього жевжика? Якийсь бізнес?

Брайночка Козак. Який там бізнес! Ви давно вже в Нью-Йорку?

Муравчик. Якщо брати на увагу стусани, якими мене тут почастивали, то можна було б сказати, що я тут ще з часів Колумба. Скажіть-но мені, серденько, приміром, наприклад, наприклад, який бізнес може бути у вас з моїм шалапутом?

Брайночка Козак. З якого часу він став вашим?

Муравчик. З якого часу? Ха-ха! Є така гадка, що я знав його ще тоді, коли він під столом гуляв.

Брайночка Козак. Дуже можливо. Коли так, то ви, певно, маєте на нього якийсь вплив...

Муравчик. Ха-ха! Ще б пак.

Брайночка Козак. Чому ж ви не подбаєте, щоб він нарешті одружився?

Муравчик. До одруження, любонько, ще далеко.

Брайночка Козак. Справді? Але в чому, власне, перешкода?

Муравчик. Перешкода в ось такій манюсінькій істоті!

Брайночка Козак. Яку істоту ви маєте на увазі?

Муравчик. Я говорю про немовля.

Брайночка Козак. Про яке немовля?

Муравчик. Он як! Ви питаєте, яке немовля? Виходить, ви нічогосінько не знаєте. Так чого ж ви тоді морочите мені голову?

Брайночка Козак. Не турбуйтеся, я добре знаю, що кажу. Я кажу про примадонну, а ви мені торочите про своє немовля.

Муравчик. По-перше, це не моє немовля. А по-друге, яку ви примадонну маєте на увазі?

Брайночка Козак. Яку я маю на увазі примадонну? Я знаю двох примадонн.

Муравчик. Звідки взялися дві примадонни?

Брайночка Козак. Ось бачите, виходить, що ви нічогосінько не знаєте, якщо питаєте, звідки взялися дві примадонни!

Муравчик. Знаєте що? Подавіться обома вашими примадоннами.

Брайночка Козак. Самі подавіться, ви старші.

Муравчик. Це ще невідомо, хто з нас старший... Я бачу тільки, що сьогодні з вами ні до чого не добалакаєшся, ви ще гірша відьма, ніж були колись.

Брайночка Козак. А ви були пройдисвітом і пройдисвітом залишилися.

Муравчик. З таким обличчям, як у вас, вам личить бути перекупкою у Вільні на базарі.

Брайночка Козак. А вам личить тільки роз'

їжджати з таким негідником, як Щупак, та торгувати жінками.

Муравчик. Щоб ви так знали про свої вуса, як я знаю про Щупака з його жінками.

Брайночка Козак. А хто викрав канторову дівчину з Голенешті, як не ви з Щупаком?

Муравчик. Звідки ви знаєте про Голенешті? Звідки ви знаєте про канторову дочку?

Брайночка Козак. Ага! Бачите тепер, що я знаю більше за вас.

Муравчик. Знаєте що? Навіщо нам сваритися в Америці? Америка мирна країна. Умовимося так: я розповім усе про немовля — ось вам моя рука на за поруку, — а ви мені розповісте про примадонн... Згода?

Брайночка Козак. Вашу руку.

Муравчик. Ось вам моя рука.

Брайночка Козак. Заприсягніться.

Муравчик. Щоб я так...

Брайночка Козак. Що?

Муравчик. Так мав радість і втіху.

Брайночка Козак. А як ні?

Муравчик. Щоб я піймав нежить...

Брайночка Козак. Пусте!

Муравчик. Щоб на мою голову впала висока вежа.

Брайночка Козак. Дурниці.

Муравчик. Щоб Колумб з того світу прийшов і почав душити...

Брайночка Козак. Так не присягаються.

Муравчик. Тьху на вашу голову, мене аж потом прийняло!

Кінчилося тим, що Брайночка Козак помалу розповіла Муравчикові все, що знала про Рафалеска й про обох примадонн: Генрієтту Швальб і Розу Співак. А коли дійшла черга Муравчика розповісти про немовля, Брайночка Козак переконалася, що він тільки ляпає язиком і морочить їй голову. Розчервоніла й спітніла, вона підвелася, загорнулася у ротонду і вибухнула таким реготом, що тисяча чортів не регочуть так. Муравчик аж перелякався за неї:

— Що з вами? Що сталося?

— Ха-ха-ха! — не переставала сміятися мадам Черняк: — Усе, що я вам розповіла, вигадка, нісенітниця... брехня й вигадка. Ха-ха-ха!

Шолом-Меїр Муравчик удав, ніби страшенно обурений з того, що мадам Черняк так обдурила його. Але в думках сказав собі: «Забивай баки, Брайночко Козак, комусь іншому, хоч би своїй бабусі!»

Цікава парочка розійшлася, кожен в іншому настрої: він — дуже задоволений зустріччю з Брайночкою Козак, від якої дізнався все, що йому треба було; а вона — лютуючи на цього хрипкого мерзотника — побила б його сила божа! — і гніваючись на саму себе за те, що дозволила «облудним чоловікам» знову обдурити її, — холера в спину всім чоловікам, крім одного!

Розділ 74

У РЕСТОРАНІ ШОЛОМА

Історія, яку Муравчик почув від Брайночки Козак про Рафалеска й примадонну Генрієтту Швальб, а ще більше — відомості про роман з красунею Розою Співак, були для нього справді важливою новиною. Ще б пак! Просто полуда спала з його очей. Він розумів тепер багато з того, чого раніше ніяк не міг збагнути, пригадав, як колись Роза, тремтячи, одно допитувалась нібито про Гоцмаха, а видно, мала на увазі цього хлопця, який миготів перед його очима тоді в нещасному Голешті.

«От так Роза! — подумав він. — Та ще канторова дочка. Ти вартий, Шолом-Меїр, щоб тебе покладали на лаву тут, посередині Америки, і вперіщили щонайменше п'ятдесят канчуків за те, що ти досі не використав становища й не поживився ні з жениха, ні з нареченої. А коли тобі поталанило поцупити пачку листів від цієї дівчини Рози, ти не добрав нічого розумнішого, як заставити їх за кілька шилінгів тому лондонському бороданеві, сто сот болячок йому в спину! Адже він мене з торбою пустив. Я б міг тепер знову збагатіти, якби я мав ті папери... Тепер я навіть не можу показатися їй на очі, бо я ж перед нею і дурисвіт, і брехун...»

Наш Муравчик трохи замислився, потім прокинувся від задуми й знову почав розмовляти сам з собою:

«Що ж, нехай така болячка Щупакові в Одесі й містерові Кламеру в Нью-Йорку, як я ще скористаюся з цієї історії, коли на те буде господня воля. А як ні, ти,

Шолом-Меїр, вартий, щоб тобі дали жувати соломку, нехай мені бог дасть стільки радості й утіхи...»

Він розробив чудовий план, за який йому самому хотілося себе ущипнути в щоку:

«Муравчику, в тебе голова мудреця!..»

Тим часом настала пора пообідати. Він подався пошукати єврейський ресторан і потрапив до знаменитого ресторану Шолома, якого щодня рекламують у всіх нью-йоркських газетах, вміщуючи портрет його власника.

«Не забувайте про вашого друга Шолома, який щодня забезпечує вас пайкрацями кашперними, свіжими, смачними румунськими стравами...»

Прийшовши до ресторану Шолома, Муравчик побачив, що майже всі столики зайняті бізнесменами, яким ніколи, і кожний з них з'їдає свій обід наспіх, бо все робиться в Америці нашвидкуруч. Він почав шукати місце, де можна було б лишитися на самоті з своїм обідом, своїми планами й думками. Перш ніж він роздивився, перед ним з'явився жвавий молодий чоловік, джентльмен з білою серветкою, рудий і голений, як актор, вихопив, як фокусник, автоматичне перо, маленьку книжечку і, кинувши погляд палких карих очей на нового гостя, злегка вклонився йому, немовби кажучи: «Містер, замовте ваш обід, але не розп'якуйте багато: ви ж бачите, скільки відвідувачів ми маємо? Мерщій!»

Муравчик, однак, не перелякався цього рудого джентльмена з білою серветкою. Він сів до столика, скинув з голови новий капелюх, якого той гомила Нісон Швальб вчора зім'яв — «відсохли б йому руки!» — потім видобув з бічної кишені гребінець, складений вдвоє, почав розчісувати волосся спереду назад, а за одним заходом замовив обід за власним меню, що підказав йому подразнений апетит:

— Приперчений гуляш з пупочками, печінкою й курячими крильцями — це маєте раз. Бульйон з добрим куснем курятини — маєте два. Вертути з дрібною локшиною — маєте три. Морковник з фаршированою кишкою — маєте чотири. Невеличку чарочку коньяку «фіншампань», терту редьку з гусячим жиром та ще кухоль пива — маєте п'ять. І ворушись проворніше, однією ногою тут, а другою там, болячка тобі спереду й ззаду!

Останні слова Муравчик вимовив, за своєю звичкою, одним подихом, жвавою скоромовкою. Рудий джентльмен

з білою серветкою записав усі перелічені страви так швидко, що не треба було й стенографа. Потім він переглянув увесь список від початку до кінця і спитав у гостя:

— Вибачте, що таке, власне, вертути?

Муравчик вирячився хитрючими очима на рудого і відповів напівсерйозно, напівжартома:

— Не знаєш, що таке вертути? Ну, це таке собі з тіста й локшина до нього. Теж не знаєш? Який же з тебе служник ресторану? Краще тобі піти чистити черевики на вулиці або вичищати...

Муравчик не закінчив, бо рудий джентльмен з білою серветкою метнув на нього сердитий погляд, підступив ближче до Муравчика, розкрив на нього пельку і похмуро сказав:

— Послухайте, містер, припніть язика! Я не служник, я кельнер у єврейському ресторані! Я член «юніону»! Я...

Щастя, що підійшов сам хазяїн Шолом і владнав справу. Інакше-бо невідомо, чим це закінчилося б для одного з цих двох.

Описана сцена проте, крий боже, не зіпсувала апетиту нашому Муравчикові. Він наполог на замовлений обід, а в голові тим часом роївся такий план:

«Те, що Рафалеско закохався в Розу Співак, якраз дуже добре. Треба подбати, щоб ця справа, боронь боже, не розладналась. Я проти них, власне кажучи, нічого не маю. Нехай собі живуть до старості в багатстві й шані. Але, спитаєте, що буде із Златкою? Те саме, що з усіма дівчатами, які посковзнулися, вірять на слово і віддають придане ще перед шлюбом. Звісно, її дуже шкода, але що поробиш? Вона так довго плакатиме, аж поки перестане. Я не залишу її напризволяще... Я не Щупак, у мене немає цілої отари жінок, я навіть і одної не маю... Уже, здається, пора, щоб і я мав свій куточок, де голову прихилити. Докіль можна блукати, служити чужим богам? А надто, коли ця Златка дуже приємна дівчина. Тиха, чесна, сумирна, невинне ягнятко і, бідолашна, дуже занепала духом; з такою як одружишся — зробиш святе діло... Для мене не відіграє ніякої ролі, чи з немовлям, чи без немовляти, — аби була чесна... А що їй буде в мене добре — дай боже мені таке щастя. Я не згадуватиму її старих гріхів... А шматок хліба вона в мене матиме. Я ж не Щупак, бодай йому пуття не було! Певна річ, вони — я маю на увазі таки його й її — повинні допомагати нам...

Вони мають з чого, не збідніють. Обоє вони добре заробляють, а найбільше вона — та, кажуть, загібає золото в Америці обома руками. Та й він повинен розуміти: я беру Златку голу й босу, з дитиною і з матір'ю на додачу, хіба за це не слід віддячити? Сподіваюсь, що він не буде довго торгуватись і на все пристане, бо він у мене в руках... Нехай тільки почне комизитися, я принесу йому на весілля як подарунок немовля...

— Містер Локшино! Рахунок!

Останній вигук був, звичайно, адресований рудому джентльменові з білою серветкою, але, оскільки між ними був невеликий інцидент, той удав, що не чує, відмовився від чайових і сказав хазяїнові, щоб той розрахувався із «зеленим».

Заплативши за обід і кинувши на стіл кельнерові ще кілька центів, Муравчик підвівся, погладив черевце, як ситий буржуй, закурив сигару і вистрибом пішов трохи погуляти по нью-йоркських вулицях.

Розділ 75

ПІД ЗЕМЛЕЮ

Надто рано поспішив наш герой на рандеву¹, яке йому призначила Роза. Він забув навіть глянути на годинник. І тільки аж на вулиці, прочитавши у десятій раз любого листа, якого знав майже напам'ять, і знову побачивши цифри «від 4 до 5», Рафалеско похопився, що має ще досить часу, щоб зайти поголитися, а звідти піти в розкішний кафе-салон вгамувати голод. Стрілки годинника посувалися лінкувато й сонливо. Ніколи ще час не тягся так довго, як тепер. Рафалеско йшов дуже дрібними, повільними кроками. Мало не біля кожної афіші зупинявся й прочитував надруковані аршинними літерами всякі оголошення та кричущі анонси з величезними портретами, що зустрічаються в Нью-Йорку на кожному кроці. Непомітно він зійшов у підземний світ, що зветься в Америці «собвеєм», або ж метрополітеном, який зв'язує під землею всі вулиці міста Нью-Йорка. «Собвей» — це ціле місто з вулицями, новий світ, створений із заліза й елект-

¹ Рандеву — побачення (франц.).

рики. Туди не досягає жодний сонячний промінь, а проте там світло й жваво всі двадцять чотири години на добу. Там не знають, що таке ніч. Усі двадцять чотири години можна побачити, як люди поспішають угору і вниз, наче в пеклі. Кожен біжить своєю дорогою, кожен із своїм бізнесом, і завжди поспіхом, завжди заклопотано, завжди скажешими темпами! Майже те саме життя, з такою ж веремією, біганиною і шарпаниною, як і в захеканому Нью-Йорку нагорі, на поверхні землі, відбувається і тут, під землею.

Ви сходите в підземну державу і одразу ж відчуваєте, що опинилися в незнаному місті. Залізо й електрика, наче обценьками, стискають ваше «я», і вам здається, що ви чуєте тасмниці безодні; ви мимоволі замислюєтесь про такі речі, які в іншому місці не спали б вам на думку. Мимоволі замислюєтесь ви про довічні, приховані сили, які є над вами й під вами. Проте довго думати вам нема коли. Здалеку чути шум і ревіння звіра, що з страшною силою наближається десь у темряві. Ось він виривається з глибокої темної безодні, і ви вже бачите перед собою дивного велетенського звіра з страхітливими великими електричними очима. Він витягується перед вами, гадючиться, як легендарний змії, ковзаючи по блискучих рейках. Наче чорти, вискакують кондуктори й вигукують назву станції. Чути гуркіт дверей, а тоді висипають сотні, може, й тисячі людей — один потік виливається, другий потік вливається — і це все відбувається нишком-тишком, без паніки і менше ніж за півхвилини, бо немає часу — всі поспішають!

У тому самому потоці, що поспішав усередину, був також наш герой Рафалеско, який став уже однією ногою у вагоні, але раптом перед його очима разом з пасажирами, що виходили, майнула знайома низенька постать з маленьким зім'ятим капелюхом на голові. Здається, Муравчик? І Рафалеско не зайшов до вагона.

Побачивши Рафалеска, Муравчик теж зупинився ошелешений. Він не сподівався, що зустрінеться з Рафалеском тут саме тоді, коли дізнався від Брайночки Козак про речі, яких раніше не знав.

Ще сидючи в ресторані Шолома, наш Муравчик продумав цілий план, як найкраще використати чудернацьке становище, в якому опинився його новий друг Рафалеско аж з трьома нареченими: примадонною Швальб, Розою

Співак і Златкою Гольцман. «Щодо перших двох наречених, — думав собі Муравчик, — то немає сумніву, що, згідно з усім почутим від Брайночки Козак, Рафалеско з примадонною Швальб, бог дасть, швидко розплюється. Бо ж треба бути цілковитим йолопом, вісюком, щоб проміняти таке золоте яблучко, як Роза Співак, що її слава лунає по всьому світі, на якусь львівську покоївку — теперішню примадонну єврейського театру. Щоправда, в них були заручини. Але що з того? Насипте йому солі на хвіст і позивайте до рабина. Актор, та ще єврейський, не лякається таких речей. Мало є в нас акторів, які мають не тільки трьох наречених, а таки трьох жінок. *Моя, твоя*, ще й третя спільна?.. Отаке буває! Та то все пусте! Лишається тільки наречена номер три: Златка з немовлям. І в цьому вся заковика. Тут треба добре пожитися». Тільки не будь, Шолом-Меїр, вісюком і знай: якщо прогавиш цю щасливу нагоду, яку підкинув тобі господь бог у Нью-Йорку, тобі доведеться до смерті жувати соломку, а не діло робити...

Так міркував сам собі Муравчик, зустрівшись раптом з Рафалеском тут, під землею. Але він приховав глибоко в серці свою радість, набрав байдужого вигляду і по-простецькому промовив до Рафалеска:

— Коли такий птах, як ви, їде під землею, що ж тоді робити нам, простим людям із Злидарівки?

Розділ 76

ОТ ТАК АМЕРИКА!

Якщо Муравчик визнав за краще приховати від Рафалеска свою радість, Рафалеско виказав одверто Муравчикові своє задоволення й радість з приводу того, що зустрів тут свого нового знайомого.

— Хелло! Хау ду ю ду? ¹ — вигукнув радісно Рафалеско на американський манір і простяг Муравчику руку. — Добре, що я вас зустрів. Сам бог вас привів сюди. Ви мені дуже потрібні.

— Про мене, будь ласка, я готовий! — сказав Муравчик удавано байдужим тоном. — Куди ми підемо, приміром, цікаво знати?

¹ Хау ду ю ду? — Як ся маєте? (Англ.)

— Нікуди,— сказав Рафалеско, шукаючи поглядом місце, де можна було б присісти.— Тут трошки поговоримо.

— Тут-таки, під землею?

— Тут-таки, під землею.

— Гаразд! Коли вам любо, то й мені приємно.

Обидва сіли на лаву і незабаром між ними зав'язалася розмова. Розмовляв, власне, Рафалеско, а Шолом-Меїр Муравчик дивився йому уважно в очі й притакував головою. Дивну силу мав у собі цей Муравчик. Ні з ким ви не заприятелюєте так швидко, як з ним. І нікому не довірите все потаємне, що зберігаєте в душі. Рафалеско принаймні почував себе з ним набагато ближче, ніж з братом. Крім того, в Муравчика ще одна перевага: йому не доводиться багато пояснювати. Слова абсолютно зайві. Він дивиться на вас своїми хитрючими очима і вгадує, що у вас робиться на душі, схоплює на льоту те, що хочете сказати. Просто насолода мати справу з такою людиною.

— Вам не треба класти мені пальця в рота,— бубонів Муравчик хрипким голосом Рафалескові на вухо.— Вірте мені, я розумію все якнайкраще. Я вам скажу, якщо хочете почути одверту правду: треба стерегтися лихого ока, трапляється часом, що наш брат, грішна душа, вскочить у халепу, дівчина — це велика спокуса, а часом буваєш зовсім безневинним, трапляється, поплутає нечиста сила, а ти будь пророком і здогадайся, що появиться немовля. А потім, як то кажуть, не здихавшся лиха... Насправді це діло вам обом не підходить. Гадаєте, що вона цього не розуміє? Вона це розуміє краще за вас, щоб я так мав стільки радості й утіхи.

Почувши ці слова, наш герой ожив. Наче важкий камінь скотився з його серця! Він побачив, що всі його передмови, пробачення й виправдовування були зовсім зайві. Муравчик не тільки не виявляв опору, не тільки не заступався за кривду бідолашної Златки, а, навпаки, за його словами виходило, що Златка сама не дуже допомінається весілля. Щоб ще більше заспокоїти нашого героя, Муравчик сказав:

— Звідки, вважаєте ви, їду я тепер? Таки звідти. Хотів переказати їй ваші слова, як ви мені доручили, а вона в сльози: «Яка я,— каже,— рівня йому? Він,— каже,— став великою людиною, навіщо ж мені весь час думати,

що я йому нав'язалася, напросилась до нього?» Чусте, які слова?

Рафалеско був зворушений:

— Таки справді?

— А що ж? Чи треба мені вигадувати, що на вербі ростуть груші?

— Ні. Цього я не кажу. Мене тільки цікавить, невже саме такими словами вона це сказала?

— Щоб я так мав стільки щастя й утіхи. Хіба ви уявляєте собі, яка то свята й чесна душа? За неї можна віддати кільканадцять примадонн!

У Рафалеска на очах виступили сльози, але він приховав їх від свого нового друга. А Муравчик вів далі:

— Туди-сюди, бачу, що дівчина говорить, як мудрець, тоді я собі подумав: може, вона й має рацію? І кажу їй: коли так, душечко, то треба тобі ось що знати. Парубок, кажу, дбав тільки про твою користь і про користь, кажу, твого маленького немовлятка. Але якщо, кажу, ти сама не дуже той, тоді інша річ. Тебе, кажу, ніхто не примушуватиме і силоміч на весілля не тягтимо. А як, спиташ, буде з немовлям? Тобі, кажу, нема чого турбуватися, не забувай, кажу, що він неабихто, не випадкова людина з вулиці і, нівроку, добре заробляє, то він, напевне, кажу, тебе забезпечить як слід, тебе й дитину, кажу, і навіть твоїй матері, кажу, теж не доведеться запобігати ласки чужих людей. До того ж, кажу, ти лишаєшся не сама, я ще, кажу, не помер. Я був з тобою, кажу, і з тобою залишусь. Хто, кажу, привіз тебе сюди, як не Муравчик? Хто, кажу, записав тебе на своє ім'я, коли сходили з пароплава, як не Муравчик? Нехай тобі здається, кажу, що ти вже моя, а я твій, це ж цілком можливо? А якщо дійде до цього, в Америці теж можна знайти чотири дрючки з балдахіном, і Шолом-Меїр Муравчик прокаже відоме: «Тепер ти моя за законом Мойсея та Ізраїля» і — бувайте здорові. Я сам, не дивуйтеся, теж схилиюсь до цього. По-перше, через жалощі, бідолашна сирітка, а по-друге, чесна дитина, тиха голубка. А коли спитаєте, що ж буде з писклям? То, як сказано, ви, мабуть, теж не забудете...

— Забуду? — схопив Рафалеско його за руку. Якби не соромно було, він би кинувся цілувати Муравчика.— Я можу навіть дати вам розписку, якщо хочете.

— Навіщо розписку? Ви підпишете кілька векселів і все, таки на моє ім'я, сьогодні ввечері. Я до вас прийду й принесу все, що слід. Тепер ви, мабуть, десь поспішаєте?

Рафалеско був так захоплений розмовою, що зовсім не помітив, скільки разів сталава гадюка з електричним очима промчала повз них, викидаючи й вбираючи в себе людські потоки. Стрілки годинника тільки почали наближатися до третьої години. Через годину він мав бути вже там. Слово «там» опекло йому серце. Він дуже тепло попрощався з Муравчиком, заскочив в один з довгих вагонів і за півхвилини його проковтнула підземна темрява.

— Шолом-Меїр, ти ол райт! — сказав Муравчик сам собі і почав виглядати інший поїзд. — Отаке щастя мені, яка то гарна країна ця Америка. От так Америка!

Розділ 77

МІЖ ЗВІРАМИ

Роза Співак призначила своєму коханому Рафалескові побачення в зоологічному парку, який узимку відвідують не так часто, як улітку, отже, можна там вільно прохажатися і майже нікого не зустріти, крім звірів, які стоять, спершись на стінки своїх кліток.

Наш герой прийшов на призначене місце, незважаючи на всі перешкоди цього дня, все-таки на добрих півтори години раніше. А те, що він пережив за ті півтори години, прогулюючись між звірами, від клітки до клітки, він напевне не пережив протягом усіх своїх юних років блукання по світах. Важливість цього моменту, якого він прагнув стільки років, була достатня, щоб серце гупало, як молот у кузні, і щоб він увесь тремтів, як тростинка. До того ж йому приходили в голову різні дикі міркування й чудернацькі думки, чорні тужливі думки, одна сумніша від одної: хто зна, — думав він собі, — чи прийде вона? А як прийде — хто зна, з чим вона прийде? Хто зна, що в неї робиться з тими «золотими» кайданами, про які вона йому натякала в листі? Хто зна, що могло статися в останню хвилину, яка сцена розігралася в неї з Гришею Стельмахом?.. Усе, що тільки є в житті похмурого й журного, лізло йому в голову. І хоч як він відганяв від

себе ті думки, хоч як намагався опиратися їм, він не міг опанувати себе, заспокоїтись. Рафалеско відчував, що настає важливий момент, найважливіший в його житті. Мимохіть він замислився над тим, що він накоїв оце зараз, разом з Муравчиком,— як він щойно продав безневинну Златку, віддав її з рук до рук, як передають безживну річ, невільницю, рабіню. І в чії руки? Людини, якої він зовсім не знає. І коли? Після того, як оце тільки сьогодні вранці ладен був побігти до бідної Златки, припасти їй до ніг, клястися й присягати їй у довічній любові?!. Йому здавалося, що хтось тихенько шепоче йому на вухо:

— Каїн! Каїн! Каїн!..

Рафалеско заглибився ще далі у зоологічний парк, між звірами. Він хотів би втекти від самого себе — й не міг. Хотів би спокутувати, стерти все минуле в своєму житті — та ба! Воно лежало перед його очима таке чітке й виразне з усіма його великими й маленькими злочинами, з усіма його артистичними прагненнями та ідеалами, і, наче з розгорненої книги, зачитував він підсумок, що сам підбив: як людина, він злочинець, Каїн! Каїн!.. Як актор, він дрібний і нікчемний штукар, оточений маленькими людцями, уславлений лише фальшивими рекламами; з початку й до кінця все тільки блеф і блеф!.. Багато води ще стече, багато жертв буде принесено, багато вівтарів буде зруйновано, а він все ще стоятиме, як тепер, надворі, під дверима священного храму, куди з дитинства поривається його юна, а вже поранена душа... Але стривайте: хто це йде? Він відчув, що серце завмерло, очі стали широкі й округлі, ось-ось вистрибнуть з орбіт. Невже? Невже вона? Рафалеско вдивляється ще пильніше. Назустріч йому посувається середня на зріст, напрочуд гарна жінка. Вона не йде, вона наче лине в повітрі. Невже це «вона»?..

Так. То була «вона».

Ще ніколи не траплялося на світі, щоб ми зустріли людину саме такою, як ми чекали, і знайшли в ній те, що сподівалися знайти. Це була не та, яку Рафалеско уявляв собі в мріях. Це була не Розка, яку малювала його фантазія. Зовсім іншу побачив він перед собою. Вона здалася йому далеко вищою, старшою й іншою. Зовсім ін-

шою, ніж він собі уявляв. Надто поважною, надто суворою й холодною здалася вона йому в першу хвилину, коли він її побачив. Тільки очі були ті самі: матово-карі, племенисті, циганські очі.

Він теж в її очах не був тим Рафалеском, якого вона уявляла собі в мріях, і не тим Лейбкою, багатієвим синком, який залишився в її пам'яті ще з хедеру. Зовсім, зовсім змінився. Не змінилися тільки його очі, його добрячі, блакитні, лагідні очі. Якусь мить стояли вони одне проти одного, слова не вимовивши й не ворухнувшись. Здавалося, що обоє читають на обличчях одне одного все минуле, обоє знаходять в очах іншого історію їхньої юності, яка пройшла не дуже весело, в чужині, у невпинному блуканні по світах. Це все, однак, забрало не більше як хвилину. Одразу на її обличчі заясніла усмішка, перша усмішка. А він відчув, що серце його здригнулось, і його потягло до неї, як магнітом.

* * *

День давно вже згас. Сонце зайшло. На небі мерехтять зірки. Зійшов місяць. Наші юні герої, Лейбка Рафалович і Розка Співак, усе ще сидять і говорять, говорять. Вони пригадують Голенешті, єврейський театр, Синагогальну вулицю, пожежу. Мандрівні зірки.

ЕПІЛОГ

Листи

1

Меїр Стельмах — своєму приятелю

...Отак-то, брате мій, не розпитуйте багато. Це, як кажуть, казка з «Тисячі і однієї ночі». Але нічого. Нехай би вони розійшлися — і край! Трапляється, що після заручин не сходяться характерами — що вдієш? Так ні ж: і заручинам кінець, і добрими приятелями лишаються. Та ще якими добрими приятелями! Водюю не розіллєш. Щотижня пишуть одне одному листи. Він не тільки листується з Розою, а ще листується і з ним, з її земляком, з Рафалеском, значиться. Відколи вони познайомились, мій Гриша з отим Рафалеском, вони полюбили один одного, кожний вихваляє іншого на всі заставки. Коли йдеться про «кохання» — нема чого дивуватися! Ну, що ви скажете на це? Але й це ще можна було б стерпіти. Як кажуть, тобі любо, то й мені втішно. Але ж соромно перед людьми. І хто в цьому винний, як не я сам? Бо коли б тоді я не привів їх до єврейського театру на бенефіс Рафалеска, нічого не сталося б... А тут ще треба набрати повний рот води і ні мур-мур! Послухали б ви, які плітки пішли по всьому світу. Кажуть, що це давня історія; кохання між Розою й оцим жевжиком Рафалеском почалося з давніх-давен, ще з дитячих років, і ближчими днями вони стануть до шлюбу... Я це все розповідаю Гриші, а він сміється: «Дурниці,— каже він.— Роза ніколи не вийде заміж за Рафалеска». Чуєте? «Ніколи!» Спробуй щось у цьому зрозуміти. А тут наслухаєшся таких пліток і поговорів, що можна знепритомніти. Мало того, що й так гірко на серці, то ще приходять і сиплють солі на рани! Знаєте,

що я вам скажу, любий друже? Євреї невеличкий народ, але дуже паскудний!.. А коли писатимете мені, пишіть до Лондона, як писали досі, і пробачте, що я вам морочу голову. Поговориш з другом, виллеш наболіле на серці, то здається, що трохи полегшало.

Ваш засмучений, збентежений і сердитий на цілий світ

Меїр Стельмах.

2

Шолом-Меїр Муравчик — Альбертові Щупаку

...Ось маєш свої п'ятдесят карбованців, я плюю на тебе, бо, хвалити бога, можу тепер сам позичити тобі п'ятдесят карбованців, якщо тобі потрібні гроші. Пишу тобі, що твоя канторова дочка з великих розкошів з'їхала з глузду. Вона придбала собі двох женихів і не знає, з ким раніше одружитися. Послухалася б вона мене, то вийшла б за обох, бо цей Гриша Стельмах повний лантух з золотом, а другий жених, я вже тобі писав, це той хлопець з Голенешті — Рафалович, який прозивається тепер Рафалеском і дуже піднісся, бо англійці переманили його до себе, засипали червінцями з голови до ніг. І ще пишу тобі, що в мене поки що бізнесу немає, підшукую невеличкий театр, точніше, не театр, а приміщення під водевіль, щоб недорого коштувало, я б найняв його і робив би добрий бізнес, хоч єврейський театр, мушу тобі сказати цілком одверто, тут в Америці трохи зіпсувався... Почали вже привозити з Берліна найкращих німецьких акторів і платять їм шалені гроші. Америка, на сором Колумбові, шахраювата країна. Але поки що, на мою думку, ще можна в Америці мати успіх з твоїми пісеньками, а тому пишу тобі, Альберте,— коли хочеш, плюнь на Одесу і приїжджай сюди. Ми утворимо компанію, а як ні, лежи там у домовині і печи бублики. З глибокою пошаною

Шолом-Меїр Муравчик.

Головне забув. Я оце тільки почув таку новину, що якби ти знав, то сказився б на місці. Послухай цікаву річ. Пам'ятаєш нашого Гоцмаха, про якого я тобі писав з Лондона. Надумав цей Гоцмах померти та й дав дуба, мир

йому, і залишив сестричку Златку, дівчину гарненьку, як лялечка, хоч і з ганджем. Я дуже піклувався про неї, ми мало не одружилися, але виявилась цікава річ: вона, як розповідають, одружується, а з ким, ти не вгадаєш, хоч був би ти мудрий, як цар Соломон. Таки з отим жевжи-ком Рафалеском, згорів би він! І хто ж, ти думаєш, доби-вається цього весілля? Та сама Розка, твоя канторова дочка, зовсім божевільна, щоб я так мав стільки щастя й утіхи. Чи можна було сподіватися такої халепи, стокрот болячок у твої печінки, як того бажає тобі від щирого серця з пошаною

Шолом-Меїр Муравчик.

3

Брайночка Козак — Генрієтті Швальб

...То напишіть мені, голубонько, про все, як вам ве-деться там на новому місці, у Йоганнесбурзі? Сподіва-юсь, що у вас там усе «ол райт», бо чого вам, нівроку, бра-кує? Всі кажуть, що він великий мільйонер і що купив вам стільки діамантів та інших самоцвітів — лише Рок-феллер міг би собі дозволити таку розкіш. Ви навіть уяви-ти собі не можете, як це все мене радує. Бо хто ще так знає, як я, всі ваші поневіряння і гірке ваше життя з бра-тами. Навіть в останні часи, коли ви вже самі почали доб-ре заробляти й влаштовувати життя, вони з вас воду ва-рили, один добром, а другий гнівом. Я нічого лихого про них не хочу казати, вони все ж таки ваші брати. Але, сло-во честі, вони вашого мізинця не варті. Мені не треба лестити вам, і я не хочу їх ганити, але, слово честі, я не промінюю волосинки з вашої голови на них обох. Особ-ливо, ваш Нісон з його солодкими словами й божбою. Не-хай бог з ним так поквітається, як він чесно й сумлінно повівся зі мною. Таке щастя, владико небесний, йому і всім чоловікам! А втім, його бог і так покарав, кажуть, що він зовсім звівся на ніщо, ваш брат Нісон. Відколи ко-муна розпалася, він брався до всяких робіт і провалився з усіма його комбінаціями. Тепер у нього нова комбіна-ція. Він знайшов якогось дивака з моделлю ерусалим-ського храму, зробленою з паперу. І ось Нісон розвішує афіші по всьому Нью-Йорку, та, мабуть, провалиться і з цією комбінацією, як з усіма іншими. Нехай бог йому від-

дячить за вас, за мене і за всіх, кого він скривдив. Ваш брат Ізак проти нього просто золото, хоч і його хай би чорти забрали. Теж добра мені душа! Все те, що він каже про вас, нехай розвіється з димом і потоне в океані. Ізак каже, що ви самі продалися за гроші і що ваш чоловік торгує... Я навіть не хочу повторювати його слова. А все через що? Через оті нещасні долари. Я б вам радила, щоб ви йому заткнули пельку кількома доларами. Він може простягтися на вулиці, і йому ніхто не допоможе. Хто на нього оглянеться? «Ломжинський соловей»? Чорта лисого! Руда канториха? Вона здохне, а не зробить цього! Вона вже скинула з себе перуку і зробилася місіс. Жартуєте? Її діти, каже вона, загрибають тут золото лопатами. Ця Америка — що трясця: як схопить кого, то вже не пустить. Хто міг сподіватися, що ломжинський кантор приїде сюди з такою голодною сімейкою і тут йому так пощастить? А совісті в цього кантора стільки ж, як у російського урядника. Нехай ваші брати перед ним простягнуть ноги, він їм і цента не дасть. Чого вам більше? Містер Кламер, який стільки витратився на нього з сімейкою, поки привіз їх сюди, тепер насилу дістав кілька доларів, щоб повернутися назад до Лондона, і знаєте, хто йому позичив ці кілька доларів? Ніколи не вгадаєте! Якраз отой пройдисвіт Муравчик, який звів до купи любу парочку, вашого колишнього жениха із співачкою, що тепер кирпу гне — просто страх. З першим нареченим, із Стельмахом, вона вже тепер, хвалити бога, розійшлася, та ще з великим скандалом. Кажуть, що старий Стельмах хотів позиватися з нею, але син не дозволив. Чорти їх батькові! Наскільки це правда, не знаю. Так я чула. За що купила, за те й продаю. В головах у них я не стояла... А з тим, з вашим, значиться, вона теж уже розійшлася, і, як кажуть, назавжди. Обое, як кажуть, дуже погиркались, і вгадайте, через кого? Через Златку, Гольцманову сестричку. Якщо сказати по ширості, я чимало цьому сприяла. Я їй написала листа, досить одверто виклала перед нею всю правду, написала геть-чисто все, що мені пощастило витягти з отого афериста Муравчика про роман Рафалеска з Гольцмановою сестричкою. І хоч я не удостоїлась честі, щоб вона мене прийняла, проте я знаю, що там коїться... Знаю, наприклад, що Роза сама, власною персоною, була з візитом у Гольцманової сестрички Златки і дуже тішилась дитиною, яку та привела від

Рафалеска... Далі знаю, що Рафалеско вступив у трупу одного з найбільших тутешніх англійських театрів. Але містер Нікель, який мав з ним контракт на цілий сезон, загилив таку велику суму, що навіть Рафалеска, який розуміється на грошах стільки ж, як я на діамантах, мало родимець не вхопив. Але тут знову втрутилася Роза і сказала, що бере все на себе. Як вам ця історія подобається? Скільки тут правди — не знаю. За що купила, за те й продаю. В головах у них я не стояла...

Але заздрити їм, любонько, слово честі, не варто, вам на них усіх начхати. Вам пощастило, ви багатші за них і маєте більше, ніж вони, коштовностей. Убрання у вас теж кращі, ніж у неї, а сумувати за сценою вам теж не слід, це, пробачте мені, дурість з вашого боку, коли ви так сумуєте за сценою. Живіть собі краще в багатстві і шані, задовольняйте всі свої бажання, розважайтесь і не забувайте, душечко, про вашу сім'ю, це я маю на увазі ваших братів, хоч вони не заслужили у вас, а в мене й поготів, щоб я заступалася за них. Але я не зичу їм лиха... Ніж їм звертатися до чужих, краще, щоб ви їх не забували. Не забувайте також, серденько, вашої подруги, яка віддана вам тілом і душею. Пишіть мені частіше, і все, що вам треба, я зроблю. А може, у вас там знайдеться добрий «джаб» для мене, то напишіть, я приїду до вас у Йоганнесбург, хоч він так далеко звідси, майже на тому світі. Бо мені обридла Колумбова країна з її людьми, а головне — наші актори, взяла б їх чума в один день, щоб і сліду їхнього не лишилося. Амінь, амінь, амінь!

Передаю вам тисячу поцілунків.

Брайна Черняк

4

Канториха Лея — її дочці

...І знай, моя дитино, що я давно вже виглядаю тебе після того, як ти написала мені, що маєш приїхати до Голенешті в гості. Бо, якби не це, я давно б уже продала будинок. Навіщо мені, одній людині, такий будинок з такою, нівроку, силою кімнат? Але, може, гадаєш, що є кому продати будинок? То помиляєшся. Кому здався цей будинок з такою силою кімнат у Голенешті? Місто з самих, прости господи, жебраків. Бідняки й злидарі, ні в кого немає ні

шеляга. А хто мав трохи грошей, той виїхав до Америки. Одна тільки невеличка надія на зятя винаря Генаха. Новий багатій в Голенешті. Йому дуже подобається будинок, але він боїться зголоситися покупцем, щоб я, боронь боже, не дуже набивала ціну, а я не хочу показувати, що продаю будинок, щоб він не схотів купити за дешево. Тим часом я ні в сих ні в тих і чекаю на тебе, моя люба доню, щоб ти швидше приїхала й порадувала мене пристойним женихом, таким, який тобі личить, а не як той музикант, хай мені бог простить за ці слова. Я нічого не маю проти нього, але дочці кантора Ісроела він не рівня. Нехай йому господь дасть іншу суджену, а тобі він, мабуть, простить, що ти порушила слово, хоч у нас це вважається за великий гріх. А що ти пишеш мені про нашого Лейбку, сина багатія Рафаловича, що він щасливий і знаменитий, то це мені, безперечно, приємно, бо решті його братів і сестер дуже не пощастило. Занапастилася ціла велика родина. Діти розвіялись і розлізлись по білому світі, ніхто навіть не знає, де вони поділися. Один тільки Аншел ще тримається. Він щоразу приїздить, щоб я йому допомогла, то я його підтримую, скільки моїх сил. Та хіба можна заповнити дірявий мішок? До того ж ще він, очевидно, марнотрат, та й обличчя в нього просте й дурне, ворогам такого не побажала б! Якби піднялася з могили Бейлка, хай царствує, і подивилася, що сталося з її дому, з дітей, з її чоловіка, прости господи! Він зовсім здурів. Лежить десь у богадільні чи в лікарні, чекаючи, поки зять Щастя й Радість приїде вряди-годи і привезе фунт чаю та головку цукру. Подумати тільки, на що перевівся бідний Бенья Рафалович, коли касир — його зятьок — став йому хлібодавцем! Він часом приїздить і сюди, отой Щастя й Радість, просиджує цілий день і цілу ніч і все говорить, говорить, говорить. Нудотний чоловік, хай бог простить мені за ці слова. А стара їхня баба? Слепа, а — дивись — живе ще. Певно, бог зовсім забув про неї. Подумати тільки, кого господь забрав до себе, а хто ще живе на світі! Ми кажемо в молитві: «Кому судилося жити, а кому в сирій землі покоїтись». Хіба не краще було б тисячу разів, якби твій батько, хай царствує, жив тепер і був коло мене, щоб я не тинялася сама в стількох кімнатах? Але богові не дорікатимеш і не спи-таєш, чому і як. Ось, наприклад, музикант Єхіел. Пам'ятаєш його? Взяв та й помер минулого тижня. Ще зовсім

був молодий чоловік. Ось і винар Генах теж помер. То цього хоч не жаль: був старий і багатий. Похорон був у нього, неначе в святого або в рабина! Може, ти поясниш, за які такі заслуги? Ну, коли в твого батька, мир йому, був гарний похорон — то це зрозуміло. Але ж винар Генах! Чого з ним так панькались? Чим він заслужив? Тим, що багатий? То треба до нього й після смерті підлабузнюватись? Та бог з ним. Я йому не заздрю на цю пошану і, крий боже, не лихословлю. Він, бідолаха, залишив удову з чотирма дітьми, хоч навіть з добрими заробітками і з силою грошей, а все-таки сироти, батька вони вже не матимуть. Що присипано землею, те пропало. Лопатою вирівняли — і прощавай. Набагато гірше бідолашній музикантші. Вона зовсім лишилася напризволяще, на хліб не має. Їй збирають по місту. Я теж дала, скільки могла. Старости ще й морщились: малувато, кажуть вони. Ви в нас, кажуть вони, нівроку, багатійка. Ви, кажуть вони, маєте, нівроку, таку дочку і живете в такому домі, де стільки кімнат. Спробуй доведи їм, що мені це все остогидло — будинок з кімнатами, з усім тарарамом. Якби я вже дожила, щоб ти приїхала здорова, я б з тобою порадилась з приводу будинку, навіщо мені такий будинок, одна людина на таку, нівроку, силу кімнат? Гадаєш, що це тільки я кажу? Всі це кажуть у нас. І всі виглядають, щоб ти вже приїхала. Все містечко. Навіть вдова Неха з її сестричками (вони все ще не вийшли заміж, болячка їм у спину!). Одно допитуються вони в мене: «Люба Леечко, коли вже нарешті приїде ваша Розка?» Безсовісні люди. Вона вже зовсім забула ганьбу, яку я через неї переживала тоді, коли ти запропала і мене тягли до пристава,— пішов би він у пекло,— його давно вже немає на світі! Бувай здорова, моя дитино, напиши мені, чи правда, що ти збираєшся знову в Америку. Мені не подобається цей план. Країна таки непогана, і люди нічого собі. Але мова їхня мені не подобається. Коли «чікен» — курка, а «кічен» — кухня і «реверент» — різник, то хіба можна там жити? Приїдь скоріше до Голенешті, ми вже тоді про все поговоримо. Тим часом тебе вітає все Голенешті, а Нохем, синок Хаїм-Шаї, який пише тобі цього листа, вітає тебе окремо.

Твоя мати, яка просить бога за тебе повсякчас, удень і вночі

Лея Співак.

Матусю! Як бачите, я знову в Європі. Мандрівні зірки, що, як ви знаєте, так довго линули одна назустріч одній і не могли зійтися до купи, нарешті *зустрілися*. Це було в Америці. Але тільки зустрілися — не більше! Зійтися, стати єдиним цілим — цього не буде ніколи, *ніколи*. Хто в цьому винний: я чи він? Не знаю. Можливо, що ми обоє. Обоє припускалися ми в нашому житті багатьох помилок, хоч жили ми мало, дуже мало... Пізно, надто пізно зустрілися мандрівні зірки. Ні, матусю, очевидно, щастя зовсім немає на землі. Є тільки прагнення щастя. А щастя саме не більш як міраж, золотий сон. Немає такої любові, тільки уявлення про неї, ідеал, який ми створюємо самі в нашій фантазії. Любов не більше як сон. О матусю, *надто пізно зустрілися мандрівні зірки*. І ось я знову сама, ось знову лину в тумані слави й успіху, знову веду циганське мандрівне життя. І довго, довго ще мені судилося вести таке мандрівне життя... Пишіть мені, матусю, але не втішайте мене, не оплакуйте і не переконують, щоб я стала іншою. Так було досі, і так буде надалі.

Ваша верозважна циганка-мандрівниця
Роза.

П Р И М І Т К И

МАНДРІВНІ ЗІРКИ

З серії романів Шолом-Алейхема про народні таланти-самородки в чотиритомнику творів письменника вміщено найпопулярніший його роман цього циклу — «Мандрівні зірки», написаний 1909—1911 рр.

Складається роман з двох частин. Перша частина—«Актори»—вперше друкувалася з продовженнями в єврейській щоденній газеті «Ді нає велт» («Новий світ»), Варшава, 1909—1910 рр. Друга частина — «Скитальники» — вперше друкувалася в єврейській щоденній газеті «Дер Момент», Варшава, 1910—1911 рр.

Характерне висловлення самого автора про свій роман. У листі до редакції «Ді нає велт» від 10 вересня 1909 року Шолом-Алейхем пише:

«Я сам відчув необхідність закінчити свою трилогію третім романом, після «Стемпеню» і «Йоселе Соловей», як я колись обіцяв... Тоді я говорив, що мій третій герой буде вже не музикант і не кантор, а більш високого гатунку, більш тонка душа — артист або художник.

Цілком природно, що за ці двадцять два роки обставини сильно змінилися. Виросли також нові ідеї. З'явилися нові боги. Народилися нові типи. Одне слово, я не жалкую, що мій третій роман дещо запізнився. Добре було б, якби я зараз писав також ті перші два романи,— вони мали б інший вигляд. З цього видно, що мій теперішній, тобто третій роман, зовсім інакше побудований порівняно з тими двома... За своїм змістом він мимоволі — захоплюючи історія, роман, повний поезії, але також і життя, дії, і, зрозуміло, це галерея типів і картин — досить гумористичний, та інакше я вже і писати неспроможний, навіть коли б і за-

хотів стати «плакальницею». Крім того, в цьому творі відбито життя певного кола суспільства як в Росії, так і в Америці. Сходи, скажімо, цієї будівлі стоять ногами в нашій країні, а вершиною упираються в Америку, а там і відбувається розв'язка».

Частина перша

А К Т О Р И

Стор. 5. *Канториза* — дружина кантора. *Кантор* — побожний єврей, який виспіває молитви біля аналоя під час літургії.

Стор. 6. «*Хто у вогні, а хто у воді загине...*» — слова з молитви, де говориться, кому і яку смерть призначив божий суд.

Хоральний кантор — по великих містах були модернізовані великі синагоги (здебільшого для заможних), в яких канторові втручав хор.

Хедер — єврейська початкова релігійна школа.

Стор. 14. «*Мойше*» — див. стор. 306.

Стор. 15. «*...не згадуватимуть більше про марки...*» — Тут йдеться про спеціальний контракт між антрепренером і акторами. За цим контрактом актори одержують відповідно до свого амплу не зарплату, а певну кількість марок на право одержання пропорційної долі від збору.

Стор. 24. *Єврейсько-німецький театр*. — 1883 року указом царського уряду було заборонено ставити п'єси єврейською мовою. Аби обминути цю заборону, єврейські мандрівні трупи стали йменувати себе єврейсько-німецькими, і акторам доводилося вставляти у свої репліки чимало німецьких слів. Сучасна народна єврейська мова (ідиш) належить до германської мовної групи і своїм словниковим складом дуже схожа на німецьку.

Стор. 27. *Талескотн* — чотирикутне полотнище з кантами, з кістями по кутах, з вирізом посередині для голови. Релігійні чоловіки, незалежно від віку та сімейного стану, носили талескотн постійно під верхнім одягом.

Стор. 33. «*Куні-Лемл*» — п'єса А. Гольдфадена (1840—1908), драматурга і поета, засновника сучасного єврейського театру.

Стор. 40. *Гоцмах* — один з найпопулярніших героїв оперети А. Гольдфадена «Чаклунка».

Стор. 45. «*...великий, могутній і страшний*» — так за біблією характеризується іудейський бог.

Стор. 46. *Шмендрик, Цінгіганг* — дійові особи оперети А. Гольдфадена.

«*Скрипка Давида*» — п'єса І. Латейнера, автора багатьох низькопробних єврейських п'єс.

«*Бар-Кохба*» — історична оперета А. Гольдфадена, де головним героєм є відомий вождь повстання євреїв проти римлян (132—135 рр. н. е.) Бар-Кохба.

Хусид — танець хусидів — послідовників релігійно-містичного руху серед частини побожних євреїв за старих часів.

Стор. 59. «*Благодійність рятує від смерті!*» — цю сентенцію виголошує служка похоронного братства, а також учні хедерів, які йдуть за катафалком під час похоронної процесії.

Стор. 67. «*Гарячі пиріжки*» — куплети з оперети А. Гольдфадена «*Чаклунка*».

Стор. 69. «*Напцивон і Гунгерман*» — п'єса А. Гольдфадена.

Стор. 80. *Хануко* — єврейське релігійне напівсвято (приблизно у листопаді—грудні).

«...*хто викрадатиме в нього на пасху мацу з-під подушки*». — За релігійним іудейським ритуалом, на початку урочистої пасхальної вечірньої трапези глава сім'ї ховає кусок маці, який слід з'їсти лише наприкінці трапези. Аби діти не заснули під час тривалої трапези, ускладненої численними молитвами та легендами про чудеса визволення древніх ізраїльтян від єгипетського рабства, — провадилась своєрідна інсценізація: хтось з дітей викрадає захований кусок маці (що зветься афікоймен) і повертає його батькові, коли настає час з'їсти його, і той, хто викрав, одержує в премію горіхи.

Свято кучок — осіннє єврейське релігійне свято.

Стор. 86. *Цимес* — традиційна єврейська святкова страва, яку вживають на третє, звичайно — компот, узвар тощо.

Стор. 90. «...*коли патріарх Авраам повів свого сина Ісаака на заколення*». — Біблійна легенда про те, як праотець Авраам хотів принести в жертву богові свого єдиного сина Ісаака.

Стор. 95. *Кидеш* — молитва над вином під час суботньої та святкової трапези.

Стор. 103. «*Хай звеличиться і святиться...*» — початок тексту поминальної молитви — кадеш.

Стор. 116. *Свято пурім* — єврейське релігійне напівсвято за місяць до пасхи.

Стор. 119. «*Хінке-Пінке*», «*Соломон Горлань*», «*Велфік їсть узвар*» — халтурні п'єси єврейських мандрівних труп.

Стор. 123. *Пурімшпілери* — актори-аматори (переважно з ремісників, робітників та іншої бідноти містечка), що розважали багатих і заможних хазяїв у напівсвятата пурім інсценізаціями за фабулою книги «Есфір» та іншими біблійними мотивами з інтермедіями сатиричних куплетів, в яких часто висміювали самих багатіїв.

Стор. 128. *«Історія про Потіферу з Йосифом Прекрасним»*.— За біблійною легендою, Йосиф Прекрасний, один з молодших синів праотця Іакова, був проданий у рабство, потрапив до єгипетського сановника Потіфера. Дружина Потіфера домагалася любові Йосифа, але він вистояв проти спокуси й відкинув її любов.

Стор. 132. *Левіафан* (левіосон) — легендарна допотопна величезна риба. Маленького на зріст Левіуса за звуковою подібністю прозвали Левіафаном.

Стор. 138. *Кашерна ковбаса* — ковбаса, виготовлена з продуктів, які дозволено вживати євреям, за іудейською релігією.

Стор. 142. *Марчелла Ембріх* (1858—1935) — псевдонім (але не Ембріх, а Зембріх) відомої співачки Марцеліни Коханської.

Стор. 159. *«...як на одинадцяту кару єгипетську»*.— За біблійною легендою, бог покарав древніх єгиптян десятьма найжорстокішими карами, аби примусити фараона звільнити євреїв від неволі. Тут говориться про одинадцяту кару як про щось надмірне.

Стор. 167. *«Хава», «У п'ятницю ввечері»* — низькопробні пісеньки, які в той час були поширені серед єврейського міщанства.

Стор. 180. *«Уріель Акоста»* — трагедія Карла Гуцкова про прогресивного голландського філософа-атеїста Уріеля Акосту (бл. 1590—1640), який зазнав переслідувань інквізиції та знущань рабинів; закінчив життя самогубством.

Стор. 184. *«...і під балдахін»*.— За іудейською релігією, ритуал одруження провадиться під балдахіном, який тримається на чотирьох деревках.

Стор. 192. *«Ідеш до «Кишенева»* — гра слів «кишеня», по-єврейському «кешене» співзвучне слово з словом «Кишинів».

Стор. 206. *Цадик* — керівник хасидів.

Частина друга

СКИТАЛЬНИКИ

Стор. 216. *Сіоністи* — прихильники єврейської буржуазної реакційної течії, яка прагнула утворити самостійну єврейську державу в Палестині.

Стор. 217. *Герцль* Теодор (1860—1904) — засновник, ідеолог і керівник сіоністської організації, так званого політичного сіонізму.

Територіалісти — прихильники єврейської націоналістичної течії, яка прагнула утворити єврейську державу на будь-якій території.

Зангвіль Ізраїль (1864—1926) — ідеолог територіалістів.

Стор. 226. *Патті* Аделіна (1843—1919) — відома італійська оперна співачка.

Стор. 232. «...*кричати — я цар Соломон*». — За легендою, трон царя Соломона захопив був найголовніший чорт Асмадай, прибравши вигляд царя. Соломон, одягнений у лахміття, ходив скрізь і кричав: «Я — Соломон!», але ніхто йому не вірив.

Стор. 239. *Франц-Йосиф* — австрійський імператор з 1848 по 1916 рік.

Стор. 243. *Дружина Лота*. — За біблійною легендою, дружина Лота за те, що не виконувала божих наказів, перетворилась на соляний стовп.

Стор. 249. *Адлер* Яків — найпопулярніший в Америці єврейський актор.

Бернар Сара (1844—1923) — найпопулярніша у XIX столітті французька актриса.

Стор. 255. «...*жінкою в фальшивою перукою*». — За єврейською релігійною традицією, заміжні жінки, аби не спокушати чоловіків своїм природним гарним волоссям, повинні були носити перуки.

Стор. 258. *До прищестя месії* — те ж саме, що і «до другого прищестя», тобто ніколи.

Стор. 259. *Шифскарта* — квиток на право проїзду на океанському пароплаві.

Стор. 290. *Скобелєв* (1843—1882) — російський генерал, який відіграв значну роль у російсько-турецькій війні.

«...*не всталосся слідів від пейсів... навіть там, де в нього почи нається борода...*» — У побожних євреїв старих часів вважалося за гріх голити бороду і стригти пейси (волосся біля вух).

Стор. 302. *Під звуки сурм і фанфар*. — На єврейське релігійне свято Новий рік (Рош-гашоно) і судний день (йом-кіпур) під час літургії сурмлять у баранячий ріг. Тут цей вираз означає «з великим галасом».

Стор. 303. «...*напередодні осінніх свят...*» — Осінні єврейські свята, за релігійним календарем, — у перший день місяця «тишрей» (вересень — жовтень) — Новий рік; 10-го тишрей — судний день (піст); 15-го — свято кучки.

Нікель — дрібна монета.

Стор. 306. «...*найсвятішого імені... в нашій історії*» — тут мова іде про ім'я легендарного біблійного пророка Мойсея (на мові ідиш — Мойше).

Стор. 310. *Шиф Джейкоп* — відомий американський банкір.

Стор. 313. *«Кол-нідрей»* — урочиста молитва, яку побожні євреї читають на початку вечірньої літургії напередодні судного дня.

Стор. 314. *Бзупець* — вигадана Шолом-Алейхемом назва м. Києва.

«...гостинний майже, як патріарх Авраам».— За легендою, праотець Авраам був винятково гостинною людиною.

Стор. 319. *Кібець (гебр.)*— зборище.

Стор. 323. *Рузвельт* Теодор — президент США з 1901 по 1909 рік.

Стор. 343. *Хаславич* — містечко в колишній Могильовській губернії. *Любавич* — теж; місце перебування відомої династії хасидських цадиків Шнеєрсонів.

Стор. 348. *«Прийшов Гаман»* — вираз з біблійної книги «Есфір». Гаман, перший міністр древнього царя Ксеркса (Ахашвейроша), увійшов у свідомість євреїв як уособлення грізної, злої, ворожої людини.

Стор. 358. *Маршал Луїс* — відомий американський юрист.

Стор. 368. *Іст-Бродвей* — вулиця в Нью-Йорку, де мешкають багато євреїв.

Стор. 400. *Гордін* Яків (1853—1909) — єврейський драматург. *Лібін* З.— єврейський драматург.

Якобі Георг (1840—1906) — музикознавець і диригент.

Стор. 402. *Спіноза* Бенедикт (1632—1677) — великий філософ-матеріаліст і атеїст, підданий рабинами анафемі за безбожні погляди.

Стор. 415. *«...спонелів би він, як Содом і Гоморра».*— Два древніх міста, які, за біблійною легендою, були зруйновані богом за гріхи їхніх жителів.

ЗМІСТ

ЧАСТИНА ПЕРША

А К Т О Р И

<i>Розділ 1.</i> Вилетіла пташка	5
<i>Розділ 2.</i> Вона зомліла	8
<i>Розділ 3.</i> Голенешті ходить ходором	10
<i>Розділ 4.</i> Блазень	12
<i>Розділ 5.</i> Два листи	14
<i>Розділ 6.</i> Голенештинська публіка	16
<i>Розділ 7.</i> Очі	18
<i>Розділ 8.</i> Завіса піднімається	21
<i>Розділ 9.</i> У раю	24
<i>Розділ 10.</i> Після вистави	26
<i>Розділ 11.</i> Високі гості	28
<i>Розділ 12.</i> Октави кантора Ісроела	31
<i>Розділ 13.</i> Канторова дочка співає «Владико небесний»	34
<i>Розділ 14.</i> Альберт Щупак втрачає рівновагу	36
<i>Розділ 15.</i> Нова дійова особа — Гоцмах	39
<i>Розділ 16.</i> Гоцмах пише листа	42
<i>Розділ 17.</i> Чудесне народження актора	44
<i>Розділ 18.</i> Лейбка показує, на що він здатний	47
<i>Розділ 19.</i> Всевидюще око	50
<i>Розділ 20.</i> Укинула гадючку	51
<i>Розділ 21.</i> Спіймали злодія	52
<i>Розділ 22.</i> Ганебний вирок	54
<i>Розділ 23.</i> Після езекуції	55
<i>Розділ 24.</i> Лейбка на своєму похороні	58
<i>Розділ 25.</i> Сльози	59
<i>Розділ 26.</i> Пожежа на Синагогальній вулиці	62
<i>Розділ 27.</i> Шолом-Меїр розмовляє наздогад	64

<i>Розділ 28.</i>	П'ятнадцять хвилин антракту . . .	68
<i>Розділ 29.</i>	Помсти, помсти!	70
<i>Розділ 30.</i>	Чарівнича ніч	73
<i>Розділ 31.</i>	Зірки не падають — зірки мандру- ють	76
<i>Розділ 32.</i>	Добрі побажання	78
<i>Розділ 33.</i>	Гроші — спокуса	81
<i>Розділ 34.</i>	Добридень, Шимон-Давиде! . . .	83
<i>Розділ 35.</i>	Візник Шимон-Давид командує . . .	86
<i>Розділ 36.</i>	Шолом-Меїр Муравчик виголошує промову	88
<i>Розділ 37.</i>	Даремні страхи	90
<i>Розділ 38.</i>	Здогади, припущення, питання . . .	93
<i>Розділ 39.</i>	Голенешті не спить	95
<i>Розділ 40.</i>	Свідки	97
<i>Розділ 41.</i>	Наче олія на поверхні води . . .	99
<i>Розділ 42.</i>	Експедиція за втікачами . . .	102
<i>Розділ 43.</i>	Експедиція працює, не шкодуючи сил	104
<i>Розділ 44.</i>	Вони вже натрапили на слід . . .	107
<i>Розділ 45.</i>	Пташки міняють пір'я	110
<i>Розділ 46.</i>	Гольцман — Рафалеско	112
<i>Розділ 47.</i>	Міняючи місце, міняєш долю . . .	114
<i>Розділ 48.</i>	У Галичині	117
<i>Розділ 49.</i>	Генрієтта Швальб	120
<i>Розділ 50.</i>	Хаїм-Іцик Швальб	122
<i>Розділ 51.</i>	Багато ласих на примадонну . . .	125
<i>Розділ 52.</i>	Залаштункова політика	127
<i>Розділ 53.</i>	Брайночка Козак	129
<i>Розділ 54.</i>	Доктор Левіус-Левіафан	132
<i>Розділ 55.</i>	Хто їде, а хто пішки чимчикує . . .	134
<i>Розділ 56.</i>	Він п'є за мандрівних зірок . . .	137
<i>Розділ 57.</i>	За картами	140
<i>Розділ 58.</i>	Хто вродливий, а я розумна . . .	143
<i>Розділ 59.</i>	Йому хочеться співати	146
<i>Розділ 60.</i>	Дипломати	149
<i>Розділ 61.</i>	Гольцман робить ходи один за одним	151
<i>Розділ 62.</i>	Романи Брайночки Козак	153
<i>Розділ 63.</i>	Пішли з візитом	156
<i>Розділ 64.</i>	Львівський меценат	159
<i>Розділ 65.</i>	Остання гастроль у Львові	162
<i>Розділ 66.</i>	Біографія Швальбів	164

<i>Розділ 67.</i> Перший візит до великого Зоненталя	166
<i>Розділ 68.</i> Марні сподівання	169
<i>Розділ 69.</i> Зовсім з глузду з'їхала людина	171
<i>Розділ 70.</i> Непоправний мрійник	173
<i>Розділ 71.</i> Обидва сміються	176
<i>Розділ 72.</i> Людина з освітою	178
<i>Розділ 73.</i> Чий кіт сало з'їв	181
<i>Розділ 74.</i> Гольцманові гості	183
<i>Розділ 75.</i> Бідна Брайночка Козак	186
<i>Розділ 76.</i> Він навчає їх пристойно поводитись	189
<i>Розділ 77.</i> Дев'ятий вал	191
<i>Розділ 78.</i> Телеграма з Лондона	194
<i>Розділ 79.</i> У льоху	197
<i>Розділ 80.</i> Хто він такий?	199
<i>Розділ 81.</i> Мати померла	201
<i>Розділ 82.</i> Голенештинські новини	205
<i>Розділ 83.</i> Кінець сім'ї Рафаловича	209
<i>Розділ 84.</i> Вони лаштуються в дорогу	211

Ч А С Т И Н А Д Р У Г А

С К И Т А Л Ь Н И К И

<i>Розділ 1.</i> Містер Кламер	216
<i>Розділ 2.</i> Пачка листів	219
<i>Розділ 3.</i> У недобрий час	242
<i>Розділ 4.</i> Добряча душа Нісон Швальб	245
<i>Розділ 5.</i> Людина з комбінаціями	247
<i>Розділ 6.</i> Треба бути щасливим	249
<i>Розділ 7.</i> Музична родина	251
<i>Розділ 8.</i> Заграйте нареченому журнаї	254
<i>Розділ 9.</i> Вони їдуть до Америки	258
<i>Розділ 10.</i> Навіть кицька може зашкодити	260
<i>Розділ 11.</i> Одним пострілом двох зайців	262
<i>Розділ 12.</i> Що сталося з хлопцем?	265
<i>Розділ 13.</i> Нова компанія	267
<i>Розділ 14.</i> Капіталіст	269
<i>Розділ 15.</i> Собака, вартий дрючка	271
<i>Розділ 16.</i> Катастрофа наближається	274
<i>Розділ 17.</i> Щасливі пасажири	276
<i>Розділ 18.</i> Між небом і водою	278

<i>Розділ 19.</i>	Жіноча рука	280
<i>Розділ 20.</i>	Бувай здоровий, Бернарде!	284
<i>Розділ 21.</i>	Нещасливий поділунок	286
<i>Розділ 22.</i>	Америка, Америка	289
<i>Розділ 23.</i>	Море спокійне	292
<i>Розділ 24.</i>	Ломжинський кантор ускочив у біду	296
<i>Розділ 25.</i>	Благословенна країна	300
<i>Розділ 26.</i>	Під звуки сурм і фанфар	302
<i>Розділ 27.</i>	«Мойше»	306
<i>Розділ 28.</i>	Комуна розпилюється	308
<i>Розділ 29.</i>	«Зірка з Буенос-Айреса»	311
<i>Розділ 30.</i>	«Ломжинський соловей»	313
<i>Розділ 31.</i>	Дивна біографія	317
<i>Розділ 32.</i>	У «кібецарні»	319
<i>Розділ 33.</i>	Блеф	322
<i>Розділ 34.</i>	Трохи про героїню роману	325
<i>Розділ 35.</i>	Роза Співак — Марчеллі Ембріх	326
<i>Розділ 36.</i>	Меїр Стельмах — своєму приятелю леві	330
<i>Розділ 37.</i>	Шолом-Меїр Муравчик — Розі Співак	336
<i>Розділ 38.</i>	Роза Співак — Марчеллі Ембріх	338
<i>Розділ 39.</i>	Меїр Стельмах — своєму приятелю леві	340
<i>Розділ 40.</i>	Шолом-Меїр Муравчик — своєму другові Альберту Щупакові	345
<i>Розділ 41.</i>	Альберт Щупак — Шолом-Меїро- ві Муравчику	347
<i>Розділ 42.</i>	Канториха Лея — її дочці Розі Співак	349
<i>Розділ 43.</i>	Меїр Стельмах — своєму приятелю леві	352
<i>Розділ 44.</i>	Рафалеско замислюється	355
<i>Розділ 45.</i>	Наш герой ходить як у тумані	357
<i>Розділ 46.</i>	Мефістофель у спідниці	360
<i>Розділ 47.</i>	Брайночка Козак у ролі свахи	364
<i>Розділ 48.</i>	Канториха Лея в Нью-Йорку	366
<i>Розділ 49.</i>	Поздоровляємо!	370
<i>Розділ 50.</i>	Щасливий день	374
<i>Розділ 51.</i>	Контрвізит	378
<i>Розділ 52.</i>	«Склянка чаю» у ломжинського кантора	381

<i>Розділ 53.</i>	Мішане товариство	383
<i>Розділ 54.</i>	Нісон Швальб — тамада	385
<i>Розділ 55.</i>	Містер Кламер виголошує спіч	387
<i>Розділ 56.</i>	Розбита тарілка	391
<i>Розділ 57.</i>	У «Нікель-театрі»	393
<i>Розділ 58.</i>	Рафалеско творить	397
<i>Розділ 59.</i>	В антракті	400
<i>Розділ 60.</i>	Що сталося в ложі номер три?	401
<i>Розділ 61.</i>	Театр збожеволів	404
<i>Розділ 62.</i>	Містер Нікель виголошує спіч	407
<i>Розділ 63.</i>	Ще одна зустріч	410
<i>Розділ 64.</i>	Не мала баба клопоту	412
<i>Розділ 65.</i>	Шолом-Меїр Муравчик — друг	416
<i>Розділ 66.</i>	Янгол, а не людина	419
<i>Розділ 67.</i>	Великий провал Рафалеска	422
<i>Розділ 68.</i>	Муравчик за лаштунками	426
<i>Розділ 69.</i>	Лопнула ще одна комбінація	429
<i>Розділ 70.</i>	Рафалеско—покаянний грішник	433
<i>Розділ 71.</i>	Лист	437
<i>Розділ 72.</i>	Знову Брайночка Козак	438
<i>Розділ 73.</i>	Одверта розмова	442
<i>Розділ 74.</i>	У ресторані Шолома	445
<i>Розділ 75.</i>	Під землею	448
<i>Розділ 76.</i>	От так Америка!	450
<i>Розділ 77.</i>	Між звірами	453
Е П І Л О Г		456
П р и м і т к и		465

Шолом-Алейхем

**Сочинення
в чотирьох томах**

Том второй

Блуждающие звезды

Роман в двух частях

(На украинском языке)

Видавництво «ДНІПРО»,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *К. М. Скрипченко*

Художник *З. О. Толкачов*

Художній редактор *Б. Л. Тулін*

Технічний редактор *Є. Ю. Зеленкова*

Коректори *Н. О. Маслова, О. С. Назаренко*

Виготовлено на Книжковій фабриці
ім. Фрунзе Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Ліногтяписти *О. Кузьменко, О. Паніна*

Верстальник *В. Ареф'єв*

Друкарі *І. Майба, Ю. Кусков*

Керівник палітурно-брошурувальних
процесів *В. Лазаренко*

Здано на виробництво 12/VIII 1966 р.
Підписано до друку 12/І 1967 р. Папір № 1.
Формат 84 × 108¹/₃₂. Фізичн. друк. арк. 15.
Умовн. друк. арк. 25,2 + 1 вкл. Обліково-
видавн. арк. 26,581. Ціна 1 крб. 06 коп.
Замовл. 6-370. Тираж 6000.

**ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ „ДНІПРО“**

**У перекладі українською
мовою вийшли у світ:**

ГОРЬКИЙ МАКСИМ. Буревісник.
ОПОВІДАННЯ. (З російської).

ЛІДІН В. Далекий друг.
ПОВІСТЬ ТА ОПОВІДАННЯ. (З російської).

ІКРАМІ Д. Дочка вогню.
РОМАН. (З таджицької).

КАЛІНІН А. Відлуння війни.
ПОВІСТІ. (З російської).

КОЧЕТОВ В. Секретар обкому.
РОМАН. (З російської).

ПЕСКОВ В. Кроки по росі.
НАРИСИ. (З російської).

РАШІДОВ Ш. Могутня хвиля.
РОМАН. (З узбецької).

РУСТАВЕЛІ ШОТА. Витязь у
тигровій шкурі.
ПОЕМА. (З грузинської).

СМИРНОВ С. Брестська фортеця.
ПОВІСТЬ. (З російської).

ФЕДОСЕЄВ Г. Смерть мене підожде.
РОМАН. (З російської).

Готуються до видання:

АЛЕКСЕЄВ М. Хліб — усьому голова.
ПОВІСТІ. (З російської).

АЙТМАТОВ Ч. Материнське поле.
ПОВІСТІ. (З киргизької).

- АСАНОВ М.** Вітер з моря.
РОМАН. (З російської).
- БАБАЄВСЬКИЙ С.** Рідний край.
РОМАН. (З російської).
- БІКЧЕНТАЄВ А.** Я не обіцяю
тобі раю.
РОМАН. (З башкирської).
- ВЕРЕСАЄВ В.** На повороті.
ПОВІСТЬ. (З російської).
- КУУСБЕРГ П.** Пригода з Андресом
Лапетеусом.
РОМАН. (З естонської).
- НАГІБІН Ю.** Далеке і близьке.
ПОВІСТЬ І ОПОВІДАННЯ. (З російської).
- НЯХАЙ Р.** Сорочий ліс.
ПОВІСТЬ. (З білоруської).
- САНСЕ А.** Іскри в п'їтмі.
РОМАН. (З латиської).
- СЕРАФІМОВИЧ О.** Залізний потік.
ПОВІСТЬ. (З російської).
- ТАРДОВ М.** Повість про хоробрих.
(З російської).

ШАНОВНІ ЧИТАЧІ

Ласкаво просимо подати до книгарень
облкниготоргу, споживчої кооперації
або до республіканського магазину
«Книга — поштою» (м. Київ-117, вул. По-
пудренка, 26 (Д) попередні замовлення
на книги видавництва «Дніпро».
Це гарантує їх своєчасне одержання.

